

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

BİLECİK ŞEYH EDEBALI
ÜNİVERSİTESİ

T.C

BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ PROGRAMI

(Anadolu Üniversitesi ve Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarafından Yürütülen Ortak Program)

**GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ ÇANAK ÇÖMLEKSİZ
NEOLİTİK DÖNEM DİKİLİTAŞ GELENEĞİNİN GELİŞİMİ VE
SİMGEÇİLİĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Erhan BİNGÖL

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Ali Umut TÜRKCAN

Bilecik, 2018

10126405

T.C
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ PROGRAMI
(Anadolu Üniversitesi ve Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarafından Yürütülen Ortak Program)

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ ÇANAK ÇÖMLEKSİZ
NEOLİTİK DÖNEM DİKİLİTAŞ GELENEĞİNİN GELİŞİMİ VE
SİMGEÇİLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Erhan BİNGÖL

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Ali Umut TÜRKCAN

Bilecik, 2018
10126405

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAVI
JÜRİ ONAY FORMU

BŞEÜ-KAYSIS Belge No	DFR-172
İlk Yayın Tarihi/Sayısı	03.01.2017 / 28
Revizyon Tarihi	
Revizyon No'su	00
Toplam Sayfa	1

Öğrencinin Adı Soyadı: ..Echan RINGÖL.....
Anabilim Dalı : ..ARKEOLOJİ.....
Programı : ..Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Tezli-YL.....
Tez Danışmanı : ..Doç. Dr. Ali Umur TÜRKCAN.....
Tezin Özgün Adı : ..GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ ÇANAK SİMLEKSİZ NEOLİTİK
DÖNEM DİKİLİTAŞ GELENEĞİNİN BELİŞİMİ VE SİMGEÇİLİĞİ.....
Tezin İngilizce Adı : ..The Development and Symbolism of the Pre Pottery Neolithic
Pillar Tradition in Southeastern Anatolia.....

Tez Savunma Sınavı Tarihi: ..14 / 03 / 2018

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışması ilgili EYK kararıyla oluşturulan jüri tarafından **OY BİRLİĞİ** /OY
ÇOKLUĞU ileARKEOLOJİ.....Anabilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

Tez Danışmanı: ..Doç. Dr. Ali Umur TÜRKCAN.....

İmza

Üye : ..Prof. Dr. Necmi KARUL.....

Üye : ..Doç. Dr. Murat Türkçeki.....

Üye : ..

.....

Üye : ..

.....

ONAY

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / 20.... tarih ve
...../..... sayılı kararı.

İMZA/MÜHÜR

BEYAN

“Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğinin Gelişimi ve Simgeciliği” adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel ahlak kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmını Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Erhan BİNGÖL

11.09.2018

İMZA

ÖN SÖZ

“Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğinin Gelişimi ve Simgenciligi” adlı tezin yazım süreci boyunca, çalışmamı sahiplenerek titizlikle takip eden tez danışmanım Doç. Dr. Ali Umut TÜRKCAN’a değerli katkı ve emekleri için içten teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Bölgedeki yürütmüş olduğu arkeolojik araştırmalar ve sağladığı verilerle çalışmanın önemli bir kısmına katkıda bulunmuş olan Ardahan Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Bahattin ÇELİK’e teşekkürlerimi sunarım.

Yaptığı değerli fikir ve öneriler ile konu başlığının ve içeriğinin belirlenmesinde katkı sağlayan İstanbul Üniversitesi Tarihöncesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Necmi KARUL’a teşekkürü bir borç bilirim. Savunma sınavı sırasında jüri üyelerinden, Doç. Dr. Murat TÜRKTEKİ ve Doç. Dr. Erkan FİDAN, çalışmamın son haline gelmesine değerli katkılar yapmışlardır. Bu vesileyle tüm hocalarım, tezimin yazım sürecinde yardımlarını esirgemeyen meslektaşlarım Şeyma ÇİFTÇİ, Baran İRİM, Pınar KAPLAN ve Sinan ÖZCAN’a teşekkürlerimi borç bilirim. Son olarak bu günlere ulaşmamda emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim aileme şükranlarımı sunarım.

Erhan BİNGÖL

ÖZET

Bu tez çalışmasında, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait dikilitaş geleneği ve simgeciliği araştırılmıştır. Bu doğrultuda ilk olarak bölgede bulunan yerleşim yerlerinden Çayönü, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük, Nevali Çori, Göbeklitepe, Harbetsuvan Tepesi ve Yeni Mahalle kazılarında açığa çıkartılmış olan dikilitaşlar ve ilişkili olduğu yapılar incelenmiştir. Aynı şekilde bölgede yer alan Karahan Tepe, Sefer Tepe, Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, Kurt Tepesi, Ayanlar Höyük, Kocanizam, Kilisik, Besta Faki Mevkii, Aşağı Komat Mevkii gibi arkeolojik alanlarda yürütülen yüzey araştırmalarında tespit edilen dikilitaşlar da çalışma kapsamına dahil edilerek toplamda on yedi yerleşim yeri değerlendirilmiştir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Neolitik Dönem yerleşimleri özellikle son yirmi beş yıldır kült yapılar ve simgecilik merkezli farklı teoriler üzerinden yoğun olarak incelenmiştir. İlk olarak Nevali Çori sonrasında, Göbeklitepe'nin keşfi ile birlikte bölgedeki araştırmaların merkezine yerleşen kült yapılar ve simgecilik tüm bu süre boyunca ulaşılan yeni verilerin, bölgenin kült arkeolojisi açısından farklı değerlendirmelere yönelik zengin bulguları da ortaya koyduğu görülmüştür. Başta Göbeklitepe olmak üzere, tanımlanmış olan kült veya özel yapıların karakteristiğinde mimari bir öge olarak karşılaşılan dikilitaşlar ve dikilitaşların üzerinde çeşitli görünümelerde betimlenmiş olan kabartma tasvirleri tespit edilmiştir. Bölge özelinde, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem içerisinde bir gelenek halini alan dikilitaşların işlevsel kullanımlarına dair tartışmaların dışında, dikilitaş geleneğinin gelişimi ve simgeciliği, mekânsal ilişkisi ortaya konmuştur. İkinci aşamada özellikle simgecilik özelinde, sosyolojik ve etnolojik gözlemlere de dayanan bütüncül bir yaklaşım içerisinde birlikte ele alınarak tarafımızca simgeci işlevleri yeniden değerlendirilmiştir.

Bu değerlendirme kapsamında ilk olarak tüm yerleşim yerlerinde saptanmış olan dikilitaşlar ve üzerinde bulunan betimlemeler ayrıntıları ile açıklanmıştır. Ardından dikilitaşların yapısal özellikleri ile betimlemelerinin, evrelere, yapılara ve dikilitaşlara göre sayısal dağılımları tablolar haline getirilmiştir. Göbeklitepe merkezli olmak üzere dikilitaşlara ait son yirmi beş yılın yayımlanmış olan tüm yayınlar, tablolar üzerinden yeniden gözden geçirilerek değerlendirilmiştir.

Dikilitaşların, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in evrelerine göre yapısal ve simgesel betimlemelerinin yanı sıra konteks durumları da ele alınarak bütüncül bir yaklaşım içerisinde değerlendirilmeleri yapılmıştır. Değerlendirme sonucunda dikilitaşların dönemin insanları açısından taşıdığı anlama yönelik olarak yeni ve farklı bakış açıları getirilmeye çalışılmıştır. Dikilitaş simgeciliğinin yorumlanmasında etnolojik veriler ve psikolojik yaklaşımlar ile ilişkisi de ortaya konulmuştur. Böylece dönemin gelişmiş avcı-toplayıcı topluluklarından en erken yerleşik topluluklarına dünyayı, yaşam alanlarını algılama ve anlamlandırmaya dönük olarak nasıl bir zihinsel ve davranışsal eğilim içerisinde olduğu anlaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güneydoğu Anadolu Bölgesi, ÇÇNA, ÇÇNB, Neolitik Dönem, Dikilitaş Geleneği, Simgecilik

ABSTRACT

In this thesis study, the pillar tradition and symbolism of the Pre-Pottery Neolithic Period in the Southeastern Anatolia Region was studied. In this direction, the pillars and associated structures that were first excavated in the sites of Çayönü, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük, Nevali Çori, Göbeklitepe, Harbetsuvan Tepesi and Yeni Mahalle were studied. The pillars identified in surface surveys conducted in archaeological sites such as Karahan Tepe, Sefer Tepe, Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, Kurt Tepesi, Ayanlar Höyük, Kocanizam, Kilisik, Besta Faki Mevkii and Aşağı Komat Mevkii are also included in the scope of this study, making a total of seventeen settlements that were evaluated.

The Neolithic settlements of the Southeastern Anatolian Region have been extensively studied over the last twenty-five years on different theories based on cult structures and symbolism. For the first time after Nevali Çori, after with the discovery of the Göbeklitepe, the cultures and symbolism that occupied a central position of the researches in the region revealed that the new data reached during this period reveal rich discoveries about the region's cultural archeology. Pillars encountered as an architectural element in the character of the defined cults or special structures especially Göbeklitepe, as well as engraved reliefs depicting various appearances on the pillars, have been identified. Apart from the discussions on the functional uses of pillars, which have become a tradition within the Pre-Pottery Neolithic Period in the region, the development and symbolism of the pillar tradition, spatial relationd have been presented In second stage, The pillars and carvings have been reconsidered and evaluated together in a holistic approach based on mainly symbolism along with sociological, and ethnological observations.

In the context of this assessment, the pillars and the descriptions on all the settlements have been explained for the first time with details. Then, the structural characteristics of the pillars and their numerical distribution according to their representations, constructions, and pillars have been presented in tabular forms. All the publications of the pillars, including mainly Göbeklitepe settlement, which have been published in the last twenty-five years, have been re-evaluated through the tables.

Structural and symbolic representations of the pillars according to their phases Pre-Pottery Neolithic Period, as well as their contexts, have been evaluated in a holistic approach. As a result of this evaluation, attempts were made to bring new and different perspectives to the meaning of the pillars that had been attributed by the peoples of that period. The relationship between ethnological data and psychological approaches is also revealed in interpreting pillar symbolism. Thus, it was attempted to understand the mental and behavioral tendency from the complex hunter-gatherer communities to the earliest sedentary communities in order to perceive and understand the world and habitat.

Keywords: Southeast Anatolia Region, PPNA, PPNB, Neolithic Period, Pillar Tradition, Symbolism

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	xii
TABLOLAR LİSTESİ.....	xiii
HARİTALAR LİSTESİ.....	xiv
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN AMACI, YÖNTEMİ, KAPSAMI VE TERMİNOLOJİSİ

1.1. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	2
1.2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	2
1.3. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI.....	3
1.3.1. Zamansal Kapsam.....	3
1.3.2. Coğrafi Kapsam.....	4
1.3.2.1. Coğrafi Konum.....	4
1.3.2.2. Fiziki Coğrafya Özellikleri.....	6
1.3.2.3. İklim ve Bitki Örtüsü.....	8
1.3.3. Nesnel Kapsam.....	11
1.4. ARAŞTIRMANIN TERMİNOLOJİSİ.....	12

İKİNCİ BÖLÜM

ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM GÜNEYDOĞU ANADOLU

2.1. ARAŞTIRMA TARİHÇESİ.....	18
2.2. ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM KRONOLOJİK GELİŞİMİ.....	22

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİN, RİTÜEL VE SİMGEÇİLİK KAVRAMLARI

3.1. DİN VE RİTÜEL KAVRAMI.....	30
3.1.1. Din Kavramı ve Toplumsal İşlevleri.....	30
3.1.2. Ritüel Kavramı ve Toplumsal İşlevleri.....	48
3.1.3. Arkeolojide Ritüel Kavramı ve Kullanım Alanları.....	53
3.2. SİMGEÇİLİK KAVRAMI.....	60
3.2.1. Simgecilik Kavramı ve Simgesel Düşüncenin Ortaya Çıkışı.....	60
3.2.2. Arkeoloji’de Simgecilik Düşüncesi ve Toplumsal Görünümleri.....	67
3.3. YUKARI MEZOPOYAMYA’DA ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM SİMGEÇİLİĞİ.....	71

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEYDOĞU ANADOLU’DA ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM DİKİLİTAŞ BULUNTU MERKEZLERİ VE GELENEĞİN GELİŞİMİ

4.1. KAZILARI YAPILMIŞ DİKİLİTAŞLI YERLEŞMELER.....	79
4.1.1. Gusir Höyük.....	79
4.1.1.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	79
4.1.1.2. Stratigrafî ve Tarihlendirme.....	80
4.1.1.3. Dikilitaş Buluntuları.....	83
4.1.2. Hasankeyf Höyük.....	85
4.1.2.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	85
4.1.2.2. Tarihlendirme.....	86
4.1.2.3. Dikilitaş Buluntuları.....	87
4.1.3. Çayönü Tepesi.....	89
4.1.3.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	89
4.1.3.2. Tabakalanması.....	89

4.1.3.3. Çayönü Tepesi Kült Yapıları.....	91
4.1.3.4. Dikilitaş Buluntuları.....	94
4.1.4. Nevali Çori.....	96
4.1.4.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	96
4.1.4.2. Stratigrafisi ve Tarihlendirme.....	97
4.1.4.3. Nevali Çori Kült Yapıları.....	98
4.1.4.3.1. Kült Yapısı II (H 13B).....	100
4.1.4.3.2. Kült Yapısı III (H 13C).....	101
4.1.4.4. Kült Yapılar İçinde Ele Geçen Dikilitaşlar.....	102
4.1.5. Göbeklitepe.....	105
4.1.5.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	105
4.1.5.2. Tabakalanması.....	106
4.1.5.3. Tarihlendirme.....	107
4.1.5.4. Göbeklitepe Kült Yapıları Dikilitaş Buluntuları.....	109
4.1.5.4.1. III. Tabaka ve Tabakalanması Belirsiz Yuvarlak Planlı Kült Yapılar İçinde Ele Geçen Dikilitaş Buluntuları.....	109
4.1.5.4.1.1. A Yapısı.....	109
4.1.5.4.1.2. B Yapısı.....	113
4.1.5.4.1.3. C Yapısı.....	117
4.1.5.4.1.4. D Yapısı.....	128
4.1.5.4.1.5. E Yapısı.....	136
4.1.5.4.1.6. F Yapısı.....	137
4.1.5.4.1.7. G Yapısı.....	139
4.1.5.4.1.8. H Yapısı.....	140
4.1.5.4.1.9. I Yapısı.....	147
4.1.5.4.2. II. Tabaka Dikilitaş Buluntuları.....	148
4.1.5.4.2.1. Güney Alanı.....	148
4.1.5.4.2.1.1. L9-55 Açması Dikilitaşları.....	149
4.1.5.4.2.1.2. L9-56 Açması Dikilitaşları.....	149
4.1.5.4.2.1.3. L9-57 Açması Dikilitaşları.....	150
4.1.5.4.2.1.4. L9-65 Açması Dikilitaşları.....	150
4.1.5.4.2.2. Güneydoğu Tepe Alanı.....	150

4.1.5.4.2.2.1. Aslan Dikilitaşlı Yapı.....	150
4.1.5.4.2.2.2. L9-60 Açması Dikilitaşları.....	152
4.1.5.4.2.2.3. L9-80 Açması Dikilitaşları.....	152
4.1.5.4.2.3. Kuzeybatı Tepesi Alanı.....	152
4.1.5.4.2.3. Güneybatı Tepe Alanı.....	153
4.1.5.4.2.3.1. K9-97 Açması Dikilitaşları.....	153
4.1.5.4.2.3.2. L9-07 Açması Dikilitaşları.....	154
4.1.5.4.2.3.3. L9-17 Açması Dikilitaşları.....	154
4.1.5.4.2.3.4. L9-27 Açması Dikilitaşları.....	154
4.1.5.4.2.3.5. L9-37 Açması Dikilitaşları.....	155
4.1.6. Yeni Mahalle.....	155
4.1.6.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	155
4.1.6.2. Stratigrafi ve Tarihlendirme.....	156
4.1.6.3. Dikilitaş Buluntuları.....	157
4.1.7. Harbetsuvan Tepesi.....	160
4.1.7.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	160
4.1.7.2. Tarihlendirme.....	162
4.1.7.3. Dikilitaş Buluntuları.....	162
4.1.7.3.1. Höyük Alanında Yüzeyle Ele Geçen Dikilitaşlar....	162
4.1.7.3.2. Kazı Çalışmalarında Ele Geçen Dikilitaşlar.....	163
4.1.7.3.2.1. K-11 Açması Dikilitaş Buluntuları.....	163
4.1.7.3.2.2. K-4 Açması Dikilitaş Buluntuları.....	166
4.1.7.3.2.3. K-7 Açması Dikilitaş Buluntuları.....	167
4.2. YÜZEY ARAŞTIRMALARI İLE SAPTANAN DİKİLİTAŞLAR.....	169
4.2.1. Karahan Tepe.....	169
4.2.1.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	169
4.2.1.2. Tarihlendirme.....	171
4.2.1.3. Dikilitaş Buluntuları.....	171
4.2.2. Sefer Tepe.....	174
4.2.2.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	174
4.2.2.2. Tarihlendirme.....	175
4.2.2.3. Dikilitaş Buluntuları.....	176

4.2.3. Hamzan Tepe.....	177
4.2.3.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	177
4.2.3.2. Tarihlendirme.....	178
4.2.3.3. Dikilitaş Buluntuları.....	178
4.2.4. Taşlı Tepe.....	179
4.2.4.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	179
4.2.4.2. Tarihlendirme.....	180
4.2.4.3. Dikilitaş Buluntuları.....	180
4.2.5. Kurt Tepesi (Sumaklı Kyk/Kuça Gura).....	181
4.2.5.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	181
4.2.5.2. Tarihlendirme.....	182
4.2.5.3. Dikilitaş Buluntuları.....	182
4.2.6. Ayanlar Höyük (Gre Hut).....	183
4.2.6.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	183
4.2.6.2. Tarihlendirme.....	184
4.2.6.3. Dikilitaş Buluntuları.....	185
4.2.7. Kocanizam Tepesi.....	188
4.2.7.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	188
4.2.7.2. Tarihlendirme.....	189
4.2.7.3. Dikilitaş Buluntuları.....	189
4.2.8. Kilisik.....	189
4.2.8.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	189
4.2.8.2. Tarihlendirme.....	190
4.2.8.3. Dikilitaş Buluntuları.....	190
4.2.9. Besta Faki Mevkii.....	192
4.2.9.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	192
4.2.9.2. Tarihlendirme.....	192
4.2.9.3. Dikilitaş Buluntuları.....	192
4.2.10. Aşağı Komat Güney Mevkii.....	193
4.2.10.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....	193
4.2.10.2. Tarihlendirme.....	193
4.2.10.3. Dikilitaş Buluntuları.....	193

BEŞİNCİ BÖLÜM
ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM GÜNEYDOĞU
ANADOLU BÖLGESİ DİKİLİTAŞLARIN VE SİMGEÇİLİĞİNİN
GENEL DEĞERLENDİRMESİ

5.1. ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ DİKİLİTAŞLARIN DEĞERLENDİRMESİ.....	195
5.1.1. Dikilitaşların Formları.....	196
5.1.2. Dikilitaşların Boyutları.....	196
5.1.3. Dikilitaşların Yapımında Kullanılan Malzeme.....	200
5.1.4. Dikilitaşlar Üzerindeki Tasvirler (Kabartmalar).....	201
5.1.4.1. Hayvan Tasvirleri.....	201
5.1.4.2. İnsan Tasvirleri.....	207
5.1.4.3. Soyut Tasvirler.....	209
5.1.5. Konteksler.....	211
5.2. ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ DİKİLİTAŞLARIN SİMGEÇİLİĞİNİN DEĞERLENDİRMESİ.....	226
5.2.1. Tasvir Gruplarının Dağılımına Göre Simgelerin Değerlendirmeleri.....	227
5.2.1.1. Hayvan Simgeliği.....	227
5.2.1.2. İnsan Simgeliği.....	238
5.2.1.3. Soyut Simgeler.....	244
5.2.1.4. Fallus Simgeleri.....	245
5.2.2. Simgelerin Ritüel Faaliyetler Bağlamında Değerlendirilmesi.....	250
SONUÇ.....	259
KAYNAKÇALAR.....	270
EK 1 (TABLOLAR).....	303
EK 2 (HARİTALAR).....	308
EK 3 (ŞEKİLLER).....	311

KISALTMALAR

bkz.:	Bakınız
cm:	Santimetre
C14:	Karbon 14, radyoaktif karbon yöntemi
ÇÇN:	Çanak Çömleksiz Neolitik
ÇÇNA:	Çanak Çömleksiz Neolitik A evresi
ÇÇNB:	Çanak Çömleksiz Neolitik B evresi
Çev.:	Çeviren
Der.:	Derleyen
Ed.:	Editör
Fig.:	Figür
GÖ:	Günümüzden Önce
km:	Kilometre
m:	Metre
MÖ:	Milattan Önce
Res.:	Resim
ss.:	Sayfa Sayısı
vd.:	ve diğerleri
yy.:	Yüzyıl

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Çayönü'nde Tespit Edilen Özel/Kült Yapılar'ın Evre ve Dönemleri.....	302
Tablo 2: Karahan Tepe'de 2011 Öncesi Çalışmalarda Ele Geçen Dikilitaş ve Heykel Buluntuları.....	302
Tablo 3: Göbeklitepe III, III/II ve Tabakaları Belirsiz Yuvarlak Planlı Kült Yapıları Dikilitaşların Numaralarına Göre Boyut ve Betimleme Grupları.....	303
Tablo 4: Göbeklitepe II. Tabaka Yapıları Dikilitaşların Numaralarına Göre Boyut ve Betimleme Grupları.....	304
Tablo 5: Göbeklitepe III, III/II ve Tabakaları Belirsiz Yuvarlak Planlı Kült Yapıları Hayvan Betimleme Gruplarının Türlerine Göre Sayısal Dağılımları.....	305
Tablo 6: Yukarı Dicle Bölgesi Dikilitaşların Boyutları, Form ve Betimlemeleri.....	306
Tablo 7: Göbeklitepe Dışında Şanlıurfa Bölgesi'nde Ele Geçen Dikilitaşların Buluntu Sayıları, Boyutları, Form ve Betimlemeleri.....	307

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Güneydoğu Anadolu Bölgesi İlleri Haritası.....	307
Harita 1: Güneydoğu Anadolu Bölgesi İlleri Haritası.....	307
Harita 3: Yakındoğu'da Neolitik Yaşam Biçiminin Oluştığı Çekirdek Bölgeler.....	308
Harita 4: Güneydoğu Anadolu'da Dikilitaş Buluntuları ve Kült Yapı İçeren Neolitik Yerleşimler.....	308
Harita 5: Dicle Nehri'nin Kıyısındaki Hasankeyf ve Gusir Höyük'ün Konumu.....	309
Harita 6: Şanlıurfa Bölgesi'nde Dikilitaş Buluntusu Saptanmış Olan Yerleşimler.....	309

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Gusir Höyük'ün Topografik Planı	310
Şekil 2: Gusir Höyük Kazı Alanının Havadan Görünümü.....	310
Şekil 3: Gusir Höyük En Üst Tabakada Yer Alan Büyük Yapı ve Yapıda Açığa Çıkan Dikilitaşlar.....	311
Şekil 4: Kazı Alanının En Üst Kesiminde Yer Alan Mekanlara Bölünmüş Dörtgen Planlı Yapının İçinde Yer Alan Odanın Köşesine Yerleştirilmiş Olan Dikilitaş.....	311
Şekil 5: Gusir Höyük'te Üzerinde Küçük Delikler Açılmış Dikilitaş Örneği.....	312
Şekil 6: Gusir Höyük Çukur Tabanlı Yapının Ortasında Bulunan Dikilitaş Örneği....	312
Şekil 7: Gusir Höyük Mekân İçi Düzensiz Yerleştirilmiş Dikilitaş Örnekleri.....	313
Şekil 8: Hasankeyf Höyük Kazı Alanının Genel Görünümü.....	313
Şekil 9: Hasankeyf Höyük Yapı Çukur Tabanlı Yuvarlak Yapı Örneği.....	314
Şekil 10: Hasankeyf Höyük G12 ve H12 Açmalarında Açığa Çıkan Yapıların Plan Çizimleri.....	314
Şekil 11: Hasankeyf Höyük G12 ve H12 Açmaları İçerisindeki 3 no'lu Yapının Havadan Görünümü.....	315
Şekil 12: G12 ve H12 Açmalarının Kuzeybatı Kesiminde Dikilitaş Buluntusunun Ele Geçtiği 3 no'lu Yapı.....	315
Şekil 13: Hasankeyf Höyük 3 no'lu Yapı İçerisinde Kireçtaşından Yapılmış, Üst Kısmı Kırık <i>In Situ</i> Dikilitaş.....	316
Şekil 14: Hasankeyf Höyük 3 no'lu Yapının <i>In situ</i> Dikilitaşın Kuzeydoğudan Görünümü.....	316
Şekil 15: Çayönü Yerleşimi Hava Fotoğrafı (1981).....	317
Şekil 16: Çayönü 1987 Yılı Yerleşim Planı ve Doğuda Yer Alan Meydan (Plaza) ve Kült Yapıları.....	317
Şekil 17: Çayönü Saltaşlı Döşemeli Yapı.....	318
Şekil 18: Çayönü Kazı Alanlarının Hava Fotoğrafı ve Terazzo Yapısı.....	318
Şekil 19: Çayönü "Kafataslı Yapı" nın Üstten Görünümü.....	319
Şekil 20: Çayönü "Kafataslı Yapı" Evreleri.....	319
Şekil 21: Çayönü Terazzo Yapı Plan Çizimi.....	320
Şekil 22: Çayönü Terazzo Yapı Plan Çizimi.....	320
Şekil 23: Çayönü Saltaşlı Döşemeli Yapı'nın Planı.....	320

Şekil 24: Çayönü “Kafataslı Yapı” BM2 Evresi Devşirme Malzeme Olarak Kullanılmış, Daha Eski Evreye Ait Dikilitaşlar.....	321
Şekil 25: Çayönü Meydan’da Bulunmuş Olan Kırık <i>În Situ</i> Dikilitaş Örneği.....	321
Şekil 26: Çayönü Meydan’da Yer Alan Oluklu-taş Örneği.....	322
Şekil 27: Nevali Çori Kazı Alanlarının ve Kuzeybatı Ucunda Yer Alan Kare Planlı Kült Yapısının Havadan Görünümü.....	322
Şekil 28: Nevali Çori Yerleşimi I. Evre Kült Yapısı Planı.....	323
Şekil 29: Nevali Çori Yerleşimi II. Evre Kült Yapısı Planı.....	323
Şekil 30: Nevali Çori Yerleşimi III. Evre Kült Yapısı Planı.....	324
Şekil 31: Nevali Çori Kült Yapısı II’nin Üstten Görünümü.....	324
Şekil 32: Nevali Çori Kült Yapısı II Seki Arasında Bulunan Dikilitaş.....	325
Şekil 33: Nevali Çori Kült Yapı III’ün Giriş Tarafından Görünümü.....	325
Şekil 34: Nevali Çori Kült Yapısı III’ün Güneydoğudan Görünümü.....	326
Şekil 35: Kült Yapısı III’ün Kuzeydoğuda Girişin Karşısında Yer Alan Duvar ve Niş Girintisi	326
Şekil 36: Kült Yapısı III’de, Niş’in Arka Duvarına Yerleştirilen Yılanlı Heykel Başı.....	327
Şekil 37: Nevali Çori Kült Yapısı II ve III’ün Aksonometrik Rekonstrüksiyonları.....	327
Şekil 38: Nevali Çori Kült Yapısı II’ün Kuzey Duvarı, Taş Seki ve Dikilitaşlar.....	328
Şekil 39: Kült Yapısı III’e Ait “Dikilitaş 1” olarak Adlandırılan Buluntu.....	328
Şekil 40: Nevali Çori “Dikilitaş 1” Olarak Adlandırılan Dikilitaş	329
Şekil 41: Nevali Çori Kült Yapısı III, “Dikilitaş 2” Olarak Adlandırılan Buluntu.....	329
Şekil 42: Göbeklitepe Yerleşmesinin Kurulduğu Alanın Havadan Görünümü.....	330
Şekil 43: Göbeklitepe Yerleşiminin Kazı Alanlarının Şematik Mimarî Planı.....	330
Şekil 44: Göbeklitepe’nin Tabakalara Göre Yerleşim Planı.....	331
Şekil 45: Göbeklitepe III. Tabaka A Yapısı’nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları.....	332
Şekil 46: Göbeklitepe A Yapısı P1 ve P2 Numaralı Dikilitaşlar.....	332
Şekil 47: Göbeklitepe A Yapısı P1 Numaralı Dikilitaş Geniş Yüzden Görünümü.....	333
Şekil 48: Göbeklitepe A Yapısı P1 Numaralı Dikilitaş Arka Yüzden Görünümü.....	333
Şekil 49: Göbeklitepe A Yapısı P1 Numaralı Dikilitaşın Arka ve Ön Geniş Yüzünde Yer Alan Betimlemeler.....	333

Şekil 50: Göbeklitepe A Yapısı, Sığır, Tilki ve Turna Kuşunu Gösteren P2 Numaralı Dikilitaşın Batıdan Görünümü.....	334
Şekil 51: Göbeklitepe A Yapısı P2 Numaralı Dikilitaş Üzerindeki Betimlemeler.....	334
Şekil 52: Göbeklitepe A Yapısı'nın P5 Numaralı Dikilitaşı.....	335
Şekil 53: Göbeklitepe ÇÇNA Evresi III. Tabaka B Yapısı'nın Görünümü.....	335
Şekil 54: Göbeklitepe III. Tabaka B Yapısı'nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları.....	336
Şekil 55: Göbeklitepe B Yapısı P6 Numaralı Dikilitaşın T Başının Arka Yüzü.....	336
Şekil 56: Göbeklitepe III. Tabaka B Yapısı Merkez P9 Numaralı Tilki Kabartmalı Dikilitaş ve Hemen Önünde Bulunan Terazzo Taban Gömülü Taştan Bir Kap.....	337
Şekil 57: Göbeklitepe III. Tabaka B Yapısı Tilki Kabartmalı Merkez P10 Numaralı Dikilitaş.....	337
Şekil 58: Göbeklitepe III. Tabaka B Yapısı P14 Numaralı Dikilitaş.....	338
Şekil 59: Göbeklitepe III. Tabaka B Yapısı'nın Kenar Yolu İçinde Yapılan Çalışmalar Esnasında Bulunan P58 Numaralı Dikilitaş.....	338
Şekil 60: Göbeklitepe ÇÇNA Evresi III. Tabaka C Yapısı.....	339
Şekil 61: Göbeklitepe III. Tabaka C Yapısı'nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları.....	339
Şekil 62: Göbeklitepe C Yapısı L9-87 Açmasında Ele Geçen P35 Numaralı Merkez Dikilitaşı.....	340
Şekil 63: Göbeklitepe C Yapısı L9-77 Açmasında Ele Geçen P37 Numaralı Merkez Dikilitaşı.....	340
Şekil 64: Göbeklitepe C Yapısı L9-77 Açmasında Yüksek Kabartmalı P27 Numaralı Dikilitaş.....	341
Şekil 65: Göbeklitepe C Yapısı P39 ve P28 Numaralı Dikilitaş.....	341
Şekil 66: Göbeklitepe C Yapısı P28 Numaralı Dikilitaşın Kabartmaların Yer Aldığı Başlık.....	342
Şekil 67: Göbeklitepe C Yapısı P28 Numaralı Dikilitaşın Kabartmaların Yer Aldığı Ön Yüzü.....	342
Şekil 68: Göbeklitepe C Yapısı P35 ve P37 (merkez dikilitaşlar) ve saat yönünde P13, P27, P39, P28, P29, P46 ve P47 Numaralı Dikilitaşların Konumları.....	342
Şekil 69: Göbeklitepe C Yapısı P26 ve P40 Numaralı Dikilitaşların Buluntu Konumları.....	343

Şekil 70: Göbeklitepe C Yapısı Dikilitaş P26'nın Üzerinde Bulunan Erkek Yaban Domuzu Kabartması.....	343
Şekil 71: Göbeklitepe C Yapısı Güney Kesiminde Yer Alan P40, P36 ve P24 Numaralı Dikilitaşlar.....	344
Şekil 72: Göbeklitepe C Yapısı L9-76 Açması P11 Numaralı Dikilitaş.....	344
Şekil 73: Göbeklitepe C Yapısı P12 Numaralı Dikilitaş.....	345
Şekil 74: Göbeklitepe L9-76 Açmasında Yapılan 2010 yılı Sondaj Çalışması Sonucu Açığa Çıkan P49'un Alt Kısmı.....	345
Şekil 75: Göbeklitepe C Yapısı L9-77 Açmasının Kuzeyinde Yer Alan P25 ve P45 Dikilitaşları.....	346
Şekil 76: Göbeklitepe C Yapısı'nın Dikilitaşlarının Plan Üzerinde Yapı İçindeki Dizilişleri.....	346
Şekil 77: Göbeklitepe C Yapısı Kuzey ve Güney Dikilitaşlarının Kesit Çizimi.....	347
Şekil 78: Göbeklitepe C Yapısı Batı ve Doğu Dikilitaşlarının Kesit Çizimi.....	347
Şekil 79: Göbeklitepe D Yapısının Üstten Görünümü.....	348
Şekil 80: Göbeklitepe III. Tabaka D Yapısı'nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları.....	348
Şekil 81: Göbeklitepe III. Tabaka D Yapısı'nın Merkez P18 Numaralı Dikilitaşı.....	349
Şekil 82: Göbeklitepe P18 Numaralı Dikilitaş Üzerindeki Tilki Motifi.....	349
Şekil 83: Dikilitaş P18'in Ön Kemer Tokasının Her İki Yanında Bulunan H ve C Biçimli Simgeler.....	350
Şekil 84: Dikilitaş P18'e Ait Kaide Üzerinde Ördek Betimlemeleri.....	350
Şekil 85: Göbeklitepe D Yapısı Dikilitaş P31'in Boyun Kısmında Yer Alan Bukranium Motifi.....	351
Şekil 86: Dikilitaş P31'in Geniş Yüzünde Bulunan Kollar, Ön Yüzde Birleşen Eller, Kemer ve Hayvan Postu Motifi.....	351
Şekil 87: Göbeklitepe D Yapısı P33 Numaralı Dikilitaş ve Üzerinde Yer Alan Betimlemeler.....	352
Şekil 88: Dikilitaş P33 Üzerindeki Dikey Olarak Sıralanmış Turna Betimlemeleri...352	352
Şekil 89: Dikilitaş P33'ün Gövde Yüzeyinin Sol Geniş Tarafında Bulunan Tilki Motifi.....	353
Şekil 90: D yapısı Dikilitaş P33'ün Ön Yüzünde Yer Alan H biçimli Semboller, Dörtlü Yılan Grupları, Örümcekler ve Koyun Motifleri.....	353

Şekil 91: Dikilitaş P33'ün En Altta Üç Adet Büyük Yılan, Sola Doğru Bakan Dört Ayaklı Olasılıkla Koyun Motifinin Yakından Görünümü.....	354
Şekil 92: D Yapısı Dikilitaş P38'in Geniş Yüzünde Üstte Tilki, Hemen Altında Yaban Domuzu ve En Altta Bulunan Üç Kuş Motifi.....	354
Şekil 93: Göbeklitepe D Yapısı'nın Alan L9-68'de Bulunmuş Olan ve Görünen Her Üç Bölümü de Zengin Bezemeler ile Süslü Dikilitaş P43.....	355
Şekil 94: D Yapısı P43 no'lu Dikilitaş Üzerinde Bulunan Betimlemelerin Çizimi.....	355
Şekil 95: D Yapısı Dikilitaş P43'ün Ön Yüzü Üzerinde Bulunan Aslan ve Altı Ayaklı Böcek Betimlemeleri.....	356
Şekil 96: D Yapısı Dikilitaş P43'ün Başlığın Arka Yüzünde Bulunan Yılan Motifi.....	356
Şekil 97: Göbeklitepe D Yapısı Dikilitaş P30 Ön Yüzü H ve Yılan Tasvirleri.....	357
Şekil 98: D Yapısı Dikilitaş P30'un Batı Tarafından Görünümü.....	357
Şekil 99: Göbeklitepe D Yapısı Dikilitaş P22 Sol Geniş Yüzü Tilki Tasviri.....	358
Şekil 100: Göbeklitepe D Yapısı P22'nin Ön Yüzü Yılan Tasviri.....	358
Şekil 101: Göbeklitepe Dikilitaş P21 Dikilitaşın Sol Yüzeyinde Ceylan Başı ve Yabani Eşeği.....	359
Şekil 102: Göbeklitepe D Yapısı Dikilitaş P20'in Ön Yüzünde Boğa Yılan ve Tilki Motifleri.....	359
Şekil 103: Göbeklitepe D Yapısı Dikilitaş P19 Yılan Motifi.....	360
Şekil 104: Göbeklitepe'nin Batı Platosunda Yer Alan E Yapısı (Kaya Tapınağı).....	360
Şekil 105: Göbeklitepe E Yapısı Kuzey Kenarında Yer Alan Sarnıç Benzeri Oval Çukurlar.....	361
Şekil 106: E Yapısı'nın Düz Bir Çizgi Boyunca Uzanan Batı ve Güney Kenarında Yer Alan Delikler.....	361
Şekil 107: Göbeklitepe K9-87 Açması İçindeki F Yapısı Dikilitaşları.....	362
Şekil 108: Göbeklitepe F Yapısı K9-87 Açması, PXXV Numaralı Dikilitaş ve İnsan Kabartması.....	362
Şekil 109: Göbeklitepe K9-87 açması, PXXVI numaralı Dikilitaş.....	363
Şekil 110: Göbeklitepe'nin Kuzeybatı Alanındaki K10-24, -25, -34, -35 Açmalarında Bulunan H Yapısı ve Dikilitaşların Konumları.....	363
Şekil 111: Göbeklitepe H Yapısı P51 Numaralı Dikilitaş, Aslan Kabartması.....	364
Şekil 112: Göbeklitepe H Yapısı Dikilitaş P54'ün Yandan ve Önden Görünümü.....	364

Şekil 113: Göbeklitepe H Yapısı P55 Numaralı Dikilitaş.....	365
Şekil 114: Göbeklitepe H Yapısı P56 Numaralı Dikilitaş.....	365
Şekil 115: Göbeklitepe H Yapısı P56 Numaralı Dikilitaş	366
Şekil 116: Göbeklitepe H Yapısı Dikilitaş P57 Üç Taraftan Görünümü.....	366
Şekil 117: Göbeklitepe H Yapısı'na giriş merdiveni ve P64 durumu	367
Şekil 118: Göbeklitepe H Yapısı Dikilitaş P66, Boğa Tasviri.....	367
Şekil 119: Göbeklitepe H Yapısı Dikilitaş P69 Aslan Tasviri.....	368
Şekil 120: Göbeklitepe ÇÇNB L9-65 Açması Kırık Dikilitaş Parçası.....	368
Şekil 121: Göbeklitepe Güneydoğu Tepe Alanı ÇÇNB Evresi “Aslan Dikilitaşlı Yapı”.....	369
Şekil 122: Göbeklitepe Aslan Dikilitaşlı Yapı PI Numaralı Dikilitaş.....	369
Şekil 123: Aslan Dikilitaşlı Yapı'nın Kuzeydoğusunda Bulunan Dikilitaş PII ve Aslan Tasviri.....	370
Şekil 124: Aslan Dikilitaşlı Yapı'nın Güney Duvarında Bulunan Dikilitaş PV, El ve Kravat Motifi.....	370
Şekil 125: Göbeklitepe ÇÇNB Kuzeybatı Tepesi Alanı K10-79 Açması Dikilitaş PLII.....	371
Şekil 126: Göbeklitepe ÇÇNB Güneybatı Tepe Alanı L9-07 Açması PXXVII, PXXXVIII ve PXXXIX Numaralı Dikilitaşlar.....	371
Şekil 127: Göbeklitepe ÇÇNB L9-17 Açması Güney Mekanının Batı Yarısındaki PXXVIII ve PXXIX Numaralı Dikilitaşlar.....	372
Şekil 128: Göbeklitepe ÇÇNB L9-27 Açması PXL, PXXX, PXXLI ve PXXLII Numaralı Dikilitaşlar.....	372
Şekil 129: Şanlıurfa Yeni Mahalle Semtinden Kravatlı Bir Dikilitaş Parçası.....	373
Şekil 130: Yeni Mahalle Semti'nde Yapılan Harfiyat Esnasında Açığa Çıkan Dikilitaş Olabilecek Taşlar.....	373
Şekil 131: Yeni Mahalle de Harfiyat Esnasında Açığa Çıkan Dikilitaş Olabilecek Taşlar.....	374
Şekil 132: Şanlıurfa Yeni Mahalle'den Urfa Heykeli.....	374
Şekil 133: Şanlıurfa Tektik Dağları Olarak Bilinen Kalkerli Platolar Arasında Yer Alan Harbetsuvan (Çakmak Harabesi) Tepesi Yerleşimi.....	375
Şekil 134: Harbetsuvan Tepesi Yerleşiminin Batı Yamacında Yer Alan Dikdörtgen Yapılar.....	375
Şekil 135: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Kırık Haldeki T-biçimli Dikilitaş Parçası.....	376

Şekil 136: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Kırık Haldeki T-biçimli Dikilitaş Parçası.....	376
Şekil 137: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Kırık Haldeki T-biçimli Dikilitaş Parçası.....	377
Şekil 138: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Kırık Haldeki T-biçimli Dikilitaş.....	377
Şekil 139: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Kırık Haldeki T-biçimli Dikilitaş.....	378
Şekil 140: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Kırık Haldeki <i>İn Situ</i> Dikilitaş.....	378
Şekil 141: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Kırık Haldeki <i>İn Situ</i> Dikilitaş.....	379
Şekil 142: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Kırık Haldeki T-biçimli Dikilitaş.....	379
Şekil 143: Harbetsuvan Tepesi'nde Kaçak Kazı Çukurunda Bulunan Dikilitaş.....	380
Şekil 144: Keçli Köyü Karahan Tepe Yerleşiminin Doğudan Görünümü.....	380
Şekil 145: Karahan Tepe T-Biçimli Dikilitaşın Çıkarıldığı Taş Ocağı.....	381
Şekil 146: Karahan Tepe'de <i>İn Situ</i> ve Karşılıklı Duran T-Biçimli Dikilitaşlar.....	381
Şekil 147: Karahan Tepe'de <i>İn Situ</i> ve Karşılıklı Duran T-Biçimli Dikilitaşlar.....	382
Şekil 148: Karahan Tepe'de <i>İn Situ</i> ve Karşılıklı Duran T-Biçimli Dikilitaşlar.....	382
Şekil 149: Karahan Tepe'de <i>İn Situ</i> ve Karşılıklı Duran T-Biçimli Dikilitaşlar.....	383
Şekil 150: Karahan Tepe'de <i>İn Situ</i> ve Karşılıklı Duran T-Biçimli Dikilitaşlar.....	383
Şekil 151: Karahan Tepe Yerleşiminden <i>İn Situ</i> Durumda T-biçimli Dikilitaş.....	384
Şekil 152: Karahan Tepe'nin Kuzeydoğusunda Merdiven Benzeri Yapı Örneği.....	384
Şekil 153: Karahan Tepe'nin Kuzeydoğusunda Merdiven Benzeri Yapı Örneği.....	385
Şekil 154: Karahan Tepe Gövdesi Dalgalı Yılan Kabartmalı Dikilitaş.....	385
Şekil 155: Karahan Tepe Gövdesi Dalgalı Yılan Kabartmasının Çizimi.....	386
Şekil 156: Karahan Tepe Üzerinde Üçgen Başlı Yılan Kabartmalı Dikilitaş.....	386
Şekil 157: Karahan Tepe'den Yan Taraflarında Hayvan Ayağı Kabartmalarının Yer Aldığı Kravat Motifli Dikilitaş Parçası.....	387
Şekil 158: Karahan Tepe Hayvan Ayağı Kabartmalı Dikilitaşın Çizimi.....	387
Şekil 159: Karahan Tepe Hayvan Figürlü Dikilitaş Parçası.....	388
Şekil 160: Karahan Tepe'den Ele Geçmiş Falluslu Erkek Heykeli.....	388
Şekil 161: Sefer Tepe Yerleşiminin Batıdan Görünümü.....	389
Şekil 162: Sefer Tepe Yerleşiminin Yüzeyinde Görülen Karşılıklı İki Adet T-Biçimli Dikilitaş.....	389
Şekil 163: Sefer Tepe Yerleşiminin Yüzeyinde Görülen Yan Yana İki Adet T-Biçimli Dikilitaş.....	390

Şekil 164: Sefer Tepe'den T-Biçimli Dikilitaş Örneği.....	390
Şekil 165: Sefer Tepe'den T-Biçimli Dikilitaş Örneği.....	391
Şekil 166: Sefer Tepe Yerleşiminde Yüzeyde Üzerinde Boğa Başı Kabartma Taslağının Yer Aldığı T-Biçimli Dikilitaş Örneği.....	391
Şekil 167: Sefer Tepe Yüzeyinde Boğa Başı Kabartmalı Dikilitaşın Önden Görünümü.....	392
Şekil 168: İkizce Köyü Hamzan Tepe Yerleşiminin Batıdan Görünümü.....	392
Şekil 169: Hamzan Tepe Yerleşimi Yuvarlak Planlı Yapı Kalıntıları.....	393
Şekil 170: Hamzan Tepe'den T-Biçimli <i>In Situ</i> Dikilitaş Örneği.....	393
Şekil 171: Taşlı Tepe Yerleşiminin Doğudan Görünümü.....	394
Şekil 172: Taşlı Tepe'den T biçimli Dikilitaş Örneği (önden görünüş).....	394
Şekil 173: Taşlı Tepe'den T-Biçimli Dikilitaş Örneğinin Yandan Görünüşü.....	395
Şekil 174: Sumaklı Köyü Kurt Tepesi Yerleşiminin Güneyden Görünümü.....	395
Şekil 175: Kurt Tepesi'nden T-Biçimli Dikilitaşın Çıkartıldığı Kaçak Kazı Alanı.....	396
Şekil 176: Şanlıurfa Kösecik Köyü'nde Ele Geçen T-Biçimli Dikilitaşlar.....	396
Şekil 177: Kurt Tepesi Yerleşiminden Kravatlı ve Chevron Motifli Dikilitaş.....	397
Şekil 178: Şanlıurfa Ayanlar Höyük'ün, Kuzeyden Görünümü.....	397
Şekil 179: Ayanlar Höyük'ten T-Biçimli Dikilitaşlara Ait Kaide Parçası.....	398
Şekil 180: Ayanlar Höyükten Olduğu Düşünülen Aslan Başı Heykeli.....	398
Şekil 181: Şanlıurfa Kocanizam Tepesi'nin Kuzeyden Görünümü.....	399
Şekil 182: Şanlıurfa Kocanizam Tepesi T-Biçimli Dikilitaş Parçası Örneği.....	399
Şekil 183: Adıyaman Kilisik T-Başlı Heykelin Yandan ve Önden Görünümleri.....	400
Şekil 184: Adıyaman Kilisik T-Başlı Heykelinin Ön ve Yandan Çizimleri.....	400
Şekil 185: Sumaklı Köyü Besta Faki Mevkii'den Dikilitaş Parçası.....	401
Şekil 186: Aslanlı Dikilitaş Yapısı'na Ait Seki Levhalarının Biri Üzerinde Yer Alan Çıplak Kadın Betimi.....	401
Şekil 187: Göbeklitepe C Yapısı'na Giden Dromosun Önünde <i>In Situ</i> Bulunan U Biçimli "Kapı Taşı".....	402
Şekil 188: Göbeklitepe C Yapısı'na Giden Dromosun Önündeki <i>In Situ</i> "U" Biçimli "Kapı Taşı" Çizimi.....	402
Şekil 189: Göbeklitepe C Yapısı'nın Merdivenli Girişi.....	402

Şekil 190: Göbeklitepe B Yapısı'nın Kuzeyinde Duvar İçinde Bulunan Kabartmalı <i>İn Situ</i> Kapı Deliği Taşı.....	403
Şekil 191: Göbeklitepe H Yapısı'nın Güneydoğusunda Bulunan Merdivenli Giriş Yeri.....	403
Şekil 192: Göbeklitepe'nin Kuzeybatı Yükseltisinde Bulunan Kabartmalarla Bezenmiş Kapı Eşik Taşı.....	404
Şekil 193: Göbeklitepe C Yapısı P35 Numaralı Dikilitaş Yakınında Bulunan Yaban Domuzu Heykeli.....	404
Şekil 194: Totem Heykeli Ön ve Yandan Görünümü.....	405
Şekil 195: Göbeklitepe'de L9-46 Açmasında Bulunan Totem Heykeli.....	405
Şekil 196: Göbeklitepe Totem Heykelinin Ön ve Yandan Görünümü.....	406
Şekil 197: Nevali Çori Totem Heykeli.....	406

GİRİŞ

Beş ana bölümden oluşan tez çalışmasının ilk bölümünde araştırmanın amacı, kapsamı ve yöntemi belirtilmiştir. İkinci bölümde ise; bölgede yürütülen arkeolojik araştırmaların tarihçesinin belirtilmesi için ilgili literatüre başvurulmuştur. İncelenen yayınlar ışığında bölgenin ve dönemin kronolojik gelişimine de değinilmiştir.

Tez konusunu oluşturan dikilitaşların ve simgeciliğinin değerlendirilmesinin anlaşılabilmesi için üçüncü bölümde, din, ritüel ve simgecilik kavramlarının Etnoloji, Sosyoloji, Antropoloji ve Psikoloji gibi farklı disiplinler içerisinde ele alınış biçimi ortaya konulmuştur. Aynı zamanda din, ritüel ve simgeciliğin Arkeoloji disiplini içerisindeki kullanım alanları ve bu kavramların toplumsal görünümleri ile işlevleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Dördüncü bölüm, bölgedeki arkeolojik verilerin ortaya konulmasına ayrılmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem dikilitaş buluntusu veren arkeolojik yerleşim ve alanların verileri incelenmiştir. İncelenen yerleşim yerlerine ait ilgili yayınlarda ortaya konulmuş olan yerleşim tabakalanması, mimari kült yapıları, dikilitaşlar ve üzerlerinde barındırdığı simgesel tasvirler ayrıntıları ile açıklanmıştır.

Tezin beşinci bölümünde dikilitaşların ve simgeciliğinin genel değerlendirmesi yapılmıştır. Konuya iki ana değerlendirme ölçütü içerisinde yaklaşılmıştır. İlk kısımda dikilitaşların, yapısal unsurlarının (form, boyut, malzeme, kabartma tasvirler ve konteksler) yerleşimler arasındaki benzerlik ve farklılıkları değerlendirilerek, ÇÇN dönemi evreleri içerisindeki gelişimleri ortaya konulmuştur. İkinci kısımda, bölge genelinde bulunan dikilitaşlardaki tasvir gruplarının dağılımlarına göre bir sınıflandırma yapılmıştır. Bu sınıflandırma dahilinde dört temel başlık (hayvan, insan, soyut ve fallus) tanımlanmıştır. Bu başlıkların kapsamındaki dikilitaş simgeciliğinin, etnolojik veriler göz önüne alınarak karşılaştırmalı örnekler üzerinden değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu değerlendirme ışığında dikilitaşlar üzerindeki simgelerin kült ile ilişkili ritüel faaliyetleri bağlamında etnolojik örnekler ile anlamlandırılması yapılmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN AMACI, YÖNTEMİ, KAPSAMI VE TERMİNOLOJİSİ

1.1. ARAŞTIRMANIN AMACI

“Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğinin Gelişimi ve Simgeciliği” adlı tez çalışmasının temel amacı, bu bölgede yapılmış ve yapılmakta olan kazı çalışmaları ile yüzey araştırmalarında saptanan dikilitaşların, biçimsel analizinin yapılarak hem evrelere göre gelişim sürecini hem de simgesel içeriği ile Neolitik Dönem içerisindeki sosyo-kültürel yerini saptamaktır.

Tezin temel amacı dahilinde, ilk olarak din, ritüel ve simgecilik kavramlarının tanımlamaları, ortaya çıkışı ve toplumsal işlevlerinin incelenerek arkeolojide bu kavramların kullanım alanlarının da belirlenmesi amaçlanmıştır.

Araştırmanın esas kapsamını oluşturan dikilitaşların, bölgenin kült yapıları ile ilişkili bağlamları ve üzerindeki betimlemelerin incelenmesi sonucu farklı evrelerdeki biçimsel ve simgesel çeşitliliğin anlamları ile işlevlerinin anlaşılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda dönem topluluklarının yaşamlarındaki simgesel içeriğinin benzerlikler ve farklılıklarından yola çıkılarak kendi içindeki gelişim süreçleri ve dönem toplulukları açısından taşıdığı anlamlar üzerine bir değerlendirme ortaya koyulması hedeflenmiştir.

1.2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada öncelikle, belirlenmiş bölge ve dönem dahilinde çalışmanın konusu kapsamına giren yerleşmelere ilişkin geniş bir literatür araştırması yapılmıştır. Araştırma süresince dikilitaş buluntusu veren tüm arkeolojik yerleşimleri değerlendiren kazı raporları, monografi ve derleme olarak hazırlanmış Türkçe ve yabancı dilde kitaplar, akademik yayınlardaki makaleler kapsamlı bir şekilde taranmıştır. Aynı yöntem, bölgede yürütülen ve halen yürütülmekte olan yüzey araştırmalarında saptanan yerleşimlere ilişkin araştırma sonuçları ve makaleler için de kullanılmıştır. Bu yolla bölgeye ve döneme ilişkin birincil ve ikincil elden kapsamlı bir yayın kaynakçası oluşturulmuştur.

Oluşturulan kaynakça konu başlıkları ve içerik açısından çeşitlilik gösterdiği için tez konusunu oluşturan dikilitaşlar; din, ritüel ve simgeciliğe ilişkin veriler, yayınlarda analiz edilmiştir. Bu analiz sonucunda elde edilen veriler incelenerek bir sınıflandırmaya gidilmiştir. Bu sınıflandırma sayesinde iki temel kategori olduğu anlaşılmıştır. Bunlardan ilki dikilitaşlara ilişkin biçimsel (form, boyut, malzeme ve tasvirler) betimlemelerdir. İkincil kategori ise; tasvirlerin simgesel açıdan taşıdığı anlam üzerinden bilim insanlarınca geliştirilmiş yorumlamalardır. Sınıflandırma aşamasının tamamlanması ile birlikte bölgedeki dikilitaş geleneği yerleşim yerlerindeki benzerlik ve farklılıklarıyla açıklanmaya ve yorumlanmaya hazır hale getirilmiştir.

Araştırma kaynakçasının oluşturulması ve yapılan sınıflandırmanın yanı sıra, 2017 yılında başlamış ve yüzey araştırması bulguları dışında henüz yayını yapılmamış olan Harbetsuvan Tepesi'nin arkeolojik buluntuları da gözlemlenmiş ve bilimsel kazı danışmanı Doç. Dr. Bahattin Çelik'in izni ile tez kapsamına giren dikilitaş buluntularına da yer verilmiştir. Aynı zamanda, Şanlıurfa Kültür Envanteri kapsamında yapılan yüzey araştırmaları sırasından Bahattin Çelik tarafından saptanmış olan Aşağı Komat Mevkii'ne ilişkin bulguların ne olduğuna yönelik Çelik ile yapılan kişisel görüşme de araştırma yöntemi dahilinde kullanılmıştır.

1.3. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI

1.3.1. Zamansal Kapsam

Tez çalışmasının zamansal sınırı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'ini kapsamaktadır. Neolitik Dönem kendi içinde Çanak Çömlek Öncesi ve Çanak Çömlekli olmak üzere iki alt döneme ayrılmıştır (Tekin, 2017: 176). Jericho'daki seramik içermeyen katmanlar için ilk olarak Kathleen Kenyon tarafından kullanılan Çanak Çömleksiz Neolitik terimi, zamanla yayılarak günümüz Neolitik kronolojik dizgesinin belirleyici öğeleri haline gelmiştir (Schmidt, 2007a: 36).

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem kendi içinde, Önasya'nın diğer bölgelerindeki çağdaş kültürel gelişim sürecine benzer şekilde, Çanak Çömleksiz Neolitik A ve B şeklinde (ÇÇNA ve ÇÇNB) iki farklı evre içerisinde ele alınmaktadır. Tez çalışmasının zamansal kapsamını oluşturan Çanak Çömleksiz Neolitik dönem her iki evreleri ile

beraber genel olarak MÖ 11. binyıl ile MÖ 8. binyılın sonları arasına tarihlendirilir (Hauptmann ve Özdoğan, 2007a: 406).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan dikilitaş geleneği açısından zamansal kapsamı dahilinde en erken dikilitaş buluntusu veren yerleşim MÖ 10. binin başlarına tarihlendirilen Gusir Höyük'tür. Dönemin anlayışı içerisindeki dikilitaş geleneğinin Göbeklitepe'nin II. Tabakası ve Nevali Çori'nin Kült Yapısı III'ten anlaşıldığı kadarı ile ÇÇNB evresinin sonuna doğru yani MÖ 9.binyılın sonuna doğru azalarak MÖ 8. binyıldan itibaren devam etmediği ve bununla birlikte son bulunduğu görülmektedir.

1.3.2. Coğrafi Kapsam

Çalışma kapsamında incelenecek bölgenin coğrafi kapsamı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile sınırlandırılmıştır. T-biçimli dikilitaşlar, şu ana kadar bölgede yalnızca Şanlıurfa'da bulunan yerleşim yerlerinden bilinmektedir. Diğer bir yandan T-biçimli olmasa da bu geleneğin öncülü sayılabilecek dikilitaş buluntusunun saptandığı Gusir Höyük (Siirt) ile Çayönü (Diyarbakır) ve Hasankeyf (Batman) gibi Yukarı Dicle Bölgesi'nde yer alan buluntu merkezleri saptanmıştır. Dikilitaş geleneğinin daha sonraki gelişim evresini temsil eden Kilisik (Adıyaman) heykel buluntusu ile birlikte ele alındığında bölge geneline dağılan bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır.

1.3.2.1. Coğrafi Konum

Mezopotamya'nın kuzey uzantısı durumunda olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, coğrafi olarak birbirinden tümüyle farklı özellikler gösteren iki bölgenin; ortalama yüksekliği 1000 m'yi geçen, yüksek dağlar ve dağ arası ovalar ile kaplı Doğu Anadolu ile ortalama yüksekliği 200 ila 300 m arasında değişen, kum ve taş çöelleriyle kaplı geniş düzlüklerin bulunduğu Arabistan platformunun arasındaki geçişi sağlayan bir özelliğe sahiptir. İki bölgenin gerçek sınırı, Güneydoğu 'Bereketli Hilal'in tepe noktası olarak da bilinen Doğu Toros silsilesidir (Özdoğan 2003: 21).

Doğu Anadolu dağlık arazileri ile yarı kuru Suriye düzlüğü arasındaki bir geçiş alanı olan ve Güneydoğu Torosların eteklerinden modern Suriye ve Irak'ın kuzey yarısına kadar uzanan bu bölge (Yakar, 2014: 41), ülkemiz sınırları içinde ise Gaziantep, Urfa, Mardin, Diyarbakır, Siirt, Batman, Şırnak ve Adıyaman ilinin güney kesimlerini kapsar (Harita 1). Güneydoğu Anadolu kapladığı alan bakımından Suriye'nin tümüne yakın

büyükklüktedir; ayrıca bölgenin doğal çevre ortamı, su kaynakları, bitki örtüsü ve hammadde bakımından Suriye ve Mezopotamya ile karşılaştırılmayacak kadar zengindir (Özdoğan, 2007a: 443).

Coğrafi açıdan Suriye-Mezopotamya'nın kuzey uzantısı olarak kabul edilen bölge, tarih öncesi ve tarihi çağlar boyunca Orta ve Doğu Anadolu ile Suriye-Mezopotamya arasında gidip gelen göçebe çobanlar, ticari kervanlar ve ordular için doğal bir geçiş yolu olmuştur. (Yakar, 2007: 388).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırlarımız içerisinde, Amanos ve Güneydoğu Toros yaylalarının önünde, Suriye'ye doğru giderek alçalan ve yeryüzü şekilleri açısından tekdüzeliği ile dikkat çeken stepik platolar alanı olarak da nitelenebilir (Erinç, 1980: 66). Güneydoğu Toros Dağlarının Anadolu'da dışbükey kıvrım yaptığı alanın güney kesimi ile Suriye sınırı arasında yer alan bölge 57 bin km² yüzölçümü ile Türkiye'nin %8'ini oluştururken kapladığı alan yönünden Türkiye'nin en küçük bölgesidir (Atalay vd. 1995: 391).

Ülkemizde, bölgenin batı sınırı; Hatay-Kahramanmaraş çöküntü hendeğinin doğu kenarından geçer. Güney sınırı; Türkiye-Irak sınırının geçtiği Hezil suyunun Dicle'ye kavuştuğu, Cizre'nin güneyindeki Dicle vadisinin Hezil ile birleştiği yer ile Türkiye-Suriye arasındaki siyasi sınırı teşkil eder. Kuzey sınırı ise; Güneydoğu Toroslar'ın güneye bakan yamaçlarından doğuya doğru Çelikhan güneyi, Gerger, Çermik ve Ergani güneyi, Dicle ve Hani kuzeyi, Lice-Kulp, Sason ve Şirvan güneyinden, Siirt doğusundan Bağgöze ve Cudi dağlarına oradan da Irak sınırına dayanan bir çizgi ile sınırlandırılmıştır. Fırat ve Dicle ırmakları arasındaki su bölümünün geçtiği Çermik ve Kızıltepe batısında bulunan aynı zamanda Karacadağ volkan konisinden geçen bir hat ile "Orta Fırat" ve "Dicle" olmak üzere iki bölüme (Harita 2) ayrılmıştır (Güngördü, 2010: 148-150).

Yukarı Dicle Havzası'nın büyük bir kesimini kapsayan Dicle Bölümü'nün güneyinde Türkiye-Irak-Suriye sınırları, kuzeyinde Güneydoğu Toroslar'ın güney etekleri bulunur. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndaki kervan rotası üzerinde de bulunduğu bilinen bu bölge topoğrafyada meydana gelen bu önemli değişimler nedeniyle Diyarbakır Çanağı, Mardin-Midyat Eşiği ve Karacadağ olmak üzere üç yöreye ayrılır (Atalay vd. 1995: 430; Roaf, 1996: 113).

Orta Fırat Bölümü ise; Fırat nehrinin aşağı havzası kapsamına alan, doğuda Karacadağ ile batıda Fırat ve Ceyhan havzalarının su bölümü arasında yer alır. Bölümün güneyinde Altınbaşak (Harran), Ceylanpınar ovaları, kuzey kesiminde Gaziantep, Şanlıurfa ve Adıyaman platoları bulunur. Toros Dağlarının etekleri ile doğusunda basık Karacadağ volkan konisi ise bölümün engebeli yerlerini oluşturur (Atalay vd. 1995: 436).

Gerçekte doğal bir bölge olarak sınırlarımızla sona ermeyen Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin sınırları, Filistin ve Zagros etekleri boyunca Basra Körfezi'ne doğru devam etmektedir. Dış kenarından doğal orman yetişme ortamına ait daha nemli dağlık alanlar, iç kenarından da Suriye Arabistan çölünün kuzeye doğru sokulmuş kesimleri ile sınırlanan bölge, hilale benzeyen bir yayılım alanı gösterir. Bir ucundan öteki ucuna, güneydeki çölü dolanarak, yaklaşık 1500 km uzunluğunda bir yay çizer. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni, bulunduğu konumu bakımından daha çok büyük bir bölgenin parçası olarak ele alıp değerlendirmek gerekir. Bereketli Hilal'in birbirinden çöller ile ayrılmış iki uzak ucunun birleştiği, kuzeye doğru en çok sokulduğu ve büyük genişliğe eriştiği orta kesimini oluşturan bu bölge aynı nedenlere bağlı olarak olanakları çok daha geniştir. Yolların kesiştiği bir kavşak konumunda olması, bugün olduğu gibi geçmişte de doğal ortam ve kültürel çevre bakımından önemli sonuçlara yol açmış ve konumu bakımından bölgeyi üstün kılmıştır (Erinç, 1980: 66-67).

1.3.2.2. Fiziki Coğrafya Özellikleri

Güneydoğu Anadolu'yu doğal bir bölge olarak belirleyen etkenlerin belki de en önemlisi jeolojik ve jeomorfolojik özellikleridir. Bu özellikler, yer şekilleri bakımından geniş alanlarda hâkim olan tekdüze görünüm ve jeomorfolojik birimlerle jeolojik birimler arasındaki sıkı bağıllık şeklinde göze çarpar. Şiddetli kıvrılmaya uğramış, yer yer büyük ölçüde başkalaşmış eski ve yeni kayalardan oluşan 2000 ile 3000 m yüksekliğindeki dağlar, bölgenin kuzeyinde bir duvar gibi yükselmektedir. Yer şekillerinin yönelttiği doğal yollar da bunlardan bazılarının vadileri ile belirli boğazları izleyerek Kuzey, Doğu ve İç Anadolu'ya doğru sokulur. Bölgenin yaşantısında, en eski çağlardan bu yana, ulaşım ve ticaretin gelişmesinde çok etkili olan bu yollardan en önemlileri, doğuda Bitlis gediği ve Rahva boğazını aşarak Van gölü kıyılarına, tarihöncesi çağların başlıca doğal cam kaynaklarından biri olan Nemrut yanardağının eteklerine kadar uzanan yol ile, daha batıda Dicle'nin gömük vadisini izleyerek dağlık bölgeyi daha alçak olduğu orta

kesiminden aşan yoldur. Bu iki yol Diyarbakır havzasında birleştikten sonra, güneye, Zagros dağlarının eteklerini izleyerek Basra Körfezine ve batıya Urfa ve Halep üzerinden Filistin kıyılarına giden iki kola ayrılır (Erinç, 1980: 67).

Bölgede çeşitli jeolojik zamanlarda oluşmuş çeşitli kaya grupları mevcut olup bölgenin temelinde Arabistan sert kütlesi yer alır. Bunlar; Gaziantep Platosu ile Adıyaman-Batman arasında ve daha doğuda Siirt-Batman-Şırnak dolaylarındaki kireçtaşlarıdır. Güneydoğu Anadolu'nun orta kesiminde Toros Dağları'nın eteği ile Suriye sınırı arasında Neojen (Niyosen-Pliyosen)'e ait killi, kireçli tortullar yaygındır. Bu kuşağın güneyinde daha gevşek kıvrımlı ve çoğunlukla tortullardan oluşmuş dağ sıraları yer alır. Silvan civarından başlayan bu kuşak, Toros kıvrımlarına uygun olarak içbükey bir yay çizer. Batman-Kurtalan arasındaki yüksek yerlerin Yanarsu çayı tarafından yarılması ile engebeli bir topoğrafya ortaya çıkmıştır. Burada eğimli yamaçlarda kırmızımsı kumlu tortullar, seller tarafından yarılarak bir kırgıbayır topoğrafyasına dönüşmüştür (Atalay vd. 1995: 391-397).

Bölgenin orta bölümünde volkanik bir kütle olan Karacadağ (1938 m) bulunmaktadır. Genç bazalt lav ve cürufalarının yer aldığı bu kütle basık bir koni şeklindedir. Batıda, Gaziantep Platosu üzerinde yükselen Kartal Dağları da önemli bir yükseklik oluşturur (Atalay vd. 1995: 397). Bölgeyi ikiye ayıran Karacadağ'ın batısı ile doğusunda yer alan kesimler arasında topografik ve yapısal yönden de önemli farklar gözlemlenmiştir. Batısında bulunan bölge Gaziantep ve Urfa'da bulunan kireçtaşı alanları ile karakterize edilirken aynı zamanda geniş, alüvyal düzlükleri temsil eden Harran ve Suruç ovaları da bu bölgede yer alır. Batı bölümünde bulunan ova ve tepelerin aksine Karacadağ'ın doğusu karakteristik bir engebeli arazi ile temsil edilir (Tunçdilek, 1971: 116).

Bölgenin platolarına bakıldığında ise; güney kesiminde yer alan ovaların dışında Torosların eteklerinden başlayarak Suriye sınırına kadar devam eden alanlar platolara tekabül eder. Gaziantep dolaylarında Gaziantep, Şanlıurfa'nın kuzeyinde Şanlıurfa ve Adıyaman çevresinde ise Adıyaman platoları bulunur (Harita 2). Bu platolarda, az kıvrımlı kireçtaşı ve bunların arasına yer yer enjekte olmuş bazalt lavları görülür. Platoların oluşumu, Fırat'a bağlı akarsuların yataklarını derinleştirmesiyle meydana

gelmiştir. Şanlıurfa Platosu'nda kireçtaşlarından oluşmuş Tektek (749 m) ve Susuz Dağları önemli birer yüksek alanlar halindedir (Atalay vd. 1995: 397).

Urfa bölgesinde yer alan Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in erken evrelerine ait olan yerleşimlerin çoğu genel olarak yüksek platoların üstüne veya yamacına kurulmaktadır. Viranşehir ilçesindeki Başaran Höyük, Herzo Tepesi ve Kocanizam Tepesi yerleşimleri ve yine bölgede T-biçimli dikilitaş buluntuları veren Sefer Tepe, Taşlı Tepe, Karahan Tepe, Göbeklitepe, Şanlıurfa-Yenimahalle ve Hamzan Tepe gibi Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimlerinin hepsi yüksek platolar üzerinde ve anakayaya kurulmuş yerleşimlerdir (Çelik, 2012a: 162).

Bölgenin ovalarına bakıldığında; Şanlıurfa-Viranşehir-Mardin hattının güneyinde Mezopotamya düzlüklerine ulaşan geniş ve yüksekliği 500 m'nin altında olan ovalara geçilir. Bu ovalardan en büyüğü Altınbaşak (Harran) ve Ceylanpınar ovalarıdır. Diyarbakır havzasında Diyarbakır-Batman arasında Dicle boyunca pek fazla geniş olmayan diğer ovalara geçilir (Atalay vd. 1995: 397). Şanlıurfa bölgesi, gerek kuzey ve doğu kısmında yer alan Fırat nehri, gerek Urfa Platosu'yla beraber 1957 m yüksekliğine erişen Karacadağ volkanik dağı ve gerekse Harran, Suruç, Ceylanpınar ovaları, Alt Paleolitik ve Epi-Paleolitik avcı ve toplayıcılar için değil aynı zamanda Çanak Çömleksiz Neolitik yaşam biçimine de uygundu (Hauptmann, 2011: 87).

1.3.2.3. İklim ve Bitki Örtüsü

Bölge, Akdeniz iklim kuşağı içinde yer almasına rağmen yazın burada Suriye çöl iklimi koşulları hüküm sürer. Diğer yandan, kışın kuzeyden gelen karasal hava koşulları, iklimi Anadolu'nun orta ve doğu bölgeleri kadar sert hale getirmektedir. Doğal olarak, Kuzeydoğu Akdeniz Havzası'ndan çok uzak mesafede yer alan bölgelerde en aşırı iklim koşullarına da rastlanmaktadır. Yağışın düşük olduğu bu bölgelerde, yüksekliğe göre ısı çok değişmektedir (Erinç, 1980: 76). Yüksekliği 1000 metre ve daha fazlaya varan dağlık bölgesinde (Doğu Toroslar) kışları sert geçer ve bol yağış alır; kışın kara dönüşen yağışlar aynı zamanda Dicle ve Fırat'ın en önde gelen besleyicisidir. (Frangipane, 2002: 38).

Bölgenin, kış ve yaz mevsimlerinde farklı hava kütlelerinin etkisi altında kalması yağış ve sıcaklık durumunu doğrudan etkilemektedir. Bölgenin basık yüzey şekilleri göstermesi, topoğrafya şartlarına bağlı olarak iklimde çok önemli değişmeye neden

olmaktadır. Yaz döneminde çoğunlukla Basra alçak basınç merkezine yerleşmiş olan kuru ve sıcak tropikal hava kütesinin etkisi altında kalırken aynı zamanda bağıl nemin çok düşük olması, buharlaşmayı arttırır (Atalay vd. 1995: 399). Bu buharlaşma sebebiyle bölgeyi sulayan Fırat ve Dicle nehirlerinin küçük kolları tamamen kurur (Tunçdilek, 1971: 116).

Pleistosen-Holosen iklim geçişi, güneydoğu dağ etekleri ile düzlük arazilerinden Kuzey Suriye'ye kadar uzanan alanlarda oldukça iyi bir biçimde kayda geçirilmiştir. Genç Dryas ile başlayan daha kuru iklim ve düşük sıcaklık, avcı-toplayıcıların geçim faaliyetlerini sınırlı bir alanda sekteye uğratmış olabilir. Bu dönemde, yabani tahıl toplayıcılığı en önemli geçim faaliyeti olarak görülmekteydi. Ghab vadisinden alınan palinolojik delillere de yansıyan Erken Holosen'e ait ılık ve nemli iklim koşulları bölgedeki orman örtüsünün oldukça zengin olduğunu ortaya çıkarmaktadır (Yakar, 2014: 41). Kışın yağmurlu, yazın sıcak ve kurak bölgenin belirleyici bitki örtüsü, yaprakları dökülmeyen meşe, terabantin sakız ağacı (katran ağacı da denir; Pistacia türü küçük bir ağaçtır) yabani badem ağacı ormanları ve ayrıca küçük fundalıklar, çimenler ve yabani buğday ile arpadır (Watkins, 2007: 412).

Yakın Doğu'da Bereketli Hilal olarak adlandırılan ve İranda'da Zagros Dağları'nın güneybatı eteklerinden başlayıp Güneydoğu Toroslar, Amanos ve Lübnan Dağları'nın doğu eteklerini içine alan bölgede arkeolojik ve arkeobotanik çalışmalar sonucundan, özellikle buğdaygiller ile ilgili çarpıcı bilgiler elde edilmiştir. Yakın Doğu'nun hemen hemen her yerinden bulunan buğdaygillerin yabani formları içinde özellikle buğdayın en erken mutasyona uğradığı yer olan Urfa Karacadağ'ın batı eteklerinden hızlı bir biçimde Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya'nın hemen her yerine yayılmıştır. Buğdayla başlayan bu süreci arpa, baklagiller, fıstıkgiller ve diğer bitkiler izlemiştir (Uhri, 2015: 14-15). Nevali Çori ve Göbeklitepe gibi yerleşim yeri ve dinsel merkez çevresindeki insanların, tahılların özellikle de buğdayın anavatanı olan Urfa Karacadağ'a yakın bir bölgede yaşadıkları görülmektedir (Uhri, 2016: 32).

Son yıllarda, Güneydoğu Anadolu'da özellikle Batman, Diyarbakır ve Urfa civarında yapılan Çayönü, Hallan Çemi, Göbeklitepe kazıları ile Keban, Karakaya ve Atatürk Barajları ile Dicle üzerindeki Ilısu barajı yapımı sırasında gerçekleştirilen kurtarma kazılarında elde edilen Arkeobotanik çalışmalar sonucunda ÇÇN döneminin ilk

tarıma alınan bitkileri ile ilgili ciddi bilgiler elde edilmiştir (Uhri, 2015: 14). Bu bilgiler aynı zamanda bölgenin bitki örtüsü bakımından da bilgiler sunması açısından önemlidir. Arkeobotanik çalışmalar sonucunda şu ana kadar elde edilen bilgilerden yola çıkılarak ilk tarıma alınan bitkilerin buğday, arpa, mercimek, bezelye, burçak, keten ve kenevir olduğu görülmektedir (Öksüz, 2002: 87; Watkins, 2007: 416-417; Wilcox ve Savard, 2007: 432-435).

Güneydoğu Anadolu'da gerçekleştirilen değişik kazılarda bulunan arkeolojik kanıtlara bakarak, Diyarbakır Çayönü ve Malatya Cafer Höyük'te Emmer buğdayının (*Triticum dicoccum*) kültüre alınmış en erken formlarına rastlanırken, Atatürk Barajı altında kalmış bulunan Urfa'daki Nevali Çori'de ise einkorn buğdayının (*Triticum monococcum*) ilk evcil örnekleri görülmektedir (Willcox ve Savard, 2007: 432-435). Yukarıda sayılan bitkilerin dışında, fıstık, badem ve üzüm gibi bitkilerin bulunduğu arkeobotanik olarak saptanmıştır (Uhri, 2015: 17).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, ÇÇN dönemi tarım aktivitesi ile ilgili olarak, Colledge ve Conolly (2001: 44-45) tarafından, yabanıl ortamın ve evcilleştirmenin dönemlere göre dağılımına dair yapılan çalışmada, yabanıl ortamın ÇÇNA evresinde daha fazla olduğu, buna karşın ÇÇNB evresinin sonuna doğru kuzey kesimlerde evcilleştirmenin arttığı tespit edilmiştir¹.

Wilcox ve Savard (2007: 432); Yakındoğu'daki buluntu yerlerinden elde edilen bitki örneklerinin üzerinde bulunan kesim izlerinin ya hiç korunmamış ya da bozuk durumda ele geçmiş olmasını önemli bir eksik olarak görmektedirler. Bununla birlikte; Göbeklitepe, Cafer Höyük, Nevali Çori, Çayönü, Demirköy ve Hallan Çemi gibi yerleşim yerlerinden elde edilmiş olan kömürleşmiş bitki kalıntılarında yola çıkarak, ÇÇNA buluntu yerlerinin hiçbirinde şimdiye kadar, bitkilerin kültüre alınmasına dair morfolojik kanıtlar bulunmadığı, tahılların Güneydoğu Anadolu'da kültüre alınmasının daha çok ÇÇNB evresinde olduğu belirtilmiştir.

ÇÇN dönemi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, yerleşim seçiminde genellikle hammadde kaynaklarına yakın, göl, bataklık kıyısındaki yüksekçe doğal tepeler ve eşikler ilk sırayı alırken aynı zamanda çeşitli av hayvanları dışında, kuş, balık ve çeşitli

¹ Yabanıl ortamın ve evcilleştirmenin dönemlere göre dağılımına dair yapılan dağılım haritası için bkz. Colledge ve Conolly 2001: 45 fig.2

yumuşakçaların bol bulunabildiği yerlerdir. Batman'da bulunan Halan Çemi, Demirköy Höyük, Adıyaman'daki Hayaz, Kilisik ve Gritille, Diyarbakır'daki Çayönü ve Siirt'teki Gusir Höyük; Malatya'daki Cafer Höyük ve Şanlıurfa'da bulunan Şanlıurfa-Yeni Mahalle, Akarçay Tepe ve Mezraa-Teleilat mevkileri bu özellikleri taşımaktadır. Günümüzde yarı kurak ve az yağış alan yerlerden, Fırat Nehri'nin yan vadisinde bulunan Nevali Çori ve Şanlıurfa yaylasında bulunan Göbeklitepe, Karahan Tepe, Hamzan Tepe ve Sefer Tepe mevkilerinin yerleşim yeri olarak seçilmesinde daha farklı özelliklerin rol oynadığı sanılmaktadır (Çelik, 2005: 30). Schmidt (2001a: 10); Göbeklitepe, Nevali Çori ve Karahan Tepe gibi yerleşimlerin topoğrafik konum açısından farklı bir avcılık stratejisi ile ilişkili olduğunu belirtmektedir.

Sonuç olarak; bölgenin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem iklim ve bitki örtüsü açısından değerlendirildiğinde bu bereketli çevre, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem ilk yerleşimlerin çoğunun neden Ergani vadisinin, Urfa ve Gaziantep platolarının ve Fırat vadisinin de içinde olduğu Dicle Havzası gibi alanlarda kurulduğunu açıklamaktadır (Yakar, 2014: 42).

1.3.3. Nesnel Kapsam

Tez çalışmasının nesnel kapsamının temelini, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan buluntu merkezlerinde saptanmış olan költ yapılarında bulunan farklı form ve bezemeleri içeren dikilitaşlar oluşturmaktadır. Diğer taraftan, “özel yapılar” veya “tapınak” olarak da tanımlanan yapılarda açığa çıkarılan “T”, ters “L” ve “I” biçimli dikilitaşlar dışında yine dikilitaş benzeri totem direkleri gibi heykeltraşlık eserleri de nesnel kapsama dahil edilmiştir. Dikilitaşlar ve totem direkleri üzerinde bulunan simgesel tasvirlerin araştırılıp, dikilitaşların yapısal özellikleri dışında költ ve ritüel bağlamlarının da değerlendirilmesi yapılmış ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem insanının düşünce ve olasılıkla inanç dünyasının yansımaları da anlaşılmaya çalışmıştır.

Şanlıurfa Bölgesi'nde bulunan bazı dikilitaşların gövdesinde yer alan kol ve el motifleri nedeniyle dikilitaşların, stilize insan heykelleri olarak tanımlanmalarına neden olmaktadır. Bu noktada, tez çalışması içerisinde incelenen buluntuların adlandırmasında Almanca'da kullanılan ismi ile 'Pfeiler' ve Türkçe'deki karşılığı olan 'dikilitaş' kavramı, işlevsel anlamından ziyade yalnızca yardımcı kavram olarak kullanılmıştır.

1.4. ARAŞTIRMANIN TERMİNOLOJİSİ

Animizm (Canlılık): Doğadaki tüm varlıkların canlı olduğu ve bedenlerinden ayrı birer kişiliğe sahip olduğu inancı (Haviland vd. 2008: 654).

Arkeolojik Kültür: Kazılardan elde edilen, birbirleriyle ilişkilendirilebilir buluntu topluluklarını ve bunların işgal ettiği kesintisiz coğrafi alanı ifade eden bir kavramdır. Başka bir deyişle, geçmiş insan topluluklarının yarattığı, birbirleriyle ilişkisi gösterilebilir maddi kültür unsurları topluluğu olarak tanımlanabilir (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 68).

Devşirme Malzeme: Aynı dönemden veya daha eski bir döneme ait olan yapılardan derlenmiş ve ikinci kez kullanılmış süsleme veya yapı malzemesi (Sözen ve Tanyeli, 2003: 66).

Dikilitaş: Kare biçimli, dört köşe ya da poliyonal kesiti olan mimari payandalardır. Kült amaçlı kullanılan alanlarda Eski Mısır'da Tchen (Obelisk) ve Djed dikilitaşları gibi tek başlarına da gözükebilirler. Nevali Çori ve Göbeklitepe'deki dikilitaşlar tek başlarına ve destekli olarak T ve ters L biçimlerinde tespit edilmiştir (Schmidt, 2007a: 304).

Dikilitaş Gövdesi: T-biçimli olan dikilitaşların dar bölümdeki geniş baş kısmı (Schmidt, 2007a: 304).

Din: Manevi gerçeklik ya da doğaüstüyle ilgili görüşlerin yanı sıra insanların evrende kendi deneyimlerinin dışındaki boyutları yorumlayabilme ve denetlemelerini sağlayan, ilişkili inançlar ve törensel geleneklerin örgütlü sistemidir (Haviland vd. 2008: 647).

Din Antropolojisi: Sosyal-kültürel antropolojinin bir alt dalıdır. Antropolojik yaklaşımlarla din ve onunla ilişkili toplumsal kurumları inceler (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 226).

Din Sosyolojisi: Dinsel kurum, inanç ve pratiklerin, kökleri Marksizm ve neo-Hegeli din eleştirisine dayanan bilimsel incelemelerinin yürütüldüğü, 19. yy sonlarında Emile Durkheim, Georg Simmel, William Robertson Smith, Ernst Troeltsch ve Max Weber'in araştırmalarıyla ilişkili bir dal. Din sosyolojisi pozitivist geleneğin tersine,

dinle, onu akılcı olmayan, kolektif ve simgesel bir olgu olarak görerek ilgilenmiş, dinin “ilkel toplum”daki tarihsel kökenlerine eğilmemiştir (Marshall, 1999: 156).

Dünya Görüşü: Bir kültürün üyelerinin kendi gerçekliklerinin biçimi ve özüyle ilgili paylaştıkları görüşler bütünü (Haviland vd. 2008: 643).

Fallus Kültü: Yunanca phallus/penis. Erkek cinsel organının kutsanması ve büyüsel güçler taşıdığı inancı ve bu inanç çevresinde toplanan uygulamalardır. Fallus kültü bütün “ilkel” tarım toplumlarında görülürken, bereket taşıdığı inancı ile verimlilik ritüellerinde önemli bir unsur olarak törenlerde yer alır (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 304).

Geçiş Ayinleri: Kişinin yaşam döngüsünde doğum, ergenlik, sınıf atlama, mesleki uzmanlaşma, evlilik ve ölüm gibi önemli evreleri belirleyen ayinlerdir (Haviland vd. 2008: 665).

Giriş Taşı: Göbeklitepe’de çevre duvarlarının iç yüzeyine yerleştirilmiş, çok sık rastlanan mimari ekleme. Bunun gerçekten bir giriş taşı gibi kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir (Schmidt, 2007a: 305).

İkonografi: Resim veya oyma tekniği ile yapılan canlandırmalardır. Prehistorik Dönem’de mağaralarda, yapıların duvarları veya dikilitaşların üzerine, kabartma veya resim olarak; doğum, av sahnesi ve vahşi hayvanlar gibi canlandırmalar betimlenmiştir (Sözen ve Tanyeli, 2003: 112).

İn situ: Yerinde ya da “özgün buluntu yerinde” anlamına gelen arkeolojik bir bulgunun, tam yerinde ve orijinal durumunda saptanması (Schmidt, 2006: 270; Schmidt, 2007a: 305). Kazı sırasında arkeolojik ya da antropolojik bir ögenin, toprakla veya başka bir malzeme ile örtülmeden önceki son durumundaki gibi, özgün durumuyla bulunması (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 429).

Karışık Varlıklar: Hayvan-insan ya da hayvan-hayvan kombinasyonu olan fantezi yaratıklar (Schmidt, 2007a: 306).

Klan: Ortak bir atadan geldiğine inanan, fakat bu atayla bağlarını somut biçimde belirleyemeyen ya da bireylerden ataya doğru soy çizgisini somut bir biçimde izleyemeyen “akraba” grubu. Ancak, genellikle oldukça dağınık olan klan örgütlenme biçiminde klan üyeleri, klan üyeliği temelinde fazla etkileşime girmezler. Klanlar,

kendilerini bir bitki ya da hayvan totemiyle özdeşleştirebilirler (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 478-479).

Kutsal: Birey ya da toplum tarafından kendisine majik-mistik birtakım değerlerin atfedildiği, aşırı derecede yüceltilmiş, bu nedenle de aşırı saygıyı hak etmiş, atfedilen değerlerin, yüceliğin ve saygının korunabilmesi, sürekliliğinin sağlanabilmesi için birtakım normlar ve bunlar bağlı olarak yaptırımlarla çevrelenmiş Şeye/Şeylere yüklenen niteliktir (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 508-509).

Kült: Kendi kuralları ve törenleri olan belli bir dinsel tapınım biçimi (Saltuk, 1997: 107). Kutsal olarak bilinen varlıklar çevresinde oluşmuş, saygı, tapınma, dua, kurban ve ritler gerektiren, özel yer ve zamanlarda bayram ve törenleri bulunan, kült araçlarıyla cemaat liderlerini içeren inanç ve tapınıŐ (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 519).

Kült Binası: Kült etkinliklerinin gerçekteŐiđi özel yapı olarak tanımlanır. Kült yapıları konutlardan bazı farklı özellikleri ile ayırt edilebilirken, söz konusu yapılar, Tarihöncesi arkeolojisinde tapınak yerine de kullanılabilir. Kült binaları, içerisinde belli kült uygulamalarının ve ayinlerinin gerçekteŐirildiđi düşünölen, tapınım amaçlı yapı olarak da tanımlanabilir (Örnek, 1971: 148).

Niş: Duvar içinde bırakılan oyuk, göz, hücre (Saltuk, 1997: 125).

Nevali Çori Tipi Dikilitaş: İlk kez Nevali Çori'de bulunmuş olan, stolası (iki yandan inen Şeritler), kolları ve stolanın altında karşılıklı duran elleri bulunan T-başlı dikilitaşlar (Schmidt, 2007a: 306-307).

Orthostat: Hellence "dik duran" anlamına gelir; genelde dikey olarak yerleştirilmiş taş levhalar için kullanılır (Schmidt, 2007: 307).

Pekiştirme Ayinleri: Bir grubun yaŐamındaki bir bunalım anında yer alan ve bireylerin birbirine bağlı kalmasını sağlayan törenler (Haviland vd. 2008: 668).

Ritöel: Uygun zamanlarda yerine getirilen ve simgelerin kullanılabilildiği, sık sık tekrarlanan davranış modeli. Toplumsal bir olgu olmakla birlikte ritöel, aynı zamanda katılanların duygu dünyalarıyla da ilgilidir (Marshall, 1999: 624-625). Dışavurumcu, edimsel, simgesel ve rasyonel boyutları barındıran ritöel, dinin aktarımının ve yeniden üretilmesinin dinamiğinde önemli bir unsur olduğu düşünölmektedir (Clarke, 2012: 65).

Ritüeller, insanlar arasındaki düzenli bir toplumsal hayatın varlığının toplumdaki diğer bireylerin içlerinde, bireylerin diğer bireylerle ilişkilerini kontrol eden belli duyguların varlığı ve bu duyguların simgesel dışavurumlarıdır (Radcliffe-Brown, 1968: 306).

Seki: Taş veya çamurdan yapılmış tabandan biraz yüksek, duvara bitişik, genellikle üzerine oturmak veya eşya koymak için yapılmış geniş set (Saltuk, 1997:156; Tekçam, 2011: 197). Arkeolojik kazılarda genellikle konutların içinde oturmak veya uyumak için kullanılan sekiler, Neolitik dönemin bazı evrelerinde bu işlevlerin yanı sıra ölülerin gömüldüğü yer olarak da kullanılmıştır.

Simge: Genellikle başka şeylerin “yerine geçen/temsil eden” şeyler olarak da tanımlanır (Cohen, 1999: 15). Simgelerin ortak özelliği; onların kendilerinin ötesindeki başka bir şeye işaret ettiğiidir. Dini simgeler, kutsalın niteliğini alarak aracı işlevi de görebilirlerken, kutsal tecrübesinde yerler, zamanlar, sözler ve imajlar kutsalı ifşa ederler ve kişilerde kutsal tecrübesini üretirler (Tillich, 1974: 4)

Şaman: Bilgi ve güç elde etmek ve başkalarına yardımcı olmak amacıyla normalde gizlenmiş bir gerçekliği kullanmak ve onunla iletişime geçmek için kendi isteğiyle değişik bir bilinç haline giren erkek ya da kadın (Harner, 1980: 20).

Tapınak: Plan, şema, yapım tekniği, tören alanları standartlaşmış ve yalnızca tapınma işlevi olan, tapınmak için toplanılan yer. İçinde ibadet edilen yapı, ibadethane. İçinde tanrıya kulluk edinilen yapı (Schmidt, 2006: 272).

Terrazzo: Çanak Çömlekli ve Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de taban döşemesi olarak kullanılan yüzeyi düz ve pürüzsüz olan bir tür sıvadır. Çoğunlukla kutsal mekanların taban döşemesi olarak kullanıldığı düşünülen bu sıva, saman ve çakıl katkılı bir harçtan oluşurken, harcın ise taban döşendikten sonra, ilk olarak bir süre kurumaya bırakılır. Ardından üzerinde ateş yakılmak suretiyle sertleşmesi sağlanır. Sertleşmenin sağlanmasından sonra, yüzeyi sürtülerek parlatılmış bir tür düz ve pürüzsüz taban döşemesinin elde edilmesi sağlanır (Sözen ve Tanyeli, 2003: 234-235; Özdoğan, 2006: 154; Schmidt, 2007a: 68).

Totem: Bir klanın, insan grubunun veya bireyin aynı atadan geldiğine inandığı aynı zamanda klanın koruyucusu veya ataları olarak kabul edilen bitki, hayvan, doğa olayı

ya da cansız nesneye (toteme) büyüsel ve mistik duygularla bağlanması; bu bağlantı ile birlikte doğan görev, yasak, ritüel ve törenler bütünüdür (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 806).

Yapı Kültü: Yapıların hatta yerleşmelerin gömülerek kapatılma işlemi başka bir deyişle defini sayılabilecek ritüel uygulama. Neolitik Dönem yerleşmelerinden itibaren özellikle Yukarı Mezopotamya'da önemli bir ritüel gelenek olarak karşımıza çıkan bir ritüel uygulama örneğidir (Türkcan, 2010: 9).

İKİNCİ BÖLÜM

ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM GÜNEYDOĞU ANADOLU

20 yy. başlarında G. Childe'in uygarlığın kurak ve yarı kurak bölgelerde doğal olarak yayılmış olduğu düşüncesinden hareketle geliştirilen kuramların Yakındoğu arkeolojisini şekillendirmesi nedeniyle, Neolitik Dönem kültürlerine ilişkin araştırmalar uzun bir süre, Suriye-Mezopotamya'da yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda, Neolitik Dönem araştırmaları Anadolu'nun güneyine, Kuzey Mezopotamya, Suriye ve Filistin'e kadar uzanan Doğu Akdeniz kuşağına odaklanmıştır. Ancak uzun yıllar boyunca Anadolu Yarımadası, Neolitik yaşam biçiminin çekirdek bölgesinin dışında tutulmuş ve Güneydoğu Anadolu da arkeolojik açıdan uzun bir süre göz ardı edilmiştir (Özdoğan, 2003: 7; Schmidt, 2007a: 8).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin uygarlık tarihi açısından taşıdığı önemin anlaşılması ile özellikle son kırk yıldır giderek artan bir çizgide ilgi odağı durumuna gelmiştir. Özdoğan'a (2003: 11-12) göre, bu çalışmalarla elde edilen sonuçlar uzun bir süre geniş kitlelere yansıtılamamıştır. Bunun nedeni, arkeoloji disiplini içerisinde çalışma yürüten bilim insanlarının düşünce sisteminde, uygarlık tarihinin Mezopotamya ile özdeşleştirilmesinin baskın bir imaj olarak kalmasıdır. Ancak bölgede ilk olarak Nevali Çori'nin, ardından Göbeklitepe ve benzeri yerleşim yerlerinin saptanması, söz konusu yerleşimlerde görülen kült yapıları ile birlikte örnekleri daha önce görülmemeyen T biçimli dikilitaşların ve kendine özgü simgesel betimlemelerinin keşfi ile Neolitik Dönem'e ilişkin birçok anlayışı değiştirmiştir. Buna bağlı olarak da Güneydoğu Anadolu Bölgesi arkeolojik ve bilimsel çalışmalarda, tarihöncesi topluluklarının maddi bulgularla zihinsel dünyasının kültüre yansımalarının incelenmesinde odak noktası haline gelmiştir.

Çalışmanın kapsamı içinde değerlendirilen bölgede, kazı çalışmaları ile birlikte yüzey araştırmaları esnasında ortaya çıkarılan sıra dışı anıtsal yapılarla ilişkili olarak dikilitaşlar buluntusu veren merkezler şu an toplamda on yedi adettir. Söz konusu buluntu merkezlerinde ele geçmiş olan dikilitaşların ve simgeciliğinin, Neolitik Dönem insanları açısından sosyo-kültürel olarak işlevlerinin öneminin daha iyi anlaşılabilmesi için, ilk olarak çalışmada ele alınan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin araştırma tarihçesi ve

dönemin kronolojik gelişimi içindeki yerinin ele alınması gerekmektedir.

2.1. ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

18. yüzyıldan 20. yüzyılın ortalarına dek, kutsal kitapların yönlendirici etkisi ile arkeolojik araştırmalar tek doğrulu çözümlere yönelik kuramlar olarak belirlenmiş ve kutsal kitaplarda, Tevrat ve İncil'de sözü edilen yerleri bulmak, bu kutsal kitaplardaki bilgileri kanıtlamak gibi bir amaçla yola çıkılmıştır. Ardından Yakın Doğu arkeolojisi olarak gelişmiştir. Kutsal kitapların odak noktası, başta Filistin olmak üzere Doğu Akdeniz kıyıları, Güney Mezopotamya ve kısmen Mısır iken; söz konusu kitaplarda Anadolu'dan ise çok az söz edilmiştir. Bu nedenle, 18. yüzyıldaki ilk araştırmacılar Filistin ve Mezopotamya'ya yönelmiştir (Özdoğan 2003: 7, 12-13).

Tarihöncesi kültürlerin kalıntılarına dair yukarıda bahsedilen bağlam ile birlikte aynı zamanda Anadolu arkeolojisi, uzun bir süre gelişmiş olan büyük uygarlıkların bıraktığı görkemli kalıntıların etkisi altında kalmıştır. Bu etki nedeniyle de Anadolu Yarımadası'nın etkileyici kalıntılarına sahip olmayan tarihöncesi kültürleri uzun bir süre göz ardı edilmiştir (Özdoğan ve Başgelen, 2007: VII). Diğer bir yandan bölgeye ait araştırma eksikliği nedeniyle de uzun bir süre Anadolu Bölgesi, neolitik yaşam biçiminin dışında tutulmuştur (Özdoğan, 2012: 46). Bununla birlikte, Anadolu'daki neolitik yaşam biçiminin Güneybatı Asya'da gelişimini tamamladıktan sonra aktarıldığı (Schmidt, 2007a: 8) ve Yakınoğu bağlamı içerisinde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bir taşra konumunda olduğu düşünülmüştür (Özdoğan, 2003: 7).

1960'lı yılların başlarında Neolitik döneme ilişkin olarak Anadolu'da yaşam olup olmadığı bir tartışma konusu (Özdoğan ve Başgelen, 2007: VII) iken, neolitiğin başlangıcı dair düşünceler ise, 1960'lı yılların başlarına kadar Levant modeline göre yorumlanmaya çalışılmıştır (Esin, 2007: XI). Bahsedilen tarihlerde aynı zamanda, Anadolu'nun tarihöncesi dönemler açısından önem taşımadığı önyargısının çok güçlü olması, genel ilgi eksikliğini doğurmuş, bu da bilimsel çalışmalara yansımıştır. Bu nedenle, 1960'lı yılların başlarına kadar Neolitik dönem başta olmak üzere Anadolu'nun tarihöncesi dönemlerini ele alan kazı ve araştırmalar, birkaç istisna dışında yok denecek kadar azdır. Anadolu'nun tarihöncesi dönemler açısından önem taşımadığı önyargısı sebebiyle, Çatalhöyük, Can Hasan Erbaba, Süberde ve Çayönü kazıları bile beklenen etkiyi yaratamamıştır. Tüm bu sebeplerden ötürü, uygarlığın en önemli kırılma noktasını

oluşturan Anadolu Yarımadası, Neolitik Devrim'in nerede, nasıl ve neden ortaya çıktığı ile ilgili tartışmaların uzun bir süre dışında kalmıştır (Özdoğan ve Başgelen, 2007: VII – VIII).

Arkeolojinin yukarıda kısaca açıklanan söz konusu gelişim süreci içinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi neredeyse bütünüyle göz ardı edilmiştir. Mezopotamya'ya komşu olmasına rağmen sergilediği coğrafi ortamın farklılığı, bölgenin Yakın Doğu'daki yarı kurak ve kurak bölgelerle özdeşleştirilmesini önlemiş, arkeolojik anlamda dışlanmasına neden olmuştur. Bu süreçte Türk bürokratik sisteminin arkeolojik araştırmaları özendirmek yerine sınırlamaya yönelik, engelleyici tutumu da bunda etkili olurken, bölgenin, güneye göre çok daha yağışlı, hammadde ve besin türleri bakımından zengin olması, uygarlığın odağı değil “taşrası” olarak algılanmasına yol açmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Neolitik dönemine ilişkin olarak, İstanbul ve Chicago Üniversitelerinin 1960 yılında başlayan Çayönü Projesi bir yana bırakılırsa, arkeologların bölgeye yönelmesi kısmen rastlantı, kısmen bilimsel nedenler dışındaki zorlamalar ile başlamıştır. 1968 yılında Fırat üzerindeki barajlar dizisinin ilki olan Keban Barajı göl alanında ODTÜ tarafından düzenlenen kurtarma kazıları ise bu sürecin başlangıcını temsil etmektedir (Özdoğan 2003: 19). 1960'lı yıllarda, yapılacak barajlar nedeniyle başlatılan kurtarma kazıları ve son yıllarda gerçekleştirilen çalışmaların sonucunda, bu bölgelerde MÖ 10 500'den başlayarak önemli neolitik buluntu merkezlerinin bulunması ve bunların Mezopotamya'dan bağımsız gelişen özgün bir model oluşturduğunun belirlenmesi geleneksel tarih anlayışında önemli değişikliklere yol açmıştır (Özdoğan, 2003: 7).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne dönük olarak yapılan tarihöncesi araştırmalara dönük olarak yapılan en önemli adım ilk olarak; Halet Çambel ve Robert Braidwood tarafından 1963 yılında “*Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi*” olarak yapılan Siirt, Diyarbakır ve Şanlıurfa illerinde yapılan yüzey araştırmaları ile başlamıştır (Çambel ve Braidwood, 1980). Bu çalışma kapsamında keşfedilen ve ardından Mezopotamya'nın tarihöncesi döneminin önemli bir bölümünü oluşturan dağlık kesiminde bulunan Çayönü Tepesi kazıları 1964 yılında başlatılmıştır (Özdoğan, 2001: 12). Ardından Fırat Nehri üzerinden inşası planlanan Keban Barajı göl suları altında kalacak kültür varlıklarını tespit ve kurtarma projesi (1967-1975) ile birlikte, Yukarı Mezopotamya'nın bu kesiminin arkeolojisi üzerindeki sis perdeleri de

kalkmaya başlamıştır (Tekin, 2017: 83-84).

Her iki proje kapsamında yürütülen çalışmalar sonucunda, kültür tarihi açısından bölgeye gelen arkeologlar, çok kısa bir süre içinde bölgenin arkeolojik zenginliği keşfedilmiştir. Bununla birlikte, son yıllarda Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 1975 yılından sonra başlayan Atatürk Barajı ve Karakaya Barajı ile birlikte yine 2006 yılında başlayan Ilisu Barajı ve Hidroelektrik Santrali Projesi kapsamında da çalışmalar yürütülmüştür. Bahsedilen çalışmalarda keşfedilen yeni yerleşim yerleri, bölgedeki tarihöncesi araştırmalara yeni bir ivme kazanmıştır. Fırat ve Dicle nehirleri üzerine söz konusu baraj ve hidroelektrik santrallerinin inşası ile birlikte kurtarma kazıları ve araştırmalarının sayısında son yirmi yıldır ciddi bir artış yaşanırken, burada yapılan kurtarma kazıları sonucunda Mezopotamya'nın da yukarı kesimlerindeki tarihöncesine dair bilgi akışında bir patlama yaşanmıştır (Tekin, 2017: 233). Yapılan yeni kazılar yalnızca Yakın Doğu arkeolojisinin değil, aynı zamanda uygarlık tarihinin gelişim sürecini de yeniden gözden geçirecek kadar önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır (Özdoğan, 2003: 20).

Keban Projesinin başladığı 1968 yıllarından bu yana yapılan çalışmalarda Güneydoğu arkeolojisi ile ilgili görüşler radikal bir şekilde değişirken, özellikle son 40 yıl içinde gerçekleşen Nevali Çori, Göbeklitepe, Hallan Çemi, Maraş Domuztepe, Hasankeyf Höyük, Gusir Höyük ve Körtik Tepe gibi kazılar, Neolitik dönem gelişim kuramının Anadolu bulguları ışığında yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur (Özdoğan 2003: 20).

Bunlar arasında ilk çarpıcı örnekler Şanlıurfa Bölgesi'nde; H. Hauptmann tarafından kazılmış olan Nevali Çori ile Batman'da M. Rosenberg tarafından kazılan Hallan Çemi, K. Schmit'in başkanlığında kazılan Göbeklitepe ile V. Özkaya'nın kazdığı Körtik Tepe gibi kazılar ve bu kazılardan elde edilen son yıllardaki bulgularla önemli sonuçlar elde edilmiştir (Özdoğan ve Başgelen, 2007: VII-VIII). ÇÇN'ye ait Çayönü kazısı 1964 yılında başlamasına rağmen, keşfedilen birçok unsura, Nevali Çori ve Göbeklitepe kazılarına kadar bu dönemde aykırı olarak bakılırken söz konusu yeni kazılar Anadolu arkeolojisine canlılık kazandırmış ve birçok önyargılar kırılmıştır (Özdoğan, 2012: 46).

Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki tarihöncesi döneme ilişkin olarak 1964 yılında

başlayan Çayönü kazısı dışında, bölgenin ÇÇN dönemi için en dikkat çekici yerleşim yeri Batman'daki Hallan Çemi kazısıdır. Günümüzde Batman Barajı göl suları altında kalan Hallan Çemi yerleşimi 1991-1994 yılları arasında kazılmıştır (Rosenberg, 2011: 61). Diğer bir yerleşim yeri ise, yine Batman Çayı'nın akış yönüne göre sağ tarafında kalan Demirköy yerleşimi ise 1997 ve 2000 yılları olmak üzere iki adet sondaj çalışması şeklinde yürütülmüştür (Rosenberg ve Peasnall, 1998).

Bununla birlikte Ilısu Barajı projesi kapsamında son yirmi yıldır gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar, Yukarı Dicle Bölgesi'nin ÇÇN dönemi yerleşimleri hakkında yeni bilgiler sağlamıştır. Bunlar arasında yer alan ve 2000 yılından beri Dicle Üniversitesi'nden V. Özkaya tarafından kazılan Körtik Tepe, son yılların en dikkat çekici tarihöncesi yerleşimlerden birisidir (Özkaya ve Çoşkun, 2012). Körtik Tepe dışında diğer yerleşim yerleri ise yine aynı proje kapsamında araştırılan Siirt'te bulunan Gusir Höyük (Karul, 2011) ve Batman'da yer alan Hasankeyf Höyük'tür (Miyake vd. 2012). Hallan Çemi, Körtik Tepe, Gusir Höyük, Çayönü ve Hasankeyf yerleşim yerleri Yukarı Dicle Bölgesi'nin ÇÇN döneminin erken evresine (ÇÇNA) ilişkin olarak ciddi veriler sunarken aynı zamanda söz konusu yerleşim yerlerinden Gusir, Hasankeyf ve Çayönü dikilitaş buluntuları ile de öne çıkmaktadır.

Ilısu Barajı projesi kapsamında yürütülen ÇÇNB dönemine tarihlendirilen buluntuların ele geçtiği Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki diğer kazılar ise; 2007 yılından beri kazılan Batman'daki Sumaki Höyük (Erim-Özdoğan, 2011a: 37) ile 2012 yılında kazısı başlayan Mardin'deki Boncuklu Tarla'dır (Kartal vd. 2014: 486). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Fırat bölümünde ise, Atatürk Barajı kurtarma kazılarından Adıyaman ilinde yer alan Giritille (Voigt, 1986: 222) ve Hayaz Höyük (Roodenberg, 1989: 100) gibi iki yerleşim yerinde yapılan çalışmalarda geç ÇÇNB dönemine ilişkin önemli veriler sunmuştur.

Çalışma kapsamında incelenen ve şimdiye kadar dikilitaş ile ilişkili buluntular veren toplamda on yedi adet yerleşim yerinden Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Çayönü, Gusir ve Hasankeyf dışındaki yerleşimler, Fırat Bölgesi'nde saptamıştır. Bahsedilen bölge içerisinde Şanlıurfa'da yer alan T-biçimli dikilitaşlar barındıran yerleşimlerden 1983 yılında kazısı başlanmış ve günümüzde su altından kalan en erken kazılmış olan yerleşim Nevali Çori'dir. Nevali Çori'nin ardından 1995 yılında Göbeklitepe (Schmidt,

2007a), 1997 yılında Yeni Mahalle (Çelik, 2011a) ve 2017 yılında ise Harbetsuvan Tepesi yerleşim yerleri kazılmıştır.

Yukarıda bahsedilen yerleşim yerlerinden Göbeklitepe ve Harbetsuvan Tepesi, kazı çalışmaları günümüzde halen devam eden yerleşim yerleridir. Yüzeysel araştırmaları kapsamında saptanmış olan yerleşim yerlerinden birisi olan ve ilk olarak Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam'ın başkanlığındaki “*Doğu ve Güneydoğu Anadolu İlleri Kültür Envanteri Projesi*” kapsamında 1997 yılında keşfedilen Karahan Tepe (Çelik, 2011b) ve Adıyaman Kilisik'te bulunmuş olan T-biçimli heykel yontusu (Verhoeven, 2001) dışındaki T-biçimli dikilitaş buluntusu veren diğer tüm yerleşimler (Sefer Tepe, Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, Kurt Tepesi, Ayanlar Höyük, Kocanizam, Kilisik, Besta Faki Mevkii, Aşağı Komat Mevkii) Doç. Dr. Bahattin Çelik ve ekibi tarafından yapılan 2000 yılından itibaren başlayan ve günümüzde devam etmekte olan “*Şanlıurfa Bölgesi Kültür Envanteri Projesi*” ile “*Şanlıurfa İli, Merkez İlçesi Sınırları İçerisinde Kalan Kırsal Alanlardaki Neolitik Dönem ve Öncesi Çağlara Ait Yüzeysel Araştırması*” kapsamında keşfedilmiştir (Çelik, 2004; Çelik, 2005; Çelik, 2006a; Çelik, 2010; Çelik, 2015a; Çelik, 2016a; Çelik, 2017a; Güler vd. 2013).

2.2. ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM KRONOLOJİK GELİŞİMİ

Tarihöncesi arkeolojisine dair son elli yılda yoğun ve ciddi tartışmaların yaşandığı “Neolitik” terimi ilk kez 1865 yılında İngiliz John Lubbock tarafından taş üretim teknolojisi esas alınarak, Paleolitik dönemden farklı olduğunun vurgulanması için kullanılmıştır (Özdoğan, 2007b: 11; Tekin, 2017: 135). Lubbock'un (1965: 3) tarihöncesine dair ayırımının ilkinde Paleolitik yer alırken, ikinci sıraya ise o zamanlar yaygın kullanılan Cilalı Taş Çağı (*Polished Stone Age*) yerine Neolitik tanımını önermiştir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren kullanılmaya başlayan Neolitik Çağ terimi, doğası gereği kuramlara açık bir zaman dilimini temsil etmektedir (Tekin, 2017: 135). Başlangıçta Avrupa tarihöncesi kültürler için kullanılan Neolitik terimi, aynı zamanda teknolojik aşamadaki diğer bölgeler için de geçerli hale gelirmiş ve 20. yüzyılın başında toplumsal arkeolojinin de gelişmesiyle, teknik bir kavram olan Neolitik'in içeriği değişerek daha ekonomik bir anlam kazanmıştır (Özdoğan, 1995:269).

Kültür tarihinin en önemli aşamalarından biri olarak görülen “Neolitik” ya da “ilk Besin Üretimi Çağı” olarak tanımlanan söz konusu dönem, insanların değişen iklim ve çevre koşullarına, gelişen teknolojileri ile uyum sağladığı bir dönemdir. Aynı zamanda Neolitik dönem, Endüstri Devrimi ile günümüze kadar ulaşan gelişim sürecinin tetiğini çeken, kültür tarihi ile ilgili olarak birçok “ilk”in de ortaya çıktığı bir dönemdir (Özdoğan, 1995: 268).

Arkeologların içerisinde Neolitik dönemin uygarlık tarihi açısından taşıdığı önemi ilk ve en açık şekilde vurgulayan kişi Gordon Childe olmuştur (Özdoğan, 2007b: 13). İnsanlık tarihinde gerçek bir sıçrama niteliği taşıyan bu önemli dönem, Gordon Childe (2009: 63) tarafından, yalnızca kuramsal verilerden yola çıkılarak insanlığın kültür sürecindeki en önemli aşamalardan birisi olarak görülmüş ve bu süreci bir devrim niteliği taşıdığı ileri sürülerek “Neolitik Devrim” kavramı ortaya çıkarılmıştır. Yine o dönemdeki arkeolojik bilgilere göre bu devrimin ise ancak Fırat, Dicle ve Nil gibi büyük akarsu boylarında gerçekleşip geliştikten sonra buradan, başta Avrupa olmak üzere, dünyanın diğer yerlerine yayıldığı ileri sürülmüştür (Özdoğan, 2007b: 13).

Neolitik döneme ilişkin olarak ikinci büyük atılım ise, Linda ve Robert J. Braidwood tarafından yapılmıştır. Braidwoodlar, ilk olarak; söz konusu döneme ilişkin içerik olarak belirsizlikler taşıyan “Neolitik” kavramını tartışmaya açmış ve kelime anlamı “Yenitaş Devri” gibi yaşamsal açıdan anlam taşımayan bu sözcüğün içeriğinde “yerleşik köy yaşantısı”, “tarım” ve “hayvancılık” olmak üzere üç ayağın bulunduğunu belirtmişlerdir. Bu nedenle bu dönemin “ilk Tarımcı Köy Toplulukları Dönemi” olarak adlandırılmasının daha doğru olacağını savunmuşlardır (Özdoğan, 2004: 46).

Bununla birlikte, Robert J. Braidwood doğa bilimlerinden de yararlanarak, bugün “Doğal Yaşam Bölgesi” olarak tanımlanan kuramı ortaya atmıştır. Bu kurama göre; çiftçilik ancak tahıl ve hayvanların yabani atalarının doğal ortamlarında birlikte bulunabildiği, sulama gibi gelişkin bir teknoloji gerektirmeyecek bir şekilde tarımın yapılabileceği bir bölgede gerçekleşebileceğini ileri sürmüştür. Braidwood’un öne sürdüğü kurama ilişkin olarak doğa bilimcilerle birlikte yaptığı bir ön çalışmayla, çiftçiliğin başlayabileceği bölgenin, Yakınoğu'nun belirli bir kesiminde olabileceğini ve bu bölgenin doğuda Zagros, kuzeyde Güneydoğu Toroslar, batıda Amanos ve Lübnan Dağları ile belirlenen ve ağzı güneye dönük bir hilale benzediği için “Bereketli Hilal”

olarak tanımlanan bölgenin biraz gerisindeki dağların etek ve eşikleri boyunca uzanan, daha sulak ve bereketli bir coğrafi kuşağı içerisinde olabileceğini belirtmiştir (Özdoğan, 2007b: 12-13).

Neolitik dönemde, tahıla dayalı bir yaşam biçiminin, avcılığın ve toplayıcılığın yerini alması 20. yüzyılın başlarında çok güç bir dönüşüm olarak görülmüştür. Bu nedenle araştırmalar, öncelikle doğal çevrenin kısıtlı olduğu, insanların yaşamlarını sürdürmek için tahıl tanelerini toplamak zorunda olacakları kurak ve yarı kurak bölgelerde, özellikle Filistin, İsrail ve Güney Suriye’de yapılmıştır. Söz konusu araştırmalar ilk olarak Filistin çevresinde yoğunlaşmıştır; Güney Filistin’de Natuf ve Kebaran gibi Neolitik Dönem’in öncülü olabilecek kültürel oluşumlara rastlanması uzun bir süre araştırmacıların ilgisini Güney Levant olarak tanımlanan bölgeye odaklanması sağlamıştır (Özdoğan, 2007b: 16).

Günümüzde ise, Neolitik olarak tanımladığımız yaşam biçiminin oluşum bölgesini Orta Anadolu Havzası’nın doğusu, Güneydoğu Anadolu, Batı İran, Kuzey Irak ve Kuzey Suriye ile Güney Levant’a kadar olan geniş bir coğrafya içinde tanımlayabiliriz. Özdoğan’a göre (2016: 54) bu geniş coğrafyada tek bir Neolitik oluşumdan söz etmek olası değildir. Bu düşünceden hareketle, Neolitiğin çekirdek bölgesinin başlangıcı, gelişim süreci ve kültürel oluşumu bakımından birbirinden farklı özellikler gösteren üç bölgeye ayrılmaktadır (Harita 3). Bunlar: Orta Anadolu (1), Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak ve Kuzey Suriye (2) ve Güney Levant Bölgesi’dir (3).

Neolitik dönem topluluklarının yaşam biçimine dair yaklaşımlar içerisinde 1950’lili yıllarda genel olarak, yaşam mücadelesi veren basit çiftçiler ve eşitlikçi topluluklar olarak görülmüştür. Günümüzde ise Neolitik Dönem’e ilişkin tartışmalar, 1950 ya da 1960’lı yıllarda yürütülen tartışmalardaki tablodan tümüyle farklıdır. Bu farklar; özellikle Yukarı Mezopotamya’da keşfedilen Nevali Çori, Göbeklitepe, Harbetsuvan ve Jerf el-Ahmar gibi kazı yerlerinde bulunan tapınaklar, heykeller dışında aynı zamanda hemen hemen tüm ÇÇN dönemine ait yerleşmelerde yaygın olarak görülen statü ve süs eşyaları, dönemin ya da ilk tarımcı köy toplulukların yaşam biçimi ile ilgili ortaya çıkan yenilikler, zengin kalıntılardır. Bu kalıntılardan yola çıkılarak Neolitik Dönem tanımlanmasında eşitlikçi olmayan, katmanları belirgin bir düzenden söz edilirken, yanı sıra “tapınak ekonomisi”, uzak bölgeler arası canlı ve karmaşık bir ticari

sistem, etkin bir bilgi ve teknoloji aktarımı, uzman zanaatkarlar, “mega” yerleşmeler gibi adlandırılmalar kullanılmaktadır (Özdoğan, 2004: 47-50).

Neolitik Dönem’e ilişkin bir diğer unsur ise; özellikle yazılı belgelerin olmadığı tarihöncesi döneme ilişkin olarak dönemin uzun bir zaman dilimini kapsamaması nedeniyle bazı bölümlere ayrılmış olmasıdır. Bu ayrımın temelinde ise “yaşam biçimi” esas alınarak, gözle görülür köklü değişimler belirleyici olmuştur (Tekin, 2017: 112). İngiliz Arkeolog Trevor Watkins, Yakındoğu’da Epi-Paleolitik ve Erken Neolitik dönemleri kapsayan yaklaşık 16 000 (ca. MÖ 23 000-7000) yıllık uzun süreyi üç önemli evreye ayırırken, ilk evreyi; küçük ölçekli ve hareketli avcı-toplayıcı toplulukların kalıcı yerleşik düzene geçmeye hazır topluluklara dönüştüğü evre olarak tanımlamıştır. İkinci evreyi ise bu büyük yerleşik toplulukların simgesel temsiller ve uygulamalar içeren anıtsal yapıların inşası olarak görmektedir. Üçüncü evreyi ise uzun erimli nüfus artışı ve “bilişsel”, “kültürel” ve “sosyal” evrimi izlemektedir (Watkins, 2010: 622). Bu açıdan Erken Neolitik topluluklarının ilk iskan aşamasında “anıtsallık” yoluyla kültürel birikimi dışa vurabilecek hale geldiği anlaşılmaktadır. Türkiye’de Göbeklitepe, Nevalı Çori; Suriye’de Jerf el-Ahmar bu duruma güzel örnekler oluşturmaktadır (Tekin, 2017: 115). Watkins’e (2010: 622) göre bu dönemde; insan beyninin bazı biyolojik sınırlamaları, kültürel yollarla aşması mümkün olan “insan bilişsel evrimi” sayesinde artan zihinsel etkinliklerin, kendi iç evriminin bir ürünü olarak da büyük ve daha karmaşık toplumsal gruplara güvenmesine yol açmıştır. Bunun sonucu olarak da Neolitikleşme süreci başlamıştır.

Neolitik Dönem’in kendi içinde evrelere ayrılmasında en önemli keşif, ilk olarak Eriha’da yürütülen kazılarda ortaya çıkan, etkileyici mimari (kule ve surlar), çok sayıda yeni alet biçimleri ve özellikle de ok ucu tipleri dışında o zamana kadar bilinmeyen, günümüzde ise Neolitik dönemin belirleyicisi sayılan çanak-çömleğin bilinmediği bir evrenin keşfidir. Bu bağlamda neolitikleşmenin en önemli aşamalarının belirlendiği ve evrelere ayrılmasında belirleyici bir unsur çanak-çömlek görülmüştür. Günümüzde hala kullanılmakta olan, Neolitik kültürün gelişim basamaklarını yansıtan “Çanak Çömleksiz Neolitik” ve “Çanak Çömlekli Neolitik” ayrımı da ilk kez bu kazıda K. Kenyon tarafından ortaya atılmıştır (Özdoğan, 2007b: 16; Aurenche, 2007: 419; Schmidt, 2007a: 36).

Önasya’da kültürel oluşum süreci yaklaşık olarak 4 bin yıl kadar sürmüş olan Neolitik Dönem’e (Özdoğan, 2007a: 448) ek olarak, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Önasya’da ilk yerleşik üretimi toplulukların gelişim aşamalarının daha belirgin bir şekilde gelişmesi ve 2 bin seneyi aşan uzun bir dönem olması sebebiyle, birbirini izleyen ÇÇNA ve ÇÇNB olarak adlandırılan iki döneme ayrılmıştır (Türkcan, 2006: 9). ÇÇN dönemin ilk evresi olan ÇÇNA evresi Önasya’nın Holosen kültürlerinin en eskisi olarak görülürken; ÇÇNA, Doğu Akdeniz ve Orta Fırat Havzası için yaklaşık olarak Holosen dönemin başında MÖ 10 000 dolaylarında başlayıp, MÖ 8500 dolaylarına kadar sürdüğü gözlemlenmiştir (Mellaart 1975: 48; Kujit, 2000: 8-9). Bu evreyi izleyen ve Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemin ikinci gelişim evresi olan ÇÇNB evresi, bazı yerleşimlerde ÇÇNA döneminden sonra kesintili veya kesintisiz olarak devam etmiştir. ÇÇNA evresinin bitimi ile yaklaşık olarak MÖ 9. binin ortalarında (yaklaşık MÖ 8500) başlayan ve 2 bin yılı aşan bir dönem olan bu gelişkin kültür evresi kendi içinde de özellikle yontma taş endüstrisinde belirginleşen değişimlere dayanarak bir takım değişimler gösterdiğinden Erken (EÇÇNB), Orta (OÇÇNB) ve Geç (GÇÇNB) olarak üç evre altında tanımlanmaktadır (Kujit, 2000: 8-9; Türkcan, 2006: 9).

Anadolu’daki Neolitik dönem de, Önasya’nın diğer bölgelerindeki çağdaşı kültürel gelişim sürecine benzer biçimde ÇÇNA ve ÇÇNB şeklinde iki büyük aşamada ele alınmaktadır. MÖ 11. binyıldan 8. binyılın sonlarına kadar süren dönem ÇÇN dönemini, aşağı yukarı MÖ 6000’lere kadar devam Çömlekli Neolitik (ÇN) takip etmektedir. İlk yerleşik köy birimlerinin ortaya çıktığı süreç ÇÇNA dönemine tarihlendirilirken, Filistin’deki buluntu yerinden dolayı Sultanyen ve Suriye’de kalan Orta Fırat Bölgesi’ndeki buluntu merkezine dayanarak Mureybetyen diye adlandırılan bu aşama MÖ 10 500’lerden MÖ 8880’lere kadar sürmüştür (Hauptmann ve Özdoğan, 2007: 406). İki aşamalı olarak ele alınan ÇÇN dönemini, geleneksel kronolojiye ve terminolojiye göre ele alan Aurenche (2007: 421) ise; MÖ 10 200 ile 8200 arasında ÇÇNA’nın tümü ve ÇÇNB’nin en eski evresini kapsadığını belirtmektedir. MÖ 8200 ile 7000 arasındaki ikinci aşamayı ise, Orta ve Son ÇÇNB evresini kapsamaktadır.

Geleneksel kronolojik gelişim içinde genel olarak ÇÇNA (yaklaşık MÖ 10 500–8500) ve ÇÇNB (yaklaşık MÖ 8500-7000) evresi kendi içinde esas olarak mimari özellikleri ile ayrılır. ÇÇNA evresinde mimari açıdan, çukur tabanlı yuvarlak ya da oval planlı yapılar söz konusudur. Buna karşın ÇÇNB evresinde ise mimari yapıların en tipik

özelliği dikdörtgen bir plana sahip olmasıdır (Aurenche, 2007: 419). Diğer bir yandan ÇÇNA yaşam biçiminden ÇÇNB yaşam biçimine geçiş köyün büyümesi, el zanaatlarında uzmanlaşma, uzak mesafelerde ticaret, yeni inanç sistemleri, evcilleştirmenin ilk adımları ile de devam etmiştir (Erim-Özdoğan, 2007: 68).

İlk köy birimlerinin ortaya çıktığı ve tüm yıl boyu iskân edilen yerleşik köylerin çoğaldığı bir dönem olan ÇÇNA döneminde, Orta Fırat ve çevresinde erken yerleşik köylerin sayısı oldukça az olarak görülmektedir. Bu bölgede yer alan Mureybet, Şeyh Hassan, Jerf el Ahmar, yerleşmeleri belli başlı ÇÇNA dönemi yerleşmeleridir. Suriye’de bulunan Qaramel, Mureybet, Dja’de el Mughara, Tell ‘Abr 3, Wadi Tumbağ 3 gibi yerleşimler Orta Fırat bölgesine yakın ve benzer özellikler gösteren diğer yerleşmelerdir. Kuzey Mezopotamya Bölgesi’nde ise ÇÇNA evresi çağdaşı kültürler, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde bulunan Çayönü (Diyarbakır), Hallan Çemi (Batman), Gusir Höyük (Siirt), Hasankeyf (Batman), Göbeklitepe (Şanlıurfa), bugün Irak içinde kalan Kermez Dere ve Nemrik gibi belli başlı yerleşim yerlerinde de görülmektedir (Stordeur, 2015: Tablo 1; Aurenche, 2007: 421; Hauptmann ve Özdoğan, 2007: 406-407). Tüm bu yerleşimlerde hala ceylan ve yaban domuzu gibi hayvanların avcılığına dayanan bir avcı-toplayıcı hayat tarzı sürülürken, yerleşmeler ise artık geçici bir göçer konaklama yeri özelliğini sergilemez. Mimari olarak tüm bu yerleşimlerde yer alan yarısı toprağa gömülü birbirinden bağımsız olan oval konut yapıları, birer barınak olmanın ötesinde belirgin toplumsal farklılaşmaya, aile ve akrabalık birliklerinin varlığına işaret etmektedir (Türkcan, 2006: 10).

ÇÇNB evresinde ise kültürel ve sosyal gelişimde derinlere inen değişimler kendini göstermeye başlamıştır. Bunlar; farklılıkların ve hiyerarşik özellikler sergileyen yapıların kendini gösterdiği bir toplum biçimini beraberinde getirmiştir. Bu evre aynı zamanda Neolitik kültürün ilk doruk noktası olarak görülür. Özellikle yerleşimlerin artan yoğunluğu ile de bu durum kendini göstermektedir. Bu değişimin nedeni, özellikle ÇÇNB’nin orta evresinden sonra, gelişmiş tarım ve evcil hayvanların çoğalması, ayrıca çok sayıda av hayvanlarının hala yoğun biçimde avlanmasının devam ediliyor olması, bununla ilişkili olarak da beslenmenin giderek garanti altına alınması ve artı ürünün sağlanmasıdır. Bununla birlikte, ÇÇNA evresinin baraka tipi yuvarlak ev tipinin yerini bu dönemde, Nevali Çori ve Çayönü örneğinde olduğu gibi, uzunlamasına dikdörtgen planlı ve sağlam yapıları konutlar alır (Hauptmann ve Özdoğan, 2007: 407). Yerleşim

örgüsü ve mimaride de belirgin şekilde görülen gelişkinlik ile birlikte, nüfusunda Güneydoğu Anadolu'da ve Akdeniz'in doğusunda, doğal dengesi kolay bozulmayan yerlerde (büyük oranda Fırat ve Dicle kenarında yağış eğrisinin 200'den düşük olmadığı alanlarda) toplanması, söz konusu kültür evresinin diğer bir belirgin özelliklerindedir (Bar Yosef ve Meadow 1995: 92; Türkcan, 2006: 11).

Bir geçiş evresi olarak Erken ÇÇNB özellikle yuvarlak planlı yapılardan dörtgen planlı ve çok mekânlı yapılara geçişi gösteren yuvarlak köşeli uzun eliptik yapılarla belirginleşmektedir. Orta ÇÇNB ise, standart gelişkin dörtgen planlı yapıların ortaya çıkışı ve yerleşimlerin hem Doğu Anadolu, hem de Kuzey Levant'ta yayılım göstermesi ile de belirginleşir. Geç ÇÇNB de yerleşimlerin sayısı giderek azalırken, tersine nüfusun büyüdüğü görülmektedir. Bahsedilen bu geç evrenin sonunda Nevali Çori gibi yerleşiminin terk edilip, Çayönü yerleşiminde görüldüğü gibi mekân içlerinin daha fazla bölümlendirilmesi ve ikinci kata ait bulgularla nüfusun arttığı anlaşılmaktadır (Bıçakçı 1998: 145-146; Aurenche, 2007: 422). ÇÇNB evresine ait kültür özelliklerinin Güneydoğu Anadolu'da ortadan kalkması, özellikle söz konusu dönemin kronolojik diziliminin iyi belgelendiği Diyarbakır Çayönü'nden elde edilen bilgilere göre daha erken bir tarihte MÖ 7. binin ortalarına doğru gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Özdoğan 1999: 314).

Bu çalışmada ele alınan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde dikilitaş buluntuları veren anıtsal veya dini amaçlı kullanılan yerleşimler, kronolojik olarak ÇÇN döneminin evreleri arasında belirleyici unsur olan mimarideki değişim ile birlikte dikilitaşlarda da yapısal bir değişim görülmektedir. ÇÇNA evresine tarihlendirilen Göbeklitepe, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük gibi yerleşim yerlerinde dikilitaş barındıran binalar yuvarlak ve yarı çukara gömülü olan yapılardır. Nevali Çori Harbetsuvan ve Çayönü'nden bilinen ÇÇNB dönemi kült yapıları ise dikdörtgen planlı olarak karşımıza çıkmaktadır (Bkz. Üçüncü Bölüm).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kült uygulamalar ile ilişkili olarak anıtsal mimari ve dikilitaş örnekleri veren her yerleşimin kronolojik tabakalanması, eğer varsa C¹⁴ tarihlendirmelerine dayanarak metin içinde verilmeye çalışılacaktır. Buna bağlı olarak da veriler, bölgenin kronolojik gelişimleri ile karşılaştırılarak yapısal ve simgesel bir değerlendirilmeye gidilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİN, RİTÜEL VE SİMGEÇİLİK KAVRAMLARI

Din, ritüel ve simgeçilik, uzun yıllardır Antropoloji, Etnoloji, Sosyoloji, Psikoloji ve Dinler Tarihi alanında yürütülen çalışmaların odak noktalarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Arkeoloji disiplini içinde de kendisine yer edinen ritüel ve simgeçilik, tartışmaların odağında yer almış ve bu disiplin içinde farklı tartışmalara konu olmuştur. Arkeoloji disiplini içinde özellikle son 20 yıldır, Yukarı Mezopotamya, Levant ve İç Anadolu bölgesi Neolitik toplumları bağlamında yoğun tartışmaların merkezinde yer alan temalardan biri olan ritüel ve simgeçilik ile birlikte “Din ve Kült Arkeolojisi” adıyla özel bir araştırma ve çalışma alanı oluşturulmuştur.

Bu başlık altında, ilk olarak din kavramı ve toplumsal işlevi, ritüelin tanımı ve işlevi, arkeoloji disiplini içinde ritüele dair yaklaşımlar ve toplumsal görünüşleri, son olarak simgenin tanımı ve simgesel düşüncenin ortaya çıkış süreci ile birlikte yine arkeolojide simgeçilik düşüncesi ve toplumsal görünüşleri ele alınmıştır. Konunun birçok disiplin içinde tartışmalarda kendine yer edecek kadar geniş ve kapsamlı olması sebebiyle, farklı disiplinlerden (sosyoloji, psikoloji, antropoloji vb.), alanında çalışmaları ile otorite olarak kabul gören bilim insanlarının yaklaşımlarına da yer verilmiştir. Bugünü, geçmiş üzerinden anlama çabası içinde olan ve geçmişi maddi bulgular ile açıklamaya çalışan Arkeoloji disiplini içinde de konunun ele alınış biçimi, konuya yaklaşım, buna dair görüşler ve tartışmalara yer verilecektir. Maddi bulgularla da kendini gösteren kült, ritüel, simgesel davranış ve etkinliklere dair tarihöncesi topluluklar üzerine yapılan çalışmalarda açığa çıkan materyallerin doğru bir şekilde analiz edilmesi ile dönemin insanların toplumsal yapı ve sosyal ilişkilerinin yanı sıra sosyo-ekonomik yapısının da anlaşılacağı kanısındayız. Konu başlığı altında detaylı olarak tartışılacak olan din, ritüel ve simge kavramlarını burada kısaca tarif etmekte yarar vardır.

Kendini bilen ve kendi hakkında düşünen varlıklar olarak tanımlanan insan; Antropolog Haviland ve diğerlerine (2008: 641) göre, yaşamını sürdürme gibi bir biyolojik sorunun dışında, varlıklarını anlamlandırma gereği kaygısından kaynaklı olarak zihinsel sorunlarla da karşılaşır. Bu zihinsel sorunlardan kaynaklı olarak insanın önde gelen etkinlik alanlarından birisi olan din, aynı zamanda tanıtlanması da en güç olandır.

Doğüstü güçlere inanç sistemleri her toplumda kendine yer edinirken, aynı zamanda aralarında büyük farklılıklarda göstermektedir. Bunlardan her birisinden yola çıkarak belirlenebilecek kavramlar din olgusunu açıklamakta yetersiz kalır. Wells (1984: 131) ise; bu konuda belki de söylenecek tek şeyin “din” adını verdiğimiz kültürel olgunun, doğüstü güçlere olan bir inançla ilgili zihinsel tutumlar ve davranışsal örüntülerinin bütünleşmesi olduğudur.

Uygun zamanlarda yerine getirilen ve simgelerinde kullanılabildiği, sık sık tekrarlanan davranış modeli olarak tanımlanan ritüel ise; toplumsal bir olgu olmakla birlikte, aynı zamanda katılanların duygu dünyalarıyla da ilgilidir. Topluluklar üyeleri arasındaki farklılık ve başkalık ile başa çıkılmasına yardımcı bir rol üstlenen ritüeller, diğer bir yandan topluluk üyeleri arasında bir cemaat hissi ve toplumsal ilişkiler yaratmasına yardımcı olur. İnsan ilişkilerine anlam ve yapı kazandırırken geçmiş ile geleceği de bağlayan bir özelliğe sahip olması ile, süreklilik ve değişimi, geçiş ve aşkınlık tecrübelerini de kolaylaştırır.

İnsan türünü diğer hayat formlarından ayıran bir diğer etkinlik alanı ise simgeler kullanma yeteneğidir. Simge, duyularla ifade edilemeyen bir şeyin yerine kullanılan somut nesne veya işaretlerdir. Bir grubun kendi bilincine varma ve bu bilinci ‘sürekli kılma’ aracı olan simgeler aynı zamanda insan özünün de bir parçasıdır. Aynı zamanda simgeler, imgeler ve mitler gibi psikenin sorumsuz yaratıları olmayıp, bir gerçekliğe de cevap verir. Simgeler doğal olarak “simgesel materyal” kullanırken, simgesel materyal ise kişisel, toplumsal, politik ve evrensel kürelerden alınır.

3.1. DİN VE RİTÜEL KAVRAMI

3.1.1. Din Kavramı ve Toplumsal İşlevleri

Din (religio) kelimesinin iki farklı kökü vardır. İlk olarak legere kökünden gelen relegere, bir araya getirmek, hasat veya toplamak anlamına gelir. İkinci olarak, ligare kökünden gelen religare, birbirine bağlamak ya da düğümlemek demektir. İlk anlamı, herhangi bir sosyal grubun bir araya toplanmış dinsel temellerine; ikincisi ise insanları kontrol etmek ve düzene koyulmuş bir zihniyet oluşturabilmek için gerekli olan disipline veya ahlaka işaret eder. İlk anlam insanın dine mensubiyetinde kültürün rolünü

açıklarken, ikinci anlam tutkuları disiplin altına alan dinsel uygulamalar ve doktrinleri düzenleyici bir çerçeveyi gösterir (Turner, 2012: 150).

Kaynakları ilk olarak 4. yy.'da İncil'in Latince çevirisinde geçen "Din" kavramı, ritüeller, inançlar, eylemler ve ilgili maddesel kültür özellikleri anlatan olguların tümünü içermektedir. Örneğin ünlü antropolog Edward Tylor (1958: 8) dini basitçe "ruhsal varlıklara inanmak" şeklinde tanımlarken birçok unsurun -inançlar, uygulamalar, törenler, deneyimler, toplumsal etkenler vb.- karışımı olarak tanımlamaya çalışanlar da vardır.

Arkeoloji, etnoloji ve fiziksel antropoloji alanlarındaki araştırmalarıyla bilinen ünlü Antropoloji Profesörü Haviland'a göre (2008: 642); din, bir toplumun dünya görüşünü kapsayan kültürel sistemin üst yapısının bir kısmını oluştururken, ruhani gerçeklik ya da doğa üstüyle ilgili görüşlerin yanı sıra birbiriyle ilişkili inançlar ve törensel geleneklerin de örgütlü bir sistemidir. İnsanların, açıklama getirmekte ya da üstesinden gelmekte zorlandığı sorunlarla başa çıkmalarını sağlayan din (ve daha az resmileşmiş manevi inançlar ve gelenekler), aynı zamanda insanların dünyaya anlam verme çabalarını da yönlendirir.

Tarihi ve sistematik din sosyolojisinin kurucusu olarak kabul edilen ünlü Alman düşünür, sosyolog ve ekonomi politik uzmanı olan Weber ise dini, "cemaatsel eylemin özel tipi" olarak tasarlar (1978: 399). Genel olarak bir din tanımlamasından kaçınan Weber, (1965: 1), kabile dininin her ne kadar "görelî olarak akli" olsa da aslında büyüsel, ayinsel ve de bu dünyaya yönelimli olduğunu belirtir. Weber, dinin "ilksel" biçimlerinin sağlık, yağmur yağdırma, refah gibi gündelik, dünyevi sorunlara odaklaştığını öne sürerken dinsel büyüsel uygulamaların asıl amaçları esas olarak ekonomik olduğunu söyler. Dinsel ya da büyüsel davranış ve düşünce, gündelik yaşamın sürdürülmesi amacıyla yönelik hareket çerçevesinden ayrı tutulamaz.

Büyü ve din konusunda kesin bir ayrım yapan, ünlü İskoç Antropolog James George Frazer'e göre (1931: 693) din, "insanın yaşamını ve doğayı denetlediği ve yönettiğine inanılan üstün güçlerin öfkesini yatıştırma ve onlarla uzlaşma çabasıdır". Büyü ise algılanan bazı doğa kanunlarının, çıkarlar doğrultusunda yönlendirilmesine yönelik bir girişimdir.

Dini kültürel bir sistem olarak incelemek üzere geliştirdiği kendi tanım ve metotlarına dayanan görüşleri ile bilinen aynı zamanda yorumlayıcı yaklaşımını ve kültürü yorumlama yöntemi üzerine yoğunlaşan ünlü Antropoloji Profesörü Geertz'in ise; kültürel bir dizge olarak yapmış olduğu din tanımını şu şekildedir:

(1) bir simgeler dizgesidir; (2) insanlarda güçlü, yaygın ve uzun süre kalıcı ruhsal durumlar ve güdülenimler oluşturacak biçimde hareket eder; (3) bunu başarmak için genel bir varoluş düzenine ilişkin kavrayışları formüleştirir (4) ve bu kavrayışları öyle bir gerçeklik havası ile bezeler ki (5) ruhsal durumlar ve güdülenimler eşsiz bir biçimde gerçekçi görünürler (Geertz, 2010:112).

Dinsel etkinlikler söz konusu olduğunda iki farklı nitelik gerçekleştirilir; ruhsal durumlar ve güdülenimler (Geertz, 2010: 118). İnsan şu veya bu şekilde hayal gücünün başa çıkabileceği her şeye uyum sağlayabilir; ama kaosla başa çıkamaz. Felsefe ve din alanında yaptığı çalışmaları ile bilinen Susanne K. Langer'e (1960: 287) göre insanın en karakteristik işlevinin ve en büyük değeri kavrayışın, aynı zamanda en büyük korkusunun da yorumlayamayacakları ile -diğer bir deyişle esrarengiz olanla- karşılaşmasıdır. İlkel bir toplumda günlük bir ritüel; sıradan etkinliklere, yemek yemeye, yıkanmaya, ateş yakmaya ve diğerlerine, ayrıca tamamen törensel etkinliklere katılır. Çünkü, kabile olma duygusunu yeniden dile getirme, kozmik koşulları tanıma gereksinimi sürekli hissedilmektedir.

Bir sosyal antropolog olan Bates'e göre (2009: 439); insanlar din yoluyla, her türlü deneyim ya da duyudan uzak faaliyet ve olaylara ilişkin varsayımları kabul etmeye yönelirler. Sosyal Psikoloji alanında çalışmaları ile bilinen James Alcock (1995: 14) insan beynini "inanç makinesi" olarak niteler ve şu şekilde ifade eder: "Beynimizin ve sinir sistemimiz inanç üreten bir makinedir, bu hakikati, mantığı ve akli değil, hayatta kalmayı güvence altına almak üzere evrimleşmiş bir sistemdir."

Hindoloji ve Karşılaştırmalı Din disiplinlerine büyük katkı yapmış olan ünlü filolog ve oryantalist Max Müller (1882: 17), dini "zihnin alamayacağı şeyi zihne sığdırmak, anlatılamayan şeyi anlatmak, sonsuza büyük özlem duymak için bir çaba sarf etmek" diye görüyordu. Dini tarif etmek üzere çoğu defa kullanılan bir başka kavram ise, tanrı (uluhiyet) kavramıdır. Teoloji üzerine çalışmaları ile bilinen Fransız Teolog A. Reville'ye göre (1881: 34) "Din; insan ruhunu, kendisine ve dünyaya hâkim olduğuna inandığı ve onunla birlikte hissedilmekten hoşlandığı esrarengiz bir ruha bağlayan bir duygu yoluyla beşerî hayatı belirlemekte"dir.

Din, yukarıda görüldüğü üzere tanıtlanmasında birçok farklı yaklaşımlar söz konudur. Dinin tanıtlanmasına dönük olarak birçok farklı yaklaşımların olması aynı zamanda onun net bir tanıma gidilmesinin zorluğu ile ilintilidir. Din ve mitoloji alanında çalışmaları ile bilinen, ünlü dinler tarihi profesörü ve aynı zamanda filozof olan Mircea Eliade (2017a: 30), dinin incelenmesine yönelik genel olarak dört farklı yaklaşım olduğunu belirtir. Bunlar; sosyolojik, etnolojik, psikolojik ve tarihsel yaklaşımdır. Bu yaklaşımlar dışında ise henüz yeni sayılabilecek bir diğer yaklaşım ise din fenomenolojisidir.

Sosyolojik yaklaşımlar içerisinde en bilineni, klasik sosyolojinin kurucularından sayılan ve ‘Din Sosyolojisi’ terimini ilk kez kullanan Fransız toplumbilimcisi Emile Durkheim’dır. Kabile dinleri ve dini hayatın ilkel biçimlerine dair Avustralya kabilesi Aruntalar üzerinde yaptığı ünlü çalışmaları ile de bilinen Durkheim’e göre, din toplumsal bir deneyimin yansımasıdır. Ona göre din, son derece sosyal bir gerçekliktir. Dini düşünceler ise sosyal realiteleri ifade eden ortak birtakım düşüncelerdir (Durkheim, 2009: 29). Durkheim, Avusturalyalıları incelerken totemin hem kutsallığı hem de klanı simgelediğini fark etmiştir. Kutsallık (veya “Tanrı”) ile sosyal grubun bütünü aynı şey olduğu sonucuna ulaşmıştır. Durkheim’in doğa ve dinin kökenine ilişkin açıklaması bazı önde gelen etnologlarca ciddi bir biçimde eleştirilmiştir. Nitekim bunlar arasında A. A. Goldenweiser (1917: 115-116) en basit kabilelerin bile klanları ve totemleri olmadığına dikkat çekerken aynı zamanda totemci olmayan halkların dinlerinin nereden türediği sorusunu sorarak Durkheim’e eleştirmiştir. Ayrıca Durkheim, dinsel duygunun kökenini kolektif coşkuda bulurken, buna karşın Goldenweiser “din duygusunu veren bizzat topluluğun kendisi ise, Kuzey Amerika yerlilerinin dünyevi danslarını niçin dinsel bir olaya dönüşmediği” sorusunu sorar. Diğer bir yandan Wilhelm Schmidt (1935: 115.), Durkheim'in elindeki bilginin Orta Avustralya kabileleri, özellikle de Aruntalarla sınırlı olmasını ve en eski tabakayı oluşturan ama totemciliğe rastlanmayan Güneydoğu Avustralya kabilelerini göz ardı etmesini eleştirmiştir.

Psikolojik yaklaşımlar da ise; Freud, Jung ve Otto’nun yaklaşımları önemli yer tutmaktadır. Psikanalizin kurucusu olan Avusturyalı ünlü nörolog Freud, tıpkı Durkheim gibi dinin kökeninde totemizm yer aldığını söylerken, özellikle “Totem ve Tabu” adlı

eserinde dinin, genel olarak toplum ve kültürün bir “ilk cinayetle” başladığını söyler². Durkheim’ın indirgemeci yöntemine karşın Freud özellikle Totem ve Tabu’ da daha radikal bir indirgemecilik göstermiştir (Eliade, 2017a: 38).

Freud’un, ikircikli³ olarak tanımladığı şiddetli nefret ve grup liderine benzeme arzuları primel baba imajının toplumlar içinde yücelmesiyle neticelenmiştir. Daha sonra bu ikircikli duygular babanın, Tanrı gibi benimsenmesine ve totem hayvanıyla simgelenmesine neden olmuştur (Freud, 2014: 203). Artık oluşturulan klanlar totemik bir yapıya ve belirli kurallar bütünlüğüne sahip olup kurallardan en büyüğü ise enstet tabusudur.

Freud tarafından yapılan dinin yorumu, birçok etnologlar tarafından eleştirilmiştir. Bunlardan bir tanesi olan Malinowski, elde ettiği verilerle en önemli görevi çoğalma olan bu tür grupların, babanın öldürülmesi gibi bir eylemle, çıkarlarını yabana atmamaları gerektiğini ileri sürmüştür. Aynı zamanda uygarlığın ve Tanrı inancının, babanın katledilmesiyle başladığı görüşünü de ret eden Malinowski, Freud’un bu konu hakkındaki görüşlerini antropolojik verilerle uyuşmayan saçmalıklar olarak nitelendirmiştir (Malinowski, 1989: 120). Freud’un Totem ve Tabu adlı eserinde ileri sürülen görüşlere karşı en önemli etnolojik itirazlar ise W. Schmidt (1935: 112) beş maddede özetlemiştir. Bunlar;

1) Dinin başlangıcında totemizm bulunmuyordu; 2) totemizm evrensel değildir, bütün kabileler, totemik bir safhadan geçmiş değillerdir; 3) Frazer daha önce, yüzlerce kableden sadece dört kabilenin cinayet törenine benzeyen bir ayin tanıdığını ve totem-Tanrıyı yediklerini (Freud tarafından totemizde değişmeyen bir unsur olarak kabul edilen bir ayin) ispat etmiş ve totemizmin en eski kültürlerde bulunmadığından, bu ayinin kurbanın başlangıcı ile alakası olmadığını ortaya koymuştu. 4) Totemik öncesi toplulukların, yamyamlığı bilmedikleri ve bu topluluklarda, baba cinayetinin psikolojik, sosyolojik ve ahlaken mümkün olmadığı görülmüştür. 5) Etnolojide öğrenebileceğimiz kadarı ile, insanlığın en eski aile şekli olan totem öncesi aile şeklinin ne serbest cinsel yaşam ne de grup evliliği şeklindeydi ve hatta bu konuda önde gelen etnologların fikrine göre, bu iki ilişki türü de hiç var olmamıştı.

Analitik psikolojinin kurucusu ve Derinlik Psikolojisi’nin Sigmund Freud ile beraber üç büyük kurucusundan birisi olan İsviçreli psikiyatr Jung ise; Psikoloji ve Din

² Freud’un görüşüne göre; ilk insan toplulukları bir erkeğe, belli bir sayıda kadına ve genç erkek çocuklara dayanır ve bu genç çocuklar buluş çağına geldiğinde aile şefi tarafından kovulurlar. Kovulan çocuklar babalarını öldürürler, onun etine yerler ve kadınlara sahip olurlar. Grup içerisindeki kadınlar yüzünden babalarını öldüren genç erkekler, pişmanlık içerisinde bir kez daha bunun tekrarlanmaması için aşılabilir kurallar koyarlar. Bu kurala göre artık, hiçbir erkek kendi klanından bir kadınla evlenemeyecek ve Tanrıyı, başka bir anlamda babayı sembolize eden totem hayvanını öldürmeyecektir (Freud, 2012:192-196).

³ Freud, ikirciklik kavramını, aynı nesneye karşı aynı anda hem sevgi hem de nefret duyulması anlamında kullanmaktadır. Bkz.: Freud, 2014: 223

(1998) adlı incelemesinde, dinin yalnızca sosyolojik ve tarihsel bir olgu olmayıp, aynı zamanda derin bir psikolojik öneme sahip olduğunu öne sürer: “Din, dinin yaratıcısı olmaktan daha çok onun bir kurbanı durumundaki insan öznesini (sujesini) kavrar ve kontrolü altına alır” der (Jung, 1998: 6). Jung’a (1998: 6) göre, kişi bu deneyimin “yaratıcı”sı değil “kurban”ıdır. Dinsel ritüeller ve öğretiler, yalnızca özgün bir dinsel deneyimin kurallaştırılmış biçimi olarak görülür.

Jung, din konusunda fenomenolojinin bakış açısından yaklaşmayı önerirken bunun bilimsel bir yaklaşım olduğunu ve dinle “tamamen ampirik bir bakış açısı”ndan uğraşacağını iddia ederken aynı zamanda yargılarla değil gerçeklerle ilgilenir (Morris, 2004: 270). Jung her ne kadar yaklaşımının ampirik ve fenomenolojik olduğunu söylese de yazdıkları bu tanımlamanın ötesine gider; çünkü dinin en iyi şekilde tüm insanlar tarafından paylaşılan bir ruhsal gerçeklik olan “kolektif bilinçdışı” ile ilişkilendirilerek anlaşılabilirliğini önerir:

Kolektif bilinçdışı, insanlığın evriminin her bir bireyin beyin yapısında yeniden doğan tüm ruhsal mirasını kapsar. Bireyin bilinçli zihni, tüm uyum ve yönelimleri başarıyla gerçekleştiren geçici bir olgu olup öte yandan, bilinçdışı, ruhun içgüdüsel güçlerinin ve onları düzenleyen biçimlerin ya da kategorilerin, adını koymak gerekirse arketiplerin kaynağıdır. Tarihteki en güçlü düşüncelerin tümü arketiplere kadar geriye gider. Bu, özellikle dinsel düşünceler açısından doğrudur; ancak bilimin felsefenin ve etiğin temel kavramları da bu kurala istisna oluşturmazlar. Çünkü yalnızca duyuların verdiği geçit aracılığıyla dış dünyayı keşfetmek ve özümsemek değil, içimizdeki dünyayı görünür bir gerçeklik haline tercüme etmek de bilincin işlevidir. (Jung, 1971: 45-46).

Jung, Freud’ün nevrozun ve rüyaların yorumlanmasında cinsel etkenlere yaptığı vurguya ilişkin olarak, Freud’ün cinselliğe gereğinden fazla önem verdiğini düşünürken; cinsellik, ona göre, pek çok nevroz örneğinde yalnızca ikincil rol oynamaktadır (Jung, 1963: 173). İngiliz psikiyatr Anthony Storr (1973: 19), her ikisi arasındaki esas farkı ise şu şekilde özetlemiştir:

Freud, hiç kuşkusuz cinselliğin orgazmik anlamda serbest bırakılmasına en büyük değeri vermiştir, oysa Jung en yüce değeri dinin birleştirici deneyiminde bulmuştur. Dolayısıyla, Freud tüm ürkütücü kutsallıktaki ve duygusal olarak anlamlı deneyimi, seksten kaynaklandığı ya da onun yerini doldurduğu şeklinde yorumlama eğiliminde olmuştur: Oysaki Jung, cinselliği bile simgesel biçimde yorumlama eğilimindedir; [cinsellik] karşıtların akıldışı birleşmesini temsil eden, dolayısıyla da bir birlik-bütünlük simgesi olan “kutsal” öneme sahiptir.

Ünlü Teolog Rudolph Otto (2014: 11) ise; farklı manevi-ruhani deneyim tarzlarını psikolojik inceliklerle analiz edip tanımlar. Dinin esas doğasının bilinçte, açıklanamaz ve anlaşılmaz bir biçimde uyanan “yaratılmışlık duygusu” ya da “yaratılmışlık bilinci” olduğuna dikkat çeker. Bu duyguyu ise bütün yaratılmışların üstünde olan ve onun

karşısında kendi hiçliğine boğulmuş bir yaratılmışlık duygusu olarak tanımlar. Bu temel deneyimi anlamak için kişinin bizzat yaşaması gerektiğini de belirtir. Yine R. Otto'ya göre (2014: 14) dini deneyimin en temel ve derin unsuru *Mysterium Tremendum*'dur (ürkütücü gizem) ve bu algının ötesinde bir şeydir. Ardından *Tremendum*'u karakterize eden üç unsur olduğu söyler; ürperti, baskı ve ululuk.

Tarihselcilere göre, din tarihasını hiçbir anlam veya değer içermeyen ve tamamen tarihsel bir olgudur, aynı zamanda her türlü öz arayışının ise din çalışmalarında hataya düşülmesine neden olur (Eliade, 2017a: 57). Tarihselci yaklaşım içerisinde insanın her şeyden önce tarihsel bir varlık olarak kavranması ve hem bilinçdışı hem de tarih tarafından koşullandığının göz önüne alınması gerekmektedir. Eliade (2017a:74) "*insanın daima koşullandığını bilmek, insanın aynı zamanda yaratıcı bir varlık olduğunu keşfetmek*" olduğunu belirtir. Ona göre insan; kozmik, psikolojik veya tarihsel koşullandırmaların meydan okumasına yaratıcı bir karşılık verir. Bu açıdan insan kültürlerine ve dinlerine ilişkin olarak salt doğalcı açıklamaları kabul etmez ve katıksız saf dinsel fenomen olmadığını belirterek, "dinsel bir fenomen aynı zamanda daima toplumsal, ekonomik ve psikolojik bir fenomen olup bunun yanısıra tarihsel bir fenomendir, zira tarihsel zamanda meydana gelir ve daha önce olmuş her şey tarafından koşullanır" diyerek düşüncesine açıklık getirir (Eliade, 2017a: 75). Bir diğer dinler tarihçisi olan R. Pettazzoni, dine dönük yaklaşımın da tarihsel-dinsel bir yorumu benimser ve dini tamamen tarihsel bir fenomen olarak görürken her dinsel yaratının tarihselliğinde ıdır. Ona göre belirli bir din tarihsel olarak kavranabilir. Bu düşüncesine örnek olarak ise Yunan uygarlığının tarihsel zamanda tezahür ettiğini ve yoktan var olmadığını belirtirken Yunan dininin tarihsel olarak kavranması gerektiği belirtir (Pettazzoni, 1953: 18-19). Arkeolojik bulguların değerlendirilmesine dönük olarak tarihselci yaklaşımlarda, özel bir kültürün ve onun içinde bulunan kültür bölgelerindeki nüfus hareketlerinin göz önüne alınmadan kurumların, inançların ve ideolojinin zaman içinde devam ettiği kabul edilir (Voigt, 1991: 34).

Fenomenolojik anlayışta, pozitivist indirgemeciliğe karşı olarak tarihselliğinden ve kültürelliğinden soyutlanmış kutsalın mutlak otonomi düşüncesi hâkimdir (Kuşçu, 2010: 8). Klasik fenomenoloji, özellikle 19. yy'ın evrimci ve pozitivist din algısına tepki olarak ortaya çıkmıştır. Klasik anlamda ele alındığında, seküler yaklaşımla, Comte, Durkheim, Freud gibi araştırmacılarda görülen şekli ile sosyolojik ya da psikolojik

süreçlere indirgenen pozitivist anlayışa karşılık olarak fenomenologlar, dinleri “anlamayı” vurgularken, üstün tek Tanrı’ya inanç, kötülük ve kurtuluş gibi kavramlar ile dinleri, Hıristiyan teolojik kategoriler içinde değerlendirirler. Teolojik yaklaşımla özdeş sayılabilecek fenomenolojik yaklaşımda, dinlerin değişmez özünü ifade eder. Tarihsel süreçlerden hiçbir biçimde etkilenmeyen aşkın gerçeklik ya da kutsal düşüncesi ile özselci ve tarih dışıdır. Başta Rudolf Otto olmak üzere, van der Leeuw, Kristensen ve hatta Joachim Wach tarafından temsil edilen bir gelenektir (Kuşçu, 2010: 11).

Bir diğer tartışma ise dinin kökeni ilişkin olarak yapılan farklı yaklaşımlardır ve temelde iki bakış açısının ortaya çıktığı söylenebilir. Bunlar evrimci yaklaşımlar ve dinin kaynağını “Yüce Tanrı” inanışına bağlayan yaklaşımlardır. Evrimci yaklaşım içerisinde daha çok dinin ve onun temel unsuru olan Tanrı inancının köken itibarıyla insan üretimi olduğunu ve süreç içerisinde gelişerek günümüz halini aldığını ileri sürer. Bununla birlikte 19. yüzyılda dinlerin kökeniyle ilgili olarak geliştirilen ve yaygın hale gelen teoriler beş ana gruba ayrılabilir. Naturizm (Max Müler, 1823-1900), Animizm (Edward B. Tylor, 1832-1917), Atalar Kültü (Herbert Spencer, 1820-1903), Totemizm (Emile Durkheim, 1858- 1917) ve Monoteist Okul (Wilhelm Schmidt, 1868-1954).

Bu teorilerden birisi olan Naturizm (Doğacılık), genel olarak; gerçek gücün, doğanın kendisinde ve içinde bulunduğunu kabul ederek tabiat varlıklarının ve güçlerinin yüceltilmesi şeklinde tanımlanır. Max Müler dinin kaynağını tabiat olaylarının insana verdiği “korkuya” dayandırırken (Tümer ve Küçük, 1997: 27-29), yapmış olduğu tanımda dikkat çekici üç unsur görünür: Dinin kökeninde yer alan sınırsız (namütenahi) düşüncesi; sınırsız fikrinin, akıl tarafından kavranabilmesi ve sınırsızın akıl tarafından kavranmasını sağlayan, zihinsel din yeteneğidir. Müller, “sınırsız” kavramıyla kastettiği şey, teologların “Kutsal” (Divine) ve filozofların “Mutlak” (Absolute) dediği şeyle aynıdır (Karataş, 2006: 115). Müller’e göre din, başlangıçtan günümüze doğru bir gelişim sergileyen tarihsel bir olgudur. Bu gelişimin ilk safhasında, sınırsız (kutsal) fikrinin keşfi, sonraki süreçte de kutsal fikrinin çeşitli varlıklara atfedilmesi ve onların tanrılaştırılmaları ile devam etmiştir.

Müller, dinin menşei ve gelişimi ile ilgili görüşlerini, Hint dinlerini inceleyerek ortaya koyarken (Durkheim, 2009: 104-105), Hindistan’ın eski dini kayıtlarını inceler ve burada insan zihninin, tabiatın yola çıkarak tabiat tanrılarına ve ardından tabiatın

Tanrısına ulaştığını ortaya koymaya çalışır. Müller (1891: 115), insanoğlunun gök, fetiş ve atalar gibi varlıklara tanrı olarak nasıl tapındığını açıklamak yerine insanoğlunun kutsal fikrine nasıl ulaştığını, bunu diğer varlıklardan nasıl ayırt ettiğini ve bu kutsal fikrini pek çok varlığa nasıl atfettiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Müller'e göre (1889: 127); fetişizm, animizm ve antropomorfizm tanrılaştırma sürecinde önemli rol oynayabilir fakat bunun gibi varsayımlar, dinle ilgili ilk fikirleri tabiattan elde edilen algılarla değil, kavramlarla başlar. En soyutundan en somutuna kadar tüm bilgi ve düşüncelerin kaynağı olarak tabiattan elde edilen algılarda olduğunu belirten Müller; kısaca kutsal ya da sınırsız fikri tabiattan elde edilen tecrübeler neticesinde ortaya çıktığını, ardından da tanrılaştırma sürecinin yaşandığını söyler.

Dinin kökenine dair ikinci bir teori ise Animizmdir (Canlıcılık). Animizm; insanlarda ve öteki canlılarda var olduğuna inanılan ruhların fiziksel evrene de atfedilmesi ve bu ruhun insan ilişkilerinden etkili olduğuna dair inançtır (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 45). Animist teoriyi, temel özellikleri içinde oluşturan Edward B. Tylor'dur (Durkheim, 2009: 66). Din inancının nasıl oluştuğunu araştıran Tylor'un ileri sürdüğü animizm kavramında, ilkel insanın çevresindeki her şeyin yani doğa nesnelere ruh taşıdığı aynı zamanda etki ve gücü olan, canlı ve bilinçli varlıklar olduğuna inanarak dolayısıyla da bu ruhlarla iyi geçinmeyi sağlamak amacıyla tapınmaya yönelişini ifade etmek için kullanılmıştır⁴.

Tylor'ın animizminin temelinde ruh inancı yatarken, insanlar, kendilerini canlı kıldığını düşündükleri bir ruh inancına sahip olduğunu düşünür ardından buna benzer bir varlığı dışarıdaki nesnelere de atfederler (Karataş, 2013: 57). Bu anlayışa göre insanlık, ruh inancına kendi varlığıyla ilişkili olarak birtakım izlenimler edinmesi sonucunda ulaşırken bu izlenimlerin ilki ölüm hadisesi diğeri ise rüyalardır. İlkel insan ölen birinin hiçbir yaşam belirtisi göstermeden yatmasının nedeni olarak, ona canlılık veren şeyin yani ruhun bedeni terk etmesi olduğunu düşünürken, rüyada ise çeşitli olaylar yaşamakta, uzak ve farklı yerlere gitmekte, tanımadığı kişilerle karşılaşmaktadır. Oysa rüyayı gören kimsenin, bütün bunlar olup biterken bedeni sabit yerde kalmakta ve ondan ayrılarak istediği gibi hareket edebilen aynı zamanda uçuş yeteneğine sahip bir şey ayrılmaktadır. Tylor'a (1903: 427) göre varlığı bu şekilde ortaya konan ruh inancı, atalara ve ölümlere

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Durkheim, 2009: 65-86

ibadeti doğururken, buradan da cin, peri, dev inancına doğru evrilir. Bu anlayışa göre, insan ölünce onun ruhu bir yandan serbest kalırken, bir yandan da diğer ölenlerin arasında dolaşmaya başlar. Bu aşamadan sonra bütün iyilikler ve kötülükler ondan gelirken, yaşayanlarda bu ruhların kötülüklerinden korunmak için onlara kurbanlar vermeye ve dualar etmeye başlarlar.

Animizmde; doğadaki tüm varlıkların canlı olduğu ve bedenlerinden ayrı birer kişiliğe sahip olduğu düşüncesi yer alır. Aynı zamanda ruhlar ve hayaletler sadece insanlarda ve hayvanlarda değil; insan yapımı nesnelere, bitkilerde, taşlarda, dağlarda ve diğer doğa öğelerinin içerisinde de yer alır. Bu ruhlar aynı zamanda insanlara çok yakın olup, insanlara karşı iyi veya kötü kalpli ya da tarafsız davranabilirler. Haviland ve diğerlerine (2008: 654) göre; animizmde, insan kendisini doğanın efendisi olarak değil, doğanın parçası olarak görür. Bu durumda, insan yaşamıyla diğer canlıların, hatta nehirlerin ve dağların yaşamı arasında nitel açıdan çok fark olmadığını düşünen avcı toplayıcı ve bazı yiyecek üretici toplumlar da rastlanır. Bu toplumlarda tanrı ve tanrıçalar ikincil önemde olup ancak ormanlar ruhlarla doludur ve insanlara tanrı/tanrıçalardan daha yakındır.

Dinin kökenine dair tartışmalar içinde yer alan üçüncü teori ise Atalar Kültü'dür. Atalar Kültü (tapınımı); bireyin veya bir grup insanın, soyundan geldiğine inandığı, çoğunlukla mitolojik kişi olan ataya dair yapılan tapınımdır (Emiroğlu, 2003: 80). Atalar kültürünün, tüm dinlerin kökü olduğu fikrini ileri süren Herbert Spencer (1820–1903) dinin evrimsel bir süreç içinde şekillenen bir kurum olduğunu, insan aklının birtakım bilinçsiz zihin faaliyetleri neticesinde ortaya çıkmadığını söyler. İnsana bizzat fenomen tarafından telkin edilerek ortaya çıkan din, dış dünyanın insan üzerinde yaptığı etkiyle, insan düşüncesinin, kalbinin ve ruhunun kendiliğinden bir tepkisi olarak ortaya çıkar (Boutroux, 1997: 99; Evans-Pritchard, 1998: 31). Bu tepki dâhilinde ortaya çıkan 'ruh' fikri ölmüş atalara yönelik olarak uygulanınca hayalet türü varlıkların kavramlaştırılmasına yol açmıştır. İşte ilk din düşüncesi bu hayaletlerin varlığına inanmaya ardından ölmüş ataların ruhlarının teskin edilmesi fikrine ve dinin kurumsallaşmasına yol açmıştır (Boutroux, 1997: 108). Ancak hayalet kavramlaştırması muğlaklık taşımakla birlikte özellikle avcı-toplayıcı topluluklar arasında çeşitlilik sergileyebilir (Morris, 2004: 159).

Spencer, ölmüş ataların ruhlarının teskin edilmesinin aslında onların hayattayken sahip oldukları birtakım meziyetlere bağlı olduğunu, aynı zamanda 'ilkel insan', sıradanlığı aşan her şeyi doğüstü ve kutsal saydığı, bu nedenle de sıra dışı yeteneklere sahip bir insanı da aynı şekilde gördüğünü belirtir. Hayatta iken korkuyla saygı duyulan böyle bir insana, öldükten sonra ise artan bir korkuyla hürmet edilmeye devam edilir ve ardından, onun ruhunun teskin edilmesi işlemi bir ibadet şekline dönüşür. Bu amaçla da ölen bu tarz kişilerin ruhlarına kurbanlar ve adaklar sunarak ibadet şekline dönüştürür (Spencer, 1967: 502; Karataş, 2006: 91). Özellikle 'ilkel' dinlerde görülen ata ve ecdat ruhlarına tapınma ve ölü ruhlar düşüncesi, önemli ataların ilahi varlıklara ve onların mezarlarına konulan adakların da ritüel yatıştırılmaların temeline dönüşmesiyle tanrıların varlığı düşüncesine doğru evrilmiştir (Morris, 2004: 159).

Genel olarak Atalar Kültü, akraba toplumlarda ve şefliklerde görülmekle birlikte, genellikle yüce varlıklar ve ilahlara inançla yan yana bulunur. Ancak bu inancın mevcut olduğu toplumların inanç ve dinlerinin evrim şemasını oluşturacak biçimde, tek başlık altında toplanabileceği bir bütünlüklü inanç sistemi oluşturduğu görülmezken, Ata Kültü, özellikle tarımla uğraşan ilkelerde ata ruhunun üreme, verimlilik gibi konularda etkin görülmesi sebebiyle, atalara yapılan ibadet ve sunulan kurbanlarda açığa çıkar. Ataları canlandıran ata figürleri, ağaç, taş veya başka malzemeden yapılmış heykeller, dikilen anıttaşlarla ayin ve danslarda kullanılan maskeler ata ruhları ile ilişki kurma ve onların yardımını sağlamada kullanılırken aynı zamanda grup kimliğinin kuvvetlendirilmesinde de etkin bir işlevi yerine getirir (Emiroğlu, 2003: 80). Atalar Kültü'ne ilişkin diğer bir husus ise, ölen her atanın ruhu kült konusu olmadığı gibi, sadece yaşarken saygıdeğer olanlar buna konu olur. Bir başka deyişle "ölüler kültü" ile "atalar kültü"nü birbirinden ayrı tutmak gerekir (Günay ve Güngör, 1998: 59).

Dinin kökenine dair tartışmalar içinde yer alan dördüncü teori ise aynı zamanda üzerinde en yoğun tartışmaların yer aldığı totemizmdir. Totemizm; bir insan grubunun ya da tek başına bireyin mistik ve büyüsel duygularla bağlı bulunduğu hayvan, bitki, doğa olayı ya da cansız nesneye (toteme) mistik ve büyüsel duygularla bağlantısı; bu bağlantıdan doğan görev, yasak, ritüel ve törenler bütünüdür (Emiroğlu, 2003: 806). Bates (2009: 444) totemizmi bir din tipi olarak görmez, onu dinin bir tezahürü olarak görür ve bazı unsurları ile tabular gibi hemen bütün inanışlarda mevcut olduğunu belirtir. Bazı sosyologlar ve tarihçiler totemizmi dinlerin en ilkeli olarak kabul ederken, totemizmi

adına klan denen bir insanlar grubunun bazı kutsal yaratıklara, ya da kimi kutsal nesnelere bağlayan bir din olarak görürler.

Totem kelimesi, Kuzey Amerika'daki Ojibwa ve Algonquian Kızılderililerinin kullandıkları dilden gelirken (Durkheim, 2009: 119), bu dilde kullandıkları “totam, ototem, ododam veya todaim” kelimelerinden türetilmiştir. Ojibwa lehçesinde *totem* sözcüğünün *dodaim* diye söylenerek çok sık kullanıldığı görülmektedir (Örnek, 1995: 38). Bu sözcük, soy'u gösteren simge ya da araçsal bir belirtken karşılığı olarak kullanılır; örneğin, bir kurt resmi (görüntüsü), Kurt soyunun totemi olmaktadır (Morgan, 1994: 267). Kelimeyi “totam” şeklinde ilk defa, 1791'de John Long adında bir İngiliz, *Voyages and Travels* (Deniz Yolculukları ve Seyahatler) adlı kendi yolculuklarını anlattığı eserinde kullanırken (Challaye, 2015: 11) totemi ise; kabile fertlerini gözleyen, koruyan ve onlarca sayılan bir nesne ile simgeselleştirilen ruh olarak tanımlamıştır (Örnek, 1995: 38). Dinin kökenine ilişkin bir teori olarak totemizmi, XX. yüzyıl başlarında sistemli olarak sunan Emile Durkheim (1818–1917) ve Sigmund Freud (1856–1939) olmuştur.

Durkheim, dinle ve totemizmle ilgili görüşlerini *Les Formes Elementaires de la Vie Religieuse* (Dini Hayatın İlkel Biçimleri) (1912) adlı kitabında belirtirken, dini toplumsal yaşama bağlamış ve aynı zamanda, kendisinden önceki din yorumlarını da eleştirmiştir. Durkheim'e göre hem animizm hem de naturalizm din olgusunun gerçekliğini ispatlayamaz (Evans-Pritchard, 1998: 65). Durkheim (2009: 123) her iki yaklaşım için, ister fiziki isterse biyolojik olsun, belli doğal fenomenlerin insanda ortaya çıkardıkları duygulardan hareketle tanrı düşüncesini inşa etmeye çalıştığını fakat bu tür bir girişimin gerçek yoktan (*ex nihilo*) bir yaratmayı içermesi sebebiyle imkânsız olduğu söyler. Sıradan bir tecrübe olgusu, ayırt edici özelliği ortak tecrübe dünyasının dışında var olmak olan bir şey hakkında bize bir fikir vermediğini belirtip, insanın rüyasında kendisini gördüğü şekliyle, yalnızca bir insan olduğunu belirtip “duyularımızın kendilerini algıladığı şekliyle doğal güçler, ne kadar büyük olursa olsunlar, yalnızca doğal güçlerdir. Bizim her iki doktrine yönelttiğimiz ortak eleştiri, buradan kaynaklanır” der ve devamında bu itirazının nedenini açıklar:

Ne insan ne de tabiat bizatihi kutsal bir karaktere sahip olmadığından, ikisinin de kutsallığını başka bir kaynaktan edinmiş olmaları gerekir. Birey olarak insan ve fiziki dünya bir kenara bırakıldığında, her dinin bir anlamda kendisinden ibaret olduğu bu sayıklama türlerinin kendisine nispetle bir anlam ve nesnel bir değer kazandığı başka bir varlık olması gerekir. Bir başka ifadeyle, bizim ruhçu ve tabiatçı diye isimlendirdiğimiz şeylerin ötesinde, bunların

yalnızca kendisinden türedikleri ya da hususi yönleri olduğu daha temel ve daha ilkel bir başka ibadet türünün olması gerekir. Gerçekte, böyle bir ibadet vardır: Bu, etnologların totemizm dedikleri şeydir. (Durkheim, 2009: 123-124).

Durkheim, dinin toplumun kolektif bilincinden doğduğunu öne sürerken, kendi görüşlerini ortaya koymak için ise Robertson Smith'den aldığı dört önemli görüşten hareket etmektedir: 1- İlkel din, kabile kültürüdür ve aynı zamanda bu kült totemiktir. 2- Totemizmle bölümlü klan sistemi birbirinden ayrılmaz. 3- Klanın tanrısı ise kutsallaşmış toplumun kendisidir. 4- Totemizm en basit ve en ilkel din biçimidir (Evans-Pritchard, 1998: 68; Karataş, 2006: 95). Bu dört önemli görüşlerden yola çıkarak düşüncesi oluşturan Durkheim'e göre ilk din totemizmdir. Durkheim totemciliği klan ve totem kavramlarını kullanarak incelerken, totemciliğin atalara ya da hayvanlara tapınmadan gelmediğini tarihsel ve mantıksal açıdan klan totemciliğinin daha önce geldiğidir. Bireylerin toplumun kendisine sundukları tapınmanın önceliğini ya da eksikliğini gösterirken, totemciliğin ilk kaynağı ise kutsalın tanınmasında yatar, çünkü kutsal topluluktan ödünç alınan bir güç olmasının yanı sıra bütün bireylerden üstün bir durumdadır (Aron, 2006: 324-325).

Burada Durkheim dinin kaynağının kutsal olanla olmayanın ayırımında yattığını ve totemizm etrafında toplanan insanların eylem ve eşyayı kutsal ve kutsal dışı olarak ikiye ayırdığını söylerken, totemi ise kutsal şeylerin temel bir örneği olarak görür (Durkheim, 2009: 309). Burada kutsal ile kutsal olmayanın ayırımını ise yasaklarda arayan Durkheim, ardından bu yasakların bir süre sonra Polinezya dillerinde yer alan *tabu* halini aldığını belirtir. Ancak kendisi daha çok *yasaklar* ve *yasaklamalar* kelimesine tercih ederken, kutsal hayvanların veya bitkilerin özellikle de totem görevi işlevine sahip olanların yenmesinin yasaklanması örneğini verir (Durkheim, 2009: 310-313). Burada kutsal olan her şey bir saygı konusu olur ve her saygı duygusu onu duyan kimsede yasaklama hareketiyle kendini gösterir (Durkheim, 2009: 326).

Totemizmi araştırma konusu yapan bir diğer kişi olan Freud ise totemist inancı psikolojik açıdan ele alırken, totemizm içeriğinde egzogami ve tabu yasası olduğu söyler. Bu açıklamaya göre aynı totem grubuna bağlı olan kabile üyeleri birbirleriyle evlenemez aynı zamanda totem olan hayvanı öldüremezler (Freud, 2012: 192-196). Freud, ilkçağlarda yaşanmış bir ilksel baba cinayetinden yola çıkarak, burada cinayete konu olan

babanın daha sonra totemle özdeşleştirildiğini, buradan da tanrılaştırılan kahramanların ortaya çıktığını düşünmektedir.

Dinin kökeni konusunda ortaya atılan son teori ise monoteizm (tektanrıcılık) tezidir ve geleneksel din anlayışı içinde aynı zamanda düşünce olarak ortaya atıldığı dönemin ruhuna uygun olarak vahiy öğretisinin yeniden ifade edilmesi olarak yorumlanabilir. Monoteizm terimi Yunanca mono (tek) ve theos (tanrı) terimlerinin bileşiminden oluşurken, bu terim genellikle, dinin felsefi ve kültürel tanımından ziyade teolojik tanıma konu olmaktadır. Bu bağlamda monoteizm, en iyi şekilde Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi dinsel gelenekler üzerine temellenmiş felsefi kuramlar içinde tanımlanır (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 609).

Evrimci görüşü benimseyenler açısından dini gelişimin en yüksek noktası olarak kabul edilen Monoteizm; fetişizm, animizm, totemizm, ya da büyü aşamasından politeizme ardından da monoteizme ya da Yüce Tanrı fikrine ulaşmıştır. XIX. yüzyılda, diğer evrimci görüşlerin aksine dinin kökenin bir Yüce Varlık fikrinin olduğunu ileri süren, Andrew Lang ise Tylor'un öğrencisidir. Onun Yüce Tanrı kavramını sistemli bir hale getiren ise antropolog Wilhelm Schmidt olmuştur.

Bu teze ilişkin “ilkel” halklara dönük olarak etnografik verilerden hareket eden Lang'a göre, tanrı fikri, sonradan meydana gelmeyip aksine başlangıçta “vahşiliğin en alt seviyesinde” de yer almaktadır (Lang, 1898: 175). Lang, aynı zamanda Tylor'un, başlangıçta Tanrı düşüncesinin yer almasının mümkün olmadığını ve bu inanın doğadaki ruhlara inanıştan ve atalar kültüründen türediği düşüncesine de Avustralya'daki ve Andaman adalarındaki ilkel halklarda ne atalar kültüne ne de doğa kültlerine rastlanmadığını belirterek karşı çıkmıştır (Adıbelli, 2009: 121).

Kültürel evrimci olan Schmidt'in anlayışında, toplumlar başlangıçtan günümüze kadar evrimleşerek gelirken “En eski kültür” ise, avcı ve toplayıcı kabilelerin oluşturduğu ilkel kültürdür. Dinin kaynağı ile ilgili evrimci görüş karşısında, aslında Protestan bir rahip olan Schmidt, Avusturya'daki bir misyoner okulunda eğitimci olarak görevlendirildiği sırada bu bölgedeki halklar arasında gözlem yaparak elde ettikleri bulgular üzerinden tezini desteklemiştir. Schmidt'in bu bulgulardan yola çıkarak öne sürdüğü düşünceye göre; başlangıçta insan, yaratıcı, güçlü, bir tek tanrıya inanırken daha sonra tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan koşullar sonucunda, bu tek tanrıyı ihmal etmiş

ve unutmuştu. Bunun sonucu olarak da insan kendisini sayısız tanrılara, tanrıçalara, ruhlara, mitolojik atalara dayanan ve gittikçe komplike hale gelen inançlara terk etmiştir (Morris, 2004: 167).

Dinin kökeninin de ‘Yüce Tanrı’ inancı olduğunu söyleyen hem Lang hem de Schmidt, bu düşüncenin vahiy ürünü olduğunu öne sürmüştür (Karataş, 2006: 105). Fakat Lang ve Schmidt’in ortaya attığı bu teoriye en büyük itirazı ise, İtalyan Dinler Tarihi Okulunun kurucusu olan Raffaele Pettazzoni yapmıştır (Adıbelli, 2009: 133). Pettazzoni, ilkel kabilelerde yer alan ‘Yüce Varlık’ kavramını monoteizm ile özdeşleştirmenin doğru olmadığını belirtmiş ve itirazını ise şu şekilde açıklamıştır;

Tarihsel olarak büyük tektanrı dinler, çoktanrıçılığı reddederek ortaya çıktığı için tektanrıçılığın çoktanrıçılığı önceden kabul ettiği sonucu ortaya çıkar. Bu nedenle ilkel tektanrıçılık, dinin ilk şekli olamaz. İkel halklar arasında bulduğumuz, tarihsel anlamda tektanrıçılık değildir; yalnızca bir Yüce Varlık düşüncesidir. Bu inancın hakiki tektanrıçılıkla özdeşleştirilmesi yanlış anlaşılmalara yol açabilir (Pettazzoni, 2002: 25).

Pettazzoni, Avustralya'daki yüce tanrıların varlığından kuşku duymazken, bu Yüce Varlıklar'ı ise, gökyüzünün, şimşek, yağmur ve gökkuşağı gibi atmosferik fenomenlerin birer kişileştirilmiş hali olarak görür. İkel topluluklarda bir Yüce Varlık düşüncesi bulunsa da bunun yanında başka dini ve hatta büyüsel şekillere de yer verildiği için hakiki bir monoteizmden bahsedilemez (Adıbelli, 2009: 136-137).

Sonuç olarak, din kavramının ve dinin kökenine ilişkin geniş tartışmalar da görüldüğü üzere hem din kavramının tanımlanmasında hem de dinin kökenine ilişkin olarak yapılan tartışmalarda birçok farklı tezler öne sürülmektedir. Köken ve tanımlama probleminin dışında ise bu başlık altında işlenecek bir diğer konu ise dinin toplumsal işlevidir. Din ve kültür ilişkisinin birbirleriyle ilişkisi kuşkusuz kendini insanlığın tarihsel süreç içerisinde maddi bulgularda da kendini gösteren bir gerçekliktir. Bu anlamda ilk olarak din ve kültür ilişkisinin öneminin vurgulanmasının ardından, dinin psikolojik, toplumsal ve eğitsel işlevlerine dair düşüncelere yer verilecektir.

Din-Kültür ilişkisi, Tillich'in din anlayışında oldukça önemli bir yer tutar (Çınar, 2007: 63). Tillich'e göre kültür teolojisi, dini simgeler ve mitler sayesinde insanların kendi varoluşlarının ‘derinlik’ boyutunu anlama ve ifade etme şekliyle uğraşır (Bettis, 1962: 170). Kutsalın tezahürü içinde yer alan her simge, mit, ayin ve inanç, ya da tanrı figürü kutsalın deneyimlenmesini yansıtır. Dolayısıyla bu tecrübeye anlam, var olma ve

hakikat kavramları sıkı sıkıya bağlıdır. Gerçek ve anlamlı bir dünya bilinci, kutsallığın keşfiyle sıkı sıkıya yakından ilintilidir. İnsan zihni, gerçek, güçlü, zengin ve anlamlı olarak ortaya çıkanla bu niteliklerinden yoksun olan arasındaki farkı kutsal tecrübesi sayesinde yakalayabilir (Eliade, 2003: 11).

İnsanların doğaüstü varlıkları ve güçleri kendi çıkarları doğrultusunda yorumlamak ve kullanmak için yararlandığı dualar, şarkılar, danslar, adaklar ve kurbanlar gibi çeşitli inanç ve ayinleri bünyesinde barındırır (Haviland vd. 2008: 642). Din, arzu edilen ödülleri gündelik araçların yokluğunda güvenceye alma girişimidir ve doğanın dışında veya ötesinde olduğunda inanılan, fakat doğadaki fiziki güçleri de idare eden doğaüstü güçlere referansla elde edilebilen dünyevi ödüller vadeden bir açıklamalar sistemidir. Din daima kolektif ve cemaat işidir ve inancı dini önermelerle topluca destekleme, genellikle toplu ibadet ve ayin formunda kendisini gösterir (Hamilton, 2012: 199-201).

Dinin psikolojik ve toplumsal-siyasal işlevine baktığımızda ise; dinsel inançlar ve ayinler kaynaklarla baş etme yollarından fazlasını sağlar. Bates'e göre (2009: 459) din; hayatın ve ölümün anlamını açıklarken aynı zamanda varoluşsal sorulara cevap verir. Hayatı kaçınılmaz olarak bekleyen acı ve düş kırıklıklarıyla baş etmek konusunda psikolojik ve başka yollardan insanlara yardımcı olur. Dini inançların toplumsal ve psikolojik işlevlerini sistematik bir şekilde açıklayan Haviland vd. (2008: 678), insan zihninde düzgün bir evren modeli oluşturmak, böylece düzgün insan davranışını yerleştirmeye çalışmak aynı zamanda bilinmeyeniyi açıklayarak ve anlaşılır kılarak bireylerin korkularını ve kaygılarını azalmak olarak görür.

Dinin psikolojik işlevlerinin yanında en temel toplumsal işlevlerinden birisi, insanları düzenli aralıklarla bir araya getirmesi ve böylelikle iletişim ve iş birliği hatlarını sürdürmesidir. Çoğu dinsel ayin insan gruplarını gerektirirken, buluşmalarının açık amacının bir ayini gerçekleştirmek ya da bir ideolojiyi doğrulamak gibi ritüel törenlerde bir araya gelirler. Aynı zamanda bir arada iken, bir dizi toplumsal ve ekonomik faaliyeti de gerçekleştirebilirler (Bates, 2009: 460). Bunun yanında, toplumun ahlak kuralları ilahi güçler tarafından belirlendiği için, en azından önemli durumlarda insanların omuzlarından büyük bir yükü kaldırmasıdır. Kişilerin işlerinin gidişatından kendilerini

değil de tanrıları ya da manevi güçleri sorumlu tutması, onlara inanılmaz bir rahatlık sunmaktadır (Haviland vd. 2008: 678).

Haviland ve diğerleri (2008: 678), dinin toplumsal işlevinin, insanları davranış biçimiyle ilgili düşünmeye yönlendirmesi nedeniyle dinin bir toplumsal denetim aracı olduğunu söyler. Toplumsal denetim yalnızca kanunlarla sağlanmaz; doğru ve yanlış, iyi ve kötü kavramları da toplumsal denetim aracıdır. Doğru eylemler, o kültürce tanınan doğüstü güçlerin onayını alırken, yanlış eylemler ise doğüstü güçler tarafından cezalandırılmayı gerektirir. Bu açıdan din, insanların eylemleriyle ilgili suç ve kaygı duygularını harekete geçirerek insanları bir düzen içinde tutmaya yardımcı olur. Dinin bir diğer toplumsal işlevi de toplumsal dayanışmanın sürdürülmesini sağlamasıdır. Ortaklaşa yapılan ayinlere katılmak ve aynı şeylere inanmak, kişilerin grupla özdeşleşmesini artırır. Ayinlerdeki ortam oldukça duygusal olduğu için, insanlar sonuçta kendilerini daha iyi hisseder. Böylece din, toplumun gereksinimlerini yerine getirerek psikolojik bir güvence sağlamış olur.

Bates'e (2009: 460-61) göre; toplumsal rol ve ilişkilerdeki gerginlik ve çatışma potansiyeli her toplumda mevcuttur. Tartışma çıktığında, din anlaşmazlık noktalarını yapılandırmaya yarar ve ardında da seçilen hareket ne olursa olsun, bütün katılımcıların cemaatin bütünü için geçerli sayılabileceği ortak bir zemin temin eder. Kimi zaman ayinler, kişi uzlaşmaz toplumsal yükümlülükler arasında sıkışıp kaldığında ya da bir bütün olarak toplumsal düzenin ahlaki normları belirli grupların çıkarlarıyla çeliştiğinde ortaya çıkabilecek çatışmaları yönlendirmekte ve/veya denetim altında tutmakta kullanılır.

Dinsel inanç ve ayinler toplumsal değişimin araç ya da kaynaştırıcıları olabilir. Kimi zamanlar bir toplum içindeki zorlama ya da gerilim öylesine artar ki, çatışma ve istikrarsızlığı denetlemek mümkün olmaktan çıkar. Dinsel diriliş hareketleri -değişen kültürel ihtiyaçlara karşılık gelecek bir ideoloji inşa etmeye yönelik bilinçli çabalar- genellikle toplumsal patlamaların ardından çıkar (Bates, 2009: 463). Antropolog Anthony Wallace bunu şu şekilde açıklar:

Toplumlar sonsuza dek istikrarlı kalamaz; siyasal devrimler ve iç savaşlar tarafından parçalanır, kültürel değişimlerle alt üst olur, istila ve kültürleşme altlarını oyar. Örgütlü olmayan toplumlarda genellikle reformcu dinsel hareketler ortaya çıkar; tutucu olmaları bir yana, bu hareketler mevcut kurumlara karşı kökten yıkıcıdırlar (Wallace, 1966: 30).

Din insani durumlara da yanıtlar sağlarken aynı zamanda insanın, hayatın zorluklarına karşı dayanma gücü bulmasına, insani acı ve sıkıntıdan kaynaklanabilecek duygusal çöküntü içine düşmemesine, insani hata ve yanlışların sonuçlarına katlanmasına ve ölümün üstesinden gelebilmesine yardımcı olur (Borg, 2012: 314).

Dini araştırmalar dünyasında büyük ölçüde bir otorite olarak kabul edilen Ninian Smart'ın (1989: 12-21) belirtmiş olduğu, daha işlevsel tanımları arasında dinin yedi boyutu dikkati çekmektedir. (1) Uygulama boyutu (ritüeller ve ibadetleri de içine alan uygulamalar); (2) Tecrübe boyutu (dini tecrübe ve duygular); (3) Hikâye boyutu (efsaneler de dâhil, dinin hikâyeleri içine alan tarafı); (4) Doktrin boyutu (dinin hikâye/mit yönünü destekleyen resmi öğretileri); (5) Ahlak boyutu (resmi ve ahlaki kurallar); (6) Sosyal boyutu (dini cemaatin kurumsal organizasyonu); (7) Fiziksel boyutu (binalar, ritüellerde kullanılan malzemeler, kutsal mekânlar ve dini sanat eserleri).

Dinsel inanç sistemleri, içinden ortaya çıktıkları toplumsal düzenin de temel özelliklerini yansıtır. Dinsel inanç ve ifadeler toplumun toplumsal örgütlenmesiyle ilişkili olduğundan, toplum değişime uğradıkça din ve dinsel pratikler düzenli olarak değişir. Dinin toplumsal sürece bağlandığı bir başka yolda, genellikle bazı toplumsal ilişkilerin dış sınırlarını tanımlamasıdır. Bir yandan ilahi olanla, bir yandan da birbirleri ile iletişim kurmak durumundadırlar. Çok etnik gruplu cemaatlerde ya da farklı miraslardan insanların karıştığı karmaşık toplumlarda, din genellikle evliliğin de dış sınırı olarak görülür (Bates, 2009: 445-448). Bates'e göre (2009: 468), din ve kozmoloji mevcut bir dünyanın modelini sunarken aynı zamanda dünyanın nasıl olması gerektiğine ilişkin bir planda sunarlar. Böylelikle din ekonomik ve siyasal davranışa da yol gösterebilir. Bir ideoloji olarak din, özellikle simgeleri kullanım biçimiyle güçlü bir duygusal çekiciliğe sahiptir ve insan varoluşu için bir temel sağlar.

Belirli bir din, insanların inandığı şeyi yerine getiriyor ya da getirmiyor olsa da bütün dinlerin önemli psikolojik ve sosyolojik işlevleri vardır. Din, bilinmeyi açıklarak kaygıyı azaltır, kriz dönemlerinde doğaüstü güçlerin yardım edeceği inancı ile insanları rahatlatır. İnsanda doğru ve yanlış bilinci oluşturur, kabul edilebilir davranış örneklerini belirler ve karar verme yükünü bireylerden alıp doğaüstü güçlere aktarır. Ayinler aracılığı ile, sözlü geleneklerin öğrenilmesinde bir eğitim aracı olarak kullanılır. Din, toplumsal dayanışmanın sağlanmasında önemli bir rol oynar. Din, bireysel ve grup

yaşamına anlam katar, gücünü manevi varlıklardan alarak ölümden sonra da varlığını sürekli olacağını öne sürer. İnsanların sıkıntılı ve ölümlü varlıklarını aşabilmelerinin yolunu gösterir; geçicide olsa ruhani umut ve rahatlama sağlar. Dinin toplumsal işlevleri, psikolojik olanlardan daha az önemli değildir. Geleneksel dinler, grup kurallarını pekiştirir, bireysel davranışları denetleyecek ahlaki yaptırımlar sağlar, toplumu bir arada tutan ortak değer ve amaçların zeminini oluşturur (Haviland vd. 2008: 642-644).

Haviland (2008: 679) ayrıca dinin eğitici bir işlevi olduğu ve tören ortamında akılda kalıcı bir ortam yaratıldığı için, yaşananlar daha iyi öğrenilir ve yazılı olmayan kültürün sürekliliğini sağladığı söyler. Kadınlığa geçiş törenlerinde de bireyler toplumdaki yetişkin rollerine hazırlanır. Pekiştirme törenlerinde de eğitim boyutu vardır. Bu törenlerde kültürel önemi olan konuları anlatan oyunlar oynanır. Örneğin yiyecek toplayıcılar danslarında av tekniklerini gösteren figürler yapar, çiftçiler törenlerinde iyi bir ürün almak için yapılması gerekenleri vurgular.

Her dinin, özellikle büyük-yüksek dinlerin yalnızca teolojik konular dışında kalan zengin bir düşünce muhtevası vardır. Kısacası din, yaşamın bir sürü önemli sorunları ile ilgili çözüm tarzlarını, insanları ilgilendiren çeşitli durumlara ve sorunlara karşı tutum ve davranışları içine alır. Her büyük din, sözgelimi doğayı, doğal dolgu ve ihtiyaçları belirli bir açıdan değerlendirir ve böylece bireyin doğal olaylara karşı belli bir tavır takınmasını gerektirir (Freyer, 2013: 106).

3.1.2. Ritüel Kavramı ve Toplumsal İşlevleri

Ritüel kavramının tanımlanması çabasında en yaygın kabul, kavramın nasıl anlaşılması gerektiği üzerindeki anlaşmazlıktır (Lane, 1981: 11). Sosyolog Gordon Marshall'a göre (1999: 624-625) ritüel, uygun zamanlarda yerine getirilen ve simgelerinde kullanılabilirdiği, sık sık tekrarlanan davranış modelidir. Ritüel toplumsal bir olgu olmakla birlikte, aynı zamanda katılanların duygu dünyalarıyla da ilgilidir. Antropolog Radcliffe-Brown (1968: 306), ritüelleri, insanlar arasındaki düzenli bir toplumsal hayatın varlığının toplumdaki diğer bireylerin içlerinde, bireylerin diğer bireylerle ilişkilerini kontrol eden belli duyguların varlığı ve bu duyguların simgesel dışavurumları olarak tanımlar.

Ritüeli yorumlama ve tanımlamadaki başarı yorumlayanın kendi bakış açısının yanı sıra bizatihi onu yaşayan katılımcının ritüele yüklediği anlamları da kavramaya çalışması gerekmektedir (Karaman, 2010: 229). Dışavurumcu, edimsel, simgesel ve rasyonel boyutları barındıran ritüelin, dinin aktarımının ve yeniden üretilmesinin dinamiğinde de önemli bir unsur olduğu her zaman düşünülmektedir (Clarke, 2012: 65). İskoç Antropolog Jack Goody, ritüel kavramını, araçları ve amaçları arasındaki ilişkinin ‘içkin’, yani irrasyonel veya rasyonellik-dışı olmadığı standartlaşmış eylemler olarak görürken (Goody, 2017: 48), Nadel ise ‘Ritüel’ kategorisini kapsayıcı ve fazlasıyla biçimsel türden eylemle ilişkilendirir. Nitekim Nupelerin dini üzerine çalışma yaparken bu noktayı yakalamıştır:

Ritüel dediğimizde aklımıza gelen ilk şey, amaca uygunluk açısından düzenlenmemiş ve uzlaşmaz katılıkta olan apaçık bir düzene sahip her türlü eylemdir. Her türlü davranış, belirli bir tarzda tekrarlanabilir bir biçime sokulduğunda, bu anlamda bir ritüel haline dönüşüyor demektir. Bir eyleme ‘dini’ ritüel dediğimizde ise söz konusu eyleme ayrıca çoğunlukla irrasyonel, mistik ya da doğaüstü dediğimiz, ampirik standartlara göre yetersiz kaldığı bilinen bir araç-amaç ilişkiselliği de atfetmiş oluruz (Nadel, 1954: 99).

İnsan varoluşunun neredeyse tüm alanlarında merkezi bir rol oynayan ritüel, farklılık ve başkalık ile başa çıkılmasına, bir cemaat hissi ve toplumsal ilişkiler yaratmasına yardımcı olurken aynı zamanda insan ilişkilerine de anlam ve yapı kazandırır. Geçmiş ile geleceği de bağlayan bir özelliğe sahip olan ritüeller, süreklilik ve değişimi, geçiş ve aşkınlık tecrübelerini kolaylaştırır (Wulf, 2009: 232). Bu açıdan ritüeller toplum bünyesinde dayandığı duyguları bir nesilden diğer nesile aktarma işini yapabildiği, bu işi sürekli halde tutabildiği ve düzenleyebildiği oranda ritüellerin belli toplumsal görev yüklendikleri söylenebilir (Radcliffe-Brown, 1968: 306). Aynı zamanda belirli dönemlerde yinelenen ritüeller, geçmişin kesintisiz devamlılığını da sağladığından, geleneklerin nesilden nesile geçişi için birer vasıtadırlar. Dolayısıyla ritüel, duygusal bir kanal, yeni tecrübe ve bilgiler için bir rehber olarak görülürken, grup formasyonu da geliştirdiği kabul edilir. Ritüelin geçmişi günümüze, günümüzü de geleceğe bağlayıcılığı sayesinde, içinde yaşadığımız dünyayı keşfederiz. Bu açıdan ritüeller, süreklilik hissi sağlamak suretiyle grup kimliği oluşturma aracı haline gelirler (Schuijt ve Schuyt, 1998: 400).

Antropolog Connerton’a göre (1999: 70-71), ritüeller, yalnızca olanı dillendirici nitelik taşımazken aynı zamanda araçsal eylemler olmaktan ziyade ‘dile getirici’ bir

özellik taşırlar. Ritüellerin dile getirici eylemler olmaları onların göze çarpan bir düzenlilikle yapılmaları yüzündendir. İçten gelen anlık zorlamalar ile yürütülmezler, tam aksine belli duyguları dile getirmek için bilinçli olarak uygulanırlar. Ritüellerin etkileri, tören zamanları ile sınırlı olmayıp, etkinliklerin ise özel yerlerde, bilinen zamanlarda (doğum, ergenliğe geçiş, evlilik ve ölüm ve yılın döngüsü ile ilgili takvime bağlı ritüeller gibi) gösterilme eğilimi bulunsa da etkileri bu sınırları aşar. Çünkü ritüeller, ritüel niteliği taşımayan bazı eylem kümelerine nazaran önemli oldukları için, bir toplumun tüm yaşamı açısından anlamlı bulunurlar ve ritüelleri gerçekleştirenlerin yaşamlarına değer ve anlam kazandırma güçleri vardır.

Karşılaştırmalı din bilimci Paden (2012: 87), periyodik festivallerin, ayinler ya da kolektif adetlerin, koruyucu, bütünleştirici hatırlatıcı bir işleve de sahip olmasının yanı sıra aynı zamanda birçok dini sistemin de altyapısını oluşturduğu ileri sürer. Coşku faktörü, duyuları fazlasıyla uyaran tantanalı geçit alayları ve tekrarlanan danslarla bağlantılı olarak veya daha kişisel ilgiyi ifade eden formatlar içinde duygusal vecd üreten anti-formel gruplarda, ya da sıra dışı geleneklerin güçlü sosyal görüntülerinin motivasyonunu ve kolektif bağlılığı pekiştirdiği belirgin dönemler bulunur.

Antropolog Bates'e göre (2009: 448-453) ritüeller; kutsalla iletişime geçit veren kestirme yollardır ve dinsel inanç ve simgeleri dinsel davranıştan ayırt etmek zordur. Ayinsel davranışlar uygulayıcılarına pek az yarar sağlarken; ama aslında ayin grup dayanışmasını güçlendirmek gibi temel bir işlev üstlenebilir. Bu da kişi grupla birlikte hareket ettiğinde aidiyet duygusu kuvvetlenir. Farklı toplumlarda farklı tarzlarda örgütlenen dinsel ayinler, bireysel olduğu gibi, belirli bir grup ya da toplumdaki herkesin katılacağı tarzda topluca da örgütlenebilir. Çoğu toplumlarda insanlar ruhlara ya da tanrılara erişme sanatında uzman araçların yardımlarını istemek için dinsel ayinlerde belirli bir vesileyle bir kişiye (dansçı, özel eğitim görmüş ya da bunu miras yoluyla almış kadın ve erkek konuşmacı, ibadet önderi, gibi) özel bir rol verilebilir.

Geertz ise dinsel anlayışların gerçeğe sadık ve dinsel bildirimlerin, ritüel içinde üretildiğini ileri sürer. Geertz'e göre (2010: 137) kutsal simgeler, insanlara ruhsal durum ve güdülenimler kazandırırken, bir diğer yandan formülleştirdiği varoluş düzeninin genel kavrayışları birbirleriyle karşılaşırlar ve birbirini güçlendirir. Ritüelde, simgesel biçimlerin

tek bir setinin aracılığı altında birleşen dünya ile hayal edilen dünyanın aynı dünya olduğu ortaya çıkar ve kişinin gerçeklik hissini yapısal dönüşümü üretilir.

Morris'in (2004: 195) Durkheim'den aktardığına göre, ritüeller toplumsal bir grubun otoritesinin ilan edildiği en uygun fırsatlar olarak görülür ve toplumsal baskı kendini tinsel biçimlerde ifade eder. Ritüeller yalnızca inanana tanrıya bağlayan bağları güçlendirme işlevi görmez; aynı zamanda bireyi üyesi olduğu toplumsal gruba bağlayan bağları da güçlendirir ve ritüel aracılığıyla grup kendi bilincine varır. Her şeyden önce, "ritler toplumsal grubun kendisine inancını periyodik olarak tazelenmesini sağlayan bir araçtır. Kendilerini, ortak bir çıkar ve gelenek topluluğu olarak birleşmiş hisseden insanlar toplanır ve kendi moral bütünlüklerinin bilincine varırlar". O halde dinsel ritüeller özde grubun duygularını ve dayanışmasını güçlendirmenin ve dışa vurmanın asli mekanizmaları olarak görülür.

And (2003: 307) ritüellerle ilgili olarak Durkheim'in saptadığı biçimiyle günümüzde de geçerliliğini koruyan temel işlevini dört maddede özetlemektedir:

1. Ritüel, bireyi toplumda yaşamak için toplumun gerektirdiği düzen bağının sıklığına, acı çekmeye hazırlar, bu yolda onu eğitir.
2. Ritüel, bireyleri bir araya getirir, bireyler arasındaki toplumsal bağları güçlendirir, ortaklığı pekiştirir.
3. Ritüelin toplumda canlandırıcı bir işlevi vardır. Toplumun ilişkilerini kalıtlarının bilincine vardır; geleneklerin sürmesi, inançların tazelenmesi, değer yargılarının, törelerin kökleşmesine yardım ederek toplumu canlı bir biçimde ayakta tutar.
4. Mutluluk verici işlev: Toplumun bir üyesi olmanın getirdiği mutluluk duygusunu verir. Özellikle toplumun bunalımlı dönemlerinde kişilerin coşku ve duygularını bir arada dile getirmelerine olanak tanıyarak bozulan dengeyi düzeltir.

And, Durkheim'in saptamalarını özetledikten sonra törenler içerisinde gördüğü ritüelleri de toplu gösteri olarak ele alır. And'a göre (2003: 308) ritüeller bir arada yapılırken, katılanları canlandırır, kışkırtır, korur ve yeniden yaratır. Aynı zamanda katılımcıya kutsal olguları, olaylar karşısında nasıl davranacağını gösterir. Törenlerin

nitelikleri ve amaçları ne olursa olsun, hepsinin işlevi bireyleri bir araya getirmek, aralarındaki bağları çoğaltmak, ortak bilince ulaşmasını sağlamaktır.

Ritüeli herhangi bir gruba veya bir topluma üyelik, aidiyet, etniklik ve siyasal bağlamda “kimlik/özdeşlik ve ötekilik” ikilemi ile ilişkilendiren Auge (1995: 74), ritüelin işlevsel yönüne dair şu görüşü belirtir: “Ayinsel etkinlik genellikle ötekilik ve özdeşlik kavramlarını bir araya getirir, birleriyle, ötekiler arasındaki her zaman sorun yaratan ilişkileri istikrarlı kılmayı hedefler”.

Biçim ve içeriği itibarıyla kültürel etkilere açık olan ritüeller, kültürel çeşitliliklerinin ötesinde sosyal yaşamda benzer ve ortak pek çok etkiyi yaratmaktadırlar. Ritüeller, her şeyden önce, sosyal bütünleşmenin önemli bileşenlerindedir. Temel karakterleri itibarıyla kolektif bir nitelik taşıyan ritüeller grubu bir arada tutmakta, dayanışmayı artırmakta, topluluğun kolektif bilincini güçlendirmektedir (Karaman, 2010: 232). Ritüeller, hangi amaçla olursa olsun, katılımcı her bireyin grup bilincinin yükselmesine katkı sağlarlarken (Cohen, 1999: 54) aynı zamanda grup kimliğinin pekişmesi, bireyi kimlik bunalımından kaynaklanan ve yabancılaşmayla sonuçlanan, anomi gibi, birtakım olumsuzluklara karşı korur (Karaman, 2010: 232).

Ritüeller, topluluk ilişkilerindeki çeşitliliğin doğasında barındırdığı çatışmaları, roller arasında ayırıcı çizgiler çekme özellikleriyle ortadan kaldırırlar (Cohen, 1999: 31). Böylece ritüeller, çok katmanlı ilişkiler ağı içinde, topluluk üyelerinin rollerinin düzenlenmesi ve topluluk bütünleşmesinin sağlanması işlevine sahip olurlar. Ritüellerin bireysel ve toplumsal yaşamda kendini hissettiren tüm bu etkileri ise kültürel bağlamda, birbirinde farklı toplumlarda, aynı yoğunluklarda etki yaratmaz. İcra edilme aralıkları ve yoğunluğu farklı toplumlarda değişebilmektedir. Assmann’a göre (2001: 143) arkaik toplumlarda ayinler ya da ritüel iletişim, toplumsal kimliği kuran bilginin dolaşımı ve yeniden üretilmesi işlevine sahiptir. Yani ritüellerle toplum bilinci veya toplum kimliği arasında sıkı ve sistematik bir ilişki vardır. Ritüeller, toplumsal kimlik sisteminin alt yapısını kuran damarları oluştururlar.

Sonuç olarak ritüel derken ne kastedilmiş olursa olsun, bu kavramın içine fiziksel olarak canlandırılmış ya da canlandırılabilen; yapılış amacı ya da yarattığı etki bakımından dönüşebilen kasıtlı törensel bir icra olduğunu dahil ederiz. Bu yüzden

ritüellerde mutlaka beden kullanılır. Aynı zamanda kontrollü bir mekân kullanımı ve hareketlerin de zamanlaması vardır (James, 2013: 138).

3.1.3. Arkeolojide Ritüel Kavramı ve Kullanım Alanları

Tarihöncesi toplumların dini boyutlarını ve bununla ilintili olarak pratiklerini incelerken, tüm bu unsurların tanımlanması oldukça güçtür. Tarihöncesi toplulukların, özellikle metinsel kanıtlardan yoksun olması, modern dönem araştırmacılar için zorlayıcı bir unsur olmuştur. Buna ek olarak, arkaik dinlerin, modern dini sistemlerle karşılaştırılamayacak kadar bilişsel ve maddi bağıntıların karmaşık bir ağını içerir. Çünkü; Arkeoloji'de teorinin gelişimine büyük katkıları olan Trigger'in (2003: 411) işaret ettiği gibi: “Erken uygarlıkların, doğal, doğaüstü ve sosyal alanlar olarak algıladığımız şeyleri ayırt ettikleri görülmemektedir”. Erken uygarlıklarda, insanların bir parçası olduğu doğal dünyanın, süper doğaüstü güçlerle dolup taşıdığı belirten Trigger’ın dışında, Arkeolog Townsend (1979: 28-31), “Doğal ve doğaüstü arasında bir ayrım yoktur: her şey canlı, bilinçli ve birbiriyle ilişkili” olduğunu belirterek benzer bir açıklama yapmıştır.

On dokuzuncu ve yirincinci yüzyılın başlarında din veya ritüel üzerine yapılan çalışmalar sonucu, Antropologlar ve Dinler Tarihçileri arasında akademik tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmaların bir noktasını hangisinin önce olduğuna dair yürütülen tartışmalar oluşturmuştur. Temelde ritüelin tarihsel önceliğini savunanlar (Frazer, Robertson, Smith) ile mitlerin ritüelden önce geldiğini savunan arasında (Müller) yürütülen bu tartışmalar çoğunlukla, tarihsel anlatıları belirleyen teorik tutumlarla uzak geçmişin hayalinin yeniden yapılandırılmasına dayanmıştır.

Antropologlar ve Dinler Tarihçileri dışında arkeolojide, dinsel veya ruhani faaliyetleri adlandırma için kullanılan birçok terimde zaman zaman birbirleri ile geçişli tanımlar yapılmıştır (Türkcan, 2006:25). Insoll (2004: 10) özellikle arkeologlar tarafından ritüelin tanımlanmasına ilişkin olarak yorumlandığı gibi, basit olmadığı belirtmiştir. Brück’un (1999: 314) belirttiği gibi arkeologlar ritüelin ne olduğunu bildiklerini hissedebilirler, fakat daha yakından incelendiğinde buna ait resim netliğini kaybedebilmektedir. Bowie (2000: 154) ritüelleri “çok yönlü” olarak tanımlarken, Insoll ise ritüel iletişimin etken ve edilgen (sözlü veya sözsüz) biçimleri olan, ezoterik ve

egzotik yükselen duygusal durumlardaki hali aynı zamanda duygu, deneyim (bilgi), hareket ve iletişim gibi kombine edilmiş şekliyle tanımlar (Insoll, 2004: 10).

Post-süreçsel Arkeoloji'nin öncüsü sayılan Britanyalı Arkeolog Ian Hodder'e göre (1982: 164), arkeologlar ritüel terimini birbirine yakın iki nedenle kullanırlar; anlaşılmayan veya işlevsel olmayan. Böylelikle tanımı yetersiz kalan ritüel kavramı genelde anlaşılmayan ile paralel hale gelmektedir. Bir diğer neden ise, etnografik analizi yapılmış ilkel toplumlara ilişkin yapılan araştırmalarda bu toplumlardaki kutsal olan ile seküler arasındaki bulanık ayrım, hatta çoğunlukla anlamlarının birbirleri ile örtüşmesidir. Bu nedenle, aynı olgunun ve beraberinde getirdiği bulanıklık tarihöncesi toplumlarda da çok farklı olmayacaktır (Türkcan, 2006: 25).

Din üzerine çalışmalar yürüten arkeologlar sık sık ritüel üzerine odaklanmıştır. Çünkü ritüel, maddi izler bırakan bir insan eylemi biçimidir; buna karşın din, inanç, efsaneden ve doktrinlerden oluşan daha soyut bir simgesel sistem olduğuna dair yaygın bir arkeolojik anlayış vardır. Ancak bu ortak anlayış, bütün arkeologların ritüel çalışmalarına aynı şekilde yaklaştığı anlamına gelmez. Pek çok kimse, ritüelin bir eylem veya davranış biçimi olduğuna inanıyor olsa da arkeologların din ile ritüel arasındaki ilişkiyi nasıl değerlendirdikleri konusunda önemli farklılıklar bulunabilir. Fogelin'e (2007: 56) göre; bazı arkeologlar dini temel olarak ele alırken, ritüel etkinlikleri ise temelde dini inançların altında yatan bir olgu olarak görür. Ritüelleri birincil olarak gören arkeologlarda vardır. Burada ritüellerin simgesel anlamları önemsenmemiş; aksine dini inanç özelliklerini şeylerin kalbinde yatan ritüellerde aramışlardır. Her iki durumda da arkeologlar için din ile ritüel, inanç ve eylem arasında basit bir ikili ayrım bulunmaktadır. Hangi perspektiften bakarsa baksın çoğu arkeologlar, ritüel ve din arasındaki diyalektiğin farkındadır; Birinin özellikleri, mutlaka diğerinin yönleriyle ilgilidir. Ritüel unsurlar ile inanç sistemlerini açığa çıkarmak için kullanılabilceği gibi belirli bir toplumun mitolojisinin bilinmesi ile ritüellerini araştırmak içinde kullanılabilir.

Son 30 yılda, arkeolojik ilişkilerin tanınması yoluyla eski bir inancın yeniden yapılandırılmasına yardımcı olacak bir arkeolojik tanımlama çabası ve dini inançların içkin anlamını ortaya koyan eski toplumlarda ritüel uygulamaların pratik ve bilişsel boyutları arasındaki ilişki daha tutarlı bir süreç haline gelmiştir. Bu perspektif içerisinde, Laneri'nin de (2015: 3) işaret ettiği gibi, tarihöncesi toplumların ritüel uygulamalarını ve

dinsel biçimlerini yeniden yapılandırılmasında yardımcı olabilecek arkeolojik bulguların (dini mimari, adak nesnelere, ritüel alanlar, simgeler vb.) tanımlanması temel öneme sahiptir.

Arkeolog Mary M. Voigt (1991: 34), geçmiş toplumların kült faaliyetleri ve dinleri hakkında yapılan çalışmalarda iki yaklaşım olduğunu belirtir. Bu yaklaşımlardan birincisi arkeologlar ve sanat tarihçileri tarafından kullanılan ‘doğrudan tarihsel yaklaşım’dır. Söz konusu yaklaşımda; kurumların, inançların ve ideolojinin, özel bir kültürün ve onun içinde bulunan kültür bölgesindeki nüfus hareketlerinden bağımsız olarak devam ettiği kabul edilir. Antropologların ve sosyal bilimlerin içinde olduğu daha farklı bir gelenekten gelen ikinci yaklaşımda ise; arkeolojik bulguların (mimari, küçük buluntular, çöp alanları vb.) tekrar eden belirgin davranışsal öğeler ile birlikte ekonomik, sosyo-politik ve ritüel kuramlar ile bağlantısının sorgulandığı yaklaşımdır. Neolitik Dönem çalışmalarında ise, özellikle arkeobiyoloji ve jeoarkeoloji gibi alanları da içeren disiplinler arası çalışma stratejilerinin, sosyal içeriğinin ve dinamiklerinin de tartışılması ile daha yetkin olabilir (Türkcan, 2006: 26).

Hawkes, arkeolojik kanıtlar ve ilgili sosyal sistemler arasındaki ilişkinin kolaylığına göre sınıflandırılan bir dizi çıkarım yapmıştır. “Hawkes Merdiveni” olarak adlandırılan bu sınıflandırma yönteminde merdivenin dibinde teknolojik süreçler vardır. Bunları ekonomik geçim, sosyal ve siyasal organizasyon izler ve üstte ise en kompleks olan, dini kurumların ve manevi hayatın kendisi sorgulanır (Laneri, 2015: 3). Arkeoloji ve antropolojinin birbirini tamamlayıcı rollerini de gösteren bu yöntemde Hawkes, insan etkinliklerini yalnızca çözümlene ve karşılaştırma noktasından alıp bu etkinliklere götüren dört aşamalı bir sorgulama geliştirmiştir (Hawkes 1954: 161; Maisels, 1999: 7-8).

1. Birinci aşamada, kazıda insan yapımı hangi nesnelere ortaya çıkarıldığını ve bunların nasıl yapıldığına dair teknolojik süreçleri bilmenin oluşturduğu güçtür.
2. İkinci aşamada, ortaya çıkarılan tüm nesnelere, toplumun dayandığı geçim etkinliklerine ilişkin sonuçlar çıkarmanın kolay ve az çok güvenilir olduğuna yapılan vurgudur.

3. Üçüncü aşamada, tüm bu malzemelere dayanarak toplumsal yapı biçimleri hakkında sonuçlara varabilmenin kolay ve güvenle yapılabilecek bir iş olmadığı tartışılmaktadır. Hawkes (1954: 162) bu konuda işlevinin belirgin olduğu düşünülebilecek mimarlık özelliklerinin ortaya çıkarılması örneğini verir. Mimari yapının ortaya çıkan özelliklerinin hangi amaçla kullanıldığını açık gösteren ipuçları olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Örneğin herhangi bir yerleşme yerinde yapılan kazıda açığa çıkan bir kulübenin ötekilerden daha büyük olduğunun görülmesi, burasının bir şefin kulübesi olduğu ya da bir “erkekler evi” olduğu düşünülebilir mi? Buradan yola çıkarak, sınıfsız bir topluluğun varlığına ya da buranın bir tapınak olduğu yargısına ulaşıp ulaşılamayacağı tartışılabilir.
4. Dördüncü aşamada ise, toplumun kozmolojik ve kültürel yapısı sorgulanır. Aynı zamanda bunun için güvenilir bilgi edinme yolunda yazılı metinlere veya kesintisiz geleneğin ürünü olan etnoloji yazınının varlığına ihtiyaç duyulacağını belirtir.

Arkeolojinin, uygulamaya ilişkin pek çok güçlükler yaşamasına karşın, birinci aşamadaki maddi kayıtları gün yüzüne çıkarabilir. Gün yüzüne çıkardığı bu kayıtlar ile ikinci aşamadaki geçim etkinlikleri hakkında da güvenilir sonuçlar elde edebilir (Türkcan, 2006: 27). Fakat Renfrew (1985: 3-19), arkeologların üçüncü aşamaya geldiklerinde ise bazı sorunlar ile karşı karşıya kalacağını belirtir. Üçüncü aşamaya gelindikten sonra onun da ötesine geçmek için, maddi kayıtların dışında mantığa da dayanarak çözülebilir niteliktedir (Maisels, 1999: 10).

Din arkeolojisi konusunda, 1985 yılında tüm bakış açısında bir değişim yaratan, Ege'de Melos adasında Phylakopi'nin (MÖ 14. yüzyıl) kutsal alanının inceleyen Renfrew (1985:17–18), *The Archaeology of Cult; The Sanctuary at Phylakopi* adlı öncü çalışmasıdır. Bu çalışmasında Renfrew, dinsel yapılar ve faaliyetler hakkında ayrıntılı ve sistematik olarak bir yöntem sunmaya çalışmıştır. Söz konusu çalışma aynı zamanda kült etkinlikleri ve kült binaların incelenmesine ilişkin olarak yapılan çalışmalarda da temel bir eser niteliğindedir. Renfrew, inanç sistemlerinin maddi kültürde her zaman ifade edilmemelerini arkeologların karşılaştığı bir sorun olarak görür. Maddi kültürde ifade edildiklerinde ise -dini inançlara karşılık yapılan planlı faaliyet sistemi olarak tanımladığı

Kült Arkeolojisi dâhilinde- bu faaliyetlerin diğer günlük faaliyetlerden her zaman açıkça ayrılamadığını belirtir. Bu açıdan Renfrew ve Bahn (2017: 415), arkeologların temel görevlerinin, kütle ilgili olarak kanıtları oldukları gibi kabul edip, geçmişe ait anlatılarda anlaşılamayan her eylemi dini faaliyet olarak sınıflandırma hatasına düşmemek gerektiğini söyler.

Renfrew ve Bahn, inanç sistemleri ve buna ait kalıntıların incelenmesinde arkeoloğun inanç sistemlerini doğrudan gözleminde yalnız olmadığını ve gerekli koşullarda bu tür kalıntıların dini etkinliklere bağlı olayların sonucu olduğunu söylerken bunları dört ana koşula bağlamıştır:

1. **Dikkatin odaklanması.** İbadet eylemleri katılımcısına coşkulu bir farkındalık veya dini heyecan talep eder ve buna neden olurlar. Toplu icra edilen ibadet eylemlerinde her zaman katılımcı kişilerin gözlerini ayin eylemlerine çevirmesini sağlayacak kutsal mekân, mimari (örneğin tapınaklar), ışık, sesler ve koku kullanımının da olduğu bir dizi odaklama araçlarına ihtiyaç duyulur.
2. **Bu dünya ve diğeri arasındaki sınır alanı.** Ayin faaliyetlerinin merkezi iki dünya arasındaki sınır alanını belirtir. Aynı zaman bu alan gizli tehlikeler barındıran özel ve gizemli bölgedir. Kirlenme ve kurallara uygun olmama riski de taşıdığından törensel yıkanma ve temizlik vurgulanır.
3. **Tanrısal varlığın mevcudiyeti.** Etkili bir ayinde tanrısal varlıklar ya da doğüstü gücün bir şekilde hazır bulunmasını teşvik etmek için katılımcılar kadar tanrısal varlıkların da dikkati çekilmelidir. Farklı birçok toplumda tanrı fiziksel bir şekilde ya da onu temsil eden bir suret ile tarafından simgeselleştirilirken çok basit simgeler kullanılabilir (muhtevası görünmeyen kap veya üç boyutlu bir kült imgesi gibi).
4. **Katılım ve sunu.** İbadete katılan bireyden talep edilen şey sadece dua ve saygıya ilişkin kelimeler ile jestler değildir. Çoğu kez hareket veya yeme-içme gibi aktif katılımı da içerebilir. Bir diğer yandan sıklıkla tanrısal varlığa hem kurban hem de hediyeler şeklinde maddi sunularda dahil edilebilir (Renfrew ve Bahn 2017: 415-416).

Bu perspektif içerisinde, eski dinlerin karmaşık bir ağına bağlı unsurların (ör. ritüel eşyalar, ritüel uygulamaların kalıntıları, kutsal yapılar, kutsal hayvanlar ve mevcut olduğunda yazılı metinler) dayanan olgu olarak görmek büyük önem taşır. Arkeolojik göstergeler arasında yer alan kült açısından, önemli nesnelerin ya da bizzat kült yapılarının kendisinin gömülmesi en erken göstergeler içerisinde yer alır. Walker ve Lucero'ya (2000: 133) göre, ritüel faaliyetler, onunla ilişkili olduğu düşünülen nesnelerin özellikle arkeolojik dolguların, nasıl oluştuğu yoluyla anlaşılabilir. Bireyler nesnelere, kendilerini sınırlayan doğal ve sosyal yapıların içindeki diyalektik bir çatışma içinde yaratır ve değiştirirler. Bu nedenle, nesnelerin işlevleri de sabit bir özellik sergilemezler. Örneğin, pişirme kapları, birincil konteksinden alınıp (mutfak veya ocak) ritüelle ilişkili bir mekânda (mezarlar, tapınaklar, ocaklar vb.) kullanılması ile işlevi değişir ve başka bir anlam kazanır. Bu açıdan nesnelerin işlevleri, biçime bağlı kalmadan ritüel ve politik etmenler tarafından bunlara çeşitli anlamlar yüklenebilir (Türkcan, 2006: 28).

Türkcan'a göre (2006: 28-29) bir etkinlik ne kadar soyut olursa, somut kalıntıları da buna bağlı olarak o kadar az olabilmektedir. Konutların içindeki dini etkinlikler, daha somut yaşamsal etkinliklerin dışında ikincil etkinlikler olarak belirlenebilirken bu tür etkinlikler daha çok simgesel karakter taşır. Genellikle kabartma tasvirler, heykeller, figürünler, duvar resimleri gibi buluntularla da bunlar anlaşılabilir. Türkcan, devamında ise bu tür tartışmaların şimdilik daha çok Çatalhöyük ve Göbeklitepe gibi yoğun simgelerin kullanıldığı ve tanımlanabildiği sıra dışı bir yerleşimlerde daha anlamlı olabileceğini belirtmiştir. Çatalhöyük konutlarında ritüel tasvirler veya bulguların zenginliği, konutların yaşamsal etkinlikleri ile iç içe geçmiş bir görüntü sergilediğini belirtir.

Arkeolojide ritüel bir faaliyet olarak maddi kalıntılar ile belirlenen bir diğer olgu ise şölenlerdir. Güneybatı Asya'da son yirmi yıldır yapmış olduğu etnoarkeolojik çalışmaları ile bilinen Brian Hayden, arkeolojik bulguların ışığında şölen faaliyetlerini tespit etmeye çalışmıştır. Özellikle tarihöncesi toplumsal yapının inşa edilmesi açısından şölenlerinde ritüel bir etkinlik olduğunu belirten Hayden (2015: 84), şölenlerin sosyoekonomik eşitsizlikler ve hiyerarşilerin yaratılması ile politik gücün pekiştirilmesi gibi amaçlara yönelik olarak ana yöntemlerden birisi olduğunu belirtir.

Besin fazlası üretme ve bunları kontrol edenler için bu besin fazlasını avantaja dönüştürme yeteneğine dayanan şölenlerin güce dönüşme amacıyla kullanılmasının izlerini Üst Paleolitik Dönem'den, ÇÇN, Çanak Çömlekli Neolitik, Tunç ve Demir çağlarında da devam ettiğini düşünür. Hayden (2015: 86), şölenlerin özellikle Sümer döneminden Klasik Yunan kültürüne ve politikalarına kadar pek çok dönemde toplumun merkezinde yer aldığını belirtmektedir.

Şölenleri günlük faaliyetlerden ayrı olarak değerlendiren Helwing'e göre (2003:65) şölenler, sosyal sistemlerin manipüle edilmesini sağlayan faaliyetler olarak tanımlanmaktadır. Aynı zamanda, hemen hemen tüm şölen faaliyetlerini birer ritüel özerkliklik gösteren ve çeşitli amaçlar için yapılan ortak bir hedefe hizmet etmeye yarayan faaliyetler olarak görür. Helwing (2003: 66) şölen faaliyetlerini anlamak için üç olgudan bahsetmektedir:

- 1- Yiyecek, içki ve uyuşturucu maddelerin yoğun kullanımı,
- 2- Şölen alanları için özel olarak ayrılmış olan ayrı mekânlar,
- 3- Şölen faaliyetlerinde belirgin bir şekilde ritüel simgelerin kullanımı.

Arkeolojide ritüel faaliyetlerin bir diğer göstergesi ise, ölüm ile ilgili birtakım işlemlerdir. Arkeolojik araştırmalarda, Neolitik Dönem'de Anadolu, Levant, Kuzey Suriye gibi bölgelerde bulunan birçok yerleşim yerinde bugüne kadar yapılan kazılarda ölü gömme uygulamalarının bazı bölgesel özellikler göstermesinin yanı sıra, yüksek oranda bir çeşitlik gösterdiği saptanmıştır. Ancak her durumda ölü gömme işlemi sırasında belirgin bir takım ritüel faaliyet göstergesinin kanıtlarını taşıyan uygulamalar söz konusudur. Örneğin, Çayönü'nde bulunan "Kafataslı Yapı" ritüel işlemlerinin gerçekleştirildiği bir bina olarak karşımıza çıkmaktadır (Özdoğan, A., 2007: 90). Söz konusu dönemde mekân içi gömüt geleneği büyük oranda ortak özellik gösterirken, hocker şeklinde gömülmüş olan bireylerin kafataslarına dönük olarak özel işlem uygulanması geleneği de arkeolojik olarak belgelenmiştir. Anadolu'da Çatalhöyük duvar tasvirlerinden bilinen bazı sahnelerde, hocker pozisyonunda betimlenmiş olan başsız insan figürlerinin karşısında akbaba motifleri yer alır. Göbeklitepe'de bulunan P43 numaralı dikilitaş üzerinde de benzeri başsız insan kabartması yer almaktadır (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 98).

Başın gövdeden ayrılması, etin kemiklerden ayrılması gibi işlemlerin yanı sıra hayvan kurban etme ritüelleri arkeolojik bulgularla görülebilen faaliyetlerdir. Diğer bir uygulama ise, ritüel bir faaliyete dönük olduğu düşünülen ölen bireylerin kafataslarına yönelik olarak kil ile sıvanması uygulamasıdır. Anadolu'da Çatalhöyük ve Köşk Höyük, Levant Bölgesi'nde Eriha, Beisamoun, Ain Gazal, Tell Aswad, Abu Sawwan, Yiftahel, Nahal Hemar ve Kfar Hahoresht'e, Suriye'de bulunan El Kowm-Mureybet ve Tell Ramad, Irak'ta Geç Neolitik döneme tarihlendirilen Arpachiyah gibi yerleşmelerin tümünde sıvalı kafatasları ele geçmiştir (Bonogofsky, 2018: 32-35).

3.2. SİMGEÇİLİK KAVRAMI

Bitkiler ve hayvanlar gibi canlı varlıklardan oluşan doğal çevre, insanlığın yaşamını sürdürebilmesi için gerekli her şeyin maddi kaynağı olmasının yanı sıra, en derin estetik coşkuların, zihinsel ve törel düzlemde de en yüksek soyut düşüncelerin de kaynağı olmuştur (Levi-Strauss, 1993:155). Bu düşüncelerin dışavurumundan birisi olan simgeler insanlık tarihi kadar eski olup neredeyse onun bulunduğu her yerde, her çağda ve her alanda kullanılmış bir kavramdır. Sistematik simgesel davranış, işlevsel açıdan insan toplumlarının varlığında önemli bir yer tutar. Bu nedenle, simgesel davranışları keşfetmek, varlığını veya yokluğunu saptamanın dışında onun önemine de odaklanmayı gerektirir. Bu gibi faaliyetlerin, Homo Sapiens'in ortaya çıkmasıyla ve Üst Pleistosen'de, dünya çapında bir olgu haline geldiği konusunda fikir birliği vardır.

3.2.1. Simgeçilik Kavramı ve Simgesel Düşüncenin Ortaya Çıkışı

İnsan türünü diğer hayat formlarından ayıran en belirgin özelliğinin simgeler kullanma yeteneği olduğu genel olarak kabul edilen bir görüştür. Durkheim'e göre (1999: 203-205) simgeler, bir grubun kendi bilincine varma ve bu bilinci 'sürekli kılma' araçları iken Eliade'ye göre (2017b: 21) simgesel düşünme insan özünün bir parçasıdır. O gerçeğin, diğer tüm bilgi araçların meydan okuyan en derin yanlarını açığa çıkarır. Aynı zamanda simgeler, imgeler ve mitler gibi psikenin sorumsuz yaratıları olmayıp, bir gerçekliğe cevap verir ve varlığın en gizli özelliklerini açığa çıkarıcı bir işlevi yerine getirirler. Simgeler genellikle başka şeylerin "yerine geçen/temsil eden" şeyler olarak da tanımlanır (Cohen, 1999: 15).

XX. yüzyılın büyük din düşünürlerinden birisi olan Teolog Paul Tillich'e göre (1974:3-4) simgeler, doğal olarak "simgesel materyal" kullanırken, simgesel materyal ise kişisel, toplumsal, politik ve evrensel kürelerden alınır. Doğrudan ele geçirilemeyen yani kavranamayan ancak dolaylı olarak, simgesel materyal aracılığı ile ifade edilmesi gereken bir şeye ulaşmak için kelimenin sıradan bir anlamı, tanrısalın tasvirinde insani bir güç ya da fazilet simgesel materyal olarak iş görebilir. Tillich (1969: 55) simgeler denilen işaretlerle gerçek simgeleri birbirinden ayırırken aynı zamanda, simgelerle göstergeler arasında ortak özelliklerinin olduğunu da belirtmektedir. Ortak özelliğinin ise onların kendilerinin ötesindeki başka bir şeye işaret ettiğidir. Dini simgeler, kutsalın niteliğini olarak aracı işlevi görebilirler. Kutsal tecrübesinde yerler, zamanlar, sözler ve imajlar kutsalı ifşa ederler ve kişilerde kutsal tecrübesini üretirken (Tillich, 1974: 4) simgeler (tasvir, idol), *bene*, ruha nüfuz ederek aynı zamanda nesne ile özne arasındaki bağlantıyı kurar (Cassirer, 2011: 167).

Eliade (2005: 427) simge terimini, herhangi bir kutsalın tezahürünü ya nakleden ya da başka herhangi bir büyüsel-dinsel form (rit-mit, tanrısal form vd.) ile ifade edilemeyen bir "ifşa, tezahürü" meydana getiren anlamı ile de kullanılabileceğini belirtir. Daha geniş anlamda belirtmek gerekirse, herhangi bir şey, bir simge veya simgenin parçası olabilir. Cohen'e göre (1999: 11) simgeler, yalnızca başka bir şeylerin yerini tutmaktan ya da başka bir şeyleri temsil etmekten daha fazlasını yapar. Aynı zamanda kendilerini kullananlara, anlamlarının bir kısmını kendilerine geri kazandırmalarına izin verir. Simgelerin her birinin anlamı, bireyin kendine özgü tecrübesinin dolayımından geçerken anlam ifade etmekten daha ziyade anlam yaratma kapasitesi sağlar. Anlamlar ise yalnızca simgeler içinde "depolanabilir". Örneğin; bir haç, bir yarım ay ya da kuş tüylü bir yılan. Ritüeller içinde dramatize edilen ya da mitlerle ilişkilendirilen bu dinsel simgeler, bazen, ilişkili oldukları kişiler açısından, dünya hakkında bilinenleri, bu dünyanın sağladığı duygusal yaşamın niteliğini ve üzerinde olduğumuz sürece bu dünyada nasıl yaşayacağını da özetler (Geertz, 2010: 153).

Simgeler doğaları gereği yoruma izin verirken diğer bir yandan kendilerini kullananlara yorumsal manevra alanı da sunarlar (Cohen, 1999: 15). Levi-Strauss (1993: 21), insanın doğaya sahip çıkmak için başvurduğu tüm davranış biçimlerinin, maddi ve somut davranışlarla, "simgesel" diye adlandırılan davranışların zorunlu bir bileşimi olduğunu söyler. Ona göre 'ilkel insan' maddi davranışlarının sonuç vermediği ya da

açıklamadığı durumlarda, doğayı yönettiğine inandığı gizli güçlere yönelir ve onlara ancak simgesel edimlerle ulaşılabilir. Cassirer (2011: 102) simgesel ifadelerin geçmişe bakış ve öngörü imkânı verdiğini bu ifade vasıtasıyla da bilinç bütününe içinde sadece belirgin ayrılıklar gerçekleştirilmediğini; ayrıca bu ayrılıklar geçmişe ve geleceğe bakışı da kayda geçirdiğini belirtir.

Antropolog Anthony Cohen, topluluğun doğasında ve üyelerinin zihninde simgelerin işlevinin, topluluğun bilincinin simgelerle manipüle edilmesi yoluyla canlı tutulması olduğunu belirtir (Cohen, 1985: 15). Simge, kendi içine yerleştirilmiş olan görünüşün dünyasını temsil ederken; ama bu görünüş dünyası da kendine ilişkin gerçek zorunluluğu ve asıl hakikati de kendinde taşır (Cassirer, 2011: 174). Prehistorya alanında çalışmaları ile bilinen ünlü arkeolog Steven Mithen görsel bir simgenin tanımının zor olduğunu belirtse de en azından beş özelliğinin önemli olduğunu belirtir (1999: 181-182). Bu beş özellik ise şunlardır:

1. *Simgenin biçimi ile işaret ettiği şey birbirleriyle ilgili olmayabilir. Dilin temel özelliklerinde biri olmakla birlikte görsel simgeler içinde geçerlidir.*
2. *Simge iletişim amacıyla yapılır.*
3. *Simge ile işaret ettiği şey arasında önemli ölçüde zaman/mekân değişimi olabilir.*
4. *Bir simgenin özel anlamı bireylere ve hatta kültürlere göre değişebilir. Bu genellikle onların bilgi ve deneyimlerine bağlıdır.*
5. *Aynı simge, bilerek ya da bilmeyerek, dayatılmış bir değişkenlik derecesini tolere edebilir.*

Buraya kadar genel hatları ile tanımlamaya çalıştığımız simge kavramı, işlevi ve özelliklerinin dışında diğer bir konu ise, simgesel düşüncenin ortaya çıkış sürecidir. Tarihöncesi sanat alanı uzmanlarının sık sık başvurduğu bir kuram olan, sanatın gerçekçi resimlerden soyut simgelere doğru bir gelişim hareketi gösterdiğini söylerken, insanoğlunun birbiri ardına gelişen ancak basit bir gelişim çizgisinden ibaret olmayan çeşitli gösterge türleri kullandığı yönünde bir görüş benimsemiştir. Bir başka deyişle, simgenin “icadının” izi, Neolitik'ten çok daha önceki bir çağda aranabilir. Mağara resimlerindeki aslına fevkalade sadık “çizimler” içeren Paleolitik “realizmi”, basit grafik göstergelere doğrudan doğruya zıt değildir (Hoppal, 2016: 72).

Simgesel göstergeler aynı zamanda insan becerilerinin gelişiminde önemli bir adım, simgelerin icadı da insanın akli gelişiminde önemli bir noktadır (Hoppal, 2016: 74). Birçok canlı türü iletişim kurar fakat sadece insanlarda dil vardır ve yalnızca insanlar simgeler aracılığı ile iletişim kurabilmektedir. Bu anlamda simgelerden faydalanmak, insan özelliğidir. Barnard'a göre (2016: 17); her ne kadar şempanzeler ‘düşünebilse’ de,

Australopithecuslar ve ilk Homo'lar düşünmüş olsalar bile, ne kadar yaratıcı olsalar bile, bunlar iletişim amaçlı mecaz yapma, simgecilik ya da sanat becerisi barındırmıyor ya da barındıramıyordu. Ayrıca üzerinde kafa yorulacak ya da başkaları ile paylaşılacak mistik fikirler de akıllarına getirmezlerdi.

Özbek'e göre (2007: 212); Üst Paleolitik Çağ'da *Kromanyon* insanıyla beraber, aşağı yukarı 30 binyıl öncesinden itibaren sanat denilen yeni bir olgu karşımıza çıkmaktadır. İnsanlık kültür tarihinde bu ilk büyük sanat hareketi ise Orinyasiyen çağdan Magdalenyen çağı sonuna kadar uzanan 20-25 binyıllık süre içinde yeşerip gelişmiştir. Üst Paleolitik Çağ insanı, doğal mağaraların dehlizlerinde en kuytu ve karanlık köşelerindeki duvarlara resimler yaparken, simgesel anlatım şeklinin *Kromanyon*'larla birlikte ortaya çıktığı söylenebilir. Bu dönemde insanlar, duygu ve düşüncelerini mağara duvarlarına çizdikleri resim, gravür ya da heykelciklere yansıtırlken aynı zamanda simgesel anlatımında başladığı dönem ortaya çıkmıştır.

Mithen'e göre (1999: 176) ise Avrupa'daki kültürel kıvılcımlar ise, 40 000 yıl öncesinde ilk sanat nesnelerinin ortaya çıkmasıyla kültürel bir patlama yaşandığını, bu kültürel değişimin tüm dünyada ise gerçek başlangıcının, ancak 30.000 yıl öncesine dayanır. Mithen, bazı arkeologların önemli bir geçiş dönemi olarak adlandırılabilir bir değişim yaşanmadığı iddiasına karşın, Orta/Üst Paleolitik geçiş döneminde, dünyanın farklı bölgelerinde, birbirinden biraz farklı zamanlarda da olsa, köklü değişimler olduğuna inanır. Bu köklü değişimlere ilişkin olarak, “sosyal ilişkilerin yeniden yapılanması” ile “ekonomik özelleşmenin ortaya çıkması” ve GÖ 30 000 yıl sonra tarıma geçişi sağlayan keşfe benzeyen teknolojik bir “keşif” gibi öne sürülen düşünceler karşı olarak da hepsinin değişimin nedenleri değil sonuçları olduğunu söyler. Ona göre bu köklü kültürel değişimi mağara sanatında ortaya çıkan kültürel kıvılcımlarda aramak gerekir.

Mithen (1999: 179) aynı zaman “sanat” kavramının ya figüratif olması gerektiği ya da aynı motifi tekrarlanmasında olduğu gibi, simgesel bir koda ait olması gerektiğini belirtirken Üst Paleolitik dönemin ilk evrelerinin ise, bu iki türden de örnekler sunduğunu söyler. Figüratif sanat açısından, Güney Almanya'daki Hohlenstein-Stadel'den elde edilen, 30 000-33 000 yıllık fildişi heykelcik (Wynn, Coolidge ve Bright, 2009: Fig.1)

güçlü bir hayal gücü ile dikkat çekici bir teknik ustalığın karışımı olan mamut dişinden oyulma aslan başlı bir erkek figürüdür.

Simgecilik ve simgesel düşüncenin doğuşu üzerine çalışmaları ile bilinen Antropolog Alan Barnard ise (2016: 20), simgesel düşüncenin, beyindeki, toplumdaki ve iletişimdeki değişiklikler ile birlikte doğduğunu belirtmektedir. Diğer bir yandan simgesel düşüncenin kökenini ise tahmini olarak 130 000 ila 120 000 bin yıl kadar geriye gittiğini ileri sürmektedir (Barnard, 2016: 118). Bu rakamın bilgiye dayalı fakat bir tahmin olduğunu da belirten Barnard, bu bilgileri ise Sir Paul Mellars'ın (2006) insan popülasyonunun Afrika'dan çıktığına dair getirdiği açıklamalarından oluşturur. Bu bilgiye göre genetik ve anatomik bakımdan modern insan popülasyonu ilk olarak 200 000 ila 150 000 yıl önce Afrika'da ortaya çıkmış ve yaklaşık olarak 110 000 ya da 90 000 yıl önce yanlarında hem Orta Paleolitik teknolojisi hem de simgesel kültürün unsurları ile birlikte güneybatı Asya'ya yayılmıştır. Mellars (2002: 31) aynı zamanda en geç olarak 80 000 ile 70 000 yıl öncesinde Afrika'daki tam simgesel ifadelerle dair apaçık bulgulara rastlandığını belirtmiştir.

Arkeolojik kayıtlara göre Mellars (2002: 37-40), Afrika'da simgesel düşüncenin daha yavaş boy gösterdiğini, Avrupa'da ise bir anda ortaya çıktığını belirtir. Bu buluntular ise Demokratik Kongo Cumhuriyetinde, Katande'de üç kazı alanında bulunmuş ve tartışmalı olarak 90 000 bin yıl öncesine tarihlendirilmiş çok kancalı kemik mızrak uçları, Blombos'ta bulunmuş ve tahmini 80 000 ile 70 000 arasına tarihlendirilen çift yüzü fırlatma uçları ve aynı döneme tarihlendirilen bilinçli olarak işlendiğini belirttiği toprak boya ile yapılmış soyut tasvirler, Mumba'da 50 000 bin yıl ve Kenya'da Enkapune ya Muto'da 40 000 bin yıl öncesine ait delikli devekuşu yumurtası kabuğundan boncuklardır. Mellars aynı zamanda İsrail'deki iki kazı yerinde açığa çıkmış ve 110 000 ile 90.000 bin yıl öncesine tarihlendirilen ölmüş bir kişinin kollarına kenetlenmiş bir geyik boynuzu ve olasılıkla süs amaçlı ya da "simgesel" delikli deniz kabukları bulunduğunu belirtir. Tüm bu bilgilerden yola çıkarak kendi tahmini rakamını oluşturan Barnard (2016: 20), 130 000 ila 120 000 bin yıl önce simgesel düşüncenin ortaya çıktığını öne sürer. Ancak kendisinin de deyimiyle bu rakam onun sezgisel olarak tahmini rakamıdır.

Homo Sapiens Sapiens dışında Neandertaller üzerinde de çok büyük bilimsel tartışmalar yaşanmaktadır. Neandertaller, insanın sosyal, kültürel ve dinsel yaşamında

büyük yenilikler getirmiş bir türdür (Haviland vd. 2008: 117). Kimi biyolojik özellikleri nedeniyle modern insanla ilişkisi reddedilen bu türün, özellikle zihinsel süreçlerle ilişkili inanç sisteminin varlığını gösteren ilk veriler bu insanı işaret eder. Bu türün bilinçli bir şekilde ölü gömme geleneğini başlatan olduğu da arkeolojik kayıtlardan bilinmektedir (Lewin, 2000: 236; Tremlin, 2006: 22-23).

Orta Paleolitik dönemde yaşayan bu türe ait 36 gömü arkeolojik olarak tespit edilirken, bu mezarlarda kullanılan mezar hediyelerinin cinsiyete göre farklılıklar sergilediği görülür. Erkek mezarlarında yer alan hediyeler kadın mezarlarında yer almamaktadır (Arsebük, 1995: 89). Neandertallerin soyut zihinsel yapısını gösteren bir diğer örnek ise İsviçre’de Drachenloch Mağarası’nda açığa çıkarılan 80-100 cm büyüklüğünde taşların yan yana dizilmesi ile oluşturulmuş bir sandık ve içerisinde ise her biri mağaranın girişine bakar vaziyette dizilmiş yedi ayı kafatasıdır. Aynı zamanda mağaranın içinde yer alan doğal bir nişte altı adet ayı kafatası ele geçilmiştir. Benzeri bir buluntu ise Fransa’da Regourdou’da bir mağara içerisinde kazılarak oluşturulan ve üzeri ağır bir taşla kapatılan bir çukurun içinden yirmiden fazla ayıya ait kemik ele geçmiştir (Arsebük, 1995: 90; Gezgin, 2011: 16). Bu bulgu aynı zamanda bir ‘ayı kültü’ ile ilişkilendirilebilir. Bir diğer önemli buluntu ise Şanidar Mağarası’nda açığa çıkan Neandertal gömütüdür. Bu gömüt hoker (cenin) pozisyonunda ve içerisinde mezar hediyesi ile birlikte gömülmüştür. Bilinçli bir ölü gömme ritüelinin birçok mezar gömütlerinde rastlanan bu türün bir çeşit öte dünya inancı taşıdığı ve sosyal bir organizasyonun belirteci olan ritüel ile gerçekleştirdiğinin kanıtıdır. Tüm bu bulgulardan yola çıkarak Neandertal insanının soyut beceriler geliştirdiğine kuşku yoktur. Aynı zamanda öteki dünya ve sosyal dayanışma gibi soyut bir zihin yapısının dolayısıyla dilin varlığını ve bu insanların aralarında konuştuklarını kanıtlamaya dönük örnekleridir. Lacan dilin bireyi, kültürü ve simgeyi yarattığı ve simgesel düzenin dilde dolayımlandığı şeklindeki düşüncesi ile yaklaşacak olursak (Leledakis, 2000: 167) Neandertallerin dil, düşünce ve kültür dünyasında yenilikler getirdiğine kuşku yoktur. Ancak Homo Sapiens Sapiens, Neandertal’lerin dil, düşünce ve kültür dünyasında meydana getirdiği gelişmeleri sanata yansıtmayı başarmıştır (Gezgin, 2012: 95).

Arsebük ise (2012: 43-45), Neandertal’lerin ölülerinin bazılarının gömme işlemini tinsel nitelikteki simgesel öğeler olarak görür. Örnek olarak, Neandertal’lerde yer alan yukarıda açıkladığımız ayı kültürünün simgesel bir anlamı olduğunu, bir diğer bulgunun

ise, Moula-Guercy Mağarasında yakaladıkları kızıl geyik ve yaban keçisine ilave olarak iki ergin, iki genç ve iki adet de çocuk olmak üzere altı adet bireyi ele geçirdikleri av hayvanları gibi keserek, parçalara böldüğüne dair kanıtları öne sürmektedir. Neandertal'ler ile ilgili simge olgusuna İspanya'da iki mağarada (*Cueva de Los Aviones* ve *Cueva Anton*) ele geçmiş olan takı yapımı ile doğal boya kullanıma dair bulgular, üzerlerine delik açılmış midye kabukları, üzerlerine çizgiler ve çeşitli şekiller kazınmış delikli kemik parçaları gibi buluntuların da simgesel bir anlam taşıdığı düşünülmektedir. Özbek'e göre (2007: 212) din olgusu Neandertal ile başlarken simgesel anlatım ise Homo Sapiens ile başlamıştır.

Arkeolojik bulgularda yoğun bir şekilde görülen Üst Paleolitik Çağ mağara resimlerinin simgesel muhteva taşıdığı kuşkusuzdur. Bu dönemde bilişsel bir sıçramanın da yansıması olan mağara duvarlarında ki resimlerin ne amaçla yapıldığı ve simgesel işlevine dair çeşitli düşünceler öne sürülmüştür. En erken örneklerini gördüğümüz Avrupa'da özellikle Fransa, İspanya, Portekiz ve İtalya, bu mağara resim sanatının yoğunlaştığı bölgeler olurken; Fransa'da 67, İspanya'da ise 31 adet içerisinde resimler yer alan mağara saptanmıştır. Fransa'daki Les Eyzies bölgesi resimli mağaralarıyla tanınırken, içlerinden en ünlüsü ise 1940'da tesadüfen bulunan Lascaux Mağarası'dır. İçerisinde birçok dehliz içeren ve bir sanat galerisini andıran bu mağarada, dehlizlerin duvarlarına, tavanlarına ve insan elinin ulaşamayacağı birçok yere mavi, kırmızı ve siyah renkleri kullanarak görkemli hayvan resimleri çizilmiştir. Bazılarının üzerine daha sonra yenilerini yaparken, bazı hayvan resimlerini de yarım bırakmıştır (Özbek, 2007: 213).

Üst Paleolitik Dönem avcıları hayvanları, insanın doğaüstü güçlerle donatılmış benzerleri olarak gördüğünü öne süren Eliade'ye göre (2003: 20) bu dönem insanları; insanın hayvana ve hayvanın da insana dönüşebileceğine; ölümlerin ruhlarının hayvan bedenine girebileceğine ve belirli bir kişiyle belirli bir hayvan arasında gizemli ilişkiler bulunduğu inanimaktaydı. Örneğin Trois Freres mağarasının duvarına oyulmuş ve 75 cm'lik "Ulu Büyücü" oymasını (Lewin, 2000: 199), büyük boynuzları olan bir geyik kafası, baykuş yüzü, kurt kulakları ve dağ keçisi sakalıyla tasvir edilmiştir. Kollarının ucu ayı pençeleri gibi olup, arkasında ise uzun bir at kuyruğu sallanır. Bu tasvirde insana ait özellik sergileyen tek şey ise, bacakları, cinsel organı ve dansçı duruşudur. Bu şekilde görülen haliyle Eliade, bu figürün, bir "Yabanıl Hayvanların Efendisi" veya onu canlandıran bir büyücü olarak yorumlamaktadır (Eliade, 2003: 31).

Bir diğerk önemli buluntu ise Lascaux'da, mağaranın zor ulaşılan bir alt galerisinde keşfedilen, yerde yatan ve ölmüş bir adama doğru boynuzlarını yönelten yaralı bir bizonun olduğu sahnedir (Mellars, 2001: 69). Bu sahnede adamın başı bir gaga ile sonlanırken, uzun bir hayvan dişi bulunan ve kargıya benzer silahı hayvanın karnına dayanmış, yanında ise sırtına tünemiş bir kuş vardır. Bu sahne genel olarak “av kazası” tasviri olarak yorumlanırken Horst Kirchner ise burada bir şaman töreninin söz konusu olabileceğini önermiştir. Bu önermede adam ölü olmayıp kurban edilmiş bizon karşısında kendinden geçmiş bir haldedir ve ruhu öbür dünyaya yolculuk etmektedir (Eliade, 2003: 31-32).

3.2.2. Arkeoloji'de Simgencilik Düşüncesi ve Toplumsal Görünümleri

Erken dönem simgesel düşünce hakkında en fazla sözü olan disiplin arkeolojidir. Bir diğerk yandan ise Arkeoloji yine de elde ettiği maddi bulguları kendi içinde yorumlama vasıtalarından mahrumdur. Bu yüzden bazen kanaatlere dayanırken aynı zamanda etnografik kıyaslamalardan ve sosyal antropolojiden kısmen örtük bir biçimde yararlanır. Arkeologların araştırma konuları içerisinde yer alan simgeler; insanların sosyal yaşamına dair temel sorular yöneltmesi amacıyla, geçmişte yaşayan insanların bu simgelere hangi anlamlar yüklediği, aynı zamanda simgelerin kendisini de araştırmaktadır (Spencer, 1996: 535-539). Geertz'e (1973: 45) göre, eğer herhangi bir kültürün anlayış sistemini anlamak istiyorsak, “simgesel açıklama kaynaklarına” ihtiyaç duyarız.

Maddi kalıntılar aracılığıyla geçmiş düşünce biçimleri üzerine çalışan Bilişsel Arkeoloji'ye göre insanlar diğerk yaşam formlarından simgeler kullanarak ayrılır (Renfrew ve Bahn, 2017: 432). Simgelerin birçok kullanım alanları olduğunu belirten Renfrew bilişsel arkeoloji çalışmalarında simgelerin basit olarak altı değişik kullanım alanına göre ele almayı önerir. Renfrew bu altı kullanımı şu şekilde (Renfrew, 2001: 246; Renfrew ve Bahn, 2017: 400) açıklar:

1. Temel basamaklardan biri, kişinin ve topluluğun, alanını genellikle simgesel işaretlerin yanında anıtları kullanarak işaretleme ve sınırlama yoluyla yer tesisi yapmak, böylece dünyevi olduğu kadar kutsal boyuta da sahip bir algılanan arazi, bir hatıralar diyarı inşa etmektir.
2. Önemli bir bilişsel adım olan ve doğal dünyayla ilişkilerin düzenlenmesine yardım eden, ölçü simgelerinin -zaman, uzunluk ve ağırlık birimleri şeklinde-

gelişidir.

3. Simgeler planlama araçları olarak geleceği şekillendirmeye izin verirken aynı zamanda gelecekte yapılması tasarlanan faaliyetler için modeller oluşturur. Bu modeller hedeflerin daha net tanımlanmasına yardım ederler; örneğin kasaba ve şehirlerin planları gibi.
4. Simgeler insanlar arası ilişkilerin düzenlenmesi ve örgütlenmesi için de kullanılırlar. Örneğin; para ve onunla birlikte bazı maddi nesnelere diğerlerinden daha yüksek bir değer taşıması buna bir örnek olarak verilebilir. Bunun ötesinde bir toplumda iktidarın kullanımıyla ilgili ordu rütbelerini gösteren nişanlar gibi geniş bir simge kategorisi de mevcuttur.
5. Simgeler insanların öte dünya ile olan ilişkilerini (doğaüstü ya da metafizik) yansıtır onları düzenlemeye çalışır. Bu, aynı zamanda din ve kült arkeolojisine referans olur.
6. Simgeler her şeyden önce dünyayı tasvir (ya da resim gibi temsil sanatı aracılığıyla) etmek üzere de kullanılabilir.

Renfrew simgelerin kullanım alanlarını dair belirlemiş olduğu altı maddede simgelerin insan hayatını ve insan ilişkilerini bu altı yolla şekillendirdiğini ileri sürer. Bu anlamda bilişsel sistem ile maddi kalıntıları aracılığı ile incelenebilecek birtakım etkinlikler (ölçüm, sanat, mimari üretimi-planlama gibi) işlevsel bir ilişki söz konusudur.

Ian Hodder ise (2017: 76-77); Renfrew'in erken dönem simge sistemlerinin anlamlarını veya metafiziklerini açığa çıkarmak yerine simgelerin nasıl kullanıldıklarını incelediğini belirtirken doğa bilimlerinden devşirilen ve tarihsel açıdan görece kaldığını ileri sürerek, Renfrew'in bakış açısında çelişki barındırdığını ileri sürerek eleştirir. Hodder'ın önerisi ise doğa bilimlerinin ve genel yasalı açıklama modelinin bir kenara bırakılarak arkeologların başvurdukları akıl yürütme ve çıkarım zincirlerinin geçmişin kültürel matrislerinin "içeriden" yeniden kurulması gerektiğidir. Bir başka deyişle yalnızca simgelere işlevler atfetmekle yenilmemesi gerektiği onların anlamlarını yorumlamanın da önemli olduğunu belirten Hodder (2017: 84); mezarların ne anlama geldiğini bilmeden toplumdaki işlevlerinin tartışılmayacağını belirtir.

Renfrew ise (2001: 245); Bilişsel-süreçsel yaklaşımın önemli bir bileşeni olarak, simgelerin kullanılma tarzlarının irdelenmesi gerektiğinde ısrar etmektedir. Simgelerin

“anlam”ını belirlemeye çalışan girişimle karşıtlık içinde görülse de anlamı belirleme, genellikle süreçsellik karşıtı ya da yorumcu yaklaşımın amacı olduğunu da belirtir. Bu ayırmadan yola çıkarak, her iki yaklaşımın da kaçınılmaz olarak modern araştırmacının iç gözü ve sezgilerine dayandığı düşüncesini ekler.

Arkeolog John E. Robb (1998: 341) simgecilik çalışmalarında arkeolojiye özgü net bir metodolojinin olmadığını bunun yerine çalışmalarda sorulması gereken doğru soruların başlangıç noktasının ne olacağıdır. Ona göre sorulması gereken temel sorular; (1) simgelerin ikonik veya temsili anlamları; (2) simgelerin yapısal veya ilişkisel anlamları; (3) simgelerin fenomenolojik veya deneyimsel anlamı; (4) biçim, teknik ve tasvirlerin çeşitleri; (5) simgesel nesnelere algısal yönleri (görsel, işitsel, temas özellikleri); (6) simgesel anlamı olan buluntuların stil ve anlamsal ilişkileri; (7) toplumsal çağrışımlar, sanatsal gerçeklikleri, tasvirlerin anlamsal birliktelikleri; (8) tasvirlerin kullanım ve teknik analizi; (9) simge üretimin ve dolaşımının ekonomik yönleri; (10) kültürel süreç olarak simgelerin üretiminin bilgisi ve bu bilginin devamlılığı; (11) ortaya çıkışından ve ifadelerin son bulmasına kadar olan sürecin hikayesi; (12) kullanım ve yorumlama bağlamı; (13) simgesel nesnelere kullanıcıları arasındaki bilgi farklılıkları yorumlama evreleri ve son olarak (14) simgelerin anlamlarındaki belirsizlik ve yorumların çokluğudur. Robb (1998: 341) simgecilik çalışmalarında belirtmiş olduğu soruların sorulmasının bir başlangıç noktası oluşturacağını ancak yorumların hiçbirinin kesinlik içermeyeceğini belirtir.

Simgelerin kullanım alanları üzerine Renfrew’ün sunmuş olduğu temel maddeler aynı zamanda simgesel anlatımın toplumsal görünümünü de içerir. Onun önermiş olduğu altı temel madde üzerinden yola çıkacak olursak eğer, bireyin bilişsel haritasındaki unsurlardan birisi de yerin tesis edilmesidir. Kalıcı bir yerleşmede bir evde yer alan ocak bir topluluk için sadece işlevsel bir amaca yönelik olabileceği gibi başka bir topluluk için ataların yeri olabilir. Evin içinde veya bir ortak mezar yapısı ya da kült mekânında yer alabilir. Yerleşik veya göçebe olsun daha büyük bir toplulukta bir buluşma alanı, düzenli toplantıların yapılacağı kutsal bir merkez bulunabilir (Renfrew ve Bahn, 2017: 403-404).

Eliade (2017b: 48) eski ve geleneksel toplumların çevrelerindeki dünyayı bir mikroevren olarak algıladığını, iskânın örgütlemesi dolayısıyla mekânları kozmik hale

getirdiğini belirtir. Bir yerleşim yerinin seçiminin kendisinin de simgesel açıdan *axes mundi* olarak seçilebileceği gibi örneğin bir dağ, bir ağaç ve temel direğinin kendisi de simgesel olarak dünyanın merkezinde yer alabilir. Bu anlamda yalnızca tapınakların kendisi değil aynı zamanda kutsal bir yerin, kutsalın dindışı mekâna yerleşimi belli eden bir her yer bir “merkez” sayılabilir (Eliade, 2017b: 62).

Burada arazi seçimi bilişsel bir boyuta sahip olup işlevsel olmasının yanı sıra sosyal ve manevi anlam da barındırır (Renfrew ve Bahn, 2017: 405). Yüksek tepeler ve dağlar üzerine inşa edilen açık hava ritüel yerleri farklı bir kozmosa geçişi sağlayan bir “merkez” olarak simgesel düzeyde ele alınabilir. Bu düşünceden hareketle, Göbeklitepe ve benzeri kutsal alanlar da bu şekilde bir kozmosa geçişi sağlayan bir “merkez” olarak aynı zamanda arazi seçimde manevi bir anlam barındırabilir.

Bir diğer unsur ise ölçme birimleridir. Renfrew ve Bahn’a göre zamanın hesaplanması Üst Paleolitik’te gelişmiş olma ihtimali vardır. Birçok yapıtların ve anıtların yaz dönümü güneşinin doğuşu gibi önemli astronomik olaylara göre dizildiği üzerine yorumlar yapılmıştır. Örneğin İngiltere’de bulunan megalitik çemberlerin takvimsel olaylar üzerine dizildiği Alexander Thom tarafından dillendirilmiştir (Renfrew ve Bahn, 2017: 405).

Simgeler maddi dünyaya yönelik olduğu kadar insanları denetim altına almaya ve aynı zamanda onları organize etmeye yarayan bir işlevi vardır. Birçok uygarlıkta görülen devasa hükümdar heykelleri ya da bazı toplumlarda tanrısal bir imgeyi de simgeleyen antropomorfik dikilitaşlar, bazı mezarlarda ele geçen sembolik statüye sahip nesnelere, vücudun özel olarak görünen belli bölümlerine yapılan süslemeler (yüz süslemesi, penis kılıfı gibi), prestij değeri taşıyan nesnelere (altın, fildişi, kehribar, yeşim vs.) aynı zamanda bu nesnelere ilişkilendirilen birey ya da doğüstü imgelerin yüksek sosyal mevkide bulduklarını, otorite ve iktidarı simgesel anlamda da ifade eden belirteçler olarak işlev görürler. Bunlar özellikle hiyerarşik toplumlarda insanları da denetim altına almaya veya organize etmeye yarayan simgeleri olarak da görülebilir. Irak’taki Korsabad’da bulunan Asur sarayının hem yaşayan tebaayı hem ziyaretçileri etkilemek için tasarlanan simgeler hakkında iyi bir örnek olarak karşımıza çıkar. Asur kralı II. Sargon (MÖ 721-705) tarafından yapılan sarayın duvarlarında alçak kabartma ile yapılan frizler ile süslenmiştir. Buradaki kabartmalar odaların işlevine göre düzenlenirken, kabul salonunda isyancılara

yapılan işkence ve öldürme sahneleri, iç odalarda ise Asur askeri fetihleri sahnelenmiştir. Dini ayinlerle ilişkili olarak ise bunlar toplumsal görünümü içerisinde çoğunlukla tapınılan tanrısal varlıklara ve onlarla ilişkili efsanelere ikonografik olarak bağlıdır. Hayvan simgeciliği gibi (mitolojik bir hayvan da olabilir) belirli hayvanların özel tanrısal varlıklar veya onunla ilişkili olması şeklinde de kullanılabilir (Renfrew ve Bahn, 2017: 412-413).

Sonuç olarak, maddi simgeler insanları doğaüstü ve kutsal olana yakınlaştırırken sanatsal temsille de dünyanın kendisini tarif eder. Arkeolojik kayıtlarda da görülebilen ve insanları diğer yaşam formlarından ayıran simgeler, toplumsal yapılarda düzenleyici bir unsur olarak da kendisini gösterir. Toplulukları bir arada tutan, çatışmasını engelleyen ya da çatışmayı bizzat yaratma işlevi de gören simgeler, bir diğer yandan iktidar belirteci olarak da kullanılabilir. Toplumsal cinsiyet kategorisinde de simgesel anlatımlar, nesnelere veya duvarlara yapılan tasvirler şeklinde yer edinmiştir. Burada simgesel ifadeler ile amaçlanan aynı zamanda toplumsal cinsiyetlerin rollerinin de simgesel olarak belirlenmesidir. Nitekim ana tanrıça ya da fallus simgeciliğinin kendisi Paleolitik, özellikle Neolitik Dönem ve sonrasında iktidar ya da kültür-doğa karşıtlığında simgesel ifadeler olarak karşımıza çıkar. Simgelere verilen anlamlar kuşkusuz belirli bir kültürel geleneğe özgü olarak değişebilir ve maddi kalıntılar kadar tasvirlerde anlamlarını doğrudan açığa vurmaz. Ancak insanoğlunun hem dünyevi hem manevi alanına etki eden onu düzenleyen ya da anlamlandıran bir işlevi olduğu yadsınamayacak bir gerçekliktir.

3.3. YUKARI MEZOPOTAMYA'DA ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM SİMGEÇİLİĞİ

Arkeolojik kayıtlarda ritüel ve simgesel davranışın belirlenmesi kolay olmamakla birlikte, özellikle son 25 yıldır Yukarı Mezopotamya, Levant ve İç Anadolu Bölgesi Neolitik toplumları bağlamında tartışmaların merkezinde yer alan temalardan birisidir. Paleolitik Dönem inanç sistemlerinde yer alan simge dünyası özellikle ÇÇN'de doruk noktasına ulaşmıştır. Geç Epipaleolitik Dönem Levant bölgesinde yer alan Eriha'nın en alt tabakasına ait Natufyan Kültürü'nde, semantik (anlamsal bellek) davranışa dair maddi kanıtlar belgelenmiştir. Bu nedenle Yukarı Mezopotamya'nın, ÇÇN döneminin simgesel

dünyasına egemen olan simgesel davranışın kalıntılarını incelemeyen önce, Natufyan Kültürü'nde yer alan simgesel kalıntıların da kısaca değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Levant bölgesi için Epipaleolitik sonu-Neolitik başlangıcı aşmasını tanımlayan Natufyan, kendi içinde Erken ve Geç olmak üzere ikiye ayrılır. Simmons (2007: 51), Erken Natufyan için MÖ 13 000-11 500 ve Geç Natufyan için MÖ 11 500-10 000 tarihlerini önerirken Watkins tarafından her iki evre için önerilen tarih aralığı MÖ 13 000 ve 10 200 şeklindedir (Watkins, 2010: 622).

Natufyan'ın Geç Epipaleolitik avcı-toplayıcı toplumları ile Neolitik Dönem topluluklarının simge repertuarlarına bakıldığında, Neolitik dönemde simgesel davranışın özellikle nicel ve nitel yansımaları çarpıcı bir şekilde artarken, bu simgesel davranışların bir kısmı yenilikçi bir özellik göstermemektedir. Neolitik Dönem toplulukları özellikle ideolojik açıdan bazı noktalarda muhafazakâr bir görünüm sergilerken, öncülleri ise doğrudan Epipaleolitik dönemde, özellikle Natufyan'a kadar izlenebilmektedir (Morris ve Cohen, 2002: 67-69).

Natufyan ve ÇÇN'nin simgesel alanına baktığımızda, belirli hayvan türleri ve ekonomik bir özellik taşımayan, sıradan değerlerinin çok ötesinde bir anlamı olan nesnelere simgesel rolleri üstlendiğine dair kanıtlar yer alır. Böyle bir durum, tilki, yaban öküzleri, yaban domuzu ve av kuşları gibi bazı farklı türler için de yapılabilir. Tabii ki bu bulguların bazılarının, değerli eşyalar, saygınlık ya da kişisel belirti nesnelere olarak kullanılmış olmaları da mümkündür (Morris ve Cohen, 2002: 70-71). Taşınabilir sanat nesnelere, kemik veya taştan yapılan doğal veya şematik olarak tasvir edilmiş zoomorfik nesnelere (Cauvin, 2000: fig.3; Bar-Yosef, 1998: fig.7). Buradaki hayvanlar büyük oranda ceylanlar ile temsil edilirken, nadiren insan formlarında olan da vardır. Bunlardan bazıları cinsiyeti belirgin olmadan tasvir edilmiştir (Cauvin, 2000: 17).

Hayonim ve Ain Mallaha'da Natufyan ölü gömme ritüellerinde yiyecek sunumlarını temsil etmeyen hayvanlarla gömülmüş bazı mezar buluntuları ele geçmiştir. Bu mezarlarda bireyler evcil köpeklerle gömülürken (Valla, 1998: 176), Bar-Yosef (1998: 166), bu buluntuya ilişkin olarak köpeklerin, insan mezarlarında görülen ve bununla ilişkili olan bir ideolojiyi paylaştığını ileri sürmektedir. İnsan ve hayvan karışımı özelliklerinin görüldüğü bir diğer buluntu ise yine Nahal Oren'de ele geçen, kireçtaşından yapılan, hayvan (köpek veya baykuş) ve fallus kombinasyonu karışımı olan

figürindir. Natufyan ile çağdaş olan bir diğer simgesel tasvirde kireçtaşından dekoratif levha üzerine, meander motifleri işlenmiştir. Orrelle (2014: 50-51) tarafından levha üzerindeki meander motifleri yılanlara benzetilmektedir. Dekoratif bir şekilde süslenmiş boynuzdan orak başları, kireçtaşından insan başı, stilize insan başı gibi ele geçen kemik ve taştan yapılmış objeler Natufyan simgesel topluluğu açısından üç boyutlu görüntülerin küçük bir grubunu içerir.

Çoğunlukla hayvan başları, insan kafatasları ve cinsel organları, insan hayvan birleşimi tasvirler doğalcı veya stilize edilmiş olarak karşımıza çıkarken, son derece şematik ve soyut olarak tasvir edilmiş insan başlarının yanında büyük gözler (Orrelle, 2014: 172 fig.20) baskın bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır (Marshack, 1997: 75). Fallus simgeciliğine ilişkin olarak erkek veya kadın cinsel organlarını tasvir eden, kireçtaşı ve çakmaktaşılarından yapılmış buluntular da ele geçmiştir. Kireçtaşından yapılmış, Natufyan sonrasına da ait olabileceği öne sürülen ve fallusun gerçekçi bir gösterimini temsil eden buluntu, İsrail'deki Fazael yerleşmesinde ele geçmiştir (Orrelle, 2014: 173, fig. 21.1). Sünnet derisini belirtecek şekilde bir oluk ile kesilen ve üst kısmında bir yarık olan El-Wad ve Eynan'da, Natufyan'a tarihlendirilen iki adet fallus tasviri ise diğer ele geçen buluntulardır (Orrelle, 2014: 173, fig.21.2).

Natufyan dönemine ait ele geçen nesnelerin anlamlarını tam olarak yorumlamak zordur. Çünkü, Arkeoloji'de genellikle bir nesnenin işlevi bilinmediğinde "ritüel" olarak kabul edilir (Simmons, 2007: 76). Bununla birlikte; Natufyan'ın simgesel görüntüleri genel olarak, antropomorfik ve zoomorfik figürler, geometrik desenler ve ölü gömme ritüellerinde görülen vücut süslemelerini içermektedir (Garfinkel 2003: 7).

Yakındoğu'da Natufyan ile birlikte ortaya çıkan simgesel figürinler, ÇÇN döneme gelindiğinde, sayılarında bir artış görülürken aynı zamanda nitelikleri de çeşitlenmiştir (Hansen, 2001: 94). Yakın Doğu'da farklı ekonomik sistemleri kapsayan ideolojik/ritüel temalarda devam eden süreklilik ise belki de en belirgin biçimde kafatası kültürüdür. Bu gelenek, ilk önce Natufyan döneminde gözlemlenmekle birlikte, ÇÇNB'de ise sıvama yoluyla detaylandırılmaktadır. Natufyan'da, mezarlıklarda, konut yapılarında ve özel yapılarda görülen, alanın tahsisi ve düzenlenişine dair simgesel uygulamaları açıkça izleyebildiğimiz ilk örnekler mevcuttur. Bununla birlikte, ÇÇN dönemin erken evresi ile birlikte simgesel faaliyetlerin kurumsallaştığı görülmektedir. Bu tarz faaliyetler için

oluşturulan alanlar söz konusu dönemde yeniden tanımlanırken, alan seçiminde de ayrı, ‘özel’ yerde ritüel mekanlar oluşturma çabası daha belirgin hale gelmiştir (Morris ve Cohen, 2002: 71). Levant, Suriye ve Güneydoğu Anadolu’da ÇÇNA ve yoğun olarak ÇÇNB evresinde, yapılan ritüel uygulamaların kanıtları ve bununla ilişkili olarak simgesel tasvirlerdeki yoğunluktan da anlaşıldığı üzere bu dönemde simgesel ifadeler de bir patlama yaşandığı görülmektedir (Verhoeven, 2002a: 5-6).

Güneydoğu Anadolu’da ilk olarak 1980 yılında Nevali Çori yerleşim yerinde ayrı bir alanda özel olarak inşa edilmiş kült yapısında açığa çıkan T-biçimli dikilitaş buluntularının o dönem için simgesel işlevi tam olarak anlaşılammış, özellikle Göbeklitepe’nin keşfi ile birlikte ÇÇN dönem dini toplulukların inançlarının ortak alt yapısına ışık tutan maddi kültürün anlaşılmasında önemli bilgiler sunmuştur. Bu bilgilerin açığa çıkardığı değerlendirmeler, bir diğer yandan Neolitikleşme sürecine ilişkin düşüncelerin de değişmesinde yardımcı bir rol oynamıştır. Göbeklitepe gerek alan seçimi gerek içerdiği simgesel tasvirler aynı zamanda Yukarı Mezopotamya ile arasında yer alan güçlü bağlantıları da ortaya çıkarmıştır. Göbeklitepe dışında, Gusir Höyük, Hasankeyf ve son yıllarda Prof. Dr. Bahattin Çelik tarafından yapılan yüzey araştırmalarında saptanan Hamzan Tepe, Sefer Tepe, Karahan Tepe, Taşlı Tepe, Ayanlar, Kocanizam ve 2017 yılında ilk kazısı yapılan Harbetsuvan Tepe yerleşmesi gibi Göbeklitepe ile benzer özellikler sergileyen yerleşmeler saptanmıştır. Bu bölgede açığa çıkan kült yapıları özellikle Jerf el Ahmar, Tell Qaramel, Körtik Tepe, Hallan Çemi, Çayönü, Tel Abr, Mureybet, Dja’de, Nemrik ve Kermez Dere gibi yerleşmelerde geniş bir alanda kullanılan simgeler ile birlikte değerlendirildiğinde Yukarı Mezopotamya’da geniş bir alana yayılan kült topluluklarının varlığına da işaret etmiştir (Dietrich vd. 2012a: 76).

Verhoven’e göre (2002a: 8); Yukarı Mezopotamya Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem simgeciliğinde dört temel yapısal ilke mevcuttur: toplumsallaşma, baskın bir simgecilik, insanlar ve hayvanlar arasında bağlantı ve simgesel ifadelerde yer alan canlılık. Toplumsallaşma ilkesinde, Üst Paleolitik Dönem’de mağaranın kuytu yerlerinde görülen simgesel ifadelerin aksine, ÇÇN döneminde topluluk üyelerine daha açık sergilendiği (ritüel binalar, heykeller, maskeler, dikilitaşlar) görülür. Baskın simgecilik, özellikle daha yoğun olarak ÇÇNB’de (steller, büyük heykeller, maskeler, hayvan boynuzları, sıvalı kafatasları vb.) görsel, güçlü ve hatırlatıcı işleve sahip simgelerin kullanımını belirtir. İnsan-hayvan bağlantısı ise, insanların hayvanlarla fiziksel ve

simgesel olarak bağlanmasını ifade eder. Canlılık kavramı ise, evcilleştirme, doğurganlık ve yaşam gücü kavramlarını birkaç açıdan ele alır. Evcilleştirme; hayvanların evcilleştirilmesi ve bitki yetiştirme anlamına gelmekle birlikte, evcilleştirme daha kapsamlı, sosyal ve ideolojik bir süreçtir. Aynı zamanda toplumun kontrolü için bir metaforik olarak bir mekanizma işlevi görürken, genel olarak doğurganlığa (özellikle toprak verimliliği) ve cinselliğe ilişkin ilgili kavramı da belirtir. Aslında yaşam gücü, en başta bulunan hayati güce dayanır. Canlılıkla ilgili olarak, efsanevi kişiler olarak atalar ÇÇNB'de olasılıkla ibadete konu olmuş, insan kafatasları ise özellikle bereketi sağlamak için kullanılabilen yaşam gücü desteği sunduğu için bir çeşit onların onurlandırıldığı düşünülebilir.

ÇÇN'de görülen ikonografik görsellerde dikkat çeken bir diğer unsur, Epi-paleolitik döneme göre, taşın kullanımındaki artıştır. Örneğin, Güneydoğu Anadolu Gusir Höyük, Körtik Tepe, Demirköy, Nevali Çori ve Göbeklitepe; Kuzeybatı Suriye'de Jerf el Ahmar, Tel Abr, Tell Qaramel'e kadar, simge tasvirleri taşıyan taş kaplar, kâseler, hayvan ve insan biçimli işlevsel açıdan havaneli olarak adlandırılabilir olan nesnelere, taş tabletler, küçük çakıl taşları ele geçmiştir. Ele geçen taştan nesnelere üzerinde kazıma bezeme ile yılan, akrep, kuş motifleri, yarım ay şeklinde motifler, dört bacaklı hayvanlar, el benzeri motifler ve insan motifleri işlendiği görülmektedir.

Köksal-Schmidt ve Schmidt'e göre (2007: 52); Yukarı Mezopotamya buluntu merkezlerinde ele geçen bu kazıma bezemeli taş kaplar ve taş objeler gerek yapı kalitesi gerekse de tasarımlarda görülen süreklilik yalnızca el sanatları ile açıklanamaz. Kullanılan motifler süsleme ve dekor amacının ötesinde kapsamlı bir simgesel sisteminin bir parçası olarak görülmelidir. Kazıma bezemelerde ve kabartmalarda kullanılan motiflerin karakterlerinin, simgesel ifadeler olarak dönemin kapsamlı bir simge sisteminin parçasıdır. Simgesel olarak en sık tekrarlanan motifler, yılan, örümcek ve akrep gibi korku ve kaygı yaratan hayvan motifleridir.

Yukarı Mezopotamya genelinde, ÇÇN dönem yerleşim yerlerinde yapılan kazılarda açığa çıkan bulgulardan yola çıkarak bu dönemin simgesel dünyasına hâkim olan ikonografi ve özellikleri; Marion Benz ile Joachim Bauer (2013) tarafından yayınlanan bir makalede sınıflandırılarak derlemiştir. Bu derlemeye göre hâkim olan ikonografiler ve özellikleri özetle şu şekildedir:

A. Hayvanlar

1. Güçlü hayvanlar: panterler, aslanlar, kurt, köpek, tilkiler, boğa ve erkek yaban domuzu.
2. Yılan, akrep ve kırkayak gibi zehirli hayvanlar.
3. Aynı anda iki farklı çevrede yaşayan hayvanlar (Akbaba, leylek, ördek ve kartal gibi hem havada hem karada yaşayan kuş çeşitleri; suda ve karada yaşayan sürüngenler özellikle timsah, yılanlar ve kaplumbağalar).
4. Örümcekler ve uçan böcekler.
5. Daha az tasvir edilen hayvanlar ise yaban keçisi, gazel, onager (yaban eşeği) ve koyundur.

B. Soyut simgeler ve bitkiler

Konsantrik daireler gibi soyut simgeler bazen dört ile altı arasında değişen ışın motifleri bölgede çok yaygın iken bitki tasvirleri ise nadiren görülmektedir. Diğer soyut simgeler arasında ise çoğu zaman paralel çizgiler halinde yılan veya suya benzeyen düşey dizi halinde şevronlar ve kafa karıştıran soyut simgeler arasında yer alan Göbeklitepe'ye özgü H şekilli simgelerdir.

C. İnsan figürleri ve tasvirleri

Erken Holosen'in başlangıcından itibaren görülen insan figürleri özellikle MÖ 9.binde giderek çoğalır. Göbeklitepe'de yer alan T-biçimli dikilitaşlar hariç, bu tasvirler, hayvanlara egemen bir şekilde olmayıp aksine yakın ilişkide gösterilmiştir. T-biçimli dikilitaşlar üzerinde yer alan tasvirlerde ise insanlar çeşitli yabani hayvanlarla birlikte tasvir edilmiştir. Göbeklitepe'de erillik baskın olarak vurgulanırken Göbeklitepe dışında diğer yerleşmelerde ise daha eşit düzeyde bir görüntü sergilemiştir (Benz ve Bauer, 2013: 15-19).

Taş kaplar üzerinde yer alan bazı insan tasvirleri ise yüksek düzeyde soyutlama içerdiği görülür. Örneğin, Körtik Tepe'de ele geçen bir taş kap üzerinde ki insan tasvirinde baş kısmında iki uzun anten (veya kuş tüyü) mevcuttur (Özkaya ve Coşkun 2012:13). İnsan tasvirlerinde çeşitlilik görülürken aynı zamanda çoğunlukla hayvanlarla yakın ilişki içinde de gösterilmiştir. Çoğu zaman hayvan figürlerinden daha küçük olarak tasvir edilen insan; çevresindeki hayvan dünyasına egemen olamayan bir görüntü

sergilemektedir. Göbeklitepe'deki büyük dikilitaşlar ise hayvan tasvirlerinden daha uzun olduklarından istisnai bir durum olarak gözükebilir ancak bu dikilitaşlarda hayvanlar ile kalabalıklaştırılmıştır (Benz ve Bauer, 2013: 15).

Yukarı Mezopotamya'da yer alan anıtsal kült yapıların bizzat kendisi de yüksek simgesel mana taşıyabilmektedir (Boivin 2008: 52). Örneğin; Göbeklitepe gibi yapılar, ortak kimliği güçlendiren ve bu gücünü çevrede yaşayan diğer topluluklara gösteren simgesel bir anlam içeren kolektif çalışmalardır. İnşalarında çok büyük enerji gerektirmesine rağmen Göbeklitepe, Çayönü, Jerf el Ahmar ve Djade'deki kült yapıları belirli bir süre kullanımının ardından kasıtlı olarak yakılmış veya yapıların bilinçli olarak dolgu ile kapatılmıştır (Özdoğan, A. 1999: 42; Schmidt, 2007a: 258). Bunların kesin nedenleri bilinmemekle birlikte, Körtik Tepe'deki mezar eşyaları ve Nevali Çori'deki küçük figürinlerin bilinçli olarak tahrip edilme nedenleri ile benzer bir anlayış olduğu düşünülebilir (Benz ve Bauer, 2013: 17-18).

Notroff ve diğerlerine (2015: 66-67) göre; Yukarı Mezopotamya ÇÇN dönemi simgesel dünyası ile Paleolitik Çağ sanatı karşılaştırıldığında, son Buzul Çağının sonlarını takip eden süre içerisinde bir zihniyet değişiminin meydana geldiği görülmektedir. Paleolitik mağara sanatının tersine, Neolitik dönem sanatında insan daha çok daha belirgin rol oynarken aynı zamanda insan, artık doğanın eşit bir parçası olarak değil, daha önemli ve hayvan dünyasından daha 'yüksekte' olarak tasvir edilir. İnsanın doğayı algılama ve kendisini doğa içerisinde konumlandırma biçimi, iklim değişiklikleri ve kaynaklardaki artış ile birlikte değişirken, doğal dünyanın içerisinde daha aktif olarak onu değiştirmeye ve kullanmaya başladığı görülmektedir. Bu açıdan özellikle T-biçimli antropomorfik dikilitaşlar, insanın hayvan dünyası üzerinde uygulamaya başladığı gücün ve bu zihniyetin de bir göstergesi olabilir.

Sonuç olarak; simgelerin seçimi, temsil yolları (çeşitlilik, materyal, tutum-davranış) aynı zamanda onları yayma şekilleri (standartlaşma) sosyal ve ideolojik sistemleri de aydınlatan süreçlerdir (Benz ve Bauer, 2013: 12). Bu tarz büyük ölçekli etkinlikler, planlama, organizasyon ve yürütülecek farklı görevlerin koordinasyonu ile ilgili konuları da gündeme getirirken, erken ÇÇN topluluklarındaki karmaşık sosyal yapıya da işaret eder. Bu tarz yapılarda açığa çıkan karmaşık yapının keşfi Yukarı Mezopotamya'daki Neolitik yaşam tarzının gelişimine, tarım ve hayvancılığa geçiş ve

sosyal katmanlaşmanın ortaya çıkışına da ışık tutar (Notroff, vd. 2015: 64). Yukarı Mezopotamya ÇÇN insanların simgesel dünyasına dair önemli bilgiler sunan Göbeklitepe ve benzeri yerleşmelerde açığa çıkan yapılar ve taşıdığı simgesel içerik, hayvan simgeciliğinin oynadığı önemli rolü de göstermektedir. Aynı zamanda erken Neolitik topluluklarının kozmolojisinde ve ritüel uygulamalarında hayvanların aldığı rolün önemli bir göstergesidir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM DİKİLİTAŞ BULUNTU MERKEZLERİ VE GELENEĞİN GELİŞİMİ

Çalışmanın bu bölümünde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde dikilitaş buluntuları saptanmış yerleşim yerleri Yukarı Dicle Bölgesi'nden başlayarak ilk önce kazıları yapılmış ve halen devam etmek olan yerleşimler, ardından yüzey araştırmalarında saptanmış olan merkezler olmak üzere iki ana başlık halinde ele alınmıştır. İncelenen yerleşim yerlerinin dikilitaş buluntuları dışında söz konusu merkezlerin konumu ve araştırma tarihçesi, tabakalanması, kült yapıları da çalışma kapsamında incelenmiştir. Dikilitaşların yapısal gelişimleri ve simgesel anlamlarının daha iyi anlaşılabilmesi açısından, buldukları yerleşimlerdeki ÇÇN dönemi içerisindeki evre farklılıkları da göz önüne alınarak, yayınlarda belirttikleri şekliyle bulunduğu yapıların özellikleri, yerleşim yerlerindeki konumlandırılmaları gibi özelliklere de değinilmiştir.

4.1. KAZILARI YAPILMIŞ DİKİLİTAŞLI YERLEŞMELER

4.1.1. Gusir Höyük

4.1.1.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

İlusu Baraj gölü tarafından su altında kalacak tarih öncesi yerleşim yerlerinden biri olan Gusir Höyük; Siirt'e 40 km mesafede (Harita 5), Dicle'nin bir kolu olan Botan Çayı (Bohtan Suyu) ile birleşen Kavaközü Deresi'nin güney kesiminde iki sarp kireçtaşı tepenin arasında bulunmaktadır. Yerleşimin hemen doğusunda ise yağışlarla beslenen bir göl bulunmaktadır (Velibeyoğlu vd. 2002: 784). Gusir Gölü olarak adlandırılan bu gölün hemen yanında yer alan yerleşim, aynı zamanda Eruh'a bağlı Ormanardı köyünün 2 km batısında yer alır (Karul 2011: 1; Karul, 2013a: 90). Gusir Gölünün kıyısında oluşan kesitlerden izlenebildiği kadarıyla höyükteki arkeolojik dolgu yüksekliği 8 m'yi bulurken yüzey buluntuları 150 m çapında bir alana yayılır (Karul, 2013a: 90). 37° 43' kuzey, 41° 49' doğu koordinatlarında yer alan yerleşimin deniz seviyesinden ise yüksekliği 535 m'dir (Çelik, 2005: 47; Karul, 2011: 2).

Guillermo Algaze ve ekibi tarafından Dicle-Fırat Arkeolojik Araştırma Projesi kapsamında 1989 yılında keşfedilen yerleşme, ilk olarak Guzir Höyük adı altında yayınlanmıştır (Algaze vd. 1991: 189). 2000 yılında ise; ODTÜ TAÇDAM Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi kapsamında; J. Velibeyoğlu başkanlığındaki bir ekip tarafından yapılan “Botan Vadisi ve Çattepe (Tilli) Yüzeysel Araştırmaları” sırasında tekrar incelenmiştir. 2009 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın Ilısu Barajı sahasında kalacak tarihi ve kültürel eserleri kurtarma çalışmaları kapsamında İstanbul Üniversitesi Prehistorya Ana Bilim Dalından Necmi Karul başkanlığındaki bir ekip tarafından yerleşimde kısa bir yüzeysel çalışması yapılmıştır. 2009 yılında yapılan kısa bir yüzeysel çalışmasından sonra aynı ekip tarafından, ilk keşiften yaklaşık 20 yıl sonra 2010 yılında sistematik kurtarma kazılarına başlamıştır (Şekil 1). Kazı çalışmaları 2009 ve 2012 yıllarında şu ana kadar sadece iki dönem olarak yapılabilmektedir (Algül, 2013: 289; Karul, 2001: 1; Karul, 2013a: 90).

G. Algaze’nin, Gusir Höyük’teki yüzeysel araştırması sırasında yaptığı ön keşif sonucunu değerlendirmesinde, yerleşimde ÇÇN döneminin varlığını ilk ortaya koyan kişidir (Algaze ve Rosenberg, 1991: 143). Ardından Velibeyoğlu’nun 2000 yılında aynı yerleşimde yapmış olduğu yüzeysel çalışmalarında ele geçen buluntular da bunu desteklemiştir. Yapılan çalışmalar esnasında, gölün kıyısındaki alanlarda o dönem yer alan sık otlar nedeniyle buluntular görülemezken, yeni sürülmüş olan alanlardan çok sayıda taş, silex ve obsidyen aletler toplanmıştır. Diğer bir yandan aynı çalışmada ÇÇN sonrası dönemlere ait buluntular ele geçmemiştir (Velibeyoğlu vd. 2002: 784). Velibeyoğlu’na (2002: 784), göre ele geçen obsidyen aletler, Botan ve Bitlis nehir yollarını kullanan ve Van Gölü Bölgesi’ne değin uzanan bir değiş tokuş sisteminin varlığına işaret etmektedir. 2009 ve 2012 yılları arasında Necmi Karul başkanlığına yapılan kazı çalışmaları sırasında ise yerleşimin üst kesiminde yapı kalıntıları açığa çıkmış ve yerleşim düzeni hakkında bilgiler elde edilmiştir (Şekil 2). Kazı çalışmaları sırasında yuvarlak planlı yapılardan dörtgen planlı yapılara geçişin izlenebildiği farklı zamanlara tarihlendirilen birçok tabakanın varlığının yanında radyokarbon sonuçları ile birlikte yerleşimin ÇÇNA evresinde iskân edildiği kesinleştirilmiştir (Karul, 2013a: 85).

4.1.1.2. Stratigrafi ve Tarihlendirme

Gusir Höyük’teki yapılan kazı çalışmalarında stratigrafik olarak dört farklı mimari

tabaka açığa çıkmıştır (Karul, 2011: Fig.4, 8, 9 ve 10). Her katmanda açığa çıkan mimari kalıntıların ve onunla ilişkili duvar yapımında kullanılan tekniklerin farklılıklar sergilemesinden kaynaklı olarak farklı kültürel evreleri temsil etmektedir (Karul, 2011: 3-4).

Yüzey toprağının hemen altında yer alan değişik türde mimari yapıların açığa çıktığı yerleşimin üst kesiminde, birinci tabaka mimarisi bulunur. Gusir Höyük'ün, korunagelen üst kesiminde yer alan birinci tabaka mimarisinde; çukur tabanlı, merkezi bir yapı ve ona eklenmiş mekânların yer aldığı çapı 10 metre kadar olan, dörtgene yakın büyük yuvarlak planlı mekân yer almaktadır. Mekânın tabanı dış düzlemden 1 metre kadar derindedir (Karul, 2013a: 91). Büyük mekânın batısında olasılıkla avlu olarak işlev gören açık bir alan yer almaktadır. Mekân içerisinde ele geçen son derece yanmış kerpiçlerin varlığı, mekânın taş temeller üzerinde yoğun olarak kerpiç kullanıldığını göstermektedir. Bazı kerpiç parçalarının üzerinde yer alan dal izleri, olasılıkla mekânın çatısı ile ilişkilidir (Karul, 2011: 2). Dal-örgü tekniğiyle yapılan duvarın üst seviyesi dışında taş duvarın iç yüzeyi ve ahşap üst yapı, kerpiç ile kaplıdır. Yapıya eklenen diğer mekânlar ise, köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlı olup bu mekânlardan ana yapıya geçişin olduğunu gösteren alanlar mevcuttur. Mekânlar içerisinde ise taban altlarında mezar gömüleri açığa çıkmıştır (Karul, 2013a: 91).

İkinci tabaka mimarisinde ise, hepsi yuvarlak planlı olan üç adet yapı açığa çıkmıştır. Birinci tabaka mimarisine göre boyutları daha küçük olan bu tabaka mimarisinde, yapıların duvarları tek bir taş dizisi ile inşa edilmiştir. Bu binalardan ikisinin çapı 2.5 m, üçüncü yapının ise 5 m'dir. Daha büyük olan yapının, tek bir taş dizisinden oluşan duvarlarının ayakta durabilmesi için yapı kısmen çukur tabanlı olarak inşa edilmiştir. Yapı içerisinde açığa çıkan oldukça homojen bir görüntü sergileyen küçük taşların, yapı terk edildikten sonra kasıtlı olarak yapıyı kapatmak amacıyla dolgu malzemesi olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Karul, 2011: 3).

Yerleşimin güneydoğu kesiminde başka bir yuvarlak yapıya rastlanmıştır. Bu yapının ise üçüncü mimari tabakayı temsil ettiği düşünülmektedir. Yapının çapı 4 m olup, duvarları 70 cm yüksekliğe kadar korunmuştur. İkinci tabaka mimari yapılarında olduğu gibi, bu yapının da çukur tabanlı olduğu düşünülmektedir. Ancak bu yapılar duvar teknikleri ile diğer tabaka mimarilerinden farklılık sergiler. Zemine 70-80 cm gömülen

bu tabaka yapılarının birinde, mekânın iç çeperi dikine yerleştirilmiş yassı büyük taşlar ile çevrelenirken, üst yapı ise diğer tabakalarda olduğu gibi dal-örgü yöntemi ile inşa edilmiştir (Karul, 2013a: 91). Yapının göle en yakın kısmı ise tamamen aşınmış durumda olup duvarın üst dizileri düzgün taş levhalarla oldukça düzensiz bir şekilde yerleştirilmiştir. Yapının ortasında ise alçak bir platform ve onunla ilişkili bir oyuk yer almaktadır. Köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen bir forma sahip olan bu platform yaklaşık 1.3 m uzunluğundadır (Karul, 2011: 3).

Üçüncü tabaka mimarisine ait yapının hemen altında ise dördüncü tabaka mimarisi yer almaktadır. Bu tabaka mimarisi de yuvarlık planlı yapı olsa da üst tabakalardan farklı olarak inşa edilmiştir. Birbirine yakın olarak inşa edilen dördüncü tabaka mimarisindeki yapıların dış çapları yaklaşık 10 m'dir. Yapının dış duvarı bitişiğinde yer alan başka bir duvar ile kapatılmıştır. Bu tabakada yer alan yapılar diğer tabaka yapılarına göre daha iyi durumda görünürken yapının birinde duvarlar yer yer 2 m yüksekliğe kadar korunmuştur. Bu yapının iç kısmında 1 m'lik mesafede dairesel üçüncü bir duvar yer almaktadır. Yapının henüz taban seviyesine ulaşamaması ve yapının yarısının eğim erozyonu nedeniyle tahrip olmasından kaynaklı, yapı hakkında tam bir bilgi elde edilememiştir. Bununla birlikte yapının eğimli kesiminde yapının zemin seviye olabilecek ince bir kireçli tabaka gözlemlenmiştir (Karul, 2011: 3).

Sonuç olarak; Gusir Höyük yerleşiminin stratigrafisi, ele geçen mimari bulgular üzerinden kendi içinde tabakalara ayrılmıştır. Diğer bir yandan yerleşim yerinde elde edilen veriler ve radyokarbon⁵ analizleri sonucunda Gusir Höyük yerleşimi; MÖ 9975 ve 9600 yıllarına yani ÇÇNA'ya tarihlenmektedir. Nitekim yerleşimde ortaya çıkan taş alet tipleri, Yukarı Dicle Vadisi'nin çağdaşı diğer yerleşimleri olan Çayönü, Hallan Çemi, Demirköy ve Körtik Tepe örnekleri ile Zagros'un Nemrik 9, Kermez Dere ÇÇNA örnekleri ile benzerlik taşıdığı saptanmıştır. Bunun yanında Levant taş alet örnekleri ile hiçbir bağlantının olmadığı yerleşim yerinde ele geçen tüm bulgular, Gusir Höyük'ün uzun erimli iskâna maruz kalmayan bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmıştır (Karul, 2011: 2).

⁵ Ayrıntılı C14 analiz sonuçları için bkz. Karul, 2011: 6

4.1.1.3. Dikilitaş Buluntuları

Gusir Höyük yerleşiminde dikilitaş buluntuları, açığa çıkarılan her katmanda ele geçen ve en az birkaç yüzyıl devam ettiği düşünülen bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Kabaca şekillendirilmiş örneklerin yanı sıra büyük bir öğütme taşının ya da hazırlanmış bir altlığın içine yerleştirilen örneklerde mevcuttur. Ele geçen dikilitaşların birkaç örneğinde bezeme izleri görülürken, birinde kazınarak yapılmış birkaç küçük daire şekline rastlanmıştır. Başka bir dikilitaş örneğinde ise üzerinde küçük delikler açılmış aynı zamanda özenle biçimlendirilmiş kenarları ve belirli bir seviyeye kadar kilden bir yatağın içine yerleştirilmiştir (Karul, 2013a: 94).

Gusir Höyük'te yerleşmenin tüm evrelerinde karşılaşılan dikilitaş örneklerinden, en üst evrede yer alan ve çapı 10 m'yi bulan çukur tabanlı merkezi yapı içerisinde dört adet ele ele geçmiştir (Şekil 3). Tabanı dış düzlemden 1 m kadar derinde olan, duvar dönüşüne uygun olarak bir koridor ile içerisine inilen bu yapının içinde yer alan bazıları bezekli dikilitaşlar, yapının merkezinde kare bir alanın köşelerini belirleyecek şekilde konumlandırılmıştır. Yapı içerisinde duvar boyunca uzanan seki, taş tekne ve öğütme taşlarının bulunduğu alan yer alırken, üç adet dikilitaş mevcut halde bulunmuştur. Dördüncü dikilitaşın ise içine oturtulacak altlık ile tanımlanmıştır (Karul, 2013a: 91-92). Dikilitaşların biri üzerinde küçük daire motifleri yer alırken, sözkonusu yapı içerisindeki dikilitaşların eş zamanlı olarak yerleştirilip yerleştirilmediği ise bilinmemektedir (Karul, 2013b: 27).

Gusir Höyük'te Neolitik Dönem mimarisinin önemli aşamalarında birisi olan dörtgen planlı yapılar geçişin görülebildiği kazı alanının en üst kesiminde 1 m derine kazılan çukur içerisinde bulunan yapı oda benzeri mekanlara bölünmüştür (Şekil 4). Bu mekanlardan birisinin köşesine ise bir adet dikilitaş yerleştirilmiştir (Karul, 2018: 4).

Üst tabakada dikilitaş buluntusu veren büyük mekân dışında bu tabakanın hemen altında yer alan çapları 5 m'ye ulaşan yine çukur tabanlı yapıların içlerinde dikilitaşlar ele geçmiştir. Dikilitaş geleneğinin devam ettiği bu katmanda, kenarları özenle biçimlendirilmiş ve belirli bir seviyeye kadar kilden bir yatağın içine yerleştirilmiş olan bir dikilitaşın üzerine bilinçli olarak açılmış, simgesel bir dışavurumun ürünü olan birkaç delik işlenmiştir (Şekil 5). Yaklaşık 1.5 m yüksekliğe sahip olan bu dikilitaşın Göbeklitepe

ve Nevali Çori yerleşmelerinden bilinen anıtsal dikilitaş geleneğinin öncüsü olarak görülmektedir (Karul, 2013a: 94).

Burada yer alan dikilitaşın dışında yine inanç sistemi ile ilişkili olabilecek bir diğer buluntu grubu ise bir yapı içinde yer alan dikilitaşın etrafına bırakılan çok sayıda hayvan boynuzudur. Gusir Höyük'te yapıların duvar önlerinde ve dikilitaşların etrafında yer alan kafatasları yabani koyunlara aittir. Burada yer alan kafatasları olasılıkla ritüellerle ilişkili olabilecek buluntulardır. Diğer bir yandan bu tabaka yapılarında yanıklı ve bol taşlı katmanlarla karşılaşmıştır. Bu durum yapıların işlevi tamamlandıktan sonra bilinçli olarak tahrip edilip molozlarla gömüldüklerine dair izler olarak yorumlanır (Karul, 2013b: 28).

Yerleşim yerinde yine çukur tabanlı yapılar ile temsil edilen bir diğer tabakada, zemine 70-80 cm kadar gömülen yapının tabanında, özenle biçimlendirilmiş bir altlık üzerinde yükselen 1.2 m yüksekliğinde bir dikilitaş (Şekil 6) yer almaktadır (Karul, 2013a: 91). Diğer bir yandan üçüncü tabaka mimarisine ait yerleşimin göle doğru alçalan ilk terasında yer alan çapı 4 m'yi bulan çukur tabanlı bir yapı yer almaktadır. Bu yapıyı farklı kılan özellik, yapı içerisinde mekânın ortasında özenle biçimlendirilmiş taş bir platform ve platform içinde bir oyuğun yer almasıdır (Karul, 2011: fig.9). Bu platformun içinde yer alan oyuğa bir dikilitaşın yerleştirildiği tahmin edilmektedir (Karul, 2013b: 29).

Diğer bir yandan, gölün batı yamacında bulunan kazı alanına yaklaşık 50 m mesafede ikinci kazı alanı olarak belirtilen alan içerisinde yapılan çalışmalarda kabaca şekillendirilmiş olan dikilitaş buluntuları ele geçmiştir (Şekil 7). Bahsedilen dikilitaşlar, derinliği 50 cm kadar olan sığ yapı çukurlarının kaplanması ile oluşturulan bir mekân duvarın içine ya da mekân içiresine düzensiz olarak yerleştirilmiştir (Karul, 2018: 4).

Sonuç olarak; Gusir Höyük'te hemen hemen her tabakada ele geçen ve üzerinde halka ya da delikler bulunan dikilitaşlar, simgesel dünyanın birer ürünleridir. Özellikle Nevali Çori ve Göbeklitepe gibi daha sonraki dönemlere tarihlendirilen yerleşimlerde ele geçen dikilitaşlardan form olarak farklılık sergileyen Gusir Höyük dikilitaşları, T-biçimli dikilitaşların öncüsü olarak görülmektedir (Karul, 2013a: 92). Üzerinde küçük daireler ve delikler ile bezekli olması, ÇÇN dönemi daha sonraki evrelerde yoğun bir şekilde görülen kabartmalı dikilitaşların da ilk örnekleri yine Gusir Höyük'te karşımıza çıkar. Diğer bir

yandan Gusir Höyük'te ele geçen dikilitaşlar ve yabani hayvan kafataslarının birlikte ilişkilendirilmesi en erken aşamalarda yapıların içinde bulunması bu tarz ritüel ve simgesel anlayışın en erken tapınak yapılarında görülen bir özelliğidir (Karul, 2013b: 28).

4.1.2. Hasankeyf Höyük

4.1.2.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Ilısu Barajı'nın yapımı ile sular altında olacak olan ve Dicle kıyısında doğal bir yükselti üzerinde yer alan Hasankeyf Höyük, Ortaçağ kenti Hasankeyf'in 1.5 km doğusunda, Dicle Nehri'nin kuzey kıyısında yer alır (Harita 5). Hasankeyf Höyük, yaklaşık 200 x 160 metrelik bir alanı kaplar ve ova seviyesinden 8 metre kadar yüksekte yer alır. Dicle'ye paralel olarak doğu-batı yönünde uzanan Raman Dağı, höyüğün arkasında uzanan dar bir düzlüğün ardından aniden yükselir ve bu dağdan aşınarak açılan derin bir vadi, yerleşmenin güneybatısında Dicle'ye kavuşur (Miyake, 2016: 28-29).

Hasankeyf Höyük, 2000'li yılların sonlarına doğru Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam başkanlığındaki Hasankeyf kazı ekibi tarafından gerçekleştirilen, Hasankeyf çevresindeki geniş çaplı yüzey araştırması sırasında keşfedilmiştir. (Miyake, 2013a: 97). Ilısu Barajı'nın suları altında kalacak olan bu yerleşmedeki kazı çalışmaları 'Hasankeyf Kurtarma Projeleri' çatısı altında, Batman Üniversitesi'nden Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam'ın danışmanlığında yürütülmüştür. İlk kazı çalışmaları ise 2009 yılında Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel danışmanlığında gerçekleştirilirken, 2011 yılından itibaren devam çalışmalar Japonya Tsukuba Üniversitesi'nden, Yutaka Miyake başkanlığında bir Japon ekip tarafından yürütülmektedir. Hasankeyf Höyük kazılarında Japon ekip tarafından 2011 yılından itibaren devam eden çalışmalar 2011-2014 yılları arasında dört sezonluk çalışmanın ardından 2015-2016 sezonunda kazıya ara verilmiştir (Miyake, 2016: 29-30). 2017 yılında tekrardan başlayan kazılarda yerleşim yerinde boyut ve özelliklerine göre, özel yapı, normal konut ve depolama yeri olmak üzere üç gruba ayrılan, oldukça iyi korunmuş mimari kalıntılar açığa çıkmıştır (Şekil 8).

Mimari kalıntılar alt tabakalarda yuvarlak planlı olup, höyüğün üst kısmında yer alan üst tabakasında ise, köşeleri hafif yuvarlatılmış dörtgen planlı yapı kalıntıları açığa çıkmıştır. Alt evrede şimdiye kadar yapılan çalışmalarda 30'dan fazla yuvarlak planlı yapı tespit edilirken bu yapıların çapları 4 ila 5 m arasında değişmektedir. Bir alt evrede yer

alan yuvarlak yapıları kısmen tahrip eden dörtgen planlı mimari yapıdan, höyükte şimdiye kadar yapılan çalışmalarda iki adet tespit edilmiştir. Mimari bulgulardan yola çıkarak höyükte Erken Neolitik dönemde en az iki evrenin var olduğu söylenebilir. Neolitik dönem kültür dolgularının yaklaşık 10 m kadar olduğu düşünüldüğünde, alttaki yuvarlak planlı yapı evresinin de kendi içinde alt evrelere ayrılabilmesi olasıdır. Şimdilik, yapılan çalışmalarda elde edilen somut bulgular dikdörtgen ve yuvarlak planlı yapı evresi olmak üzere iki evrenin varlığını kesin olarak göstermektedir (Miyake, 2013b: 43; Miyake, 2016: 32).

Planlarda farklılık göstermesine karşın, iki yapı türü arasında mimari yapıım tekniği açısından önemli değişiklik görülmemektedir. Her iki evrede de ilk önce zemin kazılarak büyük bir çukur oluşturulur ardından çukur içine sarımsı kahverengi bir kil, harç olarak kullanılıp taşlar ile duvarlar örülür. Kilin kuru iken oldukça sert ve katı olması, duvarı ve yapıyı sağlamlaştıran bir işlev görür. Toprağa yarı gömülü olan bu yapıların derinliği aşınma ya da korunma durumuna göre yapıdan yapıya değişim gösterirken en iyi korunmuş durumdaki bir yapıda yapı tabanı düşey düzlemden 1.5 m kadar aşağıdadır (Şekil 9). Yakınoğu Neolitik dönem konut yapılarında, toprağa yarı gömülü yuvarlak planlı yapılar ÇÇNA da görülürken, ÇÇNB evresine geçişte ise toprak üstünde inşa edilen dikdörtgen plana dönüştüğü bilinmektedir. MÖ 9. binyılın ortalarında meydana geldiği kabul edilen mimarideki bu değişim Hasankeyf Höyük'te, MÖ 10. binyılın sonuna doğru Yakınoğu'nun diğer bölgelerine göre daha erken bir dönemde gerçekleştiğini gösterir (Miyake, 2016: 32-33).

Hasankeyf Höyük'te yapılan çalışmalarda elde edilen arkeolojik veriler, yerleşimin tüm yıl boyunca iskân gören bir yerleşik köy olduğunu göstermektedir. Diğer bir yandan arkeobotanik ve arkeofaunal incelemelerde bitki yetiştiriciliği ve hayvancılık faaliyeti gibi besin üretimine dayalı ekonomiden ziyade geçimini tümüyle avcı toplayıcı bir yaşam tarzı ile sağladığı anlaşılmaktadır (Maeda, Hongo ve Tanno, 2016: 42).

4.1.2.2. Tarihlendirme

Çanak Çömleksiz Neolitik, Demir ve Hellenistik Çağ buluntularına rastlanan höyüğün ana kültür dolgusunu, en az 6.5 m kalınlıktaki Neolitik Çağ katmanları oluşturur.

Toplamda şu ana kadar yapılan 72 radyokarbon ölçümleri⁶ de Neolitik Çağ'a tarihlenen bu tabakaların MÖ 10. binyılın (ÇÇNA) ikinci yarısına ait olduklarını gösterir (Miyake vd. 2012: 3; Miyake 2013a: 97; Uluçam ve Miyake, 2018: 25). Bu tarihler yerleşmenin, Yukarı Dicle Havzası'nda bulunan diğeri Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşmeleri Hallan Çemi, Demirköy, Körtik Tepe ve Gusir Höyük ile hemen hemen çağdaş olduğunu göstermektedir. Bu yerleşim yerleri arasında mimariden, ölü gömme adetlerine, taş aletlerden küçük buluntulara kadar, birçok yönde ortak kültürel öğelerin paylaşıldığı da bilinmektedir (Miyake, 2013a: 97). Radyokarbon ölçümlerine dayanarak yerleşimin MÖ 10.binyılın sonuna doğru, henüz bilinmeyen bir nedenle terk edilmiş olduğu söylenebilir. Bu durumda yerleşmede 10 m'ye yakın Neolitik Çağ kültür dolgusunun yaklaşık olarak 500 yıllık bir süreçte oluşmuş olduğu anlamına gelmektedir (Miyake, 2016: 31).

Yerleşmede erken ÇÇN dönem dışında Demir (Yeni Asur) çağlarına ve Hellenistik Döneme ait bulgulara da rastlanmış olup Neolitik sonrası dönemlere ait kalıntılar, höyüğün etek kesiminde yoğun olarak, tepe kısımlarında ise yer yer çukur ya da mezarlardan ele geçmiştir (Miyake, 2013b: 42).

4.1.2.3. Dikilitaş Buluntuları

Yukarı Dicle Vadisi'nde bulunan ve MÖ yaklaşık 9600-9000 yılları arasına tarihlendirilen Hasankeyf Höyük'ün avcı toplayıcı karakterdeki sakinleri, bu dönemde simgesel dünyalarını da yansıtan maddi kalıntılar bırakmıştır. Bu kalıntılar içerisinde taş kaplar üzerindeki bezeme motifleri, taş levhalar, ölü hediyesi olarak bırakılan levha biçimli ve üzerinde kazıma tekniği ile hayvan motiflerinin işlendiği kemik eserler önemli maddi kalıntılar. Üst kısmı kırılmış, in situ olarak ele geçen yerleşiminin şu ana kadar bulunmuş tek dikilitaşı, özel yapı olarak nitelendirilebilecek maddi kalıntılar veren ve 3 no'lu (Str.3) olarak adlandırılan yapı içerisinde ele geçmiştir (Şekil 10-11).

Höyüğün en üst kesimine yakın bir noktada tespit edilen bu yapının kenar uzunlukları 9 m'yi bulan oldukça büyük bir yapıdır (Şekil 12). Etrafında yer alan yuvarlak planlı yapıyı kısmen tahrip ederek inşa edilen bu yapı, 2011 yılından itibaren kazılmaya başlanılan G12 ve H12 açmaları içerisinde yer almaktadır. Köşeleri hafifçe yuvarlatılmış bir dikdörtgen plana sahip olan 3 no'lu yapıda, farklı seviyelerde üç taban tespit edilmiştir

⁶ Radyokarbon ölçümleri sonuçları için ayrıca bkz. Miyake vd. 2012:fig.2.

(Miyake, 2016: 34). Oldukça iyi korunmuş olan yapı içerisinde toplamda 30 adet gömü tespit edilmiştir. Yapının ikinci tabanında tespit edilen 219 numaralı bir gömüde ise, iskeletin sağ kolunda *in situ* olarak kemikten yapılmış ve üzerinde çizi bezekleri bulunan levha⁷ bulunmuştur (www.hasankeyfkazıları.org.tr, 2018).

Özel yapı olarak nitelendirilen 3 no'lu yapıda, 2013 yılı kazı sezonu içerisinde yapılan çalışmalarda en altta yer alan üçüncü tabana kadar tamamen inilmiştir. Bu çalışma esnasında elde edilen en önemli sonuçlardan bir tanesi, yapının kuzeybatı kesiminde üçüncü tabana ait kireçtaşından yapılmış bir dikilitaşın ele geçmesidir. Üst kısmı kırık olan bu dikilitaş *in situ* olarak tabana dikilmiş şekilde ele geçmiştir (Şekil 13-14). Yapının yenileme aşamasında en alt tabanın 30-40 cm üstünde yeni bir taban oluşturulmuştur. Yenileme aşamasında en alt taban seviyesinde yer alan dikilitaşın üst kısmı bilinçli olarak kırılmış ve geri kalan kısmı ise taban altına gömülmüştür. Dikilitaşın tam olarak boyutu yenileme aşamasında bilinçli olarak kırıldığı için bilinmemekle birlikte genişliği 85 cm'dir. Genişliği üzerinden değerlendirildiğinde ise; yüksekliğinin de uzun olduğu tahmin edilebilir. Diğer bir yandan 3 no'lu yapıda ele geçen dikilitaş dışında, kanalı andıran ve kapak taşları ile birlikte bulunan bir çift taş sırası tespit edilmiştir. Ayrıca yapı içerisinde duvarı taşla örülmüş bir çukur ve kilden yükseltilmiş bir platformun yer alması, yapının sıradan bir ev olarak kullanılmadığını göstermektedir. Aksine topluluk tarafından törensel amaçlı inşa edilmiş ve yine törensel faaliyetler için ortaklaşa kullanılan özel bir bina olduğunu göstermektedir (Miyake, 2016: 34).

Son olarak; bu yapı da devam eden kazı çalışmalarında daha alt tabanlara doğru inildiğinde, yapının hemen altında çapı yaklaşık 7 m olan büyük yuvarlak planlı yapılara rastlanmıştır. Daha eski bir evreye ait olan bu yapılardan bir tanesinde, zemini taş döşemeli bir kil platform açığa çıkmıştır. Daha eski evreye ait bu yapısında özel yapı niteliği taşıdığını düşünen Miyake (2016: 34), bu yapının da özel bir yapı olabileceği kabul edildiğinde Hasankey Höyük'te açığa çıkan özel yapıların, aynı yerde üst üste inşa edilmiş olduğunu belirtir.

⁷ bkz. Miyake, 2016: 36

4.1.3. Çayönü Tepesi

4.1.3.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Çayönü Tepesi; Diyarbakır İli, Ergani İlçesinin 7 km güneybatısında, Sesverenpınar Köyü'nün (Hilar) kuzeyinde, tarihi Hilar kayalıklarının yakınında, Dicle Nehrinin kollarından biri olan Boğazçayı'nın kuzey kıyısında (Harita 4) yer alan bir höyük yerleşmesidir (Çambel ve Braidwood, 1980: 13). Çayönü Tepesi, geniş ve alçak bir höyük olup, günümüzde 160 m kuzey-güney ve 350 m doğu-batı yönünde boyutlara sahip yayvan bir höyüktür (Şekil 15). Bu yerleşmenin kültür dolgusunun kalınlığı höyüğün güney kesiminde 4.5 m, kuzey kesiminde ise 6.5 m'dir (Erim-Özdoğan, 2011: 188).

Çayönü Tepesi ilk olarak, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde İlk Üretimciliğe Geçiş Evresi'ni ve besin üreten tarımcı köy topluluklarının ilk yaşam koşullarını ortaya çıkarmak amacıyla İstanbul ve Chicago Üniversiteleri'nin 'Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi' çerçevesinde; Diyarbakır, Şanlıurfa ve Siirt il sınırları içinde 1963 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında keşfedilmiştir (Çambel ve Braidwood, 1980: 5-6). Neolitik Çağ yerleşmesi ile ünlenen ve R 55-1 kod numarası ile dünyaya tanıtılan Çayönü'ndeki kazı çalışmalarına ise ilk olarak 1964 yılında başlanmıştır (Çambel ve Braidwood, 1980: 9).

Kazı başkanlığı uzun yıllar R.J. Braidwood ve H. Çambel tarafından yürütülmüş; 1986'dan itibaren bu görevi M. Özdoğan üstlenmiştir. Proje; 1978-88 yılları arasında Almanya-Karlsruhe Mimarlık Enstitüsü ve 1989-91 yılları arasında ise İtalya-Roma Üniversitesi'nin katkılarıyla ortaklaşa sürdürülmüştür (Erim-Özdoğan, 2011: 186-187).

1991 yılı kazı çalışmalarının ardından bölgede yaşanan güvenlik sorunları nedeniyle kazı çalışmalarına uzun bir süre ara verilmiş ve 2015 yılında Hilar ve Çayönü'nü kapsayan bir proje ile Çanakkale Üniversitesi Arkeoloji Bölüm Başkanı Doç. Dr. Aslı Erim Özdoğan başkanlığında kazılara yeniden başlanmış ve halen devam etmektedir.

4.1.3.2. Tabakalanması

ÇÇN'den Ortaçağ'a kadar hemen hemen sürekli yerleşim gören Çayönü Tepesi yerleşmesinin, orijinal konisinin olasılıkla günümüzden daha yüksek olduğu

düşünülmektedir. Çanak Çömleksiz ve Çanak Çömlekli Neolitik Dönem, Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı, MÖ 2. binyıl, Demir Çağı kültürlerinin varlığının belirlendiği höyüğün daha yeni çağlara ait tabakalarının ise sel, erozyon ve diğer nedenlerle yok olduğu kabul edilir (Özdoğan vd. 1991: 78).

Yerleşmede yapılan kazı çalışmalarında ise, höyüğün üst yüzeyinden itibaren Neolitik Çağ tabakalarına ulaşılrken Çanak Çömlekli Neolitik Dönemden sonra ise, yerleşim yerinin olasılıkla mevsimlik geçici konaklama şeklinde kullanıldığı düşünülmektedir. İlk Tunç Çağı II ve III döneminde ise mezarlık alanı olarak kullanılırken buradaki yapı evreleri, yapı özelliklerine göre isimlendirilmiştir. Uzun süren kazı çalışmaları sonucunda mimari ağırlıklı bulgulara göre; yerleşme yerinin ilk iskân edilışinden başlayarak şu şekilde bir tabakalanma tablosu ortaya çıkmıştır (Özdoğan vd. 1994: 106-107; Özdoğan, A., 1994: 26-27):

Ana toprak

Evre I: Çayönü Esas evresi / Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ

Yuvarlak planlı çukur yapılar evresi (ÇÇNA)

Izgara planlı yapılar evresi (ÇÇNA/erken ÇÇNB)

Kanallı yapılar evresi (erken ÇÇNB)

Taş döşemeli yapılar evresi (orta ÇÇNB)

Hücre planlı yapılar evresi (geç ÇÇNB)

Geniş odalı yapılar evresi (ÇÇNC)

Evre II: Çanak Çömlekli Neolitik, Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı I,

Evre III: İlk Tunç Çağı II-III, MÖ 2. Bin, Demir Çağı, Ortaçağ

Çayönü yerleşmesinin tarihlemesine dönük olarak yapılan 39 C¹⁴ analiz sonuçlarına göre, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ GÖ 10 200–8100 arasına, Çanak Çömlekli Neolitik Çağ yerleşmede GÖ 8100–7500 arasına, İlk Tunç Çağı ise G.Ö 4380–4260'lı yıllara tarihlenir (Erim-Özdoğan, 2002: 77). Çayönü Çanak Çömleksiz Neolitik dönem höyüğünün evre sıralaması ise, A. Özdoğan'a göre (1994: 30) kesin olarak belirlenmiş yapıların biçimi, temel yapı tipi ya da belirgin bir mimari özelliğine göre adlandırılırken, tabaka sıradüzeni, kodları ve C¹⁴ tarihleri ise şu şekilde (Erim-Özdoğan, 2011: 192) belirtilmiştir:

<u>Evre Adı</u>	<u>Kısaltma</u>	<u>Yaklaşık Tarih (GÖ)</u>
Yuvarlak planlı çukur yapılar evresi	r1-4 ⁸	10 200-9400 ÇÇNA
Izgara planlı yapılar evresi		
Erken evre	g (1-4)	9400-9200 ÇÇNA
Geç Evre	g (5-6)	9200-9100 EÇÇNB
Kanallı yapılar evresi	Ch1-4	9100-9000 EÇÇNB
Taş döşemeli yapılar evresi	Cp-3	9000-8600(?) OÇÇNB
Hücre planlı yapılar evresi	C1-3a-b	8600-8300 GÇÇNB
Geniş odalı yapılar evresi	Ir1-6	8200-8000(?) ÇÇNC

4.1.3.3. Çayönü Tepesi Kült Yapıları

Çayönü’nde ÇÇN döneminin her evresinde kült yapıların belirli özelliklerini gösteren özel yapılar bulunmaktadır (Tablo 1). Bu yapılar belirli birtakım ortak özellikler göstermektedir. Söz konusu yapıların, yerleşim alanının doğusunda bulunan sınırlı bir alanda gruplanmış olmaları, bu durumun bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Şekil 16). Diğer, ortak özellikler sergileyen göstergeler ise, A. Özdoğan’a göre (1994: 45) şu şekilde sıralanabilir:

1. Tüm yapıların özenli olarak inşa edilmiş olması ve her bir yapının kendine özgün birer “özellik” taşıması.
2. Kafataslı Yapı (BM) dışında, diğer tüm yapıların tek büyük bir mekândan oluşturulmaları.
3. Terrazo Yapısı (T) haricindeki yapıların, yamaca kesilerek oturtulmuş olmaları.
4. Kafataslı Yapı dışındaki kült yapıların işlevlerini belirtecek içlerinde bir buluntusunun bulunmamasıdır.

Tüm bu veriler dışında bir diğer ortak öge ise; Türkcan’a göre (2006: 58), Kafataslı Yapı (BM2a), Saltaşlı Yapı, Terrazzo Yapıları ve Meydan’da (plaza) kült ile ilişkilendirilebilecek yekpare dikilitaşların kullanılmasıdır.

⁸ Bu çeşitli yapı evreleri ve buna bağlı yapılar her evrenin, İngilizcedeki adının baş harflerinden oluşan kısaltılmış “kodun” küçük harf ile yazımı şeklinde belirtilmektedir (A. Özdoğan 1994: 30).

Yerleşim yerinde ‘özel yapı’ olarak adlandırılan yapılar, buluntu sırasına göre; “Saltaşlı Yapı (*Flagstone Building/FA*)”, Terrazo Yapısı (*Terrazzo Building*)”, “Sekili Yapı (*BK*)” ve “Kafataslı Yapı (*Skull Building*)” dır. Çayönü’nde konut yapılarından belirgin birtakım özellikleri ile ayırt edilen bu yapıların ilki; 1964 yılında açığa çıkarılan “Saltaşlı Yapı”dır (Şekil 17). İkinci kült yapı olan “Terrazo Yapısı” ise, 1970 yılında açığa çıkartılmıştır (Şekil 18). Bu tür yapılar başlangıçta konut yapıları⁹ olarak tanımlanırken, 1980 yılında ‘Kafataslı Yapı’nın ortaya (Şekil 19) çıkması ile birlikte, bu yapıların konut yapılarından çok farklı oldukları anlaşılmıştır (Özdoğan ve Özdoğan, 1998: 583-584).

Bu yapılar, ilk yerleşimin kurulduğu yerleşmenin doğu kesiminde, çakıl taşlarının serilmesi ile oluşturulan “açık alan (plaza)” veya “Meydan” olarak tanımlanan alanın güneydoğusuna yerleştirilmiştir. Yerleşimin bir diğer kült yapısı ise; özel yapılar içinde en küçük boyutlu olan “Sekili Yapı”dır. 1978 yılında ortaya çıkarılan bu yapı “Meydan”ın güneyinde yer almaktadır (Özdoğan ve Özdoğan, 1989: 71; Özdoğan, A., 1994: 48).

Yerleşimin en eski evresi olan ‘Yuvarlak Planlı Çukur Yapılar Evresi’nin sonlarında inşa edilen ve en az yedi yapım evresi olan Kafataslı Yapı, Saltaşlı Döşemeli Yapı’nın kuzeydoğusunda yer almaktadır (Özdoğan, A., 1994: 45). İçindeki mekânlarda istiflenmiş halde birçok kafatasının bulunması sebebiyle “Kafataslı Yapı” (*Skull Building*) olarak adlandırılmıştır (Özdoğan, A., 2007: 90). İşlevsel olarak; bugüne kadar Ön Asya’da türünün tek örneğini oluşturan bu yapının (Türkcan, 2006: 46) planı, ilk dört evresinde yuvarlak; sonraki üç evrede ise dörtgen plana dönüşmüştür (Şekil 20). Yapının tüm evrelerinde toplamda 295 adet iskelet kalıntısı ortaya çıkartılmıştır (Özdoğan vd. 1994: 108).

Çayönü’nün ölü gömme ritüeli ile ilişkili, aynı zamanda yerleşimin en önemli ve büyük yapılarından birisi olan Kafataslı Yapı; 12x10 m’lik bir alanı kaplamaktadır. Güney kısmında geniş ve büyük bir avlu yer alır. Avlunun kuzeyinde ise, birbirine geçit veren üç küçük oda inşa edilmiştir. Yarım daire biçiminde bir başka mekân ise, bahsedilen odaların kuzeyinde yer almaktadır. Yamaca yakın bir yerde bulunan yapının taban

⁹ Arkeologların tapınaklar ve saraylar gibi özel yapılarla uğraşmasına karşı çıkan Braidwoodlar bu nedenle Neolitik dönemi çalışma alanı olarak seçmiştir. Bu nedenle; Çayönü’nde ilk ortaya çıkarılan ve basit bir köy yaşamı ile bağdaştırılması kolay olmayan “Saltaşlı Yapı”yı uzun süre sıradan bir ev tipi olarak görmeye kendilerini zorlamışlardır (Özdoğan, 2004: 48).

üzerindeki taş duvar yüksekliği, bazı bölümlerde 1.5 m'yi geçmektedir. Arka duvarının kalınlığı 1.30 m., ara duvarlar ise 0.80 m'dir (Çambel vd. 1986: 43). Yapının konumu aynı yerde, Hücre Planlı Yapılar evresinin başında geçirmiş olduğu yangın sonrası terkedilene kadar korunmuştur (Türkcan, 2006: 43).

Yerleşimin kazılan ilk kült yapısı olan “Saltaşlı Yapı”, adını tabanının büyük yassı taşlarla döşenmesinden alır (Şekil 17). Bu yapı, güney yamaç kazılarak, kuzeydoğu köşesi dışında ana toprağın içine oturtulmuş ve mevcut boyutları 11x7.5 m olan, dikdörtgen bir plana sahiptir. Yapının kuzeydoğu köşesi “Yuvarlak Planlı Çukur Barınaklar Evresi”ne ait dolguları bozmuştur (Özdoğan, A, 1994: 45).

Tarihlerden anlaşıldığı üzere “Saltaşlı Yapı”nın, uzun bir süre Kafataslı Yapı ile çağdaş olarak kullanım gördüğü anlaşılmaktadır. Izgara Planlı Yapılar Evresi'nin sonlarına ve Kanallı Yapılar Evresi'nin başına tarihlendirilen Saltaşlı Yapı'nın güney tarafı, höyük yamacına geldiğinden, bu alanda yer alan dere tarafından zamanla aşınmıştır. Kuzey duvarı aynı zamanda set görevi görmesi sebebiyle oldukça kalın ve genişliği yer yer 1 m'ye ulaşmaktadır. Yan duvarları ince olan yapının, güney tarafı iki adet paye ile desteklenmiştir. Tabanı işlenmemiş olan yapının, çevrede kolayca bulunan yassı kalker taşlardan yapılmış, araları ise killi toprak ile doldurulmuştur. Bu taşların en büyüğü yaklaşık 1.7 m uzunluğuna sahiptir. Duvar ile tabanın birleştiği noktada, küçük yassı taşların yan yana dik yerleştirilmesi ile yapılmış olan 'süpergelik" benzeri bir hat yer alır (Schirmer, 1990: 378; Özdoğan, A., 1994: 45).

Höyüğün doğu kesiminde ortaya çıkarılan BK kodlu bir diğer özel yapı, Sekili Yapı'dır. Bu yapı, yerleşim özel yapıları içinde en küçük boyutlu olanıdır. Tek odalı olarak tasarlanan yapı ismini, duvarları boyunca uzanan geniş taş sekilerinden almaktadır. Yapının tabanı, özenle serilmiş olan küçük çakıl taşları ve karışık kumdan yapılmıştır. Taban altında güneye doğru uzanan bir kanal yer alırken, güney duvarı ise, Saltaşlı Yapı'nın arka duvarının üstüne inşa edilmiştir. Yapının tabanına bağlanan bu kanal, bahsedilen duvar üzerinden Saltaşlı Yapı'nın doğrudan içine açılmıştır (Özdoğan ve Özdoğan, 1989: 71; Özdoğan, A., 1994: 48).

Sekili Yapı'nın güneydoğudaki köşeye yapıldığı anlaşılan giriş kısmı, diğer yapılara göre daha belirgindir. Dış girişi, iki duvarın köşeden birleştirmek yerine, açıklık bırakılarak çözülmüştür. Yapının arka kısmı, kuzeyde höyüğün yamacı içine oturtulmuş

ve erken evreli bir ızgara planlı yapıyı keserek tahrip etmiştir (Özdoğan, A., 1994: 48).

Çayönü'nün son kült yapısı ise; T kodlu masif duvarlara sahip olan Terrazo Yapısı'dır. Höyüğü doğu kesiminde yer alan bu yapı, adını taban döşemesinden almaktadır (Şekil 18). Tek bir odadan oluşan büyük boyutlu yapının boyutları dıştan dışa 12x9.25 m'dir. Yapının ortalama 12 cm kalınlığındaki taban dolgusunda küçük beyaz kireçtaşları, söndürülmüş kireç ile birbirine bağlanmıştır. Ardından, yakın kaynaklardan elde edilen pembemsi-kırmızı renkte olan kireç dökülmüş ve yüzey açkılanarak düzeltilip ardından parlatılmıştır (Çambel ve Braidwood, 1980: 15; Özdoğan, A., 1994: 49).

Yapının kuzeydoğu köşesinde, ağzı kuzeydoğuya dönük olan yarım yay biçimli kilden bir ocak yer almaktadır (Şekil 21-22). Bu ocağın hemen yakınında yan yüzünde kabartma şeklinde bir insan yüzü bulunan küçük bir taş tekne parçası ele geçmiştir (Erim-Özdoğan, 2011: 207, fig.51). Ortasına açılan geniş bir çukur ile tahrip edilen yapının üstü örtülerek terk edilirken ortasında yer alan çukur içerisinde geç devir malzemesi ele geçmemiştir. Yapının dağılmaya oldukça elverişli olan bir adet ocak ve duvarları, iyi korunmuştur. Üzerine kısmen yapı yapılmasına karşın iyi durumda korunmasının nedeni olasılıkla, yapının terkedildikten sonra üzerinin kapatılması ile ilişkilidir. Aynı zamanda, Çayönü'nde özellikle bahsedilen yapılarda görülen yapıların gömülmesi uygulamasının da bir göstergesidir (Özdoğan, A., 1994: 49).

4.1.3.4. Dikilitaş Buluntuları

Çayönü'ndeki dikilitaş buluntuları; yerleşimin özel yapılar olarak nitelendirilen, Kafataslı Yapı (BM2a), Saltaşlı Yapı, Terrazzo Yapıları ve Meydan'da (plaza) ele geçmiştir (Türkcan, 2006: 58).

Yerleşim yerinin en erken dikilitaş örnekleri; Saltaşlı Yapı'dan gelmektedir (Şekil 17 ve 23). Yapı içerisinde, ikisi yapının ortasına yerleştirilmiş olan, toplamda üç adet dikilitaş örneği bulunmaktadır. Yapının ortasına yerleştirilen yekpare dikilitaşlar, kuzey duvarında yer alan payelerin karşısına yerleştirilmiştir. Payelerin hizasına gelecek şekilde, arka duvarlara koşut olarak yerleştirilen iki dikilitaş dışında bir üçüncüsü ise, yapının kuzeydoğu köşesinde, doğu duvarına koşut olarak dikilmiştir (Özdoğan, A., 1994: 45-46).

Yerleşimin bir diğer dikilitaş buluntusu veren kült yapıları ise; Sekili Yapı ve

Kafataslı Yapı'dır. Dörtgen planlı Kafataslı Yapı BM2 evresinde, yapının güney bölümünde yer alan avlunun iki yanında biri kerpiç diğer taş olan iki adet seki bulunmaktadır. "Sekili Yapı" olarak adlandırılan bu yapıya ait kerpiç sekinin içinde, daha eski bir evreye ait olduğu düşünülen, tepeleri kırık iki adet dikilitaş yer almaktadır (Şekil 19). Saltaşı Döşemeli Yapı'da olduğu gibi aynı yönde ve eşit aralıkla yerleştirilen iki dikilitaşın arasında ise; koyu kırmızı renkte ince tanecikli dolgu bulunmaktadır (Çambel vd. 1986: 44; Schirmer 1990: 381; Özdoğan, A., 1994: 47).

Kafataslı Yapı'nın dörtgen planlı en eski yapısı olan BM2c'nin güney duvarı içinde yer alan iki adet dikilitaş dışında, yapının doğu hücre dolgusunda yine tepesi kırılmış dikilitaş bulunmaktadır (Şekil 24). Bu dikilitaşların büyük olasılıkla BM1 evresi yapılarına ait oldukları düşünülmektedir (Erim-Özdoğan, 2007: 70).

Bir diğer örnek ise; Terrazzo Yapısı'nın duvarlarında yer alan ve taşıyıcı işlevi olmayan paye buluntulardır. Dıştan dışa 12 x 9.25 m boyutlarındaki yapıda kalın taşlardan örülen bütün duvarlarında, fazla dayanaklı olmadığı için taşıyıcı olmaktan ziyade, dekoratif olabilecek ikişer adet küçük payeler yer almaktadır (Schirmer 1990: 382). Taşıyıcı işlevi olmayan fakat paye olarak tanımlanan buluntunun, birer dikilitaş özelliği sergileyip sergilemediği ise, tartışılabilir olmakla birlikte; A. Özdoğan tarafından (1994: 49), bu payelerin "özel anlamı" olabileceğine işaret edilmektedir (Şekil 21-22).

Kült yapılar dışında yerleşimde ele geçen dikilitaş buluntuları ise; Hücre Planlı Yapılar Evresinde, "Meydan" olarak adlandırılan kesimden gelmektedir (Şekil 25). Yerleşim yerinin doğusunda bulunan Meydan'da, yükseklikleri ortalama 2 m olan dikilitaşların sıralandığı 60 x 20 m'lik açık bir alan (plaza) vardır (Özdoğan, A., 2007: 90). Bahsedilen dikilitaşlar, birbirine koşut olarak, doğu-batı yönünde, ortalama 2.50 m aralıklarla iki dizi halinde dikilerek yerleştirilmiş ve güneydeki dizinin en doğusuna da sabit iki tane oluklu-taş konulmuştur (Şekil 26). Yükseklikleri 1.50-2.80 m arasında değişen bu dikilitaşlar, Meydan'ın ikincil yenileme işlemi sırasında kırılarak yatırılmıştır. Kırılma işlemi sonrası ise, güneydeki dizinin en doğusunda yer alan oluklu taşlar ile birlikte gömülmüştür (Özdoğan ve Özdoğan, 1998: 592).

4.1.4. Nevali Çori

4.1.4.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

1992 yılında Atatürk Barajı'nın suları altında kalan Nevali Çori yerleşimi, Şanlıurfa il merkezinin kuzeyinde bulunan Hilvan ilçesinde, Kantara Köyü'nün yaklaşık 750 m kuzeybatısında ve Süleymanbey ile Kantara mahallesi arasında yer almaktadır. Köye göre daha alt bir kotta yer alan yerleşim yerini, Fırat'ın bir kolu olan Kantara Çayı doğu ve batı olmak üzere ikiye böler (Harita 6). Çayönü yerleşimine göre çok daha küçük olan Nevali Çori yerleşimi, 90m x 40m boyutlarındaki büyük bir teras üzerinde yer alır (Hauptmann, 1999: 122). Deniz seviyesinden 490 m yüksekliği olan yerleşim yeri Fırat'ın 3 km güneyinde, 37° 35' Kuzey, 38° 39' Doğu koordinatlarında yer almaktadır (Hauptmann, 2007a: 136).

Nevali Çori'nin batı yerleşim kısmı erozyon sonucu aşındığı için, Erken Neolitik mimari birikintiler yerleşimin doğu kısmında daha iyi korunmuştur. Yerleşimin bu alanı, kırsal Kantara Vadisi'nin sağında yer alan bir kireç taşı olan Yaygıntepe'nin yamacında sel suları yarıkları ile sınırlanmış bir taraça üzerinde yer alır (Hauptmann, 2012a: 99; Hauptmann, 2007a: 136). Doğudaki yamaçta yer alan yerleşim yeri Nevali Çori I, batıdaki yerleşme yeri ise Nevali Çori II olarak adlandırılırken (Hauptmann, 1993: 55), yerleşim yeri ilk kez 1980 yılında yapılan yüzey araştırmaları sırasında bulunmuştur (Gebel, 1984: 240). Yerleşim yerindeki ilk kazı çalışması 1983 yılında H. Hauptmann başkanlığında; Heidelberg Üniversitesi ile Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi iş birliği ile Adnan Mısır yönteminde başlanmıştır (Hauptmann, 1984: 228).

Aşağı Fırat Kurtarma Projesi kapsamında ilk olarak 1983 yılında başlayan kazı çalışmaları, 1983, 1985 ve 1987 yılları arasında, 1989 ve 1991 yılları arasında olmak üzere toplamda 7 sezon devam etmiştir (Hauptmann, 2012a: 99).

Yerleşim yerinde yapılan kazı çalışmaları ilk olarak, Kantara Çayı'nın doğu kısmında yer alan Nevali Çori I başlamış, ardından çayın karşı tarafındaki Nevali Çori II olarak adlandırılan alana geçilmiştir. "Ana yerleşme 1" olarak tanımlanan Nevali Çori I yerleşiminin 2 m kalınlığındaki dolgusu (Hauptmann, 2007a: 137) ana toprağa kadar kazılmış ve yapılan çalışmalarda başlıca üç ana yerleşim evresi ortaya çıkarılmıştır. Bu

evreler yukarıdan başlayarak İlk Tunç Çağı ve Halaf Dönemi tabakaları ve bu tabakaların örttüğü beş yapı katı içeren Neolitik tabakayı içerir (Hauptmann, 2007b: 442).

4.1.4.2. Stratigrafisi ve Tarihlendirme

Kazı çalışmalarında üç ana yerleşim evresi saptanan Nevali Çori yerleşim yerinde; üstten başlayarak Roma, İlk Tunç Çağı I, Kalkolitik Çağ (Halaf) ve ÇÇN'ye ait yerleşim izleri bulunmuştur. Nevali Çori I'de 5; Nevali Çori II'de 2 yapı katı evresi tespit edilmiştir (Hauptmann, 2011: 90). Nevali Çori I'de yapı katları I-V arası evrelere ayrılırken bu evreler ÇÇN dönemi yerleşimini kapsar. Tek bir yapı ile temsil edilen Evre VI ise, çanak çömlek buluntu özellikleri itibari ile Orta Halaf kültürünü yansıtır. Evre VII, Hassek Höyük kazılarında da bilinen İlk Tunç Çağ 1b'ye ait iki yerleşim tabakası ile tanımlanmıştır. VII a-b olarak tanımlanan bu evreye ait yalnızca tek bir ev kompleksi bütün olarak açığa çıkmıştır (Hauptmann, 2007a: 137).

Beş farklı yapı katı evresi içeren Nevali Çori I'de, temelinde kireç taşı ile harç olarak çamurun kullanıldığı ve taban altlarında kanalları olan, birbirinden bağımsız duran, düzenli iç bölmelere sahip dikdörtgen planlı 29 adet mimari yapı ele geçmiştir. Bu yapılar boyut olarak 4.5 m'den 6.2 m'ye kadar değişen genişlik ve 11.3 m'den 18.2 m arasında değişen bir uzunluk göstermektedir (Hauptmann, 2012a: 100). Yapılar sadece onarımlar görerek ve yerini değiştirmeden uzun bir süre kullanılmış, bu nedenle yapıların yönü kuzey-güney eksininde kalmıştır. Yapıların dış duvarları ise 30 cm ile 60 cm arasında değişkenlik gösterirken ve mimari gelişim olarak Nevali Çori I'in en erken dönemi Çayönü yerleşiminin ikinci evresiyle benzer özellikler sergilemektedir (Hauptmann, 2011: 90)

Yerleşim yerinde mimari buluntular dışında tarihlendirme açısından ele geçen bir diğer buluntu grubu olan yontmataş aletlerdir. Ele geçen yontmataş buluntu topluluğu içinde en büyük grubu oluşturan ise sayıları 2240'a kadar ulaşan ok uçlarıdır. Bunlar arasında Kuzey Levant ve Suriye'nin ÇÇNB evresinin belirgin buluntu türünü oluşturan Byblos uçları da ele geçmiştir. Oldukça çeşitlilik gösteren ok uçlarının arasında Aswad, Jerf el Ahmar, Mureybet, Qaramel ve Nemrik uçları gibi belirgin örnekler de mevcuttur. Son ÇÇNB'ye özgü Ugarit ve Amuk 1/2 türlerinin ise bulunmayışı Nevali Çori'nin orta ÇÇNB'nin sonuna doğru bir süreliğine terkedildiğini göstermektedir. Diğer bir yandan

yerleşim yerinde Helvan¹⁰ tipi uçların varlığı yerleşim yerinin ÇÇNB evresinden önce iskân edilmeye başladığını göstermektedir (Hauptmann, 2007a: 146).

Nevali Çori I yerleşiminin en erken tarihlerini veren tabakalar (I. ve II. Evre) için, uyarlanmış MÖ 8550-8350 ve 8550-7950 tarihlerini veren radyokarbon örnekleri mevcuttur. Ayrıca radyokarbon örnekleri Çayönü'nün erken tarihleriyle örtüşmektedir. Sonuç olarak; tüm bulgular birlikte değerlendirildiğinde yerleşim yerinin, orta ÇÇNB'nin sonuna doğru bir süreliğine terkedildiği söylenebilir. Diğer bir yandan, Nevali Çori'deki yerleşimin ise, olasılıkla ÇÇNA evresinin sonuna doğru başladığı düşünülmektedir (Hauptmann, 2007: 149; Hauptmann, 2012a: 99).

4.1.4.3. Nevali Çori Kült Yapıları

Nevali Çori yerleşim yerinde bulunan Kült Yapısı II ve III olarak adlandırılan yapılar, dönemin kült yapılarının genel karakteristik özelliklerini yansıtır. Nevali Çori yerleşiminde olduğu gibi birtakım benzer özellikler sergileyen bu yapılar geniş ve tek odalı, yarı yarıya ya da tamamen toprağa gömülü, duvarı boyunca taş sekiler yerleştirilmiş, özenle hazırlanmış terrazo tabanlar gibi ayırt edici özellikler taşımaktadır. ÇÇN dönemi kült yapılarını konut yapılarından ayıran temel karakteristik bir diğer belirgin özelliği ise bu yapıların içeriğinde barındırdığı yekpare dikilitaşlardır. ÇÇNB evresine tarihlendirilen Nevali Çori kült yapıları (Hauptmann ve Schmidt, 2007: 21), şimdilik Urfa bölgesi ile sınırlı olduğu görülen T-biçimli ve kazıma bezemeli dikilitaşları ile Göbeklitepe, Karahan Tepe, Sefer Tepe, Taşlı Tepe, Hamzan Tepe ve Harbetsuvan gibi yerleşim yerleri ile bu açıdan benzerlik taşımaktadır.

Nevali Çori yerleşiminin üzerine oturduğu terasın kuzeybatı ucunda yer alan kare planlı bir yapı görünüm ve boyut olarak, yerleşimde konut olarak kullanıldığı düşünülen yapılardan farklı bir görünüm sergilemektedir (Şekil 27). Nevali Çori'nin ÇÇN dönemine ait bu yapı üç evrede de konumu değişmeyen (Şekil 28-30), zaman içinde çeşitli onarımlar görerek yalnızca boyutu değişen bir yapıdır. Farklı evrelere ait bu üç farklı kült yapısı aynı zamanda tabakalar boyunca aynı geleneğin takip edildiği bir yapı dizisi görünümü sergiler. Boyut olarak en görkemli halini II. Evre'de alan ve en iyi şekilde bu evrede korunmuş olan yapının boyutları, 13.90 x 13.50 m'dir. Yaklaşık 188 m²'lik alanı kaplayan

¹⁰ Levant bölgesi ÇÇNA evresini temsil eden ok ucu türü.

bu yapı Kült Yapısı II (H 13B) olarak tanımlanmıştır (Hauptmann, 2003: 626; Hauptmann, 2011: 95).

Nevali Çori'de Kült yapıları; I. Evre'den itibaren yerleşimin yer aldığı terasın kuzeybatı tarafında yer alırken, yerleşimin batı kısmındaki konut yapılarına göre daha uzağa inşa edilmiştir. Yerleşim yerindeki konut veya ambar olarak kullanılan dikdörtgen yapılardan yapım tekniği, temel plan ve donanım ile farklılaşan bu yapılar aynı zamanda küçük, kurumuş bir vadi ile sınırlanmıştır (Hauptmann, 2011: 95; Hauptmann, 1993: 41).

Nevali Çori'nin eski kült yapısı olan Kült Yapısı I, yerleşimin en erken evresi ile çağdaş olup, aynı zamanda yapının plan ve formu hakkında en az bilgiye sahip olunan yapıdır. Bu yapı ile ilgili olarak, sadece yapının güneydoğu tarafında 4 m uzunluğunda hafif bir eğimi olan ve yamaca doğru kavisli bir şekilde oturtulmuş bir dış duvar tespit edilmiştir (Hauptmann, 1993: 41). I. Evre'de görülen Kült Yapı I'in duvar kalıntısından anlaşıldığı kadarı ile yapı birçok kez yenilenmiş görünmektedir. Aynı zamanda yapının arka duvarı, alt kotta bir düzlem oluşturmak amacıyla yamaç eğiminin düzeltilerek ardından bu yamacı da kesecek şekilde teras duvarı gibi 3 m yüksekliğinde örülmüştür (Hauptmann, 2007a: 141). Yapının ana hatları, yerleşim yerindeki diğer yapılara göre daha özenli yapısı ve iç düzenlemesi ile yerleşim yerindeki diğer dikdörtgen konutlardan bariz bir şekilde ayrılmaktadır. Bu yapıya ait duvar kalıntıları, dikilitaş ve heykel parçaları gibi kalıntılar da sonraki evrelerde devşirme yapı malzemesi olarak tekrar kullanım görmüştür (Hauptmann, 1993: 41-42). Aynı alanda doğrudan üst üste inşa edilen ve üç ayrı yapı olarak tanımlanan yapılardan sadece daha geç olan iki evrenin yapıları (Kült Yapısı II/III) anlaşılabilmiştir. Kült Yapısı I'in olasılıkla daha sonra üstüne inşa edilen geç evre kült yapıları tarafından tahrip edildiği anlaşılmaktadır.

Yapıların mekânsal olarak, üst üste aynı yerde inşa edilmesi diğer bir deyişle her evrede konumunu koruması, bu yapıların inşa sürecinde yer seçiminin rastgele olmadığını göstermektedir. Kült faaliyetleri için ayrılan bu özel yerin yerleşimin sonuna kadar aynı yerde bilinçli olarak korunma isteğine işaret eder. Tek mekânlı olarak düzenlenen bu yapıların özel bir anlam taşıdığı, yerleşim yerinde yer alan konut yapılarında rastlanmayan ve örneklerini Çayönü yerleşiminden de bildiğimiz terrazzo tabanlar içermesinden anlaşılmaktadır (Hauptmann, 2007c: 97). Diğer bir yandan yapının giriş holünden sonra basamaklar üzerinden yapı içine girildiğinde burada yer alan iki büyük

dikilitaş, girişin karşısında yer alan arka duvardaki nişleri görecek şekilde düzenlenmiştir. Yapı içinde yer alan dikilitaşlar ve yapılar içinde ele geçen ritüel içerikli buluntular, bu yapıların işlevsel olmaktan daha çok ritüel bir faaliyet amacı taşıyan yapılar olduğunun diğer bir kanıtıdır.

4.1.4.3.1. Kült Yapısı II (H 13B)

Nevali Çori yerleşiminin batı ucunda yer alan Kült Yapısı II kendisine en yakın yapıya 5 m'lik bir uzaklıkta yer alırken 13.90 x 13.50 m'lik ölçüleri ile 188 m²'lik bir alanı (Şekil 31) kaplamaktadır (Hauptmann, 1993: 43). Hemen hemen kare biçimli olan yapının yan uzunluğu yaklaşık 14 m'dir. Yapının duvarları iç kesimden kil ile sıvanırken güneydoğu duvarında ise bir niş yer almaktadır. Bu niş, büyük olasılıkla içerisine bir kült heykelinin konulması amacıyla yapılmıştır. Anıtsal kült heykeli için bir kaide işlevi gördüğü düşünülen nişe kurulan taş bir podyum ve podyuma gömülü olarak bulunan bir kuş heykeli bu görüşü destekleyici bir unsurdur. Yapının tabanı ise Çayönü ve Urfa'daki diğer merkezlerden de bilenen terrazzo tabanlıdır (Hauptmann, 1999: 125; Hauptmann, 2012a: 101). Yapının iç duvarı ile yapı içinde yer alan sekinin ön yüzü, siyah ve kırmızı boya izleri taşıyan yıkanmış beyaz kilden bir tabaka ile yapılmış yaklaşık 2 cm kalınlığında sıva izleri taşır (Hauptmann, 1993: 46-47; Hauptmann, 2012a: 101).

Bir sonraki evrede de yerini koruyan Kült Yapısı II'nin terrazzo tabanı ise kısmen yeniden kullanılmaya devam edilirken yer yer ise yenilenmiştir. Diğer bir yandan yapının KB, KD ve GD duvarlarının iç tarafında bir metre eninde olan bir seki yapılmıştır (Şekil 32). Üç tarafta da yer alan sekiler düzenli olarak 13 adet bezemeli T-biçimli dikilitaş ile sıralanmıştır. Sekinin içinde yer alan dikilitaşlar arası uzaklık ise yaklaşık 2.30-2.40 m kadardır (Hauptmann, 1993: 45).

13 adet T biçimli dikilitaş ve büyük levhalar ile kaplı olan taş seki yapının iç kısmını çevrelerken, yapının ortasında ise daha uzun olan iki adet dikilitaşın yer aldığı düşünülmektedir (Hauptmann, 2012a: 101). Yapının güneybatısında yer alan bir açıklıkta ise mekân içinde girişi sağlayan iki adet basamak yer almaktadır (Hauptmann, 2007a: 142).

Tüm planı ile neredeyse büyük bölümü tamamen korunmuş olarak açığa çıkarılan Kült Yapısı II'nin inşasında, yapı malzemesi olarak yumuşak ve kolay işlenen aynı

zamanda yerleşim yerinin çevresinde kolayca elde edilebilen beyaz kireç taşı kullanılmıştır. Yapının kuzey doğudaki yamaç tarafında, yapının kendisini çevreleyen duvar yüksekliği 2.80 m, genişliği ise 90 cm'dir (Hauptmann, 2007a: 142). Duvarın korunmuş olarak açığı çıktığı bu kesim dışında ise duvar genişliği 50 cm'dir. Duvar önleri kırık taşlarla özenle örülürken duvarın arka kesiminde, ilk yapı evresinde inşa edildiği anlaşılan duvar kalıntısı yer alır. Yapının kuzeydoğusundaki arka duvarının doğu bölümünde, potern şeklinde yamaçtan gelecek suyun akması amacıyla bir geçit açıklığı bırakılmıştır. 1.25 m uzunluğunda olan bu geçit taştan yapılmış olan bir kanala bağlanmaktadır (Hauptmann, 1993: 42-45).

Sonuç olarak; yerleşim yerinde özel bir yere sahip ve inanç sistemiyle ilgili törenlerin icrası için yapıldığı kesin olan bu yapı, aynı zamanda, II. Evre'de yer alan en geniş yapının da neredeyse iki katı büyüklüğündedir. Bir üst evrede de ise bu yapı aynı yerde konumlanmaya devam ederken boyut ve dikilitaş sayısında bir düşüş yaşanmıştır.

4.1.4.3.2. Kült Yapısı III (H 13C)

Kült Yapısı III, bir önceki evrenin kült yapısının (II. Evre) hala ayakta duran duvarlarının hemen içine yapılmıştır (Şekil 33-34). Bu nedenle III. Evre'nin kült yapısı, bir önceki evreye göre kapladığı iç alan da küçülmüştür. 12.1 x 12.8 m ölçülerine sahip olan bu yapının kapladığı iç alan 155 m²'ye düşmüştür (Hauptmann, 2011: 96; Hauptmann 2012a: 101). Bu evrede boyut olarak küçülen yapının, aynı zamanda içinde yer alan sekinin genişliği 1.3 m'ye ve dikilitaş sayısı da 12'ye düşmüştür. Bu evre yapısında yer alan dikilitaşlar yaklaşık 2.50 m aralıklarla sekinin ön yüzüne yerleştirilmiştir (Hauptmann 1993: 50-51).

Yapının çevre duvarlarının iç kısmında duvar boyunca uzanan taş levhalar ile kaplı seki uygulaması devam ederken, bir önceki yapıya ait terrazzo taban Kült Yapısı III'de de kısmen onararak tekrar kullanılmaya devam edilmiştir. Duvar kalıntıları arasında, duvar içine gömülmüş şekilde bir önceki evrenin yapı kalıntılarına ait olabilecek kullanılmış dağınık parçalar yer almaktadır. Farklı büyüklüklerdeki kırık taşlardan yapılan yeni çevre duvarı, yapının kuzeydoğu kesiminde yer alan eski yapının duvarına yaslandırıldığı için yapının duvar kalınlığı 1.50 m'ye ulaşmıştır. Yine bu yapı içinde yer alan nişin (Şekil 35) arka duvarına kireç taşıdan yapılmış olan yılanlı bir baş yerleştirilmiştir (Şekil 36). Yine Nevali Çori yerleşim yerinde ele geçmiş olarak diğer

kuş, insan/hayvan karışımı heykeller, yapı duvarlarının içinden çıkmıştır (Hauptmann 1993: 48-49; Hauptmann, 2007a: 142).

Diğer bir yandan; Kült Yapısı III'ün duvarları önceki evreye göre duvar köşeleri yuvarlatılmıştır. Yapı içinde yer alan duvarların iç tarafına, bir önceki evre de görülen bir uygulamaya benzer şekilde üç yönden uzanan bir taş seki gibi inşa edilmiştir. Kareye yakın planlı olan Kült Yapısı III'ün iç mekânını kapatan bir çatının var olduğu ve taşıyıcı elemanı olarak ise sütunların kullanıldığı düşünülmektedir. İç mekânı kapatan çatının, yapı olarak düz olduğu ve ahşap saz ve kille sıvandığı düşünülmektedir. Yapı içine girişin önceki evrede olduğu gibi bir basamak ile güneybatıdan sağlandığı mekânın, giriş önü ise iki çatı desteği ile olasılıkla mekânın içini aydınlık tutmak amacı ile açık bırakılmıştır (Hauptmann 1993: 51-53). Ayrıca yapının yukarısındaki yamaç kesiminde doğrudan anakaya üzerine yapılmış U-biçimli bir yapı kalıntıları ele geçmiştir. Bu yapının da kutsal başka bir yapıyı temsil ettiği düşünülmektedir (Hauptmann, 2007a: 143).

4.1.4.4. Kült Yapılar İçinde Ele Geçen Dikilitaşlar

Nevali Çori yerleşim yerinde üst evre yapıları tarafından tahrip edilen Kült Yapısı I ile ilgili bilgimizin tek bir duvar kalıntısı dışında sınırlı oluşu, bu evre yapısı ve dikilitaşları hakkında yorumları da sınırlamaktadır. Yerleşim yerinde ele geçen yekpare dikilitaş buluntuları ise Kült Yapısı II'den itibaren görülmektedir.

Kült Yapısı II olarak adlandırılan yapı içerisinde toplamda 13 adet dikilitaş ele geçmiştir (Hauptmann, 1999: 125). Yapı içinde yaklaşık 2.30-2.40 m aralıklarla sıralanan T-biçimli dikilitaşlar yekpare taştan yapılmıştır. Seki boyunca düzenli olarak sıralanan dikilitaş buluntuları dışında yapının merkezinde de bir sonraki evrede olduğu gibi boyut olarak daha büyük iki adet dikilitaşın olduğu düşünülmektedir (Hauptmann, 2012: 101).

Ele geçen 13 adet dikilitaşın asal sayısı da olması bunlardan beş tanesinin girişin hemen karşısındaki yapının kuzeydoğu duvarında bulunan seki içerisinde yer alabileceğini göstermektedir. Nitekim Kült Yapısı II'nin yapılan rekonstrüksiyonu da bu doğrultuda yapılmıştır (Şekil 37). Yapı içinde yaklaşık 50 x 40 cm ölçülerinde dikdörtgen kesitli kırık dikilitaşların beş tanesinin alt kısımları ele geçmiştir. Kırık olarak ele geçen dikilitaş parçalarının T-biçimli bir başlığa sahip olup olasılıkla yapının çatı kısmını taşıyan yan destek olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bir sonraki evrenin kült yapısının

(H13 C) dikilitaş buluntularında bu durum daha belirgin olarak görülebilmektedir (Hauptmann 1993: 45-46).

Kült Yapısı II' de yapılan bir yenilemede, yapının doğu köşesinde birisi 'T' başlıklı, diğeri ise ters 'L' ye benzeyen iki dikilitaşın bulunduğu (Şekil 38) taş seki üzerine, dikdörtgen bir podyum yapıp büyük bir kuş heykeli de podyum içerisine gömülmüştür (Hauptmann, 2007a: 142). Dikdörtgen podyumun köşesinde yer alan yüksek kabartmalı dikilitaşın yüksekliği 1.70 m'dir. Görünebilen dar tarafında, detayların fazla görülemediği şerit biçimli kazımlar yer almaktadır. T-biçimli bir baş bölümüne sahip olan 1.70 m yüksekliğindeki dikilitaş yapı içerisine doğu-batı yönünde diyagonal olarak yerleştirilmiştir. Taş seki içinde ele geçen ikinci bir dikilitaş ise diğere kıyasla daha büyük boyutludur. Çıkıntılı bir başa sahip olan bu dikilitaşın yüksekliği 1.95 m'dir. Dikilitaşın çıkıntılı başın bulunduğu taraf, kuzeydoğu duvarı ile yassı taşlarla döşenmiş olan seki arasında yer alan duvar köşesinde yer alır. Diğer bir yandan bu dikilitaşın kaba bir şekilde yontulması yapımının yarım kaldığı izlenimini oluşturmaktadır. Bu evre yapısında ele geçen bir diğer dikilitaş ise yapının kuzeyindeki kenarda 170 x 100 cm boyutlarda eklenen başka bir platformda yer alan seki içine yerleştirilmiş olarak ele geçmiştir (Hauptmann 1993: 47-48).

Bir önceki yapının doğrudan üzerine inşa edilen Kült Yapısı III, boyut olarak küçülmesinin yanı sıra, seki içinde yer alan dikilitaş sayısında da düşüş yaşanmıştır. Bu evre kült yapısında, yapının duvarını çevreleyen uzun sekinin içinde 12 dikilitaş yer almaktadır. Bu evre dikilitaşları sekinin ön yüzüne yaklaşık 2.50 m aralıklarla yerleştirilmiştir. Dikilitaşların 10 tanesi seki içerisine, 2 tanesi ise yapının girişindeki basamakları desteklemek üzere iki yanına yerleştirilmiştir (Hauptmann, 2007a: 142). Seki içinde yer alan dikilitaşların dışında yapının ortasında iki adet dikilitaş daha yer almaktadır. Yapının ortasına yerleştirilen ve üzerinde kabartma motiflerinin yer aldığı iki adet uzun dikilitaş, yapının kuzeydoğu duvarının karşısında yer alan nişi yapıya giriş esnasında görece şekilde konumlandırılmıştır. Dikilitaşların geniş yüzleri üzerinde alçak kabartma ile dikilitaşın yan yüzünde yer alan ellerle birleşen iki kol motifi yer almaktadır (Hauptmann, 2012: 102).

Kült Yapısı III'ün ortasında yer alan iki adet dikilitaştan sadece batı tarafında yer alanın alt yarısı *in situ* olarak ele geçmiştir. 'Dikilitaş 1' olarak adlandırılan buluntu

yapının kuzeybatısında yer alan sekiden 2.25 m, yapının giriş kısmının iç tarafından ise 4 m uzaklıkta yer almaktadır (Şekil 39-40). Dikilitaşın alt kısmı, kült yapısının terrazzo tabanında bulunurken üst kısmı ise 1983 yılında yapının yer aldığı terasın batı kesiminde yapılan araştırmalarda yüzeyde bulunmuştur. Ele geçen dikilitaşın üst yarısı, *in situ* dikilitaşın alt yarısına oturtularak bütün hale getirilmiştir. Bu dikilitaş yapı içinde yer alan sekilerin kaplama plakaları gibi yakın çevrede bulunmayan daha sert kireçtaşından yapılmıştır. Birleştirilmiş halde dikilitaşın, eni 80 cm ile 35 cm arasında daraldığı görülürken, orjinal yüksekliği ise yaklaşık 3.15 m'dir. Geniş yüzlerinde hafif bükülmüş kollar betimlenirken, bu kollar dikilitaşın dar olan yan yüzünde atkıya benzer iki şerit ile çevrelenmiş geniş ve oyuntulu bir hattın alt kısmında ellerle birleşir. Var olduğu düşünülen T-biçimli baş kısmının ise antik dönemde kırıldığı düşünülmektedir. (Hauptmann, 1992: 27; Hauptmann, 1993: 51-53).

Yapının merkezinde yer alan dikilitaşlardan bir diğeri ise 'Dikilitaş 2' olarak adlandırılmıştır. Yerde kırılmış olarak bulunan bu dikilitaşın 'T' başlığı bütün olarak ele geçmiştir (Şekil 41). Dikilitaşın daralan kesitinin genişliği 44-33 cm arasında değişirken, ayak kısmı ile birlikte yüksekliği ise 2.40 m olarak ölçülmüştür. Ön ve yan yüzeylerinde özenli olarak işlenmiş görünen alçak kabartma halinde tasvirler yer almaktadır. Dikilitaşın geniş yüzünde özenle işlenmiş hafif bükülü kollar yer alırken, dar ön yüzünde ise beş parmaklı eller yer almaktadır. Eller dikilitaşın 'T' başlığın hemen altından başlayan derince kazılmış bir şeridin altında birleşir. Yapı içindeki sekide ele geçen diğer dikilitaşlar benzer şekilde bezenmelere sahip olan kırık parçalar halinde ele geçmiştir. Daha geç evreye ait üst dolguda zeminin altına doğru açılan derin bir kaçak kazı çukurunda yine bir adet T-biçimli dikilitaş ele geçen buluntu arasındadır (Hauptmann 1993: 50-53; Hauptmann, 2012b: 17-18).

Sonuç olarak; Nevali Çori'de tek mekânlı olarak inşa edilen üç farklı evrelere ait kült yapıları, Çayönü yerleşim yerinde olduğu gibi düzenli ve organize olmuş bir yerleşim yapısını göstermektedir. Hauptmann (1993: 41) her iki anıtsal yapıyı (H 13B ve H 13C), terrazzo taban döşemesi, yapı içlerini çevreleyen taş sekileri, mekân içi düzenlemesinde yer alan tasvirli yekpare dikilitaşlar ve mekân içinde ele geçen benzerlerine az rastlanır çeşitli insan tasvirli heykelleri ile konut yapılarından bariz bir şekilde ayrılan kült amaçlı yapılar olarak tanımlamıştır. Ayrıca kutsal ve seküler alanların diğer bir değişle dinsel alanlar ile gündelik hayatın geçtiği alanların belirgin bir biçimde ayrı olarak ele alındığı

söz konusu yapılardan anlaşılmaktadır. Diğer bir yandan söz konusu bu yapılar Nevali Çori yerleşim yerinde inanç ile ilişkili tapınım ve ritüellerin yanı sıra, ekonomik çıkarları da simgeleyen katmanlaşmış bir toplum düzenini de yansıtır (Hauptmann, 2007a: 143).

4.1.5. Göbeklitepe

4.1.5.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Şanlıurfa ilinin 15 km kuzeydoğusunda ve Karaharabe (Örencik) Köyü'nün 2.5 km kuzeydoğusunda yer alan Göbeklitepe höyüğü, Germuş dağ silsilesinin en yüksek noktasındaki çorak topraklar üzerinde kurulmuştur (Şekil 42). Yaklaşık 300 m çapındaki bu tepe yerleşmesi doğuda Cülap (Balikh) Çayı'na, güneyde Harran Ovası'na, batıda ve kuzeyde Urfa tepelerine bakan büyük bir kalkerli sırt üzerinde yer alır (Harita 6). Yerleşme 15 m yüksekliğinde ve 9 hektarlık alanı kaplamaktadır (Notroff vd. 2015: 54).

İlk kez 1963 yılında İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Doğu Bilimleri Enstitüsü'nün birlikte başlattıkları Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi çerçevesinde gerçekleştirilen yüzey araştırmasında bulunmuştur. Yontma taş endüstrisinin örnekleri daha çok sırtın üzerinden ve sırtın otluk olan batı yamacından toplanırken burası Biris Mezarlığı ve Söğüt Tarlası ile birlikte kayda değer buluntu yerleri arasında sayılmıştır (Benedict, 1980: 137). 1995 yılında ise, Şanlıurfa Müzesi Müdürü Adnan Mısır ile İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsünden Harald Hauptmann'ın bilimsel danışmanlığında, Almanya Heidelberg Üniversitesi Tarihöncesi Enstitüsü'nün ortak projesi olarak çalışmalara başlanmıştır (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 92). Harald Hauptmann yönetiminde başlayan kazı çalışmaları, Klaus Schmidt başkanlığında 2014 yılına kadar devam etmiştir (Şekil 43). Aynı yıl vefatından kaynaklı olarak kazı çalışmaları durdurulmuş, bu tarihten itibaren ise, Göbeklitepe'de yürütülen çalışmalar yerleşimin üst örgü çatı projesi şeklinde devam etmektedir.

Göbeklitepe'nin ilk kazı çalışmaları 1995 yılında, yerleşim yerinin güneydoğu yamacının alt kesiminde bulunan, profilinde terrazzo taban görülen bir kaçak kazı çukurunda başlamıştır (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 93; Schmidt, 2007a:107-108). Yerleşim yerinde; 1996-2009 yılları arasında yapılan çalışmalar ağırlık olarak "Güney Alanı" olarak adlandırılan kesimde yapılmıştır. Bu alanda A, B, C, D ve G yapıları gibi yuvarlak planlı yapılar dışında II. Tabaka yapıları gün yüzüne çıkartılmıştır

(Şekil 44). Söz konusu tarihlerde, güney alanı dışında çalışma yürütülen diğer alanlar ise, yerleşim yerinin güneybatı tepesi, taşocağı, atölye alanları, güneybatı yamacı ve güneydoğu tepesidir.

1995-1996 yıllarında kazılan güneybatı yamacında “Kaya Tapınağı” olarak adlandırılan ‘E Yapısı’ gün yüzüne çıkartılmıştır. Kazı çalışmaları dışında yerleşimin kuzeydoğu tepesinde 1997 yılında sondaj çalışması yürütülmüştür. 2007 yılında çalışmalarına başlanan güneybatı tepesinde, doğu-batı yönünde sıralanan sekiz adet açma içerisinde yürütülürken, bu alanda ‘F Yapısı’ olarak adlandırılan yuvarlık bir yapı ve II. Tabaka’ya ait yapılar gün yüzüne çıkartılmıştır (Schmidt, 2012: 319-321).

2009 ve 2010 yılında yapılan çalışmalar kuzeybatı tepesinde devam etmiştir. Bu çalışmalar esnasında iki adet daha yuvarlak planlı yapı (H ve I Yapısı) dışında II. Tabaka’ya ait bulgular saptanmıştır. Göbeklitepe’de 2010 yılı sonrası devam eden kazı çalışmalarının ağırlık merkezi, bahsedilen alan olmuştur. Şu ana kadar yürütülen çalışmalarda, toplamda 9 adet (A-I) dairesel ve oval planlı yapı saptanırken, 2003 yılından bu yana höyüğün tümünü kapsayan jeomanyetik taramalarda en az 21 adet (A-Q) yuvarlak planlı yapının varlığı saptanmıştır (Schmidt, 2012: 319).

4.1.5.2. Tabakalanması

Göbeklitepe’de yürütülen kazılar şu ana kadar bulgularla net olarak tanımlanabilen birbirinde ayrı üç tabakanın varlığı saptanmıştır. En üstten başlayarak bunlar sırasıyla I., II. ve III. Tabaka olarak sıralanmıştır. Ancak yerleşimde, 2011 yılı çalışmalarında daha öncesinde olduğu düşünülen IV. Tabaka’ya olabilecek izler ele geçmiştir. Diğer bir yandan, bu tabakaya ait olduğu düşünülen bulguların radyokarbon analizlerinin henüz yapılmaması tabakaya ait belirsizliği korumaktadır.

I. Tabaka yerleşim yerinin en üst dolgusunu oluşturmaktadır. Bu tabakada, Ortaçağ’dan günümüze kadar birçok döneme ait karışık malzeme içeren bir dolgu yer alır. Ancak; yerleşim yerinin üstünde, Neolitik dönem sonrasına ait iskân faaliyeti olmadığı, bununla birlikte dolunun bir yerleşim dolgusu içermediği anlaşılmıştır. Bahsedilen bu dolgu, Orta Çağ ve yakın dönemde yapılan tarımsal faaliyetler nedeniyle oluşan, doğal erozyon ve çökeltiler içermektedir (Schmidt, 2007b: 116).

II. Tabaka ise; ÇÇNB döneminin erken ve orta evresini kapsamaktadır. Yerleşim yerinin üst kesimiyle sınırlı olan bu tabakada, terrazzo tabanları olan, birkaç dikdörtgen planlı odalara sahip yapılar yer almaktadır (Dietrich vd. 2014: 11). Küçük boyutlu dikdörtgen yapılar ile karakterize edilen tabakaya ait dikilitaşların, III. Tabaka buluntularına göre; boyutları ve yapı içindeki dağılımı önemli ölçüde azalmaktadır. Çoğunlukla yapı merkezinde yer alan iki adet dikilitaş geleneği devam ederken, bu dikilitaşları boyut olarak en büyüğü 1.5 m yüksekliğine ulaşmaktadır (Dietrich vd. 2016: 54).

III. Tabaka ise; ÇÇNA dönemine tarihlendirilmektedir. Bu döneme ait dolgu içerisinde bulunan oval ve dairesel yapılar, bahsedilen tabakanın tanımlayıcı unsurudur. Sözü edilen bu yapılar; merkezinde ve yapıları çevreleyen taştan duvarlar ile bağlanan, daireler halinde yerleştirilmiş büyük boyutlara sahip T-biçimli dikilitaşları ile ön plana çıkmaktadır. Yapı merkezinde yer alan dikilitaşların boyutları yaklaşık 5 m olup tümü yekpare taştan yapılmıştır (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 93; Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2017: 98).

IV. Tabaka'ya ait olduğu düşünülen bulgular ise; L9-88 açmanın kuzey kesiminde hazırlık amaçlı olarak yapılan çalışmalar esnasında açığa çıkan mimarî buluntulardır (Schmidt, 2013: 81).

4.1.5.3. Tarihlendirme

Göbeklitepe'de bulunan yapıların tarihlendirilmesine ilişkin olarak, şu ana kadar A-D ve H Yapısı'nın radyokarbon analizleri yapılmıştır. Elde edilen radyokarbon analizleri sonucu, Göbeklitepe'nin III. Tabakası MÖ 9600-8800 tarihleri arasında dolayısıyla; ÇÇNA'ya aittir. Yerleşimin II. Tabakası'nı oluşturan ÇÇNB erken ve orta evresine ait veriler ise; MÖ 8800-8200 tarihleri arasında yerleştirilir. Yerleşim yerinde ÇÇNB'nin geç evresine ait bulgular ise, şu ana kadar saptanmamıştır (Dietrich ve Schmidt, 2010: 82).

A Yapısı içindeki dolguya ait üç adet C¹⁴ örneği yaklaşık olarak, MÖ 9200 tarihlerini vermektedir (Kromer ve Schmidt, 1998: 8; Dietrich vd. 2013a: 38-40)¹¹. Dolgu

¹¹Elde edilen tarihler; GÖ 9559 ± 53 (MÖ 9163-8744 kal. Haidelberg 20036), GÖ 9452 ± 73 (MÖ 9136-8986 kal. Haidelberg 20025) ve GÖ 9250 ± 55 (MÖ 8617-8315 kal. KIA 28407).

malzemesinde alınan kömür örnekleri A Yapısı'nın C ve D Yapısı'ndan daha geç bir döneme ait olduğunu göstermektedir. Bu yapı, aynı zamanda III. Tabaka'nın dairesel yapıları ile II. Tabaka'nın daha küçük dikdörtgen yapıları arasındaki geçiş evresine ait bir bağlantı oluşturmaktadır (Dietrich vd. 2013a: 40).

B Yapısı'nın, yapı duvarından alınan tek örneğin kalibre edilmiş tarihi ise; MÖ 8300 ile 7800 aralığını¹² vermektedir. C Yapısı'ndan iki adet örnekten birisi¹³ nispeten biraz daha geç tarih vermektedir (Pustovoytov, 2002: 3). Ortalama MÖ 8000'in son çeyreğine yerleştirilen yapı duvarlarından alınan C Yapısı ile B Yapısı'nın tarihlenmesi; D Yapısı'nın ÇÇNB dolgusundan alınan örneğe göre¹⁴ daha geç bir tarih vermektedir. Bunun sebebinin ise; karbonat oluşumunun yapı doldurulduktan sonra oluşması ile açıklanır (Peters ve Schmidt, 2004: 182-183; Pustovoytov, 2006: 707-708).

C Yapısı'ndan alınan daha erken tarih veren ikinci örnek ise; yapının en dış çevre duvarı ile anakayaya yakın olan kesimi kapsayan L9-97 açmasındaki derin bir sondajdan alınmıştır ve yaklaşık MÖ 9300 tarihini¹⁵ vermektedir (Dietrich vd. 2013a: 38). Bu sonuç, C Yapısı'nın dış çevre duvarındaki yapı faaliyetlerinin D Yapısı'nın doldurulması sırasından devam ettiğini göstermektedir.

D Yapısı'nın ÇÇNA dönemine ait beş adet C¹⁴ örneği mevcuttur¹⁶. Elde edilen analiz sonuçlarının ortalama tarihleri; MÖ 10 000'in ortası ve sonu arasındaki tarih aralığını vermektedir. Kalibre edilmiş en erken tarih MÖ 9746, en geç tarih ise MÖ 8818'dir. D Yapısı'nda elde edilen bu tarihler; aynı zamanda, yerleşim yerinin ÇÇNA yapıları içinde şu ana kadar en erken tarihlerdir (Dietrich vd. 2013a: 37-38).

H Yapısı için şu ana kadar üç adet C¹⁴ örneği bulunmaktadır. Dolgudan gelen iki verinin kalibre edilmiş MÖ 8650 ± 50 ve 8680 ± 80 (%68) tarihlerini vermektedir. Diğer örnek ise; kil sıvadan elde edilmiştir ve kalibre edilmiş MÖ 8520± 60 cal BC (%68)

¹² B Yapısı'nın analiz sonucu elde edilen tarihi; GÖ 8960 ± 85 (MÖ 8300–7800 kal. - 26; Ua 19562)

¹³ C Yapısı'nın geç tarih veren yapı duvarından elde edilen tarih; GÖ 8430 ± 80 (MÖ 7600- 7200 kal.- 26; Ua 19561).

¹⁴ D Yapısı'nın içinden alınan ÇÇNB dönemi dolgusundan alınan örneğin tarihi; GÖ 8880± 60 (M.Ö 8240-7780 kal.- IGAS-2658).

¹⁵ C Yapısı'nın L9-97 açmasındaki sondajdan alınan örneğin tarihi; GÖ 9700 ± 30 (MÖ 9261-9139 kal.- UGAMS-10797).

¹⁶ D Yapısı'na ait karbon analizleri sonuçları için bkz. Dietrich vd. 2013a: Tab.1

tarihini verir. Bu sonuçlar; H Yapısı'nın ÇÇNA sonu ile ÇÇNB başında kullanılmış olduğuna işaret etmektedir (Deitrich vd. 2016: 64-65).

II. Tabaka'ya ait tek C¹⁴ örneği ise; yukarıda bahsedildiği gibi, D Yapısı'nın sözü edilen tabakaya ait dolgusundan elde edilmiştir. Elde edilen kalibre edilmiş tarih; MÖ 8240-7780 aralığını göstermektedir (Pustovoytov, 2006: 708).

Göbeklitepe'de karbon örneklerinden elde edilen tarihler, yerleşimin yontmataş endüstrisi tipoloji ile de uyum göstermektedir. 1995-1996 yılı çalışmalarında ele geçen çakmak taşı malzemeler genel olarak Erken ÇÇNB evresine tarihlendirilmektedir. Söz konusu buluntular arasında ayrıca, ÇÇNA evresine ait Helwan ve Nemrik uçları da görülmektedir (Schmidt, 1995: 9; Schmidt, 1996: 3).

4.1.5.4. Göbeklitepe Kült Yapıları Dikilitaş Buluntuları

Göbeklitepe'de T-biçimli dikilitaşlar çeşitli boyutlarda ve çok sayıda ele geçen buluntu grubunu oluşturur. ÇÇN döneme tarihlendirilen yerleşimin her iki tabakasında da görülen dikilitaşlar; boyutları ve anıtsallığı dışında, üzerinde bulundurduğu çeşitli hayvan betimlemeleri ve soyut simgelerden oluşan kabartma motifleri ile ön plana çıkmaktadır.

Bu bölümde, yerleşim yerinin ÇÇN dönemine ait her iki tabakada bulunan dikilitaşlar; üzerinde barındırdığı kabartmalar, boyutlar ve ait olduğu yapılar ile birlikte incelenmiştir. Yayınlarında belirtildiği kadarı ile numaraları ve bulunduğu yapı içinde sayısal dağılımları tabaka ve isim sırasına göre başlıklar halinde sıraya oturtularak açıklamaları yapılmıştır.

4.1.5.4.1. III. Tabaka ve Tabakalanması Belirsiz Yuvarlak Planlı Yapılar İçinde Ele Geçen Dikilitaş Buluntuları

4.1.5.4.1.1. A Yapısı

Göbeklitepe'de keşfedilen yapılardan ilki olan "A Yapısı", 1996 yılı kazı çalışmaları sırasında açığa çıkmıştır. Yapının kuzeye bakan arka kısmının köşelerinde iki dikilitaş ile kapatılan apsidal bir bölüm yer alırken, doğu ve özellikle güneydoğuda derin bir biçimde yapının duvarları zarar görmüştür (Schmidt, 2000: 21).

Ovalimsi bir plan gösteren A Yapısı'nın boyutları 15 x 10 m'dir. Yapının kuzey absidal duvarı, yan tarafından çıkıntı yaparak uzunlamasına devam eden paralel iki duvar ile bağlanmaktadır (Şekil 45). Bu planı ile yerleşim yerinde dairesel ya da oval planlı diğer III. Tabaka yapılarıyla karşılaştırıldığında daha farklı bir zemin planına sahip olduğu görülmektedir. 1998 ve 1999 yılında bu yapıya komşu olan B ve C yapılarının açığa çıkması ile çalışmalar bu alana kaydırılmış ve A Yapısı'nda yapılan çalışmalar uzun bir süre askıya alınmıştır (Schmidt, 2008a: 61-62).

Yapının tamamı henüz açığa çıkarılmadığından, ayrıntılı bir tanımlama yapılamasa da ilk incelemelerde yapının farklı zemin planının, daha geç evredeki dikdörtgen planlı mimari dokuya geçişin göstergesi olabileceği düşünülmektedir. Diğer bir yandan yapının diğer özellikleri, Göbeklitepe'nin diğer III. Tabaka yapılarının genel düzeni ile örtüşmektedir.

A Yapısı yerleşim yerinde L9-65 ve 75 açmalarına dahil edilmektedir. Yapı içinde ele geçen ve P1 olarak numaralandırılan dikilitaş üzerindeki yılan kabartmaları nedeniyle, ilk olarak "Yılanlı Dikilitaş Yapısı" (*Schlangenpfeilergebäude*) adıyla isimlendirilmiştir (Schmidt, 1997: 8; Schmidt, 1998: 3). İlerleyen kazı çalışmaları sonrası benzeri anıtsal yapıların (B, C, D yapıları) açığa çıkarılması ile "A Yapısı" olarak adlandırılmıştır (Schmidt, 2001b: 49).

A Yapısı içinde ele geçen dikilitaş buluntularına bakıldığında; şu ana kadar yapı ile ilişkili 7 adet dikilitaş saptanmıştır (Şekil 45; Tablo 3). Bunlardan 6 adedi (P1-5, 17) Göbeklitepe'de ilk yıllarda yapılan kazı çalışmalarında ele geçmiştir. Yedinci dikilitaş ise; 2012 yılında L9-56 açması doğu yürüme yolunun ve L9-65 açması kuzey yürüme yolunun kaldırılmasına dönük olarak yapılan çalışmalar sırasında, L9-65 açmasının kuzey yürüme duvarında açığa çıkarılmıştır. A Yapısı'na dahil edilen bu dikilitaş P61 numarası verilmiştir (Schmidt, 2014: 331).

Dikilitaş P1: Yapının apsidal kısmının girişinde yer alan iki (P1 ve P2) dikilitaştan birisidir (Şekil 46). Yapının açığa çıktığı alanın üst toprak kısmında tarımsal faaliyetlerden dolayı başlık kısmının büyük bölümü tahrip olmuş şekilde ele geçmiştir. Yüksekliği 3.15 m olan dikilitaşın güneydeki dar ve doğudaki geniş tarafında kabartma motifler yer alır (Şekil 47-49). Dikilitaşın başı ve diğer taraflarında kabartma motif yer almazken, kabartmalı dar tarafında toplam beş adet yılan motifi yer alır (Schmidt 1998:3).

Yılanların dördü aşağı doğru sürünürken, beşinci yılan aksi yöne doğru sürünmektedir. Yılanların üçü Nevali Çori'de ele geçen dikilitaş üzerinde (Şekil 40-41) de görülen kravat şeklindeki yiv içiresinde betimlenmiştir (Schmidt, 2007a: 117-118). Yılanların başları kalp biçiminde tasarlanırken bu tarz baş kısmı daha çok zehirli engerek yılanı veya Avrupa engereğine benzemektedir. Yılan başlarının bu şekilde tasvir edildiği kabartmaların, günümüzde hala Urfa yöresinde bulunan ve Önasya'daki en tehlikeli zehirli yılanlardan biri olarak bilinen Koca Engerek'i¹⁷ (*Vipera lebetina*) temsil ettiği düşünülmektedir (Peters ve Schmidt, 2004:183; Schmidt, 2007a: 118; Schmidt, 2007b: 121).

Doğudaki geniş tarafının üst kısmında ise; aşağı doğru dokuz, yukarı doğru sekiz olmak üzere toplamda 17 adet yılan başı yer alır. Aynı zamanda yılanların gövdelerinin iç içe geçmesi ile oluşan bir ağ benzeri desen yer almaktadır (Schmidt, 2007a: 118). Yılan motiflerinin hemen altında olasılıkla koç betimlemesi olan dört ayaklı bir hayvan yer almaktadır (Schmidt, 2007b: 119). Tasvir edilen hayvanın başında yer alan “koç boynuzu” bu yargıya varılmasının nedenidir (Schmidt, 2007a: 120).

Dikilitaş P2: P1 numaraları dikilitaşta olduğu gibi, P2 de yapının absidal kısmının girişinde yer almaktadır (Şekil 45). İlk olarak yapının tarla olarak kullanılan üst yüzeyinde tespit edilen dikilitaşın tarımsal faaliyet nedeniyle T başlığı büyük oranda tahrip olmuştur. P2'nin yüksekliği ise, P1 ile aynı olup 3.15 m'dir (Schmidt 1998: 3). Yapı içinde yer alan ve üstü taş levha ile kaplı olan sekinin seviyesine kadar açığa çıkarılan dikilitaş üzerinde, P1'de görülen yılan ve şerit kabartma tasvirlerin aksine daha farklı tasvirler yer alır (Schmidt, 2004:96). Dar arka kenarında T-başlığının hemen altında yüksek kabartma tekniğinde 'Bukranion' yer alır (Şekil 50-51). Bukranion kabartması tıpkı P1'de olduğu gibi Nevali Çori'den bilinen kravat biçimli şeritler ile çevrelenmiştir (Schmidt, 2007a: 120-122). Dikilitaşın öndeki dar kenarında, T başlığında ve yapının absidal tarafına doğru bakan geniş yüzünde herhangi bir bezeme yer almamaktadır (Schmidt, 2000: 23).

Dikilitaşın güneybatı geniş tarafında yukarıdan aşağıya doğru dikine sıralanmış üç adet kabartma hayvan tasviri bulunmaktadır. Kabartmalar yukarıdan aşağıya doğru boğa, tilki ve turna olarak sıralanmıştır (Şekil 51). Boğanın başı olasılıkla kavgaya hazır

¹⁷ Bu engerek türü kuyruğun uç kısmının sarıya yakın olmasından kaynaklı bölgede sarı engerek olarak bilinir.

bir biçimde aşağıya doğru eğik olarak tasvir edilmiştir. Ortada yer alan hayvan, vücut şekli ve duruşu ile kesin bir biçimde tilki olarak tanımlanmıştır (Driesch ve Peters 1999: 29). Tilki erkeklik cinsel organı ile belirgin bir şekilde tasvir edilirken, turna olarak tanımlanan en alttaki tasvirde kuşun bacakları anatomik olarak ters bir şekilde bükülmüştür. Doğal gözlemlere bağlı kalınmadığının göstergesi olan bu tasvirin, Schmidt (2007a: 121) tarafından kılık değiştirmiş insanı temsil edebileceği belirtilmiştir. Bu düşüncesini, “insan dizlerine” sahip olan turna kabartmalarının yerleşimde ele geçen başka dikilitaşlar üzerinde de ele geçmesi ile desteklemiş ve turna kabartmalarının şamanizmle ilişkili turna kılığına girmiş insanı temsil edebileceğini ileri sürmüştür.

P2’de kabartma tasvirler dışında görülen önemli bir özellik ise, ikincil kullanıma dair izler taşımasıdır. Dikilitaş üzerinde yer alan turna kabartması boğa kabartmasına göre daha yüzeysel işlenirken, kabartmanın sol kenarında yer alan kakma tarzındaki şerit ise, bir önceki kullanıma ait olabilecek başka bir motifin izlerini taşımaktadır. Schmidt (2007a: 122) tarafından turna tasvirinin sırtında yer alan çapraz bir şekilde yukarıya doğru ilerleyen çizginin, yeniden biçimlendirme esnasında ortadan kalktığı ve eskiye ait tasvirinde, yine başka bir kuşa ait izler taşıdığı belirtilmiştir. Devamında ise; bu tarz davranışların, eskiye ait anıların silinmek istenmesi ve eski tasvirin yerine yenisinin yapılarak da bu davranışın gerçekleştiğini belirtmiştir. İkincil kullanıma dair diğer bir veri ise; yapının iç kesimine doğru olan dikilitaşın ön yüzünün tamamen kabartmasız oluşu, absidal mekâna doğru bakan arka yüzünde ise, bukranon kabartmasının yer almasıdır (Schmidt, 2007b:119).

Kravat biçimli şeritler ile çevrelenmiş olan bukranon kabartmasının yer aldığı kenar Nevali Çori örneğinde olduğu gibi dikilitaşın ön kısmı olabileceğini belirten Schmidt (2007a: 122; 2007b: 119), bu bağlamda dikilitaşın yaygın bir şekilde görülen yerlerinin değiştirilmesi gibi ikincil kullanıma dair işaret olduğunu öne sürmektedir.

Dikilitaş P3 ve P4: Yaklaşık aynı ölçülerde olup, yapının merkez dikilitaşları olan P1 ve P2’ye paralel olarak binanın dış kısmına yerleştirilmiştir. Her iki dikilitaş üzerinde şu ana kadar herhangi bir kabartmanın varlığı tespit edilmemiştir (Schmidt, 2007a: 122). Yapının merkez dikilitaşlarının iki yanında, hemen hemen aynı mesafede ve aynı yönde yer alan P3 ve P4 yapının dışında kalan arkadaki paralel taş duvarların dolgusu içinde gömülü olarak ele geçmiştir (Schmidt, 2000: 18). P2’nin kuzeydoğu tarafında yer alan

P3'ün yüksekliği 1.84 m'dir. Yapının doğu duvarına paralel olan kalın bir duvara yaslanan dikilitaşın arka tarafı eksik olarak ele geçmiştir. Yalnızca baş kısmı çıkarılmış olan P4'ün yüksekliği ise 1.72 m'dir (Schmidt, 1998: 4; Schmidt, 2000: 21).

Dikilitaş P5: A Yapısı'nın daha geç inşa evresine ait olan bu dikilitaş yapının batı yan duvarında yer almaktadır (Şekil 52). Yüksekliği 2.10 m olan dikilitaşın geniş yüzünde kabartma bezeme bulunmamaktadır (Schmidt, 2000: 18). Görülebilen dar kısmının karın bölgesinin yapıya doğru baktığı yerde ise, aşağı doğru kıvrılan kalın bir yılan kabartması yer alır. Yılanın baş kısmı P1'de yer alan yılanlarda olduğu gibi kalp biçimindedir. Dikilitaşın arka kısmı olan ikinci dar yüzeyi ise, duvar içinde inşa edilmiş olduğundan görünmemektedir (Schmidt, 2007a: 122; Schmidt, 2011a: 922).

Dikilitaş P17: Yapının kuzeybatı köşesinde yer alan bu dikilitaşın üstünde hiçbir kabartma motifi bulunmamaktadır (Şekil 45). Oldukça tahrip edilmiş bir şekilde ele geçmiş olan söz konusu bu dikilitaş, yalnızca bir baş ile temsil edilir (Schmidt, 2007a: 122).

Dikilitaş P61: A Yapısı'nın şimdiye kadar ele geçen son dikilitaş buluntusudur (Şekil 45). Dikilitaş; L9-56 açması doğu yürüme yolunun ve L9-65 açması kuzey yürüme yolunun kaldırılmasına dönük olarak yapılan, 2012 yılı çalışmaları sırasında, L9-65 açmasının kuzey yürüme yolunda bulunmuştur (Schmidt, 2014: 331). Yerleşim yerinde yapılan çalışmalara dair yapılan yayınlarda bu dikilitaşın özelliklerine ilişkin olarak buluntu yeri ve numarası dışında herhangi bir bilgi şu ana kadar verilmemiştir. Bu nedenle dikilitaşın detaylarına dair bilgimiz mevcut durumda sadece buluntu yeri ve numarasıdır.

4.1.5.4.1.2. B Yapısı

Göbeklitepe'nin ana kazı alanında yer alan III. Tabaka ait B Yapısı, L9-66 ve L9-67 açmasının güneyinde (Şekil 44) yer alır (Schmidt 2000: 23). A Yapısı'nın absidal dikdörtgen planından farklı olarak iç çapı 10¹⁸ m olan dairesel bir plana sahip yapının merkezinde iki T-biçimli dikilitaş (P9 ve P10) yer almaktadır (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 95). Yapıya dairesel görünüm kazandıran duvarların da yer alan dikilitaşlar ise; poligonal biçimde radyal duvar çizgilerine bağlanmaktadır. Merkez dikilitaşlara göre kenarda yer alan dikilitaşlar daha kısa ve küçük boyutludur (Şekil 53).

¹⁸ B Yapısı'nın toplam çapı 15 m'dir (Schmidt, 2008: 417).

Dairesel duvar çerçevesinin yapının kuzey ve güneybatısında daha iyi izlenebildiği B Yapısı, plan olarak III. Tabaka yapıları olan C ve D yapıları ile benzerlik gösterir. Yapının merkez dikilitaşlarının olduğu iç bölümde yapılan çalışmalarda taban seviyesine ulaşılarak, yapının terrazzo tabanı açığa çıkarılmıştır (Schmidt, 2011b: 44).

B Yapısı'nda şu ana kadar yapılan çalışmalar da yapının merkezinde yer alan iki dikilitaş ve yapının her iki çevre duvarında yer alan dokuz dikilitaş ile birlikte toplamda 11 adet saptanmıştır. Yapının merkezinde yer alan dikilitaşlar dışında ikisini çevreleyen yapının ilk çevre duvarında P6, P7, P8, P14, P15, P16, P34, P58 numaralı dikilitaşlar ve ikinci çevre duvarına ait olduğu düşünülen P62 numaralı dikilitaş yer almaktadır (Şekil 54).

Dikilitaş P6: Yerleşim yerinde 1998 yılında yapılan kazı çalışmaları esnasında açığa çıkartılmıştır. İlk açığa çıkartıldığında bir taş molozunun arka kesiminde saklı halde bulunan T başlığının güney alın tarafında hayvan kabartmaları işlenmiştir. Göbeklitepe'de 1995 yılından beri açığa çıkartılan dikilitaşlar üzerindeki sürüngen tasvirlerinin aynısı olan P6'daki sürüngen tasvir alçak kabartma ile ağız kısmı ise, yüksek kabartma tekniği ile işlenmiştir (Şekil 55). Hayvanın ağız kısmında ovalden üçgene kadar değişen formda ağız ve dişler yer alır ve bu haliyle diğer sürüngen başı tasvirlerinden bütünüyle farklılaşan bir yapı sergiler. Aynı zamanda, kabartmanın T başının arka tarafında yer alması, diğer dikilitaşlara nazaran alın tarafındaki pozisyonu itibari ile alışılmadık bir görünüm sergilemektedir (Schmidt, 2000: 23-24; Schmidt, 2007a: 129–130). Dikilitaşın başında bu şekilde konumlandırılan kabartma işlemi benzeri örnek, yalnızca bitişiğindeki dikilitaştan (P14) bilinmektedir. Ancak bitişiğindeki bu dikilitaş çevre duvarı ile neredeyse tümüyle kapatılmış olduğu için, kabartmada yer alan hayvanın yalnızca kuyruğu görülmektedir (Schmidt, 2007a: 130; Schmidt, 2007b: 119).

P6'nin T başlığının arka tarafında yer alan sürüngen kabartmasının hemen altında ise, aşağıya doğru sürünen olasılıkla bir yılanı ait kabartma yer almaktadır. Dikilitaşın bu bölümünün üstü kasıtlı olarak ufak parçacıklı moloz dolgu ile örtüldüğü için yalnızca kuyruk bölümü görülmektedir (Schmidt, 2000: 24; Schmidt, 2007a: 130).

Dikilitaş P7 ve P8: B Yapısı'nın absidal duvar dizilerinin içinde yer alır (Şekil 54). L9-66 açmasının güneydoğusunda yer alan her iki dikilitaş üzerinde herhangi bir kabartma bulunmamaktadır (Schmidt, 2000: 19).

Dikilitaş P9: L-66 açmasında *in situ* olarak ele geçen B Yapısı'nın merkez iki dikilitaşın doğusunda yer alanıdır. P9 numaralı dikilitaşın yüksekliği 3.40 m olup, üzerinde ağızını hafifçe açarak güneye bakan bir tilki kabartması (Şekil 56) bulunmaktadır (Schmidt, 2007a: 127). Dikilitaşın güneye bakan geniş yüzünde yer alan tilki kabartması P2'nin ortasında yer alan tilki kabartmasından büyüktür. Dikilitaşın alın yüzeyi P10'da (Şekil 57) olduğu gibi kuzey-güney yönündedir. Her iki dikilitaşın gövdeleri birbirlerine dönük olan iç yüzeylerinde, yapının girişinin olduğu varsayılan güneydoğuya doğru zıplar şekilde ve doğal büyüklükte tasvir edilen tilki kabartması yer alır (Schmidt, 2007b: 119; Dietrich vd. 2012a: 70). Her iki dikilitaşta yer alan tilkiler açıkça görülen erkeklik organı ile tarz olarak birbirlerine benzer şekilde işlenmiştir. Her iki dikilitaşın alt kısmı tabana kadar açığa çıkarılmasına rağmen tilki dışında başka kabartma işlenmediği görülmektedir. İki dikilitaş arasında terrazzo taban yer alırken, dikilitaşlar bu tabana hafifçe degecek şekilde yapılmıştır (Schmidt, 2007a: 127-128).

P9'un önünde taştan bir kap, terrazzo tabana gömülü olarak yer alır. Dış kısımdan küçük bir kanal yatay olarak taş kabın merkezine doğru gitmektedir. Taş kaplarının buluntu konumu ve yüzeyde ele geçen diğer benzeri buluntular Schmidt (2007a: 128) tarafından "adak kapları" olarak adlandırılmıştır. Bu tarz taş kapların ilk işlevi tam olarak bilinmemektedir.

Dikilitaş P10: Yapının merkezinde yer alan ikinci dikilitaş olup batıda yer almaktadır (Schmidt, 2007a: 127). Yukarıda da bahsedildiği üzere, geniş kenarında ağızını hafifçe açarak güneye bakan bir tilki kabartması bulunmaktadır (Şekil 57). Yüksekliği 3.60 m olan dikilitaş üzerindeki bu kabartmanın hemen altında dört adet çizi bezeli (grafiti) tasvir bulunur. Bunlar, bir yaban domuzu ve üç köpek tasviridir. Tasvirlerinden birisinin kuyruk kısmı başına doğru kıvrılmış tipik olarak köpeklerde görülen şekilde belirtilmiştir. Çizi bezeli bu tasvirlerin büyük olasılıkla dikilitaşların ilk baştaki tasarlanmış bezemesine ait olmadığı ve bu tasvirlerin kompozisyon şeklinde bir av sahnesini canlandırdığı düşünülmektedir (Schmidt, 2000: 23; Schmidt, 2007a: 128-129).

Dikilitaş P14: P6'da olduğu gibi, bu dikilitaşın T başının arka tarafında kabartma motif yer almaktadır (Şekil 58). Dikilitaşın sağdaki gövde kısmı büyük oranda çevre duvarı ile kapatılması sebebiyle üzerinde yer alan kabartmanın tanımlanmasına engel oluşturmaktadır. Dikilitaşın görünebilen kısmında iki adet kabartma yer almaktadır.

Yalnızca kuyruğu görülebilen kabartmanın olasılıkla bir tilkiye ait olabileceği düşünülmektedir. Diğer bir kabartmanın ise, olasılıkla bir yılan a ait olduğu tahmin edilmektedir (Schmidt, 2007a: 129; Schmidt, 2007b: 119).

Dikilitaş P15: L9-66 açmasının batı profilinde yer alır. Dikilitaşın yönelimi yapı içinde yer alan diğer dikilitaşlardan farklıdır. Tek başına diğer dikilitaşların poligonal merkezi düzenine uymayan bu buluntu, P9 ve P10’da olduğu gibi kuzey-güney yönünde konumlandırılmıştır. Benzerleri daha sonra çok sayıda ortaya çıkan, T başlığında kol genişliğinde bir delik yer alır. P15’in konumlandırılışı bakımından A Yapısı’nın dikilitaş düzeni hakkında da bilgi vermektedir (Şekil 54). A Yapısı’nda yer alan P5, yapı içindeki diğer dikilitaşlardan farklı olarak P1 ve P4 numaralı dikilitaşlara çapraz olarak konumlandırılmış olması, yine B Yapısı’ndaki P15’in konumlandırılışı ile birlikte merkezi düzenden sapma gösteren bu dikilitaşların bilinçli bir şekilde paralel düzende yerleştirildiği düşünülmektedir (Schmidt, 2007a: 125).

Dikilitaş P16: B Yapısı’nın kuzeybatı duvarında sadece profilden yükselen bir biçimde T başlığı ile bilinir. Dikilitaşın radyal yönelimi yapının orta noktasına doğrudur (Şekil 54). Ön yüzü henüz tam olarak açığa çıkarılmadığı için herhangi bir kabartmaya sahip olup olmadığı şimdilik bilinmemektedir. Dikilitaşın hemen önünde büyük bir fallus heykeli bulunmuştur (Schmidt 2000a: 23; Schmidt, 2007a: 129).

Dikilitaş P34: L9-67 açmasında ortaya çıkarılmış olan dikilitaş P34, yapının kuzey duvarının ortasında yer almaktadır. T başlı olan bu dikilitaş, P7 ve yapı merkezinde yer alan P9 gibi kuzey-güney ekseninde yerleştirilmiştir.

Dikilitaş P58: L9-67 açmasında 2011 yılında yapılan kazı çalışmaları esnasında açığa çıkmıştır. Açmanın kuzey kenar yolunun, yapının kuzey çevre duvarına kadar olan bölümün kazılması sırasında açığa çıkan bu dikilitaş buluntu sırasına göre P58 numarası ile adlandırılmıştır (Şekil 59). Diğer bir yandan açma içinde devam eden çalışmalar esnasında orthostata benzer bir kapı deliği taşı, duvar içinde dikilmiş olarak *in situ* durumda ele geçmiştir. Taş üzerinde bulunan açıklığın çevresinde bukranium ve iki tilkiden oluşan kabartma yer alır¹⁹ (Schmidt, 2013: 81).

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Beşinci Bölüm “Konteks” başlığı.

Dikilitaş P62: 2011 yılı çalışmaları esnasında, L9-67 açmasında duvar içinde gömülü olarak bulunan ve ‘giriş taşı’ olarak adlandırılan *in situ* eserin açığa çıkması ile çalışmalar batı yönüne kaydırılmıştır. P62 numaralı dikilitaş, bu alanda sürdürülen çalışmalarda, B Yapısı’nın ikinci çeperine ait olduğu düşünülen çevre duvarında ele geçmiştir (Schmidt, 2014: 331).

Sonuç olarak; yapı içinde şu ana kadar toplamda 11 adet dikilitaş ele geçmiştir. Ancak yapının doğu ve kuzeydoğu duvarı içinde yeni dikilitaşların bulunması olasıdır. P15, P10 ve P9’un paralel dizisi göz önüne alındığında bu diziyi tamamlayacak dördüncü bir dikilitaşın olası varlığı, yapı içinde ilerleyen kazılarda açığa çıkması muhtemel görünmektedir. Nitekim yapının kuzey duvarının ortasında yer alan P34 ve güneydoğu duvarında yer alan P8 arasında büyük bir boşluk bulunmaktadır. Yapının merkezinde yer alan iki dikilitaş ile birlikte, bunları çevreleyen on adet dikilitaşın var olabileceği düşünülebilir. P16 ile P15’in karşılığının burada yer alan boşluk içinde olabileceği ve iki yeni dikilitaşın açığa çıkması durumunda bu düşüncenin doğruluğu da belirginleşecektir.

Yapı içinde ele geçen dikilitaşlar üzerindeki kabartmalar değerlendirildiğinde, A Yapısı’nın baskın olan yılan motifinden ziyade, B Yapısı’nda tilki tasvirinin hâkim olduğu görülür. Tilkilerin eril cinsiyeti açıkça vurgulandığı görülen B Yapısı kabartmalarında A Yapısı’nda olduğu gibi harmani motif bulunmamaktadır. Dikkat çekici diğer bir unsur ise, B Yapısı dikilitaşlarının hiçbirinde Nevali Çori’den bilinen atkı motifinin şu ana kadar görülmemesidir.

4.1.5.4.1.3. C Yapısı

C Yapısı, A ve B Yapısı’nın hemen doğusunda yer alan dairesel ve toplam çapı 30 m’den büyük olan bir yapıdır (Şekil 60). Yapının merkezi antik dönemde büyük oranda tahrip edilmiştir. L9-75, 76, 77 ve L9-85, 86, 87 açmalarında ortaya çıkarılan bu yapı doğrudan anakaya üzerinde yer alır (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 95). Antik dönemde büyük oranda tahrip edilen yapının (Schmidt, 2007a: 138) doğu duvarı L9-96, 97 açmasının bulunduğu alana doğru devam ettiği görülmektedir (Piesker, 2014: 20).

Eş merkezli en az üç çevre duvarına sahip olan yapının en dışında çember oluşturan geniş bir duvar örgüsü yer almaktadır. Yapının en dış çemberini oluşturan bu duvar güneye doğru galeri şeklinde uzamaktadır. Ön kısmı ‘U’ şeklinde işlenmiş yekpare

bir taş blok ile biterken buranın yapı girişi olarak düzenlendiği (Şekil 61) anlaşılmaktadır (Schmidt, 2007a: 143). Diğer bir yandan, giriş kısmı güneybatıda, bina kompleksini oluşturan ikinci kalın duvar çemberi ile birleşir. Dıştaki ikinci çembere bağlanan, güneydeki koridor şeklindeki geçit ile birlikte yapının çapı da göz önüne alındığında şu ana kadar Göbeklitepe’de açığa çıkartılan en büyük yapı kompleksi olma özelliği sergiler (Türkcan, 2006: 100).

C Yapısı’nda ikisi merkezde olmak (P35, P37) üzere, toplam 21 adet dikilitaş ortaya çıkarılmıştır (Tablo 3). Bu dikilitaşların saat yönünde 11 tanesi (P13, P27, P39, P28, P29, P46, P47, P26, P40, P36 ve P24), yapıyı oluşturan birinci duvar çemberinde yer alır. Yine saat yönünde 8 tanesi ise (P11, P12, P49, P44, P25, P45, P59? ve P23) kalan yapının etrafını çeviren ikinci duvar çemberinde yer alır²⁰. Yapı içinde ele geçen dikilitaşların hepsi Göbeklitepe’nin III. Tabaka yapılarında görüldüğü gibi T-biçimli başlığa sahiptir. Yapının merkezinde yer alan P35 ve P37 antik döneme ait büyük bir çukur tarafından tahrip olmuştur²¹. Merkez dikilitaşların üst kısımları büyük oranda tahrip edilerek, büyük parçalar halinde çukur içine doldurulmuştur (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 95).

Yapı merkezinde yer alan dikilitaşlar:

Dikilitaş P35: L9-87 açmasında yer alan bu dikilitaş, tahribat sonucu devrilerek kırılmış bir şekilde ele geçmiştir. Yapının merkez doğu dikilitaşı olan P35’in T-biçimli başını oluşturan bölümü ile gövde üst kısmı yaşanan tahrip sonucu birçok parçaya ayrılarak, alana dağılmıştır (Şekil 62). Yalnızca gövde dip kısmı *in situ* halde ve kaidesi içinde ele geçmiştir (Schmidt, 2011c: 211).

Tabandan ortalama 30 cm yüksekliğinde bir podyum üzerinde yer alan dikilitaşın (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 95) *in situ* halde kalan parçasının yüksekliği 2.60 m, zemin kısmında gövdenin kenarları ise 160 x 45 cm ölçülerindedir (Piesker, 2014: 22).

²⁰ C Yapısı’nın dikilitaşlarına ilişkin bilgiler, metin içinde yine saat yönünde bulunduğu numara sırasına göre anlatılacaktır.

²¹ C Yapısı’nın merkezinde yer alan çağı yaklaşık 10 m’yi bulan tahribat çukuruna ait izler, merkez dikilitaşların imhasına dönük bir amaç taşıdığı düşünülmektedir. Söz konusu tahribat çukurunun mutlak tarihlenmesi mümkün olmamakla birlikte, alanda bulunan çanak-çömlek parçaları Bronz ve Demir Çağı arasında bir dönemin ipuçlarını vermektedir (Schmidt, 2011c: 211).

Çevresinde bulunan kırık parçalarının, sanal tümlenmesi ile dikilitaşın yüksekliğinin yaklaşık 5 m olduğu saptanmıştır (Schmidt, 2010a: 249).

Dikilitaşın oturduğu kaide kısmı ise 175x65 cm ölçülerindedir. Kaide içine oturtulması sonrası, kaide kısmında kalan açıklık çamur harç ve şerit halinde taş parçaları doldurularak dik konumda durması amaçlanmıştır (Piesker, 2014: 22). Ancak; dikilitaşın gövdesi kaide içinde dik olarak değil, iki parça halinde ve doğu yönünde yatık vaziyette bulunmuştur. Tahribat çukurunun oluşturulduğu dönemde kırıldığı düşünülen dikilitaşın, T-biçimli baş kısmı şu ana kadar bulunamamıştır (Schmidt, 2011c: 211).

Dikilitaşın yoğun tahribatına rağmen *in situ* durumdaki kısmının yüzeyinde bir kabartma motifi görülmektedir (Piesker, 2014: 22). Bu motifin bir hayvana ait olduğu, sağlam durumdaki sırt çizgisinden anlaşılmaktadır. Hayvanın kuyruk ve arka ayaklarının duruş şekli, P2 ve P21'in üzerinde bulunan motiflerle karşılaştırma imkânı vermektedir. Bu karşılaştırmadan anlaşıldığı üzere, kabartmanın bir boğa betimlemesi olduğu söylenebilir. Dikilitaş üzerinde başka kabartma motiflerin var olup olmadığı tahribat nedeniyle saptanamamıştır. *In situ* ele geçen alt gövdesinin batı yönüne doğru bakan geniş yüzeyinde ise normalde çok homojen olan kireçtaşı dokusunun bozukluğu, aynı zamanda bu dikilitaşın kuvvetli bir ateşe maruz kaldığını göstermektedir (Schmidt, 2010a: 249-250; Piesker, 2014: 22).

Yoğun ateşin yarattığı tahribat sonucu olarak, boğa kabartmasının baş ve ön gövde kısmı tamamen tahribat olmuştur. Boğa tasvirinin arka gövde kısmı ise tanımlanabilir halde günümüze kadar ulaşmıştır (Schmidt, 2011c: 211). Dikilitaşın doğuya bakan geniş yüzünde ise herhangi bir tasvir bulunmamaktadır. Ancak güneydoğu yönüne bakan kesiminde, P37'de olduğu gibi dar yüzeyinde bantlar hâlinde işlenmiş kabartma tekniğiyle 'atki' motifi yer alır (Schmidt, 2010a: 250).

Dikilitaş P37: L9-77 açmasında bulunan ve yapının merkez batı dikilitaşı olan P37, iki parça halinde kırık olarak ele geçmiştir (Şekil 63). Baş kısmı P35'de olduğu gibi eksik olup, yine aynı tahribat nedeniyle kırıldığı ve bu nedenle günümüze sağlam olarak gelmediği düşünülmektedir. Alt gövdesi, tahribat nedeniyle kaide kısmından koparılarak, doğu yönünde yatık vaziyete ve eğik olarak bulunmuştur. Ele geçen alt kısmının genişliği 160 x 50 cm, oturduğu kaide boşluğu ise 185 x 120 cm'dir. Bu ölçüleri ile P35'in neredeyse iki katı kaide boşluğu mevcuttur. Dikilitaşın kaide dışında ele geçmesi

sebebiyle birleştirilen parçaları *in situ* halde duracak şekilde yeniden kaide boşluğuna oturtulmuştur (Piesker, 2014: 22). Gövdeye ait parçaların birleştirilmesi sonrası anakaya üzerindeki kaideden itibaren yüksekliği 3.30 m olarak ölçülmüştür (Schmidt, 2011c: 212). Eksik olan başlık kısmı ile birlikte, bu boyutun 5 m'ye ulaşacağı düşünülmektedir. Dikilitaşın, kaide içine yerleştirilme çalışması esnasında kaide boşluğundaki dolgu kaldırılmış ve kaidenin 40 cm'lik bir derinliğe sahip olduğu saptanmıştır. Piesker'e (2014: 22) göre kaidenin gereksiz genişliği inşa sırasında bir planlama hatası ya da ikincil bir inşa faaliyet olarak yorumlanabilir. Eğer bir planlama hatası olarak farklı genişliklerde kaideler oluşturulmamışsa, P37'nin farklı bir yere konulmak üzere ikincil bir işleme tabi tutulduğu düşünülebilir. Tam tersi, P35'in kaide kısmının da birincil inşa esnasında P37'de olduğu gibi geniş bir kaideye sahip olup ikincil inşa sürecinde ise daraltıldığı sonucu olarak da yorumlanabilir.

Dikilitaşın üzerinde bulunan kabartmalar, dikilitaşın yan ve ön yüzünde yer almaktadır. Gövdesinin güneydoğuya doğru bakan dar yüzeyinde, bantlar hâlinde işlenmiş iki adet kabartma hat şeklinde 'atki' motifi yer almaktadır. Diğer bir kabartma ise; C Yapısı'nın ortasına kadar uzanan dikilitaşın yatık gövdesinin geniş yüzeyinde bulunan büyük bir tilki kabartmasıdır (Schmidt, 2010a: 249; Schmidt, 2008b: 28). T-biçimli baş kısmının bulunamaması sebebiyle herhangi bir kabartmanın mevcut olup olmadığı bilinmezken, tilki ve atki tasvirinin dikilitaş üzerinde yer alan yegâne kabartma motifler olduğu düşünülmektedir (Schmidt, 2011c: 212).

C Yapısı merkez dikilitaşları birbirine paralel şekilde konumlandırılmamıştır. Bununla birlikte dikilitaşların güney tarafları birbirine ve dolayısıyla güneyde olduğu kabul edilen giriş kısmına doğru eğilerek yerleştirilmiştir. Her iki dikilitaşın ekseni ise 4.5 derecelik bir açı oluşturmaktadır. P35; 18 derecelik bir açı ile P37 ise kuzey-güney ekseninde 22.5 derecelik açı ile bükülmüştür. Bunun sonucu olarak her iki dikilitaş da kuzeybatı-güneydoğu yönüne doğru bir konum sergilemiştir. Sıklıkla giysiler olarak yorumlanan dikilitaşın dar kısmında yer alan iki dikey kıvrımın önü ise Mezopotamya ovasına bakar durumdadır. Bu da yapıyı inşa edenler açısından, dikilitaşların konumlandırılmasında peyzaj ve kozmoloji ilişkisinin belirleyici bir rol oynadığı yorumunu getirmektedir (Piesker, 2014: 23).

Yapının birincil çevre duvarında yer alan dikilitaşlar:

Dikilitaş P13: L9-76 açmasının kuzeyinde, yapının güneybatısında yer alan dikilitaş (Şekil 61) kabartmasız olarak ele geçmiştir. Dikilitaşın genişliği 25 cm, yüksekliği ise 2.35 m'dir. Güney tarafı pürüzlü olup taban kısmı ise kırıktır. Bu nedenle, taş zemininden 1.20 m yüksekliğindeki duvarın içine yerleştirilmiş bir döşeme üzerine oturur (Kesit fotosu) ve olasılıkla yük sonucu parçalanmıştır. P13'ün düşük yüksekliğine rağmen her iki taraftan kaya tabanına kadar izlenebilmektedir (Piesker, 2014:23).

Dikilitaş P27: L9-77 açmasının güneyinde, yapının batısında yer alan ve *in situ* halde tamamen sağlam olarak ele geçen P27 numaralı dikilitaşın, yüksekliği 3.30 m, yapıya dönük olan dar kenar genişliği ise 43 cm'dir (Piesker, 2014: 24). Dikilitaşın alt kısmının anakayadan şekillendirilen taban içine yerleştirilmiştir (Schmidt, 2008b: 29; Schmidt, 2010a: 251).

Dikilitaşın en çarpıcı özelliği ise, yapı içine dönük olan dar yüzünde yüksek kabartma olarak yapılmış yırtıcı bir hayvana ait tasvirdir (Şekil 64). Yırtıcı hayvanın kuyruk ucunda delik yer almaktadır. Tek parça halinde yapılmış olan dikilitaşın, yüksek kabartmalı tasvirinin hemen altında ise alçak kabartma ile yaban domuzu motifi yer almaktadır (Schmidt, 2008b: 29; Piesker, 2014: 24).

Bu tasvirin hemen altında ise zoolojik tanımlama açısından bir tavşan betimlemesinin yer aldığı düşünülmektedir. Yaban domuzu motifi nispeten küçük ve alçak kabartma tekniğiyle yapılmıştır. Tasvirin sadeliği hemen üzerinde yer alan gösterişli yüksek kabartma motif ile birlikte değerlendirildiğinde bir tezat oluşturmaktadır (Schmidt, 2010a: 250-251). Bu kabartmalarının altında ise ek olarak, atkı veya giysi olarak yorumlanan iki düşey çizgi yer alır (Piesker, 2014: 24).

Dikilitaş P39: L9-77 açmasının doğusunda, P27'nin hemen yakınında bulunmaktadır. Yüksekliği 3.30 m, genişliği ise 45 cm olan bu dikilitaş üzerinde herhangi bir kabartma motifi bulunmamaktadır (Şekil 65). Yalnızca batı bölümünde bir dizi açılmış oluk yer alırken, doğu tarafında ise T başlığı belirgin bir şekilde düzleştirilmiştir (Schmidt, 2010a: 251; Piesker, 2014: 25).

Dikilitaş P28: L9-87 açmasının kuzeybatısında yapının ise kuzeyinde yer alan bu dikilitaşın yüksekliği 2.25 m'dir (Şekil 65). Yapının güneyinde yer alan P36'ya paralel

şekilde konumlandırılan bu dikilitaşın alt kısmı kırılmıştır. Gövdenin batı yüzünde ve alın kısmının yapıya dönük ön tarafında, üç adet yaban domuzu kabartması yer alır (Şekil 66-67). Bu kabartmaların iki tanesi, dikilitaşın batı tarafında yer almaktadır (Piesker, 2014: 25).

Ancak ön dar yüzeyinde iki adet soyut simge yer almaktadır. İlk motifi oluşturan H-biçimindeki simge iki yarım daire ile birlikte gösterilmiştir. Soyut simgelerin kombinasyonu açısından değerlendirildiği yerleşimde bulunan ilk örneği teşkil etmektedir. Bu iki simge, benzer dikilitaşlarda sıkça görülen papaz atkısı benzeri yan şeritler tarafından çevrelenmektedir (Schmidt, 2007a: 138; Schmidt, 2007b: 119). Hemen altında bulunan ikinci motif, örneğine Göbeklitepe’de sık rastlanan 90° çevrilmiş, ters H-biçiminde simgedir. Bu simgelerin alt kısmından itibaren dikilitaş gövdesi kırıktır. Kırık gövde ikincil olarak yapılmış olan bir duvar üzerine yerleştirilip, bu şekilde ayakta duran bir görüntü oluşturulmuştur (Schmidt, 2008b: 29; Schmidt, 2010a: 251; Piesker, 2014: 25).

Dikilitaş P29: L9-87 açmasının ve yapının kuzeyinde, P28’in ise doğusunda yer alır. Bu dikilitaş, 26 cm genişliğinde ve 3.55 m yüksekliğindedir (Şekil 68). Dikilitaşın doğu bölümünden, bütün olarak inşa durumu görülebilmektedir. Ön yüzünde ‘papaz atkısı’, batı tarafında ise şematik hayvan izleri görülmektedir. Ancak; işlenmek istenen kabartma silinmiş olduğu için bu kabartmanın neye ait olduğu belirsizdir. T-başının doğu tarafında ise iki adet oyuk yer almaktadır (Schmidt, 2008b: 31; Piesker, 2014: 26).

Dikilitaş P46 ve P47: L9-87 açmasının doğusunda ve P29 ile P26’nın arasında yer alan her iki dikilitaşın üzerinde kabartma motif bulunmamaktadır (Şekil 68). Dikilitaşların üzerinde, sadece Nevalı Çori tipi el ve kol betimlemeleri bulunmaktadır (Schmidt, 2010a: 252). Her iki dikilitaş da *in situ* durumda olmayıp, yapı içinde boşluğa düşmüş olarak ele geçmiştir. Bununla birlikte, her iki dikilitaşın da yapının doğu duvarında yer alan izlerinden, yapı duvarındaki buluntu durumları hakkında bilgi edinilebilmektedir. 1.90 m yüksekliğinde olan P46’nın kuzey köşebent dolgusu, duvar örgüsünde yer alan boşluğundan anlaşıldığı kadarı ile yaklaşık 75 cm yüksekliğinde olup 30 cm bir derinlikte yerleştirilmiştir. Aynı şekilde 1.90 m yüksekliğinde olan P47, yapı duvarında 60 cm’lik bir derinlikle yerleştirildiği anlaşılmaktadır (Piesker, 2014: 26-27).

Dikilitaş P26: L9-87 açmasında, yapının doğusunda ve P40'ın hemen yanında yer alan P26 numaralı dikilitaşın genişliği 45 cm, yüksekliği ise en az 2.50 m'dir (Piesker, 2014: 27). Dikilitaşın geniş yüzü yapının güneyine bakarken, T başlığı yapı içine doğru yönelmektedir (Şekil 69). Alın kısmında küçük erkek yaban domuzu kabartması (Şekil 70) bulunmaktadır (Schmidt, 2007a: 138).

Dikilitaş P40: L9-86 açmasında, yapının güney doğusunda ve P26'nın hemen bitişiğinde yer alır. Bu dikilitaş, 25 cm genişliğe ve 2.50 m yüksekliğe sahiptir. Dikilitaşın alt kısmı, her iki tarafından bağlantı noktası olan bir duvar örgüsü içine yerleştirilmiştir (Şekil 69-71). Bu kısım daha sonradan bir niş tarafından gizlenmiş, yaklaşık 60 cm derinlikte duvar örgüsü içine yerleştirilerek dik konuma getirilmiş ve gövdesi ile bağlantı noktası olmayan hemen arkasındaki yüksek duvarın önüne yerleştirilmiştir. Dikilitaşın arkasında yer alan yüksek duvar ile tek bağlantı noktası ise başlık kısmıdır. Baş kısmının bu bağlantısı, yüksek duvar kesitindeki ilk yerinden alınarak, konumu öncesinde bilinen dikilitaşın, daha sonra öne doğru yerleştirilmiş olabileceği düşünülmektedir (Piesker, 2014: 27).

Dikilitaş üzerinde yer alan kabartmalar ise; sadece ön kısmında yer alan ve Nevali Çori'den bilinen el motifleri ile temsil edilir. Düz bir kabartma olarak şekillendirilmiş olan el motifinin kolları ise sadece imla yoluyla belirtilmiştir. Üzerinde el motiflerinin dışında başka kabartma bulunmamaktadır (Schmidt, 2008b: 30).

Dikilitaşın üzerinde yer alan kol ve el motiflerinin durumu, D Yapısı'nın merkez dikilitaşlarında olduğu gibi 'insanı' karakterize etmektedir. F Yapısı'nın merkezi dikilitaşları (PXXXVI ve PXXXVII) ve yapı duvarında bulunan PXXVI numaralı dikilitaşlar üzerinde de görülen benzeri motifler aynı zamanda, II. Tabaka yapılarından Aslan Dikilitaşlı Yapı'nın dış duvarında (PV) ve L9-17 açmasında bulunan yapının merkez PXXVIII ve PXXIX numaralı dikilitaşları üzerinde de benzeri kabartmalar mevcuttur. C Yapısı'nın duvar örgüsü içinde yer alan (P46, P47 ve P40) dikilitaşlar iki yorumu beraberinde getirir (Piesker, 2014: 27).

Birincisi; el ve kol motifleri D Yapısı'nda olduğu gibi III. Tabaka yapılarında yalnızca merkez dikilitaşlara has bir durum ise; C Yapısı'nda ele geçen her üç dikilitaşın buluntu durumu ve iki dikilitaşın (P46 ve P47) boyutları ile II. Tabaka'ya ait olup, C Yapısı'nda yeniden düzenlendiği düşünülebilir. Nitekim P40'ın baş kısmının hemen

altında yer alan kırık, bu konuda bir yoruma götürebilir. Piesker'e (2014: 27) göre; dikilitaşın yan yüzeyinde başka bir dikilitaşın baskısı ile kırıldığı ve son konumlandırılışında, bulunduğu konumuyla mümkün görünmemektedir. Kırığa neden olan şeyin olasılıkla, dikilitaşın son inşasından önce devrilmiş olabileceğidir. Kırılma sonrası, C Yapısı'nda yeniden inşası sırasında bir araya getirildiği görülmektedir. Olasılıkla dikilitaş üzerinde yer alan kabartma ile ilişkili olarak nesneye duyulan saygınlık yeniden bir araya getirme sebebi olabilir. İkinci bir yorum ise; bu tarz dikilitaşların III. Tabaka yapılarında sadece merkez dikilitaşlara has bir durum olmadığı şeklindedir.

Dikilitaş P36: 2008 yılı çalışmalarında L9-86 açmasının kuzeyinde bulunan dikilitaşın yüksekliği 3.10 m, dar yüzünün kalınlığı ise 50 cm kadardır (Piesker, 2014: 29). Yapının güneyinde yer alan bu dikilitaş (Şekil 61 ve 71), aynı zamanda kuzeyde yer alan P28'e paralel olarak konumlandırılmıştır. Başlık kısmı ise P35'in batısına bakmaktadır. Dikilitaşın sağ gövde yüzeyinde, iki adet turna ve bir adet yaban domuzu kabartması yer alır. Bu motif kombinasyonu, Göbeklitepe'de bulunan harmani motifler içinde, kuş ve yırtıcı hayvan motifinin bir arada kullanıldığı ilk örnektir (Schmidt, 2010a: 252).

Dikilitaş P24: L9-86 açmasının batısında, yapının güneyinde yer alan P24 numaralı dikilitaşın (Şekil 61 ve 71) ölçüleri, P36 ile aynı olup yüksekliği 3.10 m dar yüzünün kalınlığı ise 50 cm'dir (Piesker, 2014:29). Kuzeyde yer alan P39'a paralel olarak konumlandırılan dikilitaşın, sol geniş yüzeyinde tilki motifi yer alır. Bu motif kabartma şeklinden ziyade kazıma yoluyla şekillendirilmiştir (Schmidt, 2010a: 252).

Üst kısmı kırılmış olan dikilitaş, ince bir toprak tabakasının üzerine oturtulmuş, alt bölümü ise kısmen taş duvar örgüleri ile dikey konumda sabitleştirilmiştir. Diğer dikilitaşlara göre, iç duvara yalnızca arka tarafı dayandırılmıştır. Ön tarafında yer alan niş benzeri destek duvarının kalınlığı maksimum 10 cm'dir (Piesker, 2014: 29).

Yapının ikincil duvarında yer alan dikilitaşlar:

Dikilitaş P11: L9-76 açmasının doğusunda yer alan dikilitaşın üst kısmı büyük oranda tahrip olmuştur (Schmidt, 2007a: 139). 2000 yılında yapılan çalışmalar esnasında C Yapısı'nın güneybatısında iç halka duvarının hemen arkasında terrazzo taban tespit

edilmiştir. Bu bulgu P11 ile hemen yanında yer alan P12 arasında ikinci bir ‘teras duvarı’ ile dar bir şerit halinde sınırlandırılmıştır. Her iki dikilitaşın doğu tarafında yer alan bu teras duvarı P12’ye doğru dikine uzanmaktadır (Piesker, 2014: 36).

Dikilitaşın tahrip olan üst kısmında, sadece büyük bir hayvana ait olduğu düşünülen ayaklar görülebilmektedir (Şekil 72). Ayakların güçlü bir şekilde betimlenmesi ve beş adet pençesinin bulunması, Peters ve Schmidt (2004: 184) tarafından kabartmanın büyük bir etobur hayvana; dolayısıyla bir ayıya ait olabileceği şeklinde yorumlanmıştır. Açığa çıkmamış olan dikilitaşın alt bölümünde birtakım kabartmaların olabileceğini belirten Schmidt (2007c: 100), sağlam olarak ele geçen bölümünde ise iki adet daha tasvir görüldüğünü ve bunların yaban domuzu ile bir hilal tasviri olduğunu belirtmektedir.

Dikilitaş P12: L9-76 açmasının orta noktasında yer alan bu dikilitaş, C Yapısı’nın güneybatısında bulunmaktadır. T-başında bütün yüzeyini kaplayacak bir şekilde kabartma ile süslenmesi bakımından, diğer dikilitaşlara göre farklılık sergilemektedir. Dikilitaşın T başının hemen altındaki gövde üzerinde de kabartma motifler (Şekil 73) bulunmaktadır (Schmidt, 2007a: 139).

T başlığında yer alan kabartmalarda, ördeğe benzere beş adet kuş, ağ benzeri çizgili desen içinde hareket eder şekilde tasvir edilmiştir. Söz konusu tasvirde bir kompozisyon oluşturulduğu görülmektedir. Kabartmanın işlendiği başlığında, tüm yüzeye işlenen motifler, olasılıkla boş yüzeyleri doldurma içgüdüsüyle açıklanabilir. Ağ deseni tüm yüzeye yayılırken, sadece kuşlar için boş bir alan bırakılmıştır. Ağ ve kuş motiflerini birlikte değerlendiren Schmidt’e göre (2007a: 139-140) burada “ağla kuş avı” betimi söz konusu olabilir. İkinci bir yorum ise; kuşların bakış yönlerinin aynı olması ve farklı konumlarda görünen ayak duruşları ile soldan sağa doğru sıçrayışlarının doğadaki aktarımı söz konusu olduğu şeklindedir. Kompozisyonda yer alan taş ve kayalıklar ile birlikte bunların üzerinden sıçrayan kuşlar doğal çevrenin aktarılacak istendiği şeklinde yorumlanabilir.

Dikilitaş gövdesinin üst kısmında ise; erkek yaban domuzu ve onun hemen altında ise dişlerini parlatan bir tilki başı yer alır (Schmidt, 2007b: 122). Yaban domuzunun büyük başı, dışarıya doğru çıkmış şekilde sivri dişlerinin vurgulanması ve tehditkâr bir şekilde sağa doğru bakması, güçlü bir şekilde tasvir edilmek istendiğini göstermektedir.

Erkek yaban domuzunun ağız kısmının hemen üst tarafında, yaklaşık 20 cm derinliğinde bir delik yer almaktadır. Schmidt'e (2007a: 140) göre; erkek yaban domuzunun, ağ motifinin aksine diğer motifler ile bir ilişkisi bulunmamaktadır.

Yaban domuzunun hemen altında yer alan tilki kabartması ise; P2, P9 ve P10'da yer alan tilki kabartmalarına benzer şekilde betimlenmiştir (Schmidt, 2007b: 122). Gövde kısmında kabartmanın devam etmediği bilinmemektedir. Tilki kabartmasının ense bölgesine kadar olan bölüm, P11'de olduğu gibi terrazzo tabanın dikilitaşın bir bölümünü kapatmasından kaynaklı alt bölümü açığa çıkarılamamıştır (Piesker, 2014: 36; Schmidt, 2007a: 140). P12'de yer alan yaban domuzu kabartmasının hemen önünde, yine orta büyüklükte erkek yaban domuzuna ait bir heykelin ele geçmesi ilginç bir bulgu olarak görülebilir (Schmidt, 2007a: 140).

Dikilitaş P49: L9-76 açmasının kuzeyinde yer alan dikilitaş, 2010 yılında yapılan sondaj²² çalışması sırasında bulunmuştur (Şekil 74). Terrazzo platformunun hemen kuzeyinde ele geçen P49'un yalnızca alt kısmı ele geçebilmiştir (Schmidt, 2012: 324). Sağlam olan *in situ* durumdaki alt kısmının genişliği 27 cm'dir. Ele geçmeyen üst kısmında kabartmanın varlığı mevcut durumda bilinmemektedir (Piesker, 2014: 37).

Dikilitaş P44: L9-77 açmasının güneybatısında yer alır. Kırık bir şekilde ele geçen P44 numaralı dikilitaşın *in situ* durumu tespit edilememiştir. Dolayısıyla ikincil bir kullanım olarak işlev gördüğü de düşünülebilir. Kırık olarak ele geçen dikilitaş parçasında herhangi bir kabartma tasvir bulunmamaktadır (Piesker, 2014: 21; Schmidt, 2008b: 32).

Dikilitaş P25: L9-77 açmasının kuzeyinde yer alan P25 numaralı dikilitaşın yüksekliği 2.60 m, genişliği 22-24 cm'dir (Şekil 75). C Yapısı'nın iç duvarında yer alan dikilitaşlara göre yüzeyi daha pürüzsüz işlenmiştir. 2011 yılında dikilitaşın yer aldığı kesimde 'C Sondajı' olarak adlandırılan derinleşme çalışması sırasında, dikilitaşın önünde bulunan duvarın hemen alt kesiminde, yapının üzerine oturduğu anakayaya ulaşılmış ardından dikilitaşın güneye doğru eğimli olduğu görülmüştür (Piesker, 2014: 37).

²² Bu tarihte ve sonraki yıl da yapılan sondaj çalışmasının amacı, bilimsel sorulara cevap aramak amacı taşımamaktadır. Göbeklitepe'nin üst çatı projesi kapsamında, çatı taşıyıcı elamanların belirlenen alanlarda açılan sondajlardır.

Dikilitaşın üzerinde küçük bir yaban domuzu kabartması bulunmaktadır. Dar yan yüzeyinde bulunan bu yaban domuzu motifi, dikey olarak yerleştirilmiş ve yüzü aşağıya doğru bakacak şekilde işlenmiştir (Schmidt, 2008c: 421).

Dikilitaş P45: 2008 yılı çalışmaları sırasında ele geçen bu dikilitaş, L9-77 açmasının kuzeyinde yer alır. Ele geçen parçası üzerinde şu ana kadar kabartma tasvir saptanmamıştır (Schmidt, 2008b: 32). P25'in hemen kuzeydoğusunda yer alan (Şekil 75) bu dikilitaşın, P25'e uzaklığı yalnızca 1.5 m'dir. P25'in eğimli durumuna nazaran, P45 daha dik bir konumdadır (Piesker, 2014: 37).

Dikilitaş P59: L9-77 açmasının kuzeydoğusunda yapının ise kuzeyinde yer alır. P45'den yaklaşık 1.50 m uzakta, duvar örgüsünden sıyrılmış bir taş plaka yer alır. Konumu ve orantısı ile P25 ve P45'i andıran taş plakanın üst kısmı pürüzsüz olarak işlenmiştir. Piesker (2014:37) bu taş plakanın dikilitaş olma durumunun belirgin olmadığını olasılıkla dikilitaşa ait bir parça olmadığını belirtirken, Dietrich ve diğerleri tarafından ise; dikilitaş olarak tanımlanmış ve yapının planında 59 numarası ile işaretlenmiştir (Dietrich vd. 2013b: 30).

Dikilitaş P23: L9-86 açmasının kuzeydoğusunda yer alan dikilitaşın, sol gövde yüzeyinde doğal ölçülere yakın olan yaban domuzu kabartması yer alır. Motifin gövdesi çevre duvarı tarafından tümüyle kapatılmıştır (Schmidt, 2007a: 139). Dikilitaşın arka bölümünde yine bir kabartma motifin yer aldığı izlerden anlaşılmaktadır. Ancak motifin içeriği tam olarak belirlenememiştir (Schmidt, 2014: 330).

Yukarda genel hatlarını belirttiğimiz Göbeklitepe C Yapısı'nın şimdiye kadar saptanmış olan tüm dikilitaşları, düzenleniş olarak genelde radyal bir biçimde olmasına karşın, istisna olarak birbirine paralel konumlandırılmış olanları da mevcuttur (Şekil 76). Örneğin; yapının kuzeyinde yer alan P39 ve P28 ile, güney tarafında yer alan P24 ve P36 numaralı dikilitaşlar konumlandırılışı itibari ile birbirine paralel olarak düzenlenmiştir (Piesker, 2014: 31). Yapının tüm dikilitaşları birlikte ele alındığında, eşit dağılımından ziyade simetri anlayışı ile alakalı bir durumun söz konusu olduğu görülmektedir.

Piesker'in, C Yapısı üzerine yaptığı ayrıntılı konteks ve mekân analizi çalışmalarında dikilitaşların kesit çizimlerinden görüldüğü şekli ile, üst düzlemde eşitlenen dikilitaşlar, alt bölümlerinde aynı uzunluklara sahip değildir (Şekil 77-78). Duruma göre, dikilitaşların alt kısımlarında duvar yükselteleri ile birbirinden farklı

boyutlarda olan dikilitaşlar, üst düzlemde eşitlenmeye çalışılmıştır. Bu da bize dikilitaşların bir plan dahilinde önceden belirlenen standart ölçülerde inşa edilmediği, bazı dikilitaşlarda ikincil kullanıma dair izler ile birlikte ele alındığında, ihtiyaca göre farklı alanlardan getirilmiş devşirme malzeme olarak kullanıldığı yorumunu getirmektedir.

C Yapısı dikilitaşların yer alan kabartma motiflerin dağılımına bakıldığında ise; merkez dikilitaşlarda tilki ve boğa kabartması yer alır. Yapı genelinde ise, yaban domuzu kabartması büyük çoğunluğa sahiptir. Ardından kuş motifleri ve tilki motifleri, ayı (?), soyut simgeler, el ve kol kabartmaları gibi tasvirlerin görüldüğü C Yapısı dikilitaşlarında ilginç bir şekilde yılan motifi bulunmamaktadır. Diğer bir taraftan genel olarak III.Tabaka yapılarında ve Nevali Çori örneğinde görülen merkez dikilitaşlardaki el kol motifleri, C Yapısı'nda, yapıyı çevreleyen duvar örgüsünde de yer aldığı görülmektedir.

4.1.5.4.1.4. D Yapısı

B ve C Yapısı'nın kuzeyinde bulunan D Yapısı; A, B ve C yapılarına nazaran daha az tahribatla günümüze kadar, büyük oranda korunagelmiş oval bir yapıdır (Şekil 79). Yapının en geniş olan doğu-batı yönündeki uzantısının iç çapı, 20 m'den fazladır (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015:97).

Göbeklitepe'nin III.Tabakası'na ait olan D Yapısı, ilk olarak 2001 yılı kazı çalışmalarında keşfedilmiştir. L9-67,77 ve L9-68,78 açmalarında ele geçen yapının, aynı bu evrenin diğer yapılarında olduğu gibi, merkezinde 2 adet büyük boyutlu dikilitaş yer almaktadır. Merkez dikilitaşları çevreleyen yapının dairesel duvarında ise; şu ana kadar 11 adet dikilitaş ele geçmiştir. Merkezde yer alan dikilitaşlar buluntu sırasına göre P18 ve P31 numarası ile adlandırılırken, dairesel duvarında yer alan dikilitaşlar ise; saat yönünde sırasıyla P32, P33, P38, P41, P42, P43, P30, P22, P21, P20 ve P19 numaraları ile adlandırılmaktadır (Şekil 80). Ek olarak, bir dikilitaşın daha varlığına işaret eden bulgular olduğunu belirten Schmidt'e göre (2011b: 45), yapıyı çevreleyen dikilitaşların sayısı toplamda on ikidir.

Yapı merkezinde yer alan dikilitaşlar:

Dikilitaş P18: D Yapısı'nın merkez doğu dikilitaşı olan P18'in yüksekliği 5.5 m'dir (Şekil 81). Dikilitaşın geniş yüzeylerinde, alçak kabartma olarak işlenmiş gövde

kısmına doğru devam eden kol kabartmaları yer alır. Sağ tarafta bulunan kolun dirsek kısmı ile kol arasına bir adet tilki kabartması yerleştirilmiştir (Şekil 82). Gövde üzerine doğru devam eden kollar, el motifleri ile birleşirken, ellerin hemen altında gövdeyi saran alçak kabartma olarak işlenmiş kemer betimlemesi bulunmaktadır. Zengin bir biçimde süslenen dikilitaşın ön kemer tokasının her iki yanında ise H ve C biçimli simgeler bulunmaktadır (Şekil 83). Kemer tasvirin hemen altında, senkron olarak peştamal-bel örtüsü olarak da tanımlanan giysi betimlemesi işlenmiştir. Diğer bir yandan, hayvan postu şeklinde²³ gösterilen bu giysi parçası, dikilitaşın cinsiyetine dair işaretleri de kapatan bir durum yaratır. T başlığının hemen altında yine alçak kabartma olarak, gerdane ya da boyun süsü olarak tanımlanan H-şeklinde bir motif ile yine onun altında yarım ay ve halka motifleri bulunmaktadır (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 97; Schmidt, 2011c: 214).

P18'in tamamen ortaya çıkartılan kaide kısmı, merkez batı dikilitaşın aksine kabartmalar ile süslenmiştir. Kaide kısmının güney cephesinde bir dizi şeklinde toplamda yedi adet ördek olarak tanımlanan kabartmalar mevcuttur (Şekil 84). Yatay olarak ve eşit aralıklarla dizilen kuşların boyun kısımlarında, olasılıkla tüy betimlemesi olarak anlaşılabilen çizikler bulunur (Schmidt, 2013: 79). Ördeklerin doğudan batıya doğru hareketi, Schmidt (2011b: 47) tarafından güneşin doğuşu ya da astronomik olayları simgesel olarak ifade ettiği şeklinde yorumlanmaktadır.

Dikilitaş P31: D Yapısı'nın merkez batı dikilitaşı olup yüksekliği P18'de olduğu gibi 5.5 m'dir. Doğuya bakan boyun kısmında, boyun süsü olarak *bucranium* motifi (Şekil 85) işlenmiştir (Schmidt, 2011c: 214). Yine merkez doğu dikilitaşta olduğu gibi P31'in geniş yüzeyinde de alçak kabartma ile işlenmiş kol ve el motifleri bulunmaktadır (Şekil 86). Ellerin birleştiği noktada yine bir kemer motifi yer alır (Schmidt, 2007a: 150). Ön karın kısmında ayrıntılarıyla işlenen kemer tokası P18'de bulunan H ve C simgeleri olmadan betimlenmiştir. Kemer tokasının altından yine peştamal olarak iki hayvan (tilki) postu sarkmaktadır (Schmidt, 2011c: 214-215; Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 97).

Dikilitaş P32: Yapı girişinin sol tarafında yer alan P32 numaralı dikilitaş (Şekil 80) üzerinde herhangi bir kabartma yer almamaktadır (Schmidt, 2007a: 155).

²³ Dikilitaşın yakında, bir adet tilki kuyruğu kemiği ele geçmiştir. Dikilitaşın üzerinde yer alan tilki kabartması ve hayvan postunun biçimi olasılık tilkiye ait olduğu şeklinde yorumlanmaktadır (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015:97).

Dikilitaş P33: Yapının güneybatısında, P32'nin hemen yanında yer alan bu dikilitaşın üzerinde, çok sayıda kuş motifinin bulunduğu zengin bir içeriğe sahip betimlemeler yer almaktadır (Şekil 87-91). Yapının çevre duvarı ile kapatılan arka yüzüne nazaran, ön ve geniş yüzünde yer alan kabartmalar net olarak görülebilmektedir (Schmidt, 2003: 6). Geniş yüzdeki hayvan betimlemelerinin yönleri, dikilitaşın sağ tarafındakiler yapı ortasına sol geniş tarafındakiler ise sol tarafa doğru bakacak şekilde betimlenmiştir. T başlığının sağ tarafında ördek benzeri üç adet motif yer alırken bu motifler P12'de görülen 'ağ motifi' üzerindeki kuşları anımsatmaktadır (Şekil 87). Üçlü ördek gurubu içinde, dördüncü bir hayvan tasviri daha görülmektedir. Ancak dikilitaşın bu kısımdaki yüzeyin aşındırılmasıyla 'silinmiş' olmasından ötürü, tasvirin sadece dış çizgileri belirgin olarak görülmektedir (Schmidt, 2007a: 156).

Dikilitaşın T başlığının altındaki gövde yüzeyinde ise, uzun bacaklı ve uzun boyunlu olarak dikey sıralanmış olasılıkla turna betimlemesi olan iki büyük kabartma kuş (Şekil 88) tasviri yer alır (Schmidt, 2003: 6). Turna betimlemeleri diğer dikilitaşlarda bulunan benzeri tasvirilere nazaran, daha yüzeysel çizilmiştir. Leylekler bu tür kuşlara göre daha kısa boyuna sahip, S biçimde kısa boylu ve uzun ince gagalıdır. P33'te yukarıda yer alan kuş ise yelpaze gibi açılmış kısa kuyruk tüyleri, uzun boyun ile turnaya ait olma olasılığı daha yüksek görünmektedir (Schmidt, 2007a:157).

Diğer bir yandan bu hayvanların baş, boyun ve gövdeleri neredeyse doğal büyüklükte betimlendiği için ayakları iç içe girmiştir. Her iki turnanın bacakları, insan bacağına olduğu gibi çok belirgin dize sahiptir. Bir kuş bacağına göre dikkat çekici bir biçimde kalın olarak betimlenirken, Schmidt (2007a: 157), P2'de olduğu gibi burada da turna kıyafeti giymiş insanların betimlenmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Hayvanların turnalarda olduğu gibi, üç parmakla betimlenmesinin göz ardı edilmemesi gereken bir durum olduğunu da belirtirken, yine de turna kılığına girmiş insanın turna dansını taklit ettiğini ve dans edenlerin böylelikle turnaya dönüşümünü gösteren bir betimleme olabileceğinde ısrar etmektedir.

İki turna tasviri de birçok betimle çevrelenmiş ve olasılıkla ikisinin arkasında, bir başka üçüncü kuş türü yer almaktadır. Aynı zamanda turna boyunlarının önünde, 90 derece döndürülmüş ve yükseklikleri 14 cm olan dört adet H-biçimli piktogram işaretleri görülmektedir. Altta yer alan turnanın hemen altında ise dalgalı çizgilerin yer aldığı bir

alan bulunmaktadır (Schmidt, 2003: 6). İlk bakışta bunun su betimi olabileceği izlenimi doğursa da dikilitaş gövdesine doğru devam eden dalgalı motiflerin bu bölümde net olarak görülen başları ile yılan betimlemeleri olduğu anlaşılır (Schmidt, 2007a: 157-158). Yılan motiflerinin hemen üzerinde, iki turna motifi arasında iki adet küçük boyutlu tilki betimlemesi bulunmaktadır (Schmidt, 2007b: 120).

Dikilitaşın sol geniş tarafında ise; turna betimli kısmında olduğu gibi gövde kısmına doğru dönerek devam eden yılan başlı dalgalı çizgiler ve bunların hemen arkasına dikey olarak yerleştirilmiş büyük bir tilki motifi yer almaktadır (Şekil 89). Göbeklitepe’de açığa çıkan tilkilerin hepsi erkek olarak betimlenirken bu tilki de ise farklı olarak erkeklik vurgusu belirtilmemiştir. Bu da tilkinin dişiliğine dair bir yorum getirilmesine yol açar. Penisin bulunduğu yerde bir yılan yumağı dışa doğru çıkararak, buradan bölümlere ayrılmaktadır (Schmidt, 2007a:159).

T başının ön yüzünde ise; kabartma motifi bulunmazken, gövde yüzeyinde atkı benzeri motif kenarlardan devam eden şeritler halinde işlenmiştir. Gövdenin orta alanı derinleştirilerek, kenarlardaki çıkıntılardan dikey olarak devam eden şeritler elde edilmiştir. Dikilitaş üzerinde yer alan şeritler ve ara alan düzgün kabartmalar ile kaplanırken, öne doğru çıkıntı yapan ‘çene’nin hemen altında ise iyi korunamamış betimlemeler yer almaktadır (Schmidt, 2007a:160).

Dikilitaşın ön yüzünde H biçimli soyut simgeler yine görülürken, bunları ise; dörtlü yılan grupları, böcekler ya da örümcekler ve koyun motifi (Şekil 90) takip etmektedir (Schmidt, 2007b:120;2003:6). En üstte yer alan H soyut simgesinin hemen altında, büyük üç adet yılan motifi aşağı doğru ilerlerken daha küçük olan dördüncü yılan ise atkı motifi arasına girmeye çalışmaktadır. Beşinci bir yılan ise yer darlığı nedeniyle sadece kuyruk kısmı ile belirtilmiştir. İkinci H soyut simgesinin hemen altında altı ayaklı, böcek türü, şişman batınlı ve böcek türlerinden bilinen antenli üçgen kafası olan bir hayvan tasviri yer alır. Bu tasviri ise yeniden üç adet büyük yılan izlerken, yılan başlarının altında ise, 10 cm gibi küçük bir uzunluğa sahip, sola doğru bakan dört ayaklı olasılıkla bir koyun motifi bulunmaktadır (Şekil 91). Bu alanda görülen son tasvir ise altı ayaklı olan böcek türüne benzer şekilde işlenmiş, ancak ayak sayısının sekiz olmasından ötürü örümcek olarak yorumlanabilecek bir başka böcek tasviri yer almaktadır (Schmidt, 2007a:160-161).

Dikilitaş P38: Yapının güneybatısında yer alan P38 numaralı dikilitaş, yapının iç duvarının anakaya tabanı üzerinde yaklaşık 10 cm yüksekliğindeki podyum benzeri bir alan üzerine yerleştirilmiştir. Güneyinde, duvara bitişik olarak örülmüş büyük bir taş levha ile örtülen taş seki bulunmaktadır (Schmidt, 2011c:215). P33'ün, yaklaşık 3 m kuzeybatısında yer alan bu dikilitaşın ikonografik betimlemeleri, yalnızca gövdesi ile sınırlandırılmıştır (Şekil 92). Yüksekliği 3 m'den fazla olan dikilitaşın T başlığı tahrip olmasına rağmen, sağ tarafında boğa olarak tanımlanabilecek izler görülebilmektedir. Gövdenin geniş yüzünde, yukarıdan aşağıya doğru çeşitli hayvan tasvirleri yer alır. Üstte bir adet tilki, onun hemen altında ve ortada bir yaban domuzu, en altta ise üç adet kuş motifi bulunmaktadır (Schmidt, 2011b:45). Kuşlardan arkada yer alanı bir ördek olup öndeki diğer iki kuşu takip etmektedir. Önde yer alan diğer iki kuş ise uzun bacaklı ve uzun gagalı türler olup olasılıkla leylek veya turna olarak tanımlanabilir (Schmidt, 2003:6).

Dikilitaş P41: L9-68 açmasının ve yapının batısında yer alan dikilitaşa ait tek bulgu, 2005 yılı çalışmalarında ele geçen baş kısmıdır. 2009 yılı çalışmalarında ise P41 numaralı dikilitaşın ele geçen üst kısmı, gövdeden ayrı ve kırık olarak gövde üzerinde yer almaktadır. Diğer bir yandan ele geçen kırık baş kısmı, orijinal pozisyonundan yaklaşık 25 cm geriye itilmiş olarak yerleştirilmiş, böylece gövde ve T-biçimli baş kısmının aynı doğrultuya getirilmek istenmiştir. Söz konusu dikilitaşın gövde ve baş kısmında geniş yüzey kopuntularının görülmesi, Neolitik dönemde yapılan bir onarım sırasında olasılıkla orijinal pozisyonuna getirilmesinin engellendiği görünmektedir. P41 numaralı dikilitaş üzerinde şimdiye kadar herhangi bir kabartma izine rastlanmamıştır (Schmidt, 2011c:213;2007c:102).

Dikilitaş P42: L9-68 açmasının ve yapının kuzeybatısında yer alan P42 numaralı dikilitaş, yapının batı alanındaki iç dolgusunda yapılan kazı çalışmalarında açığa çıkmıştır. T-biçimli başının hemen altında kabartma tekniğiyle yapılmış bir yılan figürü bulunmaktadır. Yılan başının yönelimi dikilitaşın gövdesinde alt kısma doğru ilerlerken, bu başın hemen altında ise yaban ördeği benzeri bir kuş motifi yer alır. Bu tasvirler, üzerinde yer aldığı seviyeden itibaren iç mekân duvar dokusu içine yerleştirilmiş olduğundan, kabartma motiflerin devamlılığı saptanamamaktadır. Bu alanda ele geçen bir diğer özel buluntu ise tüm olarak ele geçen tilki kuyruğu kemiğidir. D Yapısı merkez

dikilitaşlarında yer alan kemer motifi altındaki, sarkar şekilde betimlenmiş olan tilki postu ile birlikte ele alındığında, söz konusu buluntu önem taşımaktadır (Schmidt, 2012: 323).

Dikilitaş P43: L9-68 açmasının kuzeyinde, yapının ise kuzeybatısında yer alan dikilitaş, 2005 yılı kazı çalışmaları sırasında ele geçmiştir. Dikilitaşın görünen kısmı yalnızca üçte biridir. Açığa çıkartılmış olan bölümünün yüksekliği 2.90 m'dir (Schmidt, 2007d:41). Geri kısım yaklaşık 4 m yüksekliğindeki dolgu içinde yer almaktadır. Ancak görünen her üç bölümü de zengin bezemeler ile süslüdür (Şekil 93-96). Doğuda kalan kısmı en zengin süslenmiş olan bölümdür. T başlığının üst kesiminde hepsini bir hayvan betiminin eşlik ettiği, sap benzeri aplikasyonu olan kutu biçimli nesnelere (Şekil 93-94) yer alır (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015:98).

Kutu benzeri betimlemenin hemen altında kabartma tekniğiyle dikilitaşın geniş yüzeyini kaplayıcı bir tarzda yayılarak işlenmiş çeşitli hayvan motifleri, geniş bir kompozisyon oluşturmaktadır. Yapının merkezine doğru yöneltilmiş olan bir akbaba betimlemesi bu alandaki kompozisyona hâkim olan motiftir. Akbabanın hakimiyeti sadece boyutuyla değil, aynı zamanda kanatların açık ve hâkim duruşu ile, motife karşıdan bakıldığında sağ tarafta yer alan kanadıyla yuvarlak formda gösterilen bir diğer motifi işaret etmesiyle de öne çıkar (Schmidt, 2008c:420).

Akbaba motifinin hemen sağında ise öne doğru uzatılmış uzun bacaklarıyla tasvir edilen başka bir kelaynak betimi yer almaktadır. Söz konusu bu betimlemeleri bir yılan figürü ve H-biçimli bir simge takip etmektedir (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015:98). Uzun bacaklı kelaynak motifinin hemen altına, farklı işleme tarzı ile yavru bir kuş tasviri olabileceği izlenimini yaratan başka bir kanatlı hayvan motifi yerleştirilmiştir. Akbaba motifinin üzerinde küçük kare ve bir dizi üçgenlerden oluşan geometrik motif dizisi bulunmaktadır (Schmidt, 2008c:420).

T başlığının altındaki motifler ise üslup olarak daha büyük boyutlu işlenmiştir. Bu motiflerden ilki realist bir tarzda, eksiksiz olarak betimlenmiş büyük bir akrep figürüdür. Bu motifin hemen solunda, dikilitaşın yapıyı çevreleyen dairesel duvarına yaslanan bölümünde, bir kısmı bahsedilen duvar taşları ile kapatılmış, yılan ve tilki motifleri görülmektedir. Akrep motifinin hemen altında, başı ve uzun boynu ile işlenmiş büyük boyutlu bir kuş motifi yer almaktadır. Bahsedilen kuş motifinin hemen sağ tarafında, dikilitaşın tahribat görmüş kenarı olması nedeniyle tam ve bütün olarak görülemeyen bir

başka motif bulunmaktadır. Söz konusu bu motif, başsız olarak gösterilmiş ve kollarını havaya kaldırmış, aynı zamanda erekte olmuş fallusu ile betimlenmiş bir insan figürüdür. Göbeklitepe’de açığa çıkan dikilitaşlar üzerinde bulunan motifler içinde, ele geçen ilk insan figürüdür. İnsan figürünün altında, dikilitaş bir taş bankla desteklenmiştir (Schmidt, 2007d:43; Schmidt, 2008c:421).

Dikilitaşın T başının ön dar kısmında, karşılıklı olarak birbirine bakacak şekilde tasvir edilen iki adet hayvan betimlemesi yer alır (Şekil 95). Aşağı doğru bakan hayvan motifi olasılıkla bir aslana ait olduğu görülmektedir. Yüzü oldukça tuhaf bir şekilde işlenen aslanın burun kısmında, üç adet ağız işlenmiştir. Tasvir edilen diğer bir hayvan ise altı ayaklı bir böcek türüne aittir. Ancak ayaklarının aşağı doğru bükülerek betimlenmesi ile P21 ve P33’de yer alan böceklere göre farklılık gösterir (Schmidt, 2007c:102).

Dikilitaşın duvar kesiminde yer alan başlığının arka kısmında ise kazıma şeklinde kalın gövdesinin yarısı ve yuvarlak başı olan bir yılan motifi görülmektedir (Şekil 96). Sol tarafında yer alan dolguda 2 m derinleşme çalışması yapılmış olup, fakat sol gövde kısmının kazılan bu alanında herhangi bir kabartmaya rastlanmamıştır (Schmidt, 2009:169).

Dikilitaş P30: L9-78 açmasının kuzeyinde yapının ise kuzey doğusunda yer almaktadır. Dikilitaşın alın tarafında kabartma bulunmazken, T başlığın ön dar yüzünde 90° döndürülmüş H işareti yer almaktadır (Şekil 97). Bunun hemen altında, diğer yılan motiflerine göre farklı betimlemesi ile dikkat çeken bir yılan kabartması yer almaktadır. Söz konusu bu yılan motifi daha çok zikzak/şimşek motifi olarak algılanabilecek biçimde işlenmiştir. Karın kısmında ise P20’de de görülen dikey olarak yerleştirilmiş aşağıya doğru kıvrılan dördü yılan grubu motifi bulunmaktadır. Bu yılanlardan bir tanesinin, vücudunun iki bitiş yerinde de birer baş betimlendiği için hayvanın hangi yöne doğru hareket ettiği tam olarak anlaşılamamaktadır (Schmidt, 2007a: 154; Peters ve Schmidt, 2004: 183). T başlığının arka bölümü ise düzleştirilmiştir, ayrıca yan tarafında geniş bir delik yer almaktadır. Dikilitaşın başlığı bu haliyle L biçimini almaktadır (Şekil 98).

Dikilitaş P22: Yapının kuzeydoğusunda ve L9-78 açmasının kuzeyinde yer alan dikilitaşın sol geniş yüzünde, P21’deki ceylan tasvirinin yerleştirilmesine benzer bir şekilde, bir tilki başı görülmektedir (Şekil 99). Yapının dairesel duvarı yine aynı

dikilitaşta olduğu gibi P22’de de kabartma hayvanın gövdesini kapatmaktadır. Dikilitaşın göğüs tarafında stola/atki benzeri şeritlerinin arasından aşağı doğru kıvrılan, bir adet yılan motifi yer almaktadır (Şekil 100). Sağ tarafındaki yüzeyinde ise tilki kabartmasında olduğu gibi daire duvarı tarafından örtülmüş bir hayvan betimi bulunmaktadır. Betimlenen hayvanın ne olduğu tam olarak anlaşılmasa da görünen parçası bir tavşanı anımsatmaktadır (Schmidt, 2007a: 154; Peters ve Schmidt, 2004: 184).

Dikilitaş P21: L9-78 açmasında ve yapının doğusunda yer almaktadır. Dikilitaşın sol tarafındaki yüzeyinde doğal büyüklüğe yakın bir ceylan başı bulunmaktadır. Bu hayvanın gövdesi büyük oranda yapının çevre duvarı tarafından örtülmesi nedeniyle, sadece aceleyle öne doğru uzatılmış ve bükülmüş ön ayakları görülebilmektedir. Ceylan betiminin hemen altında ise aşağıya doğru boynuzları olmayan başka bir hayvan motifi bulunmaktadır (Şekil 101). Asya yabani eşiği (*onager*) olduğu düşünülen hayvanın, sadece baş kısmı ve kıvrık ön ayakları görülebilmektedir (Peters ve Schmidt, 2004: 211). İki hayvanı ise altta üçüncü bir hayvan takip eder. Ancak yapı duvarı tarafından kapatıldığı için sadece burun kısmı görülebilmekte bu nedenle hayvan betiminin hangi türe ait olduğu anlaşılammamaktadır. Burun kısmından bu betimin bir aslan ya da leopara ait olabileceği düşünülmektedir (Schmidt, 2007a: 152).

Dikilitaşın sağ tarafında yer alan yüzeyi kabartmasıdır. Ön yüzünde, Schmidt’e göre (2007a:153) uygun ışık geldiğinde, iki hayvan resmi seçilebilmektedir. Söz konusu hayvanların dörtten fazla bacağı olması sebebiyle bunlar daha çok böcek ve örümceğe benzetilmektedir.

Dikilitaş P20: L9-78 açmasının güneyinde, yapının ise güney doğusunda yer alır. Dairesel duvara dayandırılmış olan bu dikilitaş, aynı duvarın önünden devam eden sekilere kadar uzanmaktadır. Dikilitaş kısmen tahribat izleri taşıırken, T başında herhangi bir motif bulunmamaktadır. Gövdesinin göğüs tarafında ise aşağı doğru kıvrılan ve bir boğa ile kafa kafaya duran yılan motifi yer almaktadır (Şekil 102). Barışçıl bir izlenim vermeyen bu karşılaşmada boğanın belirgin bir biçimde bükülmüş olan ayakları, boğanın yılan ile olan kavgasını kaybettiği izlenimini yaratmaktadır. Boğa tasvirinin hemen altında ise bir tilki kabartması bulunmaktadır. Gövdenin bu bölümünde yer alan tahribat nedeniyle, tilkinin sadece baş kısmı görülür. Dikilitaşın sol yüzünde ise; iki tilki

kabartması motifi üst üste yerleştirilmiştir. Aşağıda yer alan kabartma sadece dış çizgileri ile belli olmaktadır (Schmidt, 2007a: 151-152).

Dikilitaş P19: D Yapısı'nın giriş kısmının hemen sağında ve L9-78 açmasının güneybatısında bulunan P19 numaraları dikilitaş, platform benzeri bir kaide üzerine oturtulmuştur. Günümüze sadece gövde başlangıcı olan T-başının kırık parçası koruna gelirken alın tarafında yer alan bir yılan kabartması dışında (Şekil 103) başka bir tasvir bulunmamaktadır (Schmidt, 2007a: 151).

4.1.5.4.1.5. E Yapısı

Göbeklitepe'nin batı platosunda yer alan E Yapısı, başlangıçta 'kaya tapınağı' olarak adlandırılmıştır (Schmidt, 2010a:241). Bugün E Yapısı olarak isimlendirilen bu yapı doğrudan anakaya üzerine inşa edilmiştir (Şekil 104). Anakayaya gömülü olan yapı plan olarak oval bir görünüme sahiptir. Tabanı dikkatlice düzeltilen yapının ortasında C ve D yapılarında olduğu gibi podyum benzeri iki adet dikilitaş kaidesi yer alır. Yapının çevresinde ise yapıyı dolanan alçak bir seki bulunmaktadır (Schmidt, 2007b:118). Kaidelerin içine yerleştirildiği düşünülen dikilitaşlar ve yukarıda bahsedilen benzeri yapılarda olduğu gibi yapıyı çevrelediği düşünülen duvara ait kalıntılar mevcut değildir (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015:98; Schmidt, 2011b:47).

Kuzey-güney doğrultusunun, doğu-batı yönüne göre belirgin bir şekilde daha dar olan yapının iç çapı yaklaşık 9 m²'dir. Bu ölçüler aynı zamanda, C Yapısı'nın kuzey-güney doğrultusundaki iç çapı ile benzerdir (Piesker, 2014:47). Yapının kuzeyinde sarnıç benzeri, yaklaşık 2 m derinliğe sahip iki oval çukur saptanmıştır (Şekil 105). Daha geniş olan doğudakinde, 50 cm yüksekliği sahip kayadan oyulmuş sunak benzeri yuvarlak bir podyumun bulunduğu tabana inen birçok basamak yer alır. Her iki sarnıç benzeri çukurun işlevi belirgin değildir fakat oval yapıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Schmidt, 2007b:118).

Yapının batı kenarı yaklaşık 4 m uzunluğunda düz bir çizgi boyunca uzanırken kenarın güneyde birleştiği noktada hafif dışa dönerek, güney hattına doğru yuvarlak bir dönüş yapar (Piesker, 2014:47-48). Yapının güneyinde girişin hemen yamacında, her biri yaklaşık 32 cm çapında ve 3 cm derinlikte olan delikler bulunmaktadır. Piesker (2004:48)

bu deliklerin yapının merkez eksenine simetrik olarak düzenlenmiş olduğunu ve ahşap bir kapı için tasarlanmış olabileceğini düşünmektedir (Şekil 106).

4.1.5.4.1.6. F Yapısı

Göbeklitepe'nin güneybatı tepenin batı yamacında yer alan F Yapısı'na ait ilk bulgular 2007 yılında yapılan çalışmalar sırasında açığa çıkmıştır (Schmidt, 2010a:243). Terrazzo tabanlı olan yapının iç çapı 10 m'dir. K9-77 ve 87 açmalarında bulunan yapının çalışmalar sırasında ele geçen dikilitaş buluntuları, II. Tabaka dikilitaşlarında olduğu gibi küçük boyutludur. Diğer bir yandan bu yapının, yüzeyin hemen altında ele geçmiş olması, F Yapısı'nın yerleşimin stratigrafik dizilimindeki yerini belirsizleştirmektedir (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015:99). Ancak bu yapı, çapı ve planı ile B Yapısı'yla benzerlik taşımaktadır (Schmidt, 2011b:47). Bu doğrultuda şimdilik III. Tabaka yapıları içinde değerlendirilen yapının bu durumu karbon analizleri ile netlik kazanacaktır.

Yapı içinde şu ana kadar yapılan çalışmalarda toplamda 8 adet dikilitaş ele geçmiştir (Şekil 107). Bunlardan 2 tanesi yapının merkezinde, diğer 6'sı ise yapıyı çevreleyen sekilerin arasında yer almaktadır. Dikilitaşlar, büyüklükleri nedeniyle II. Tabaka dikilitaşlarının sıralamasına dahil edilerek numaralandırılırken, buluntu sırasına göre; yapı merkezinde ele geçenler PXXXVI ve PXXXVII numaraları ile, seki içinde ele geçenler ise; sırasıyla PXXIII'ten PXXVI'ya ve PXXXIV'ten PXXXVII'ye kadar numaralanmıştır. Bu dikilitaşlardan PXXIII numaralı olanı K9-77 açmasında bulunurken, diğer dikilitaşların tümü, K9-87 açmasında yer almaktadır. Yapı içinde ele geçen dikilitaşların en dikkat çekici özelliği, biri merkez olmak üzere iki dikilitaşın yönünün diğer yapılarda olduğu gibi güneydoğunun aksine güneybatıya dönük olmasıdır (Schmidt, 2010a: 243). Yapı içinde ele geçen tüm dikilitaşlar yüzeye yakın olmaları nedeniyle büyük oranda tahrip olmuştur (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 99).

Merkez Dikilitaşlar:

Dikilitaş PXXXVI: Dikilitaşın üst kısmı büyük oranda tahrip olduğu için, sadece alt gövdesi *in situ* olarak ele geçmiştir. *In situ* haldeki alt gövdesinin yalnızca 0.90 m yüksekliğindeki bölümü ile korunagelmıştır (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015:99).

Dikilitaş PXXXVII: Üst kısmı tahrip olan dikilitaşın koruna gelen *in situ* alt gövdesi, 1.10 m yüksekliğindedir. Dikilitaşın, yapı molozunda ele geçen birkaç kırığının

in situ durumundaki alt kısmına eklenmesi ile yüksekliği 1.70 m'ye ulaşmıştır. Ele geçen kırık parçaların biri üzerinde kabartma motif bulunmaktadır (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 99-100). Bu kabartma üzerinde bir hayvanın fallusu, testisleri, arka ayakları ve karnı görülmektedir. Ele geçen parçaların birleştirilmesi sonrası, D Yapısı'nın merkez dikilitaşı olan P18'de görülen "kollar arasında tilki" motifindeki gibi benzeri bir kol motifinin aynı şekilde burada da yinelendiği görülmektedir (Schmidt, 2010a: 244).

Yapının Çevre Duvarındaki Dikilitaşlar:

Dikilitaş PXXIII: K9-77 açmasının doğusunda, yapının batısında yer alan dikilitaşın yalnızca T-biçimli baş hizasına kadar olan bölümü açığa çıkarılmıştır. Söz konusu dikilitaşın, yüzeyde görülebilen baş kısmının sağ tarafındaki yüzeyinde içeriği tespit edilemeyen kabartma tekniğinde bir motif yer almaktadır (Schmidt, 2009:165).

Dikilitaş PXXIV: K9-87 açmasının batı kenarında, yapının ise güneybatısında yer alır. Dikilitaş üzerinde şimdiye kadar herhangi bir motif gözlemlenmemiştir (Schmidt, 2009:165).

Dikilitaş PXXV: K9-87 açmasının ve yapının güneyinde yer almaktadır. Tümlenebilir durumda olan üç kırık parça halinde ele geçmiştir. Baş kısmı ve üst gövdeyi oluşturan parçası, *in situ* haldeki alt gövdenin doğu yönünde, hemen yanında yatık olarak ele geçmiştir. Ön yüzünde, daha önceki örneklerden farklı olan atkı bezeme yer almaktadır. Gövdenin arka bölümünde ise figüratif bir insan motifi görülür (Şekil 108). Motifin üzerindeki figür ön görünüşü ile işlenmiştir. Motifte yer alan kollar ise, gövdeye paralel biçimde ve hareketsiz şekilde uzatılmış olarak gösterilmiştir. Figürün diz seviyesinde bacaklar, kollar gibi düz ve donuk bir ifade ile tasvir edilmiştir. Figürün kafatasına benzer yüz ifadesi bu etkiyi daha da güçlendirmektedir (Schmidt, 2009: 165).

Dikilitaşın kırık olarak ele geçen bir diğer parçası üzerinde bir başka motif yer almaktadır. Tümlenmesi durumunda söz konusu bu tasvir, insan motifine 25 cm uzaklıkta yer almaktadır. Köpekgiller familyasından bir hayvana ait olan tasvirin, insan motifi ile bir sahneyi devam ettirdiği düşünülebilir. Köpek motifinin dışında dikilitaş üzerinde yer alan bir diğer motif ise yaklaşık 10 cm uzunluğunda bir ölçüye sahip küçük bir hayvan kabartmasıdır. Dört bacaklı olan, kuyruğu yukarı kalkık ve vücuda doğru kıvrılmış şekilde gösterilen bu motif, insan figürü ile birlikte bir kompozisyon oluşturmaktadır. Bu

tarz bir kompozisyon betimlenmesi, Göbeklitepe’de açığa çıkan diğer dikilitaşlar ile karşılaştırıldığında ilk örneğini teşkil eder (Schmidt, 2009: 165-166; 2010a:244).

Dikilitaş PXXVI: L9-87 açmasının ve yapının güneyinde bulunan dikilitaşın gövdesi, T- biçimini oluşturan başın arka kısmına kadar olan seviyede *in situ* olarak ele geçmiştir (Şekil 109). T başının tahrip olmuş büyük bölümü ise bulunamamıştır. Bütün olarak bulunan alt gövdesinin ön kısmında ise, ‘V’ formunda bir motif yer alır. Nevali Çori’de bulunan benzeri dikilitaşlarda sık görülen bir motif olması nedeniyle bu buluntu Nevali Çori tipi olarak adlandırılmıştır. Sol tarafındaki yan yüzeyinde, yine kazıma tekniği ile kol motifi işlenmiştir (Schmidt, 2009: 166). Üzerinde bulunan bir diğer motif ise vurgu darbeleri ile düzleştirilmiştir (Schmidt, 2010a: 244).

Dikilitaş PXXXIV: K9-87 açmasının ve yapının doğusunda yer alan dikilitaşın üzerinde, F Yapısı’nın birçok dikilitaşında görülen el ve kol motifleri dışında, buna ek olarak kazıma tekniği ile yapılmış olan bir yaban domuzu motifi yer almaktadır. Bu motifin hemen altında ise, bu sefer kabartma tekniği ile bir akbabanın baş kısmı görülür. Motifin gövde kısmı taş bank levhaları ile örtülmesi nedeniyle baş kısmı haricindeki kısmı görünmemektedir (Schmidt, 2010a: 244).

Dikilitaş PXXXV: K9-87 açmasının kuzeydoğusunda, yapının ise doğusunda yer alan bu dikilitaş parçalar halinde bulunmuştur. Dikilitaşın tümlenebilen parçaları ile birlikte, tabandan 2.15 m uzunluğa sahip olduğu saptanmıştır (Schmidt, 2010a: 244).

4.1.5.4.1.7. G Yapısı

D Yapısı’nın hemen batısında yer alan G Yapısı’na ait bulgular L9-58 açmasında yer almaktadır (Şekil 44). Yapıya ilişkin ilk bulgular 2007 yılında açmanın güney kesiminden gelmiştir. Açmanın aynı kesiminde yapılan çalışmalar sırasında kuzey yönü doğrultusunda uzanan duvar dizisi ve dikilitaş gövdesinin ele geçmesi ile birlikte yapı kazı sistemi içerisinde “G Yapısı” olarak adlandırılmıştır (Schmidt, 2010a: 247; Schmidt, 2011c: 216). İlk olarak II. Tabaka’ya ait bir yapı olarak düşünülse de devam eden çalışmalarda C ve D Yapısı’ndan daha eski olan ve yerleşimde varlığı şu ana kadar netleştirilemeyen olası IV. Tabaka yapısı olabileceği belirtilmiştir (Schmidt, 2011b:47). F ve I yapılarında olduğu gibi, G Yapısı’nın da stratigrafik olarak belirsizliği ancak

yerleşim yerinde yapılacak kapsamlı bir radyokarbon analizleri ile çözüme kavuşabilecektir.

G Yapısı, anakaya seviyesine kadar kazılmış olup yapılan çalışmalarda yalnızca doğu sektörü açığa çıkartılabilmektedir (Schmidt, 2013: 81). Yapının batı yönünde bulunan bölümü ise, L9-47, 48 ve L9-57 açmalarında bulunan II. Tabaka mimarî buluntuları ile tamamen örtülmektedir (Schmidt, 2011c: 216). Yapı içinde şu ana kadar iki adet dikilitaş ele geçmiştir. Bunlar, yapının kuzeyinde ve doğusunda yer almaktadır. Yapının olası merkez dikilitaşları ise; L9-48 açmasında bulunan yapının doğu duvarının olduğu bölümde yer almaktadır.

Dikilitaş PXXII: Yapının doğusunda yer alan bu dikilitaşın sadece gövdesi ele geçmiştir. Ölçülerinin yayınlarda belirtilmediği dikilitaşın, gövdesi üzerinde herhangi bir betimleme izine rastlanmamıştır (Schmidt, 2010a: 247).

Dikilitaş PXLIII: Yapının kuzeyinde bulunan bu dikilitaşın etrafı, taş levhalar ile kaplıdır. Buluntu durumu, ölçüleri ve kabartma betimlemelerine ilişkin olarak yapılan yayınlarda herhangi bir bilgi verilmemiştir (Schmidt, 2010a: 247).

Her iki dikilitaş arasında ise şu ana kadar yerleşim yerinde ilk örnek olarak açığa çıkan kanal benzeri bir yapı yer almaktadır. Doğudan batıya doğru eğimli olarak yapılan kanal benzeri yapının eğimi, sıvı veya kum benzeri maddelerin yapı dışından içine doğru aktarılmasını mümkün kılmaktadır (Schmidt, 2010a: 247). Benzeri örneklerin mevcut olmayışı bu yapının işlevine dair bir yorum yapılması şimdilik erken görünmektedir. Nitekim kanal benzeri yapının devam eden çalışmalarda başka yapılarda açığa çıkması ile ancak bir karşılaştırma yapma imkânı doğacaktır.

4.1.5.4.1.8. H Yapısı

H Yapısı'na ait ilk bulgular, 2010 yılında yerleşim yerinin kuzeybatı tepesinde yürütülen kazı çalışmaları esnasında saptanmıştır (Schmidt, 2011c: 216; Schmidt, 2012: 326-327). İlk olarak, 2009 yılı kazı çalışmalarında yerleşim yerinin kuzeybatı tepesinde açılan K10-89 açmasında devam eden 2010 yılı çalışmalarında, III. Tabaka yapılarına benzer, yuvarlak planlı yapı içinde *in situ* büyük boyutlu bir dikilitaşın baş kısmı ele geçmiştir. T başının bulunduğu yapının kuzeyindeki K10-90 açmasının dolgusunun, D Yapısı'nın üst tabakaları ile benzerlik gösterdiği bu alan, 2010 yılı kazı raporlarında "H

Yapısı” olarak adlandırmıştır (Schmidt, 2012: 326-327). Aynı yıl yapılan kazı çalışmaları esnasında kuzeybatı yamacı açmalarının güneyinde, yeni açılan sekiz açmadan (Şekil 43) birisi olan K10-25 açmasının doğusunda, büyük boyutlu bir dikilitaş ele geçmiştir. P51 numarası verilen dikilitaşın büyüklüğü III. Tabaka buluntuları ile benzerlik taşımaktadır. P51 numaralı bu dikilitaşın yuvarlak planlı yapılardan birinin merkez dikilitaşı olduğunu düşünen Schmidt (2012: 327) tarafından, bu yapı “I Yapısı” olarak adlandırılmıştır. Başlangıçta I Yapısı olarak adlandırılan yuvarlak planlı bu yapı, daha sonra K10-24, -25, -34 ve -35 arkeolojik alanlarına dahil edilmiştir (Şekil 10). Ancak 2011 yılı sonrası yayınlarda ise bu alanlarda açığa çıkan yapı H Yapısı olarak belirtilmiştir²⁴ (Deitrich vd. 2014: 14; Deitrich vd. 2016: 57).

K10-24 açmasında yapılan çalışmalarda H Yapısı’nın, dış duvarı geniş bir alana yayılan ve yüzeyden 3 m derinliğe sahip olan yuvarlak bir yapı olduğu saptanmıştır. Yapının duvar araları kireçtaşı ile doldurulmuş çift sıralı bir örgüye sahiptir. Yapı, plan olarak bu haliyle III. Tabaka’nın dairesel olarak inşa edilen anıtsal yapıların genel karakteristik planını takip etmektedir. Yerleşim yerinin ana kazı alanı olarak tanımlanan güney kesiminde bulunan C ve D Yapısı’nda olduğu gibi, H Yapısı’nda da duvarların kil sıvası bazı bölümlerde çok iyi korunmuştur. Bu da yapının olasılıkla bilinçli olarak doldurulmadan kısa bir süre önce yapı duvarının sıva ile kaplandığını göstermektedir. Killi sıvanın yağmurlu kış aylarında koruma önlemleri olmaksızın hızla eriyebileceği gerçeği göz önüne alındığında bu düşüncüyü doğrulamaktadır. Deitrich vd. (2016: 59) göre, yapı duvarında saptanan kil sıva düzenli olarak tekrarlanan aralıklarla yenilenirken, yapıların nihai olarak dolgu ile hızlı bir şekilde kapatılması tek seferde mümkün değildir. Yapı içinde elde edilen veriler, yapının kapatılması ve duvarların son evre de kil ile sıvanma sürecinin birbirine yakın olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, burada kesinlikle dışlanmayacak olan bir diğer varsayım ise, yapıyı örten çatı olgusudur. Ancak yapı içindeki dolguda Göbeklitepe’nin diğer III. Tabaka yapılarında olduğu gibi herhangi bir taşıyıcı kiriş veya çatı izleri olabilecek kalıntının şimdiye kadar saptanmaması bu durumu sadece varsayım olarak görmemize neden olmaktadır.

²⁴ Yayınlardaki yapı alanlarının isimlendirilmesindeki bu karışıklık ile ilgili olarak yaptığımız yayın taramasında herhangi bir açıklamaya rastlanmamıştır. Ancak yukarıda bahsedildiği üzere 2011 yılı sonrası tüm yayınlarda H Yapısı olarak adlandırılan yapının arkeolojik alanı K10-24, 25, 34 ve 35 olarak belirtilmiştir (bkz. Deitrich vd. 2014: 14; Deitrich vd. 2016: 57). Tarafımızca en son yayınların güncel yayınlar olarak kabul görmesi nedeniyle çalışma esnasında H Yapısı için bu alanlar kabul edilecektir.

Diğer bir yandan Deitrich ve diğerleri (2016: 59) tarafından yapının kuzey-güneybatı duvarının yapıya dönük kısmının dolgu ile kapatılması esnasında bir müdahale izlerini gösterecek şekilde tahrip olduğu belirtilmektedir. Bu açıdan, C Yapısı gibi H Yapısı da büyük oranda tahrip gören bir yapıdır. Yapı içinde ele geçen merkez dikilitaşın kırık olarak ele geçmesi antik çağda yapının tahrip edildiğini göstermektedir (Notroff vd. 2015: 58). Yapı içinde ele geçen bir diğer bulgu ise; C Yapısı'nda olduğu yapının iki duvarının kesiştiği noktada yapıya girişi sağlayan bir merdiven yapısı bulunmuştur (Şekil 117). Buna ek olarak H Yapısı'nın küçük bir alanda belgelenen kuzey duvarından anlaşıldığı kadarı ile, yapının orjinal büyüklüğünün iç çapı 10 m'den büyük ve dairesel bir görünümünden ziyade eliptik bir görünüm sergilediği söylenebilir (Deitrich vd. 2016: 58).

Göbeklitepe yerleşim yerinin kuzeybatı tepesinde yer alan H Yapısı içinde şu ana kadar kazılan alanlarda (K10-24, -25, -34 ve -35) toplamda 9 adet dikilitaş buluntusu ele geçmiştir (Şekil 110). H Yapısı'nın kazılabilen alanlarının dışında yuvarlak planlı yapının duvarı, kuzey ve batıdaki bitişik alanlara doğru devam etmektedir. Göbeklitepe çatı projesi çalışmaları nedeniyle bir süre çalışmalara ara verilen bu alanlarda, ilerleyen yıllarda yapılacak çalışmalarda yapının tamamının açığa çıkması, bununla birlikte dikilitaş sayısında artış olacaktır. H Yapısı içinde şu ana kadar ele geçen dikilitaş buluntuları, ilk olarak 2010 yılı kazı sezonunda açığa çıkan ve yapının merkez dikilitaşı olarak tanımlanan P51'in dışında 2011 ve 2013 kazılarında ek olarak 8 adet dikilitaş bulunmuştur. Bu dikilitaşlar sırasıyla P51, P54-57, P63, P64, P66 ve P69 numaraları ile adlandırılmıştır (Deitrich vd. 2014: 14; Deitrich vd. 2016: 57; Schmidt, 2013: 80).

Yapının güneydoğu alanının dahil olduğu, K10-35 açmasının doğusunda 3 adet dikilitaş buluntusu ise, daha farklı bir yapıya ait olduğu görülürken, bunlara P50, P52 ve P53 numarası verilmiştir. Ancak dikilitaşların ele geçtiği yapının sadece batı duvarı görülürken yapıya herhangi bir isim verilmemiştir. Yapının tamamının açığa çıkması ile, H Yapısı'na doğusuna bulunan yuvarlak bir yapının daha var olma olasılığı vardır. Burada yer alan ve görece küçük olan yapıya ait dikilitaşlar henüz tam olarak açığa çıkartılmamıştır. Yüzeyin hemen altında yer alması sebebiyle üst kısımları yok olmuştur (Schmidt, 2013: 80).

Dikilitaş P51: K10-25 açmasının doğusunda bulunan H Yapısı'nın merkez dikilitaşlarından birisidir (Şekil 111). Yüksekliği 2.7 m, genişliği 1.26 m, maksimum kalınlığı ise, 0.52 m'dir (Deitrich vd. 2016: 59). Kırılmış olarak ele geçen dikilitaşın baş kısmı, tarla yüzeyinin hemen altında bulunmuştur. Tarla toprağı seviyesinin hemen altında bulunması nedeniyle, yüzeyinde saban tahribatı yüzünden oluşan birçok yiv izi bulunmaktadır. T biçimini oluşturan baş kısmı 2 m uzunluğa erişirken, sağlam ve tüm olarak ele geçen gövdesi ise, doğu yönüne doğru yatık durumda bulunmuştur. Baş kısmı ile birlikte büyüklüğü III. Tabaka dikilitaşlarının boyutlarına ulaşmaktadır. Bahsedilen dikilitaşın boyutunun büyüklüğü göz önün alınarak, yuvarlak planlı H Yapısı'nın merkez dikilitaşı olduğu düşünülmektedir (Schmidt, 2012: 327). Üzerinde bulunan iki adet atkı motifi, yapının yönünü de göstermektedir. Buna göre; A ve E yapılarında olduğu gibi, H yapısı da güneybatıya doğru yöneltilmiştir. Gövdenin güneybatı yönüne bakan yan yüzünde atkı motifi, batı yüzünde ise atlamaya hazır ve penisi ile birlikte erkekliği vurgulanmış aslan kabartması yer alır. H Yapısı'nın merkez dikilitaşlarında birisi olan P51'in batı eşi henüz açığa çıkmamıştır. Yapı içinde bir tahribat sonucu ikinci merkez dikilitaşın ele geçemediği düşünülmektedir (Schmidt, 2013: 80; Deitrich vd. 2016: 59).

Dikilitaş P54: H Yapısı'nın kuzey duvarında, K10-25 açmasının kuzey profilde ele geçmiştir. P54 numarası ile adlandırılan bu dikilitaş, merkez dikilitaşa (P51) göre boyut olarak daha küçüktür. Duvar örgüsünün içinde yer alan dikilitaşın, yapı içine dönük olan dar yüzü maksimum 30 cm kalınlığındadır. Dikilitaşın yüksekliğine dair yayınlarda bilgi verilmezken ölçekli fotosundan anlaşıldığı kadarı ile 2 m'yi geçmektedir (Şekil 112). Yaklaşık olarak yüzeyden 55 cm kazıldıktan sonra açığa çıkan P54, bütün ve sağlam olarak ele geçmiştir. Yapı içine bakan dar yüzünde 'atkı' motifi yer almaktadır (Deitrich vd. 2016: 59).

Dikilitaş P55: H Yapısı'nın güney duvarını içine alan K10-24 açmasının doğu kısımda yüzeyin 20 cm altında *in situ* olarak ayakta ve tam olarak ele geçmiştir (Şekil 113). Dikilitaşın üst kenarında tarımsal faaliyetler nedeniyle oluştuğu düşünülen ciddi şekilde pulluk izleri mevcuttur (Schmidt, 2013: 80). Üst kısmı bu nedenle tahrip olan P55'in yüksekliği 2.27 m, maksimum kalınlığı ise 0.48 m'dir. T-biçimli başın genişliği ise 1.28 m'dir. P55 üzerinde yer alan tek kabartma örneği ise, ön kısmında tam olarak anlaşılabilen 'atkı' motifi denilen belli belirsiz bant izidir (Deitrich vd. 2016: 59).

Dikilitaş P56: H Yapısı'nın en dikkat çekici dikilitaş buluntusu olup (Şekil 114) üzerinde sık bir biçimde yerleştirilmiş ve neredeyse tüm yüzeyi kaplayan 50'den fazla çeşitli hayvan kabartması yer almaktadır (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 100). H Yapısı'nın doğu kesiminde, K10-34 açmasında yer alan P56'nın, kazılabilen kesimde açığa çıkan yüksekliği 2.15 m, gövde kısmının genişliği 94 cm, T başının genişliği ise 1.55 m'dir. Dikilitaşın dar kenar kalınlığı ise, maksimum 37 cm'dir. Dikilitaşın geniş yüzünde olduğu gibi güneybatı bölümünde de kabartma motif yer alırken, bunlar birbirine çok yakın bir şekilde betimlenmiştir. Toplamda 55 hayvan motifin yer aldığı dikilitaş üzerinde, motiflerin sık işlenmesi nedeniyle bunlardan 4'ünün motif özellikleri belirgin değildir (Deitrich vd. 2016: 60).

Motiflerin birbirine çok yakın ve sık bir şekilde betimlenmesi nedeniyle bazı hayvanlar tam olarak tanımlanamamaktadır. Birkaç istisna hariç bütün hayvanlar batıya yani sol tarafa doğru dönük biçimde betimlenmiştir (Şekil 115). Ön tarafında, dikilitaş çenesinin hemen altında bir koç kafası işlenmesi görülür. T başının her iki yan tarafından hareket eden kısa yılanlar, üst kısımdan aşağıya doğru eğik bir şekilde, kafaları koç/boğa kafasının hemen altında, karşılıklı gelecek şekilde tasvir edilmiştir. T başının sol tarafı ile gövde tarafında, yüzeyi kaplayan motif yoğunluğu, neredeyse boşluk bırakmaktan korkuluyormuş izlenimi vermektedir. Neredeyse tüm hayvanlar sol tarafa doğru dönük olarak betimlenmiştir. Ters tarafa doğru sürünen bir yılan ile kabartmaların ortasında yer alan ve yine ters tarafa bakan bir yırtıcı kuş tasviri istisna oluşturmaktadır. Burada yer alan yırtıcı kuş betimi sahneye hükmeder gibi bir görünüm sergilemektedir. Kuşun kalın boynu hayvanın akbaba olarak tanımlanmasını zorlaştırırken bir olasılık ise; bu kabartmanın kartal olabileceğidir. Kanatları iki taraftan açık bir şekilde vücuttan ayrılmış, bacakları öne doğru eğik şekilde uzanmış olarak betimlenmiştir (Schmidt, 2013: 80-81).

Dikilitaş P56 üzerinde yer alan kabartmalar genel olarak ördekler gurubu, ardından yılanlar ve birkaç kedigilden oluşmaktadır. Kanatları açık olarak betimlenen yırtıcı kuşun pençeleri arasında bir yılan barındırması bir av kuşu olarak tanımlanmasına neden olmaktadır. Gösterilen tüm diğer hayvanların aksine, yılan ve kuşun yoğun tasviri göze çarparken, kanatları açık kuş örneği ise dikilitaşın genel motif düzeninden sapmaktadır (Deitrich vd. 2016: 60).

Dikilitaş P57: H Yapısı'nın güney duvarındaki K10- 24 açmasının batısında ele geçmiştir (Şekil 116). H Yapısı'nın güney duvarında yer alan P57'nin üst kısmı tıpkı P55'de olduğu gibi ciddi zarar görmüştür (Schmidt, 2013: 80). Dikilitaşın *in situ* olarak yer aldığı kesim 1.65 m yüksekliğe kadar kazıldığı için, yüksekliği ve diğer ölçüleri şimdilik belirtilmemiştir. Ön yüzünde anti-tetik iki yılan, dikilitaşın gövdesini dolanırken baş kısımları ise hemen üzerinde yer alan yuvarlak bir nesneye doğru yöneltilmiştir. Bu tasvirin hemen altında ise, dikilitaşın bütün olarak henüz açığa çıkmaması nedeniyle belirgin olmayan yılan ya da çiyen başı bulunmaktadır (Deitrich vd. 2014: 14; Deitrich vd. 2016: 61).

Dikilitaş P63: K10-24 açmasının kuzeybatısında kırılmış halde küçük bir bölümü ele geçmiştir. Söz konusu dikilitaş parçasının üzerinde ise herhangi bir kabartma bulunmamaktadır. Dikilitaş ile ilgili olarak küçük bir parça ile temsil edilmesi nedeniyle yayınlarda ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Ancak, bu dikilitaşın H Yapısı'nın merkez dikilitaşlarından birisinin parçası olabileceği şeklinde yorumlanmıştır (Dietrich vd. 2014: 13).

Dikilitaş P64: P64 numaralı bu dikilitaş, H Yapısı'nın güney duvarında, P57 ile P55 arasında yer alan tahrip olmuş duvar örgüsünde bulunmuştur (Şekil 117). Sadece küçük bir parçası orijinal pozisyonda ele geçerken, yakın çevresinde bulunan büyük bir kireçtaşı bloğu ise; başka bir dikilitaşa ait parça gibi görünmektedir. Kazılan alanın kuzey kesiminde bulunan parçaların, bu veya başka bir dikilitaşa ait olması mümkündür. Duvarın genel olarak tahrip olmasından kaynaklı olarak, bu noktada yer alan bank levhalar da orijinal pozisyonlarında ele geçmemiştir. H Yapısı'nın güneybatısında bu bozukluk yapıya dönük bir müdahalenin göstergesi olarak yorumlanabilir. P64 numaralı dikilitaş çok küçük bir parça ile temsil edildiğinden, üzerinde tasvire ilişkin bulguya rastlanmamıştır (Deitrich vd. 2016: 58).

Dikilitaş P66: H Yapısı'nın kuzey çevre duvarında yer alan P54'ün batısında yer alır. T başlığının hemen altında, C Yapısı dikilitaşları içinde çeşitli örnekleri bilinen bir oluk mevcuttur (Şekil 118). Bununla birlikte yapı duvarına neredeyse paralel olarak konumlandırılışı itibari ile diğer dikilitaşlara kıyasla farklılık sergilemektedir. H Yapısı'nın doğu merkez dikilitaşı olan P51'e doğru radyal yönelimi, yapı içinde dikilitaşların düzenlemesi bakımından önemli ölçüde sapmaktadır. T biçimli baş

kısımında, ön ve arka bacaklar geriye doğru bükülen, dili dışarı doğru çıkartılmış, büyük boynuzlu bir hayvan kabartması yer alır. Bu tarz betimlemelerde hayvanın ölümünün veya ölüm anının gösterilmek istendiği varsayılır. Hayvanın dizleri üzerine çökmüş olması ve dilinin dışarıya doğru çıkması bu varsayımı destekleyici unsurdur. Tasvir de yer alan boynuzlar bunun bir geyik veya daha büyük bir hayvan olan boğa olabileceği yorumunu akla getirmektedir. Ancak vücudun ağırlığı ve büyük başı geyikten ziyade bir boğaya işaret eder. Hayvanın boynuzları düz bir şekilde betimlenirken, hemen baş kısmının altında ise çok daha küçük bir hayvan tasviri daha yer almaktadır. Boyut olarak çok daha küçük olan bu hayvan, görünüş olarak büyük boyutlu olan hayvan tasvirine benzemektedir. Sağ ve sol çıkıntı boynuzları neredeyse düz bir çizgi oluşturan bu hayvan, bir boğa ya da geyik olarak yorumlanabilir. Dikilitaşın yan yüzeyinde ise, birkaç çizgi mevcuttur (Deitrich vd. 2016: 62)

Dikilitaş P66'nın sıra dışı konumu ile bağlantılı olarak, genellikle ana kazı alanında (B ve C Yapısı) olduğu gibi ikinci bir kullanım olduğu düşünülmektedir. Büyük hayvanın baş kısmı ve üst sırt bölgesinde bir önceki kullanımdan kalma çizgileri bir kuş olarak yorumlayan Detriech ve diğerlerine göre (2016: 62), ikincil kullanımda boğa/geyik tasviri önceki tasvirin üstüne yapılmıştır. Yine büyük boyutlu hayvanın arkası ve arka bacaklarının hemen altında eski kabartmaya ait izler mevcuttur.

Dikilitaş P69: H Yapısı içinde şu ana kadar ele geçen son dikilitaşdır (Şekil 119), H Yapısı'nın kuzeydoğu çevre duvarı içinde K10-35 açmasının kuzeybatısında yer alır. P66'da olduğu gibi, P69 numaralı dikilitaş da yapının çevre duvarına neredeyse paralel olduğu için dikilitaşların yapı içinde düzenlemesi bakımından büyük ölçüde sapmaktadır. Henüz tam olarak kazılmamış olan P69'un üzerinde, saldırmaya hazır şekilde yırtıcı bir kedigile ait kabartma bulunur. Dikilitaş gövdesinin üst bölümü ile T başlık kısmı parçalanmıştır olarak ele geçmiştir. (Deitrich vd. 2016: 63).

H Yapısı, Göbeklitepe'nin III. Tabakası'na ait anıtsal yapı sistemleri ile pek çok açıdan benzerlik taşırken, aynı zamanda bazı yenilikler de göstermektedir. Yapıya ait dikilitaşlar, güneydoğudaki ana kazı alanında uzun zamandır bilinenler ile bazı benzer özellikler taşır. Ayrıca H Yapısı'ndaki dikilitaşlar esas olarak merkezde yer alan dikilitaşlara doğru bakmaktadır. C ve D Yapısı'ndaki P12 ve P43 numaralı dikilitaşlarda

olduğu gibi, H Yapısı'nda da kompozisyon içeren bir adet süslemeli dikilitaş örneği mevcuttur (Deitrich vd. 2016: 68).

H Yapısı içinde şu ana kadar ele geçen dikilitaşlar üzerindeki hayvan tasvirlerinde yer alan yılan, kuş türleri, boğa ve yırtıcı av kedileri gibi betimlemeler, Göbeklitepe'nin daha önce açığa çıkan dikilitaşlarında da görülen baskın hayvan simgeçiliğini yansıtmaktadır. Diğer bir yandan H Yapısı'nın merkez dikilitaşı tasvir olarak, ana kazı alanı yapılarına göre farklılık da sergilemektedir. A-D yapılarında tilki tasviri dikkat çekici bir şekilde görülürken, H Yapısı'nda ise aslan tasvir edilmiştir.

Burada yer alan tasvirin karşılaştırılmasına dönük ilginç bir referans ise, II. Tabaka'ya ait 'Aslan Dikilitaşlı Yapı' olarak adlandırılan dikdörtgen planlı yapının aslan kabartmalı dikilitaşlarıdır. H Yapısı'nın en geç radyokarbon verileri bağlamında değerlendirildiğinde, Göbeklitepe'nin III. ve II. Tabaka yapıları arasındaki ikonografik değişim süreçlerini yansıttığı düşünülebilir. Ancak tasvirlerin içeriği kronolojik bir değişimin yanı sıra içerikteki farklılıklar da açıklayıcı bir başka unsur olabilir. Ana kazı alanında, farklı hayvan betimlemeleri olan yapılarda başlı başına özgün bir karakter hakimdir. Hayvanların baskın bir şekilde hâkim dünyası yapıların koruyucuları olarak yakından ilişkili simgesel veya totemistik yorumları da beraberinde getirir. Dolayısıyla, sadece farklı yapıların değil, aynı zamanda Göbeklitepe'nin farklı alanlarının da bazı gruplar tarafından kullanılması mümkündür. Bu farklılıkların, yapıların tasarımındaki yoğunluğunun, sosyal ve olasılıkla mekânsal mesafeyle ilişkili olup olmadığı, sadece kazıların yanı sıra olası farklı kronolojik değerleri ile de cevaplanabilecek bir sorudur.

4.1.5.4.1.9. I Yapısı

Göbeklitepe'nin kuzeybatı tepesinde 2010 yılında yapılan çalışmalar sırasında yeni bir yuvarlak planlı yapı açığa çıkmıştır. H Yapısı'na yakın olan bu yapı 'I Yapısı' olarak adlandırılmıştır. Kazısı halen devam etmekte olan yapıya ilişkin mevcut bilgiler şimdilik sınırlıdır (Dietrich, Notroff, ve Schmidt, 2017: 205).

I Yapısı olarak isimlendirilen yapıya ilişkin olarak yerleşim yerinin yıllık raporları ve yayınlarda çok az bilgi verilmiştir. Mevcut planı, III. Tabaka yapıları ile benzerlik taşıdığından, şimdilik bahsedilen tabaka yapılarına dahil edilmiştir. Göbeklitepe'nin 2010 yılı kazı raporlarında, yapının bulunduğu alan H Yapısı'na dahil edilirken, H Yapısı'nın

alanı ise “I Yapısı” olarak belirtilmiştir. Ancak H Yapısı’na ilişkin yapılan yayınlarda, I Yapısı olarak tanımlanan alanlar içinde H Yapısı’nın tanımlanması, raporlardaki karışıklık sebebiyle alanların yanlış yazıldığı düşünülmektedir²⁵. Bu durumda I Yapısı’nın bulunduğu alanın, K10-89 açması olduğu anlaşılmaktadır.

Yapı içinde ele geçen dikilitaş buluntusu ise; *in situ* durumda olduğu düşünülen ve yalnızca baş kısmı görünen bir adet dikilitaşdır. Görünen başından anlaşıldığı kadarıyla söz konusu dikilitaş boyut olarak büyük boyutlu olup, III.Tabaka dikilitaş buluntularına benzerdir. Dikilitaşın baş kısmı yapı içerisinde kuzey-güney yönünde yerleştirilmiştir. Yapıya ait dikilitaşın T-biçimli baş kısmı yaklaşık 2 m uzunluğu ve 40 cm genişliğe sahiptir. Söz konusu buluntunun yakın çevresi ile kuzeyinde yer alan K10-90 açmasındaki dolgu özellikleri, D Yapısı’nın üst tabaka dolgusu ile benzerlik göstermektedir (Schmidt, 2012: 327-328).

4.1.5.4.2. II. Tabaka Dikilitaş Buluntuları

4.1.5.4.2.1. Güney Alanı

Göbeklitepe’nin güney alanı olarak adlandırılan bu alandaki dikilitaş buluntuları, alanın güneyinde ve A- B yapılarının batısında yer alan L9-55, 56, 57 ve 65 açmalarında ortaya çıkarılmıştır. A Yapısı’nın hemen batısında yer alan L9-55 açması içerisinde F, E, G, H, I ve J²⁶ mekanları olarak isimlendirilen ve yönelimlerinin kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda olan, altı adet mekân yer almaktadır (Şekil 44). Aynı açmanın kuzeyinde ve B Yapısı’nın batısında bulunan L9-56 açmasında ise; yönelimleri doğu-batı doğrultusunda olan A, B, C ve D isimli dört mekân yer almaktadır (Schmidt, 2000: 26-30). Bu alanda dikilitaş buluntusu veren diğer bir açma ise, L9-56 açmasının kuzeyindeki L9-57 açmasıdır. Açmanın güneybatı bölümünde dörtgen planlı bir oda²⁷ yer almaktadır

²⁵ Konuyla ilişkili olarak H Yapısı’nda (bkz. H yapısı bölümü) belirtildiği üzere karışıklığa ilişkin herhangi bir düzeltme tarafımızca yayınlarda görülmemiştir. Ancak H Yapısı’nın ayrıntılı anlatıldığı yayınlarda yapının alanları baz alındığında H Yapısı olarak belirtilen alanın I Yapısı’na ait olduğu görülmektedir.

²⁶ Göbeklitepe’nin tüm alanlarında açığa çıkartılmış II. Tabaka mekanlarının tümünün (Aslan Dikilitaşlı Yapı dışında) isimleri yapılan hiçbir planında belirtilmemiştir. Güney alanında yer alan mekanların isimleri ise metin içindeki tanımlardan yola çıkılarak isimlendirilmiştir. Güney alanı dışındaki II. Tabaka yapılarının mekân isimleri ise, yayınlarda metin içinde belirtilmediği için dikilitaş buluntuları açma isimleri başlığı altında açıklanmıştır. Tarafımızca, bilinen arkeolojik kazı sistemleri gereği açığa çıkan mekanların tanımlayıcı adlandırmalarının yapılmasının teknik-bilimsel açıdan önemli bir unsur olması gerektiği kanısındayız.

²⁷ Güney alanı içerisinde bir istisna olarak çalışmalarına 2006 yılında başlanan L9-57 açmasında ele geçen mekân ismi metinlerde belirtilmemiştir.

(Schmidt, 2008c: 418). Güney alanı içinde ele geçen son dikilitaş ise kırık olarak L9-65 açmasının batı profilinde ele geçmiştir.

4.1.5.4.2.1.1. L9-55 Açması Dikilitaşları

Bu alan içerisinde yer alan mekân içlerinde toplamda 4 adet dikilitaş buluntusu ele geçmiştir. Bunlar sırasıyla XV, XVI, XVII ve XVIII numaraları ile adlandırılmıştır. XV ve XVI numaralı dikilitaşlar, açma içerisinde yer alan yapıların merkezindeki trapez dörtgen planlı ‘F mekânı’ olarak isimlendirilen mekânın ortasında yer almaktadır. Söz konusu dikilitaşlar, mekânın kuzeyine doğru ve batı duvarına daha yakın olarak konumlandırılmıştır. Açma içerisinde ele geçen dördüncü dikilitaş ise; ‘G mekânı’nda ele geçmiştir (Schmidt, 2000a: 26). XVII numarası ile adlandırılan dikilitaş buluntusu, devrilmiş ve kırık halde bulunmuştur. Büyük oranda tahrip olarak ele geçen XVIII numaralı dikilitaş ise; açmanın güneybatısında yer alan ‘I mekânı’ içinde, *in situ* olarak ele geçmiştir. Dikilitaşa ait olan dört adet kırık parça hemen yanında bulunmuştur. Kırık parçalarının tümlenmesi sonrası, bahsedilen dikilitaş çevresinin çapı 80 cm olarak ölçülmüştür (Schmidt 2000a: 29).

4.1.5.4.2.1.2. L9-56 Açması Dikilitaşları

Bu açma içerisinde ele geçen dikilitaş sayısı toplamda 6 adettir. Bu dikilitaşlar sırasıyla; XI, XII, XIII, XIV, XLVI ve XLVII numaraları ile adlandırılmaktadır. Küçük boyutlu olan dikilitaşlardan; XI, XII, XLVI ve XLVII numaralı olanları, açmanın kuzeyinde bulunan trapez dörtgen plana sahip ‘A mekânı’nda ele geçmiştir. XI ve XII numaralı dikilitaşlar ise, F mekânında olduğu gibi mekânın daha geniş bölümüne ve batıdaki duvara daha yakın olarak konumlandırılmıştır. Her iki dikilitaş büyük oranda tahrip olmuş vaziyette ele geçerken, kırık gövde kısımları ise, *in situ* olarak bulunmuştur (Schmidt 2000a: 30). Bahsedilen bu dikilitaşlar, F Yapısı’nda olduğu gibi mekânın daha geniş tarafına, batıdaki duvara daha yakın konumlandırılmıştır.

Diğer iki dikilitaş buluntusu ise, mekânın kuzeydoğu (XLVI) ve güneydoğusunda (XLVII) bulunmaktadır. Güneydoğu dikilitaşı, mekânın güney duvarına yaslanmaktadır. Açma içerisinde ele geçen XIII numaralı beşinci dikilitaş, yine trapez planlı olan ‘C mekânı’nın batısında yer alır. Bu dikilitaş T başlığı ile birlikte sağlam olarak ele geçmiştir

(Schmidt 2000a: 30). Açmada ele geçen XIV numaralı altıncı dikilitaş buluntusu ise, açmanın güneydoğusunda bulunan 'D mekânı'nın ortasında yer almaktadır.

4.1.5.4.2.1.3. L9-57 Açması Dikilitaşları:

İlk defa 2006 yılında çalışılmaya başlanan bu alanda bir adet dikilitaş buluntusu saptanmıştır. Alanın güneybatısında dörtgen planlı, doğu-batı yönünde uzanan bir oda içerisinde yer alan bu dikilitaş, XIX numarası ile adlandırılmaktadır. Yüzey toprağına çok yakın bir seviyede ele geçen dikilitaş T- biçimli olup, boyutları Göbeklitepe'nin II. Tabaka'ya ait örnekleri ile benzerdir. T-başlığının açığa çıktığı seviyeye kadar kazılan dikilitaşın, 1.5 m yükseklikte olduğu düşünülmektedir. Aynı mekân içerisinde bu dikilitaşa karşılıklı bir konumda bulunması gereken ikinci dikilitaşın varlığı, açmalar arası geçiş yolunda olduğu saptanmıştır (Schmidt, 2008c: 418).

4.1.5.4.2.1.4. L9-65 Açması Dikilitaşları:

Göbeklitepe'nin güney alanında ele geçen bir diğer dikilitaş buluntusu ise L9-65 açmasında yapılan çalışmalarda ele geçmiştir. Açmanın batı profilinde bulunan terrazzo taban üzerinde ilerleyen güney profiline yakın alanda ve kırık olarak ele geçmiştir (Şekil 120). Dikilitaş numarası verilmeyen kırık parça üzerinde alçak kabartma tekniğinde yapılmış bir akbaba motifi bulunmaktadır (Schmidt, 2014: 330-331; Dietrich, 2014: 15).

4.1.5.4.2.2. Güneydoğu Tepe Alanı

4.1.5.4.2.2.1. Aslan Dikilitaşlı Yapı

L10-71 açmasında ortaya çıkarılan bu yapı, Göbeklitepe'nin güneydoğu tepe olarak adlandırılan kesimin en yüksek noktasında yüzeyin hemen altında bulunmaktadır (Şehil 44). 1997 yılında kazılmaya başlanan açmada bulunan mekânın ortasında, simetrik olarak yerleştirilen T başlı iki dikilitaş çifti bulunmaktadır. Her iki dikilitaş üzerinde yer alan karşılıklı aslan kabartmalarından kaynaklı olarak, bu mekân 'Aslan Dikilitaşlı Yapı' olarak adlandırılmıştır (Schmidt, 2007b:118).

Yapı içinde toplamda ele geçen dikilitaş sayısı 6'dır. *In situ* olarak bulunan dikilitaşların dördü mekânın ortasında ve duvarlardan bağımsız olarak bulunurken, diğer iki dikilitaş ise çevre duvarı içinde yer alır. Mekânın ortasında karşılıklı birer çift olarak yerleştirilmiş olan dikilitaşlar; PI, PII, PIII ve PIV numaraları ile adlandırılırken, yapının

çevre duvarı içinde bulunanlar ise PV ve PVI numaraları ile adlandırılmıştır. Aslan kabartmalarının bulunduğu dikilitaşlar PI ve PII numaralı dikilitaşlardır (Şekil 121).

Dikilitaş PI: Açmanın güneydoğusunda yer alan dikilitaşın yüksekliği 1.60 m'dir (Schmidt, 1999: 16). T-başlığının kuzey tarafında, açık ağızda dişlerin açık bir şekilde vurgulandığı ve sıçrar durumda görünen bir aslan kabartması yer alır. Kalın kuyruğu ile betimlenen aslanın, yeleleri bulunmamaktadır. Hayvanın cinsel organının belirgin olarak belirtilmesi ile tasvirin erkek aslana ait olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 122). Ancak hayvanların gövdeleri bir aslanı çağırırsa da yelelerinin bulunmayışı, kaplan veya leopar olabileceği yorumunu da beraberinde getirmektedir (Schmidt, 2007a: 262; Schmidt, 2007b: 118).

Dikilitaş PII: Açmanın kuzeydoğusunda yer alan dikilitaşın yüksekliği 1.45 m'dir. Dikilitaşın T başlığının güney bölümünde PI numaralı dikilitaşta olduğu gibi aynı türde atlamaya hazır olarak betimlenmiş bir erkek aslanı yer almaktadır (Şekil 123). Bu tasvir aynı zamanda PI numaralı dikilitaştaki aslan kabartmasının karşısında yer almaktadır (Schmidt 1999:16). Her iki dikilitaş üzerinde yer alan aslan tasvirleri çok kaliteli olarak yapılmış ve üzerinde kırmızı boya izleri taşımaktadır (Hauptmann 1999: 126).

Dikilitaş PIII ve PIV: Yapının batı tarafında bulunan her iki dikilitaşın üzerinde herhangi bir kabartma motif bulunmamaktadır. PIII numaralı dikilitaşın yüksekliği 1.84 m, PIV numaralı dikilitaşın ise 1.72 m'dir (Schmidt 1999: 16).

Dikilitaş PV: Yapının güney duvarında yer alan bu dikilitaşın yüksekliği 1 m'dir. Güney duvarı içerisine dik bir şekilde yerleştirilmiş olan dikilitaşın üzerinde el ve kol motifi bulunmaktadır (Şekil 124). Karşılıklı olarak yerleştirilmiş olan iki el ve üzerinde bulunan atkı motifi, üslub olarak Nevali Çori tipleri ile benzerlik taşır. Nevali Çori'de benzeri motif taşıyan dikilitaşların, Kült Yapısı III'de ortaya çıkması, Aslan Dikilitaşlı Yapı'nın görece kronoloji için bir bağlantı noktası oluşturur. Buna göre Göbeklitepe'deki bu yapının, Nevali Çori'nin III. Tabakası ile çağdaş olabileceğini göstermektedir (Schmidt, 1999: 16).

Dikilitaş PVI: Yapının kuzey duvarı içine yerleştirilmiş olarak bulunan dikilitaş üzerinde herhangi bir motif bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu dikilitaşın yüksekliği 1.90 m'dir (Schmidt, 1999:16).

4.1.5.4.2.2. L9-60 Açması Dikilitaşları

Alanın kuzey yarısında dörtgen planlı ve güneydoğuya yönlendirilmiş bir mekânın dolgusu içerisinde XX ve XXI numaraları ile adlandırılan iki farklı dikilitaşa ait parçalar saptanmıştır. XX numaralı dikilitaşın baş kısmı kırık olarak ele geçmiş, sağlam olan gövde üzerinde dikey bantlar şeklinde atkı benzeri motif bulunmaktadır. Mekânın kuzeybatı köşesinde yer alan XXI numaralı dikilitaşın gövde kısmı sağlam, baş kısmı ise kırık bir şekilde sağlam gövdenin doğu yönünde bulunmuştur (Schmidt, 2009: 168).

Açma içerisinde yer alan bu mekân, Aslanlı Dikilitaş Yapısı'ndan bildiğimiz dörtgen planlı bir yapı düzeninin tekrarı gibi görünmektedir. Bununla birlikte, L9-60 açmasının batısında yer alan ve henüz kazılmamış olan L9-50 açmasında, söz konusu mekânın diğer dikilitaş çiftinin izleri yüzeyde görülmektedir (Schmidt, 2009: 168-169).

4.1.5.4.2.3. L9-80 Açması Dikilitaşları

L9-80 açmasındaki bulunan dikilitaş sayısı toplamda dört adettir. Bunlar sırasıyla VII, VIII, IX ve X numaraları ile adlandırılmaktadır. Dikilitaşların hepsi küçük boyutlu olup, II. Tabaka'nın genel düzeni ile uyumaktadır (Schmidt, 2008c: 419; Schmidt, 2010a: 255).

L9-80 açmasının merkezinde, aynı açmanın kuzeyinde bulunan 'Aslan Dikilitaşlı Yapı'ya benzer, koridor şeklindeki küçük hücre mekânlar ile çevrelenen dörtgen geniş bir mekân bulunmaktadır. Alan içerisinde ele geçen tüm dikilitaşlar, bahsedilen mekân içinde bulunmaktadır. Dikilitaşlardan ikisi mekân ortasına (VII ve VIII) ve bunların karşısında (IX ve X) yer alan diğer çiftin ise mekânın doğu duvarının içine yerleştirilerek düzenlendiği görülmektedir. Bir dikilitaş mekân içinde *in situ* olarak ele geçerken T başlığının görünümü ise Aslan Dikilitaşlı Yapı'da ele geçen PIII numaralı dikilitaş ile benzerlik taşımaktadır (Schmidt 2000a: 33). Dikilitaşların tümünde kabartma tasvir bulunmamaktadır (Schmidt, 2007a: 262).

4.1.5.4.2.3. Kuzeybatı Tepesi Alanı

Bu alanda yapılan çalışmalar ilk defa 2009 yılında başlanmıştır. K10-58/59/60, K10-68/69/70, K10-78/79/80 ve K10-88/89/90 olarak adlandırılan oniki adet açmanın bir kısmında II. Tabaka mimarisi ile karakterize edilen dörtgen planlı, küçük mekanlar ve

küçük boyutlu dikilitaşların varlığı saptanmıştır. K10-58 açması içinde yapılan çalışmalar sırasında, açmanın kuzey kesiminde T-biçimli PXIL numarası ile adlandırılan 1 adet dikilitaş saptanmıştır. Bu dikilitaşın üzerinde ‘V’ şeklinde boyun ve gövde üzerinde kol betimlemeleri bulunmaktadır. K10-68 ve K10-70 açmalarında ise *in situ* olarak bulunan T-biçimli iki adet dikilitaş, PXLVIII ve PL numarası ile adlandırılmışlardır. Diğer bir dikilitaş ise, K10-69 açmasının kuzey profilinde yatık durumda ele geçmiştir. Bu dikilitaşın gövdesi, açmanın kuzey profilinde yer almaktadır. Aynı alanda kuzey köşede kırık bir kaide parçası bulunmuştur (Schmidt, 2011c: 216). K9-79 açmasında dörtgen planlı bir mekân (Şekil 125) içinde, PLII numarası verilen T-biçimli dikilitaş ele geçmiştir (Schmidt, 2012: 325).

4.1.5.4.2.3. Güneybatı Tepe Alanı²⁸

Bu alandaki çalışmalar Göbeklitepe’nin 2007 yılı kazı çalışmalarında sırasında doğu-batı yönünde açılan sekiz adet yeni arkeolojik kazı açması ile başlamıştır. Bu açmalar batı-doğu yönünde, kazı sistemi gereği alanın topografik bölümlenmesinde K9-77, K9-87, K9-97, L9-07, L9-17, L9-27, L9-37, L9-47 adlandırmalarını taşımaktadırlar. Bu açmalardan K9-77 ve 87 açmaları içerisinde açığa çıkan F Yapısı dışındaki diğer alanlarda, II. Tabaka’ya ait içlerinde dikilitaş buluntuları ele geçen dörtgen planlı mekanlar bulunmaktadır (Schmidt, 2009: 166).

4.1.5.4.2.3.1. K9-97 Açması Dikilitaşları

Alanın sadece üst seviyede bulunan dolgusunun kazıldığı açma içerisinde dörtgen plana sahip mekân saptanmıştır. Mekânın duvarları kuzeydoğu-güneybatı ve kuzeybatı-güneydoğu doğrultularında inşa edilmiştir. Mekânın kuzeybatı yönünde yer alan mekân içinde terrazzo taban bulunmaktadır. Mekân içinde ele geçen dikilitaş buluntu sayısı ise; şu ana kadar yalnızca bir adettir. PXLV²⁹ numarası ile adlandırılan dikilitaş buluntusunun yalnızca gövde bölümünün alt kısmı *in situ* halde bulunmuştur (Schmidt, 2010a: 244).

²⁸2007 yılı ve sonrasına ait, özellikle II. Tabaka dikilitaş buluntularına ait bilgiler kazı sonuçları raporları dışında kapsamlı bir metin halinde yayımlanmamıştır. Bu nedenle yerleşimin güneybatı tepe ve kuzeybatı alanında yapılan çalışmalarda ele geçen dikilitaş buluntularına ilişkin tüm veriler 2007 yılı ve sonrasına ait kazı sonuçları raporlarının titizlikle incelenmesi ile derlenmiştir. Diğer bir yandan bölüm içinde anlatılan dikilitaşların ölçüleri ve betimlemeleri gibi bilgiler raporlarda verilen mevcut bilgiler ile sınırlıdır.

²⁹2008 yılı kazı raporunda bahsedilen dikilitaş XLIV numarası ile belirtilmiştir (bkz. Schmidt, 2010a: 244). Ancak aynı kazı raporunda ve daha sonraki planlarda bu açma içerisinde ele geçen dikilitaş XLV olarak işlenmiştir. XLIV numaralı dikilitaş ise; planda L9-37 açması içerisinde belirtilmiştir (bkz. Schmidt, 2010a:

4.1.5.4.2.3.2. L9-07 Açması Dikilitaşları

Yerleşim yerinin güneybatı tepesinin en yüksek noktasında yer alan bu açmada üst seviyelerden itibaren yoğun bir taş mimarî dolgu ile karşılaşmıştır. Açma içerisinde bulunan kurvilinear planlı bir mekânın batısında PXXVII numarası verilen bir adet T-biçimli dikilitaş bulunmaktadır (Şekil 126). Gövde kısmı *in situ* olarak ele geçen dikilitaşın T-biçimli başlığına ait parçaların bir kısmı, devam eden çalışmalar sırasında bulunmuştur (Schmidt, 2009: 166). Bahsedilen mekân dışında, açmanın kuzey profilinde yer alan ve büyük bir bölümü L9-08 açması içerisine doğru uzanan mekân içinde iki adet dikilitaş (PXXXVIII ve PXXXIX) bulunmaktadır (Schmidt, 2010a: 245).

4.1.5.4.2.3.3. L9-17 Açması Dikilitaşları

L9-17 açmasında yapılan çalışmalarda yüzey seviyesinden hemen sonra, köşeli ve *kurvilinear* planda duvar dizileri açığa çıkmıştır. Çoğunluğu doğu-batı yönünde yer alan bu duvarlar aynı zamanda mekânları sınırlayıcı bir özelliğe sahiptir. Alanın kuzeydoğu bölümünde yuvarlak planlı bir yapıya ait duvar dizileri bulunur. Güney bölümünde ise; güney duvarının L9-16 açmasına doğru devam ettiği görülen dörtgen planlı bir mekân bulunmaktadır. Güney mekânının batı yarısında iki adet dikilitaş bulunmaktadır. PXXVIII ve PXXIX numaraları ile adlandırılan her iki dikilitaşında, T-biçimli baş kısmı kırık olarak bulunmuştur (Şekil 127). *In situ* halde ele geçen gövde kısımlarının genişliği 0.5 m, kalınlığı ise 0.25 m'dir Her iki buluntusunun da yan yüzlerinde benzerleri Nevalı Çori'den bilinen, dikey bantlarla oluşturulmuş atkı motifi yer almaktadır. Buluntu durumu, gövdenin 1 m daha derine devam ettiğini ve doğu tarafına yönlendirilerek yerleştirildiğini göstermektedir (Schmidt, 2009: 166-167; Schmidt, 2010a: 246). Piesker (2014: 27) her iki dikilitaşın üzerinde de kol motifi betimlemeleri bulunduğunu belirtmektedir.

4.1.5.4.2.3.4. L9-27 Açması Dikilitaşları

Bu alan içerisinde ele geçen dikilitaş sayısı toplamda dört adettir (Şekil 128). Bunlardan; PXL olarak numaralandırılan dikilitaş, açmanın güney bölümünde bulunan mekânın batısında yer almaktadır. PXLII ve PXLIII numaralı dikilitaşlar, açmanın

Res.2). Tarafımızca açma içerisinde ele geçen dikilitaşların belirtilen numaralarına ilişkin olarak yerleşim planları baz alınmıştır.

doğusunda bulunan mekân içinde yer almaktadır. Dördüncü dikilitaş ise açmanın kuzeydoğusunda bulunan mekânının, güney duvarında yer almaktadır. Bahsedilen bu dikilitaş PXXX³⁰ numarası ile adlandırılmaktadır (Schmidt, 2010a: 246-247).

4.1.5.4.2.3.5. L9-37 Açması Dikilitaşları

Toplamda dört adet dikilitaşın ele geçtiği açmadaki bu buluntular; PXXXI, PXXXII, PXXXIII ve PXLIV numaraları ile adlandırılmaktadır. PXXXI ve PXXXII numaraları dikilitaşlar, açmanın kuzeybatısında yarısı açığa çıkmış ve uzantısı L9-27 açmasında devam eden mekânın güneydoğu duvarında bulunmaktadır. PXXXIII numaralı dikilitaş ise; alanın orta kısmında yer alırken, PXLIV³¹ numaralı dikilitaşa ilişkin bilgimiz sadece Göbeklitepe'nin 2008 ve sonraki yıllarına ait planlardır (Schmidt, 2009: 167; Schmidt, 2010a: 247).

4.1.6. Yeni Mahalle

4.1.6.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Urfa eski kent merkezi; doğusunda Harran Ovası, batısında Fatik Dağları, kuzeyinde ise Kaşmer Dağı ile çevrilidir. Harran Ovası ve çevresinde bulunan platolara kuşbakışı bakıldığında, açıklığı güneye doğru uzanan at nalı şeklinde bir görünüme sahip olup, kent merkezi de bu coğrafik şeklin tam olarak kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Yeni Mahalle yerleşiminin doğusu hafif bir eğimle Harran Ovası'na doğru yönelirken ayrıca yerleşimin güney ve batı kısmında, eski Karakoyun Deresi yatağı bir nevi doğal bir bariyer oluşturur (Çelik, 2007: 165-166; Çelik, 2011a: Fig.3).

Urfa'nın en eski yerleşim yerlerinden biri olan Yeni Mahalle semti, kutsal olarak bilinen Balıklıgöl'ün yanında yer alırken, Yeni Mahalle'deki Neolitik yerleşim ise, akarsu kenarında, büyük pınarların olduğu bir noktada kurulmuştur. Antik Çağ'da Skirtos ve Daişan olarak adlandırılan Karakoyun Deresi, yaklaşık 1500 yıl öncesine kadar Yeni

³⁰ PXXX numaralı dikilitaş daha önce L9-37 açmasında ele geçen başka bir dikilitaşın numarası olarak belirtilmiştir. Ancak bu dikilitaşın daha sonra bir giriş taşı olduğunun anlaşılması üzerine PXXX numarası L9-27 açmasında ele geçen en son dikilitaşa verilmiştir (bkz. Schmidt, 2010a: 247).

³¹ K9-97 açmasında ele geçen dikilitaşa ilişkin olarak vermiş olduğumuz dipnotta belirtildiği üzere, bu dikilitaş numarası raporda aynı açmada ele geçen dikilitaşa verilmiştir. Ancak belirtildiği gibi planlarda, bu dikilitaş numarası L9-37 açması içinde değerlendirilmiştir. Kuşkusuz raporların ve planların tutarsızlığı kafa karışıklığına yol açmaktadır. Tarafımızca açmalardaki dikilitaş sayıları ve numaraları, plan çizimleri değerlendirme kategorisine alınarak belirtilmesi uygun görülmüştür (ayrıca bkz. Schmidt, 2010a: Res.2; Schmidt, 2010b: Res.2).

Mahalle yerleşiminin batısında Halepli Bahçe ve güneyinde bulunan Balıklıgöl kutsal alanından akarken (Segal, 1970:156, 207, 244; Demirkent, 2002: 48), Yeni Mahalle Neolitik yerleşimin güney ucu olasılıkla Karakoyun deresinin eski yatağı olan bugünkü Balıklıgöl ve Akarbaşı Mevkii ile sınırlanmış olmalıdır (Çelik, 2003: 63).

Yerleşim ilk olarak 1990 ile 1995 yılları arasında yapılan “*Dergah ve Balıklıgöl Çevre Düzenlemesi Projesi*” esnasında ortaya çıkmıştır. Yeni Yol Caddesi üzerinde bulunan bir kesitte, 1997 yılında Şanlıurfa Müzesi ve Harran Üniversitesi Arkeoloji Bölümü’nün iş birliği ile çalışma alanının darlığı ve yol kenarında bulunması sebebiyle kazı çalışması kısa tutulmuş, ağırlık olarak bir temizlik çalışması şeklinde yürütülmüştür (Çelik, 2003:63). Ayrıca 1993 yılında tesadüfen ele geçen “Urfa heykeli”nin de bu semtte bulunmuş olması neolitik bir yerleşmenin varlığına işaret etmiştir (Çelik, 2007: 165).

Yapılan kazı çalışmaları esnasında yaklaşık 15 m’lik bir alan incelenirken Neolitik yerleşimin tam olarak ne kadar büyüklükte olduğu, üstünde bulunan modern yapılaşma nedeniyle saptanamamıştır. Ancak çeşitli zamanlarda yapılan harfiyatlar sırasında bu semtin çeşitli yerlerinden bol miktarda kül ve çakmaktaşı çıktığı söylenmektedir (Çelik, 2007: 165). Kazı çalışmaları esnasında profilde gözlenen bazı tabanların üzeri açılmış ve bunun sonucunda ikisi görülebilir şekilde toplam 4 adet terrazzo taban ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca tabanların içine yerleştirilmiş ve söve taşları olduğu düşünülen bazalittan taşlar ele geçmiştir (Çelik, 2005: 93). Profilde gözlenen bir diğer özellik ise bazı tabakaların tamamen kül tabakasından oluşmuş olması, yerleşimin büyük bir yangın geçirdiğini göstermiştir. Terrazzo tabanların üstünde ve altında düzensiz halde bulunan bu kül tabakalarının yüksek derece de ısıya maruz kaldığı, bu tabakalardan ele geçen çakmaktaşlarının aşırı ısıdan dolayı parçalanmasından anlaşılmaktadır (Çelik, 2005: 94).

4.1.6.2. Stratigrafi ve Tarihlendirme

Yeni Mahalle yerleşiminde yapılan kazı çalışmaları, tabakalandırma sisteminden ziyade sadece tümü ÇÇN’ye ait olan profil temizlenmesi ve bu çalışma esnasında elde edilen toprağın elekten geçilmesi şeklinde yürütülmüştür. Profilin çok dar olması sonucu bu şekilde sınırlandırılan çalışmalar profil çizimleri ve kesitten çıkan tüm buluntuların toplanması şeklinde yürütülmüştür (Çelik, 2005: 94-95). Yeni Mahalle Neolitik yerleşim üzerinde çalışılan toprak kesit ise yaklaşık 15 m’lik uzunluğa, 1 m ile 2 m arasında

değişen bir yüksekliğe ve 30 cm ile 70 cm arasında değişen bir genişliğe sahiptir (Çelik, 2005: 90).

Yerleşimin bu toprak kesitinde yapılan kazı çalışması sonucu toplam 13 tabakanın varlığı ortaya konulmuştur. Ele geçen buluntular ışığında 13 tabakanın tümü ÇÇN dönemine ait buluntu gurupları içerir. (Çelik, 2003: 64; Çelik, 2000a: 4-6; Çelik, 2005: 90). Yerleşimin yer aldığı semtte 1915 yılından 1993 yılına kadar en az altı kez yapılan yol düzenleme çalışması sonucu oluşan tahribatlar nedeniyle üst tabakaların yok olduğu düşünülmektedir (Çelik, 2003: 65).

Çalışılan toprak kesitte ele geçen buluntuların analiz sonuçları neticesinde yerleşimin, ÇÇNA evresinin sonu ile ÇÇNB'nin erken evresinde iskân gördüğü anlaşılmıştır. Ayrıca çalışılan kesitte ele geçen kömür örneklerinden ilk olarak iki tane kalibre edilmiş radyokarbon analiz sonucu 11.270 ve 9.400 tarihlerini vermiştir (Çelik, 2007: 166-175). Şanlıurfa-Yeni Mahalle 2014 yılında 3 adet C¹⁴ analizi daha yapılmıştır. Bu analizler ışığında, I. ve II. Terrazzo evresi olarak nitelendirilen evreler üzerine yeni bir değerlendirme yapılarak, Şanlıurfa-Yeni Mahalle ÇÇN dönemi kültür tabakalarının daha çok erken ÇÇNB evresine ait tabakalar olduğu anlaşılmıştır (Çelik, 2014: 101).

Yerleşimde tabakaların bazılarında yoğun bir yangın izleri gözlemlenmiştir. Profil çiziminde görüldüğü üzere yerleşim kuzeye doğru alçalarak anakayanın üzerinde oturmaktadır (Çelik, 2005: Lev.3-4). Yerleşimlerin anakaya üzerinde yapılma tarzı, bölgede yer alan Göbeklitepe, Nevali Çori, Karahan Tepe, Sefer Tepe ve Hamzan Tepe gibi Çanak Çömleksiz Neolitik dönem merkezlerde görüldüğü gibi bu yerleşimde de karşımıza çıkmaktadır (Çelik, 2005: 89,93).

4.1.6.3. Dikilitaş Buluntuları

Yeni Mahalle yerleşiminde çalışılan kesitte dikilitaş buluntuları ele geçmemiştir. Bununla birlikte yerleşimin hemen batısında bulunan Kızılkoyun Mahallesi'nde bir kaya mezarlığının içinde yer alan nişin örülmüş duvarında, üzerinde geniş bir yiv bulunan dikilitaş gövdesi ele geçmiştir (Şekil 129). Bu gövde parçasının yan yüzünde, kravat şeklinde geniş bir yiv bulunurken bu tarz geniş yivler, Göbeklitepe, Nevali Çori, Kurt Tepesi, Karahan Tepe gibi yerleşimlerde ele geçen dikilitaşlarda da görülen bir özelliktir.

Diğer bir yandan kravatlı dikilitaş parçası boyut olarak Göbeklitepe'nin II. Tabakası ve Nevali Çori'deki kült yapısı ile benzerdir (Çelik, 2015a: 20).

Diğer bir yandan Yeni Mahalle'de yapılan harfiyat çalışmaları sırasında çekilmiş olan bazı fotoğraflarda da dikilitaş olabilecek başka taşlar görülmektedir (Şekil 130-131). Harfiyat sırasında çekilen fotoğraf karesi dışında bu taş parçalarına ilişkin herhangi bir çalışma yapılmadığı için bilgilerimiz sınırlıdır. Ancak kravat motifli dikilitaş gövdesi örneği, Yeni Mahalle'nin kazı çalışması yapılan kesitinde ele geçmemiş olsa da bu semt içerisinde "T" biçimli dikilitaşın bulunması, bölgede Göbeklitepe, Nevali Çori, Karahan Tepe, Sefer Tepe, Hamzan Tepe, Harbestsuvan gibi yerleşmelerden bildiğimiz yapı geleneğinin Şanlıurfa merkezinde de bulunduğunu göstermektedir (Çelik, 2007: 169).

Bir diğer önemli buluntu ise Yeni Mahalle semtindeki yol yapım çalışmaları sırasında ele geçen erkek heykelidir. Söz konusu heykel 1993 yılında Yeni Mahalle yerleşiminin güney kesiminde, Balıklıgöl çevre düzenleme çalışmaları sırasında, ele geçmiştir (Şekil 132). Eski Karakoyun deresinin kenarında, 3-4 m derinlikte alüvyon tabakaları arasında bulunmuş olan bu heykelin kaidesinin olup olmadığı bilinmemektedir. Kaidenin ele geçmemiş olması heykelin olasılıkla *in situ* olma özelliğini yitirip Karakoyun deresinin bir taşkını sonucu buraya sürüklendiği düşünülmektedir. İlk bulunduğu kaide ve heykel bölümü olmak üzere 2 parça halinde olan heykelin taşınma sırasında baş ve gövde kısmı kırılarak 4 parça haline gelmiştir³². Heykelin dört parça olarak günümüzde Şanlıurfa Müzesi'nde sergilenmektedir. Kaide kısmının biçiminden anlaşılacağı üzere heykel bir kaideye oturtulacak şekilde biçimlendirilmiştir (Çelik, 2003:98).

Göbeklitepe, Karahan Tepe, Sefer Tepe, Nevali Çori ve Adıyaman-Kilisik gibi yerlerde ele geçen T-biçimli dikilitaşların hemen hemen insan şeklini almış ardılı gibi duran bu heykel büyük olasılıkla Yeni Mahalle'deki Neolitik yerleşimle aynı dönemlere aittir (Çelik, 2003:103). Kireçtaşından yapılmış olan heykel boyut olarak uzunluğu 1.93 m, genişliği 44 cm ve kalınlığı 30 cm olup, boynunda kabartma olarak işlenmiş iki sıralı takı dışında çıplak olarak tasvir edilmiştir (Hauptmann ve Schmidt, 2007: 433). Bacak kısmı yapılmamış olan heykel, olasılıkla delikli bir kaideye oturtulacak şekilde ayak

³² Burada yer alan bilgi Bahattin Çelik'in Balıklıgöl Projesi'nin şantiye sorumlusu Yusuf Ot ile yapmış olduğu özel görüşme sonucu kendisi tarafından aktarılmıştır. Ayrıca bkz. Çelik, 2003:98.

kısmı bilinçli olarak şekillendirilmiştir. Parmak detayları belirtilmiş olan heykelin elleri, kasık kısmının ortasında yer alan fallusu tutmaktadır. Heykelin göğüs kısmında yer alan chevron motifi Nevali Çori ve Göbeklitepe gibi yerleşimlerden de bilinen T-biçimli kol motifli dikilitaşların bir simgesi durumundadır (Çelik, 2005:235). Aynı şekilde heykelin duruş tarzı, Göbeklitepe’de³³ ve Karahan Tepe’de açığa çıkmış heykellerde de ellerin ön tarafta kavuşturulup olasılıkla falluslarını tutar vaziyette tasvir edilmesi gibi benzer örnekler ele geçmiştir (Çelik, 2003:103).

Yeni Mahalle heykelinin bir diğer özelliği ise baş kısmının detaylı şekilde işlenmiş olmasıdır. Nevali Çori’deki “Yılan Başlı Adam³⁴” heykelinde de benzer bir şekilde yapılan başın (Hauptmann ve Schmidt, 2007:433) her iki yanında yer alan kulaklar, dışında büyük bir olasılıkla bir takım renkli taşlar koymak amacıyla oyulmuş göz kısmı yer almaktadır. Göz oyuklarına yerleştirildiği düşünülen taşlar ele geçmemekle birlikte gözlere yerleştirilen 2 adet obsidyen dilginin ise, yöre sakinleri tarafından konulduğu da düşünülmektedir (Çelik, 2003:104).

Sonuç olarak Şanlıurfa-Yeni Mahalle’de ortaya çıkartılan terrazzo tabanlar, üzerinde chevron motifinin yer aldığı dikilitaş gövdesi ve yine aynı yerde bulunmuş olan falluslu erkek heykeli, Yeni Mahalle’nin kült yapılarına sahip bir Neolitik yerleşim olduğunu göstermektedir (Çelik, 2003:97). Özellikle heykelin yapılış tarzı ve terrazzo tabanların varlığı, Yeni Mahalle yerleşiminde de Nevali Çori, Göbeklitepe ve Çayönü yerleşimlerinde olduğu gibi bir kült yeri ya da bir tapınma yeri olabileceğini göstermektedir. Nevali Çori’deki III. Tabaka’ya ait kült yapısının içindeki nişin arka duvarına gömülmüş bir baş figürünün özellikle Yeni Mahalle’de bulunmuş heykelle benzerlik göstermesi B. Çelik³⁵, Verhoeven³⁶ ve Hauptmann³⁷ tarafından Yeni Mahalle’nin önemli bir erken Neolitik yerleşim alanı olabileceği düşünülmektedir.

³³ Bkz.Beile-Bohn vd. 1998: Abb.34; Çelik, 2005: Lev.56

³⁴ Bkz. Hauptmann, 2011: 127, Fig.11a/b.

³⁵ Bkz. Çelik, 2003: 98

³⁶ Bkz.Verhoeven, 2002b: 253

³⁷ Bkz. Hauptmann, 2002: 32

4.1.7. Harbetsuvan Tepesi

4.1.7.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

2014 yılında yapılan ‘Şanlıurfa İli, Merkez İlçesi sınırları içerisinde kalan kırsal alanlardaki Neolitik dönem ve öncesi çağlara ait yapılan yüzey araştırmaları’ sırasında Bahattin Çelik tarafından keşfedilen Harbetsuvan (Çakmak Harabesi) Tepesi yerleşimi Şanlıurfa il sınırları içerisinde yer alır (Çelik, 2016a:411). Yaklaşık olarak, Şanlıurfa'nın 53³⁸ km doğusunda Tektek Dağları olarak bilinen kalkerli platolar arasında yer alan yerleşmenin (Şekil 133) deniz seviyesinden yüksekliği 714 metre olup, yaklaşık 6 dekarlık bir alanı kaplamaktadır (Çelik, 2016b:421; Çelik, 2015a:12).

Göbeklitepe, Karahan Tepe, Hamzan Tepe ve Şanlıurfa-Yeni Mahalle'ye benzer şekilde Urfa Bölgesi'ndeki Harran Ovası çevresinde konumlandırılan PPN yerleşimleri gibi, Harbetsuvan Tepesi yerleşimi de Harran Ovası'nın doğu kenarındaki bir mera üzerinde kurulmuştur (Harita 6). Tektek Dağlarının batı kenarını oluşturan bir tepede yer alan yerleşimin batısında Harran Ovası uzanmaktadır (Çelik, 2016b:421).

Kayalık bir tepenin zirvesinde yer alan Harbetsuvan Tepesi (Şekil 134), yakınında bulunan ÇÇN dönemine ait büyük boyutlu bir yerleşim olarak kabul edilen Karahan Tepe'nin yaklaşık 7 km güneybatısında yer almaktadır. Bölgenin en önemli ovası olan Harran Ovası ise, 5 km batısında bulunmaktadır (Çelik, 2016b:422). Harbetsuvan Tepesi ile eş zamanlı en yakın yerleşim yeri olan Karahan Tepe dışında, Kurt Tepesi (20 km kuzey), Taslı Tepe (35 km kuzey), Sefer Tepe (26 km kuzeydoğu), Şanlıurfa-Yeni Mahalle (batıda 43 km), Göbeklitepe ve Hamzan Tepe yerleşimleri ise, yaklaşık 40 km kuzeybatısında yer almaktadır (Çelik, 2016b:424-425).

Yerleşime en yakın çakmaktaşı yatakları ise; 8 km kuzeydoğusunda, Karahan Tepe yerleşim bölgesine yakın bölgede ve 10 km güneyinde, Recmelsuvan olarak bilinen bir alanda bulunmaktadır. Diğer bir yandan yerleşime en yakın bazalt kaynağı ise, 15 km kuzeybatısında yer alır (Çelik, 2016b:422). Harran Ovası'nın doğu kenarında yer alan bu küçük ölçekli yerleşim, Çelik'e göre (2015a:12) Karahan Tepe'nin uydu bir yerleşimi olabilir. Nitekim yerleşim yerinde yüzeyde saptanan T biçimli dikilitaşlar ve kaçak

³⁸ Yerleşmeye iki farklı yoldan gidildiği için bazı yayınlarda 45 km olarak belirtilmiştir (bkz. Çelik, 2015b:12)

kazılar sonucu ortaya çıkan mimari kalıntılar neticesinde Harbetsuvan Tepesi'nin küçük ölçekli bir kült yerleşim yeri olduğu görülmektedir (Çelik, 2016b: 422). Yerleşim yerinin konum olarak Harran Ovası'nı görmesi ile, Karahan Tepe'nin sahip olmadığı bir avantaja sahip olduğu görülmektedir. Her iki yerleşim yerinin Tektek Dağları içindeki konumu itibari ile avcılık faaliyetlerine dönük olarak, tuzak kurmak için son derece uygun bir çevreye sahiptir. Nitekim bölgede yapılan çalışmalar sonucunda bu tarz av tuzak alanlarına ilişkin olarak bazı kanıtlar saptanmıştır (Çelik, 2016b: 422).

Yerleşim yerinde yapılan yüzey araştırmaları esnasında, batı yamacında 4 m genişliğinde ve 7 m uzunluğunda olan yan yana inşa edilmiş dikdörtgen yapı kalıntıları saptanmıştır. Bu yapıların işlevi şimdilik bilinmemekle birlikte, yapıların duvarlarının iri taşlardan oluşturulduğu görülmüştür. Diğer bir yandan yapı duvarlarında kullanılan taşlar düz ve pürüzsüz bir özellik göstermemektedir. Bu alanda yapılan çalışmalar esnasında seramik buluntuları saptanmaması, çakmaktaşı, bıçaklar ve yongalar gibi buluntuları durumu da gözönüne alındığında ÇÇN dönemine ait olabilecek bir görüntü sergilemektedir (Çelik, 2016b: 423).

2015 yılında kontrol amaçlı ziyaret edilen Harbetsuvan Tepesi yerleşiminde, yapılan inceleme sonucu daha öncesinden tespit edilen bazı dikilitaşların üzerindeki kabartmaların tahrip edildiği görülmüştür (Çelik, 2017a: 348). Yerleşim alanında daha önceki yıllara ait yapılmış olan kaçak kazılar sonucu yerleşimin dolguları ve buluntuların bir kısmının zarar görmesi sebebiyle, ileride yaşanacak daha büyük tahribatı önlemek amacıyla, 2017 yılı itibari ile Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi başkanlığında ve Ardahan Üniversitesinden Doç. Dr. Bahattin Çelik'in bilimsel danışmanlığında kurtarma kazısına başlanmıştır. 2017 yılı kazı çalışması bir aylık bir çalışma süreci içerisinde yapılmış ve çalışmalar 10x10 boyutlarında üç adet açma içerisinde yürütülmüştür. Yürütülen bu çalışmalar sırasında merkezinde *in situ* halde dikilitaş barındıran dikdörtgen mekanlar bulunmuştur. Bununla birlikte henüz tümüyle açığa çıkmamış olan mekân duvarları arasında yer alan dikilitaş kalıntıları ele geçmiştir. Mimari kalıntıları dışında çok sayıda çakmaktaşı alet, ok ve mızrak uçları ile Neolitik Dönem'e ait boncuklar ele geçen kalıntılardır³⁹.

³⁹ Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi başkanlığında ve Ardahan Üniversitesinden Doç. Dr. Bahattin Çelik'in bilimsel danışmanlığında 2017 yılında başlanan kurtarma kazısında tarafımca alan sorumluluğu yapılmıştır.

4.1.7.2. Tarihlendirme

Yerleşim yerinde ele geçen dikilitaşların boyutları ve kazı çalışmaları esnasında açığa çıkan mekanların düzenlenişi, Göbeklitepe'nin II. Tabakası ve Nevalı Çori kült yapıları ile benzer özellikler göstermektedir. Yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları sırasında bulunan yontmataş buluntu topluluklarında, hammadde olarak çoğunlukla çakmaktaşı, az oranda da obsidyen kullanıldığı saptanmıştır. Çanak Çömleksiz Neolitik döneme özgü buluntulardan, çakmaktaşıdan iki kutuplu çekirdekler, omuzlu dilgiler ve silikalı orak dilgiler, Byblos tipi uçlar ile obsidyenden dilgi parçaları tespit edilmiştir (Çelik, 2015a: 14). Yerleşim yerinde, Geç Roma/Erken Bizans dönemi özellikleri sergileyen seramik parçaları az da olsa ele geçmiştir. Bu durum, yerleşim yerinde bahsedilen dönemde inşa edilen Tümülüs mezarlar ile ilintilidir

Yerleşim yerinde şu ana kadar yapılan yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında Palmyra ya da Çayönü aletleri içermemesi, Göbeklitepe II. Tabaka ve Nevalı Çori kült yapıları benzeri dikilitaş buluntuları ile birlikte bu yerleşmeyi şimdilik Erken Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresine (EÇÇNB) tarihlenmesini sağlamaktadır (Çelik, 2016b: 425).

4.1.7.3. Dikilitaş Buluntuları

Harbetsuvan Tepesi yerleşiminde yüzey buluntusu olarak saptanan dikilitaş buluntuları dışında kazı çalışmaları esnasında mekân ortasında veya duvar örgüsü ile bağlantılı *in situ* halde dikilitaşlar saptanmıştır.

4.1.7.3.1. Höyük Alanında Yüzeyde Ele Geçen Dikilitaşlar

Yüzey araştırmaları sırasında *in situ* olarak bulunan dikilitaşların yanısıra kaçak kazılar sonucu tahrip edildiği anlaşılan dikilitaş parçaları ele geçmiştir. Bir diğer tahribat ise; yapıların üzerine inşa edilen, Tümülüs mezarların yapımında devşirme malzeme

Yerleşim yerine dair bulgular ağırlıklı olarak Bahattin Çelik ile yapılan kişisel görüşmeler, yine Doç. Dr. Bahattin Çelik tarafından Çanakkale ilinde düzenlenen 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nda 7 Mayıs 2018 tarihinde sunulmuş olan Harbetsuvan Tepesi kazısı bildirisini ve kişisel gözlemlere dayanmaktadır. Açıklamaları yapılacak olan kazı çalışmaları esnasında elde edilen buluntuların görselleri ise telif hakkı nedeniyle henüz yayını yapılmamış olanlara yer verilememiştir. Çalışmada verilen görseller yalnızca basında haberi yayınlanmış olan totem benzeri heykel ve yüzey araştırmalarında saptanmış olan buluntuların bildirimleri ve Doç. Dr. Bahattin Çelik'in yüzey araştırması arşivleridir.

olarak kullanım görmesi sebebiyle oluşmuştur. Bu durum hem yapıları hem de içeriğinde barındırdığı dikilitaşların bir kısmının tahrip edilmesine yol açmıştır.

Yerleşim yerinde yüzeyde saptanan dikilitaş sayısı toplamda 14 adettir (Şekil 135-142). *In situ* durumda olan dikilitaşların 1.5 m ile 2 m arasında değişen aralıklarla yana yana dizildiği görülürken, kaçak kazılar sonucu tahrip edilen dikilitaş boyutlarının bazıları 1 ile 1.5 m arasında değişen boyutları olduğu görülmüştür. Kalınlıkları 20 cm ile 35 cm arasında değişen dikilitaşların genişlikleri ise, 40 cm ile 75 cm arasında değişmektedir. *In situ* durumda olan dikilitaşların üst kısımları yüzeyden 20-30 cm arasında (Şekil 140-141) görülmektedir (Çelik, 2016b: 423).

Yerleşim yerinde yüzey buluntusu olarak, üzerinde bezeme bulunmayan iki parça halinde kırık dikilitaş buluntusunun (Şekil 142) birleştirilmesi sonucu, mevcut boyunun 1.60 m, genişliğinin 70 cm ile 50 cm, kalınlığının ise 22 cm olduğu anlaşılmıştır (Çelik, 2015a: 12).

4.1.7.3.2. Kazı Çalışmalarında Ele Geçen Dikilitaşlar

Harbetsuvan Tepesi'nde kazı çalışması yapılan her üç açma içerisinde de ele geçen dikilitaş buluntuları toplamda 11 adettir. Bulunuş sıralamasına göre numaralandırılan söz konusu dikilitaşlardan, 2 tanesi K-11 açmasında bulunmuştur. Bunlar sırasıyla D1 ve D5 numaraları ile adlandırılmıştır. K-4 açmasında toplamda 4 adet dikilitaş (D4, D6, D9 ve D10) *in situ* olarak ele geçmiştir. K-7 açmasında ise; yine toplamda 5 adet dikilitaş (D2, D3, D7, D8 ve Locus 8) buluntusu yer alırken, bunlardan ikisi yüzeyde kırık halde yalnızca başlık kısmı ile temsil edilmektedir. Diğer bir yandan her üç açma içerisinde de kaçak kazılar sonucu tahribata uğramıştır. Kaçak kazılar esnasında dolgu içerisinde kırılmış halde dikilitaş parçaları yüzeye çıkartılmıştır⁴⁰.

4.1.7.3.2.1. K-11 açması dikilitaş buluntuları

K-11 açmasının güneydoğusunda KG yönünde 4,10 m ve DB yönünde 4,70 m genişlikte Locus 2 olarak adlandırılan kaçak kazı çukuru bulunmaktadır. 1 m'den fazla derinliğe sahip olan kaçak kazı açmada bulunan Tümülüs mezarına dönük bir faaliyettir.

⁴⁰ 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu bildirisi ve B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018).

Söz konusu tahribat nedeniyle çukur üzerinde kırık halde yoğun zarar gören dikilitaş parçaları bulunmaktadır. Parçalar halindeki olasılıkla mezar inşasında devşirme malzeme olarak kullanım görmesi ile ilişkili tümlenebilir bir özellik sergilememektedir⁴¹.

Dikilitaş D1: D1 numarası verilen dikilitaş; kaçak kazı çukurunun doğusunda yan devrilmiş ve iki parça halinde kırık olarak bulunmuştur (Şekil 143). Parçaların birleştirilmesi sonucu T başlığının genişliği 73 cm, kalınlığı 30 cm, alt gövde kısmının genişliği 48 cm, kalınlığı 26 cm olarak ölçülmüştür. Alt uzunluğu 1.15 m başlık kısmının uzunluğu ise; 90 cm olan T- biçimli dikilitaşın toplam uzunluğu 2.05 cm'dir. T başlığının kısmen kırık olduğu dikilitaşın yan tarafında yer alan kol kabartmaları önde eller ile birleşir şekilde betimlenmiştir. Arka yüzde herhangi bir kabartma bulunmayan dikilitaşın ön yüzünde yer alan el kabartmasının hemen üzerinden itibaren devam eden kravat motifi bulunmaktadır (Çelik, 2015a: 12). Motifin üst kısmı köylüler tarafından kazınarak tahrip edildiği için motif bu kesimde zarar görmüştür. Benzeri kabartma bezeme örnekleri, Nevali Çori kült yapıları ve Göbeklitepe dikilitaşlarında da görülmektedir.

Harbetsuvan Tepesi'nin tek bezemeli dikilitaşı olan D1'in yerleşim yeri ile ilişkisi belirsizdir. Bulduğu alan içerisinde yer alan Tümülüs mezar inşasında devşirme malzeme olarak kullanım görmesi ve benzeri örneğin *in situ* halde bulunmayışı bu belirsizliğin en önemli sebebidir. Dikilitaşın yerleşim yeri ile ilişkisine dair şimdilik kesin bir saptama yapmak için erken görünmektedir. Ancak höyük içerisinde başka bir yapıdan alınıp devşirme olarak kullanılmamış olsa bile yakın bölgeden getirilmiş olduğu tarafımızca düşünülmektedir. Benzeri buluntuların yerleşmeye en yakın olan 7 km kuzeydoğusundaki büyük boyutlu Karahan Tepe yerleşiminden bilinmektedir. Yerleşim yerinde devam edilmesi planlanan kazı çalışmalarında ancak benzeri kabartmalı dikilitaş örneğinin bulunması bir karşılaştırma imkânı doğurabilecektir⁴².

Dikilitaş D5: K-11 açmasında bulunan kaçak kazı çukurunun temizlenmesi sonrası derinleşme çalışmaları ile birlikte Locus 2 olarak adlandırılan alan içerisinde dikdörtgen bir mekân açığa çıkartılmıştır. Locus 3 numarası verilen mekânın merkezinde

⁴¹ 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu bildirisi ve B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere ve tarafımda yapılan gözlemlere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018).

⁴² 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu bildirisi ve B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018).

üst kısmı kırık olan in situ durumda yaklaşık 1.5 m yüksekliğinde olan dikilitaşın eksik parçaları ile 2 m üzeri bir uzunluğa sahip olabileceği tahmin edilmektedir⁴³.

Göbeklitepe'nin II. Tabaka kült yapıları ile benzer özellikler taşıyan Locus 3 numaralı mekânın merkezindeki dikilitaşın güneybatısında bulunan duvarın kuzey ucunda bir ante çıkıntısı saptanmıştır. Mekânın yalnızca güneybatı ve güneydoğu duvarı açığa çıkartılmıştır. Kuzeybatı ve kuzeydoğu duvarı ise tahrip nedeniyle saptanamamıştır. Saptanan duvarın kalınlığı Tümülüs'e ait yığma taşların üst kısımda bulunması sebebiyle şimdilik saptanmasını güçleştirmektedir. Ancak yükseklik olarak her iki duvarın 90 cm'lik kesimi açığa çıkmıştır. Uzunluk olarak açığa çıkan kesimi güneybatı duvarı için 2.50 m, güneydoğu duvarı ise 2.40 m'dir. Mekânın tabanına dönük olarak yapılan çalışmalarda anakaya seviyesine inilmiştir. Mekânın güney bölümünde taş döşeme açığa çıkarken, mekân tabanının düzenlenmesine ilişkin olarak anakaya seviyesine ulaşılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucu, ilk olarak anakaya üzerinde yaklaşık 40 cm toprak dolgu, ardından ilk evrede taş plaka sonrasında ise toprak dolgusu ve taş döşeme ile de son evrede yapılmış olduğu görülmüştür⁴⁴.

Mekânın merkezinde yer alan dikilitaş ise buluntu sırasına göre D5 numarası ile adlandırılmıştır. Üzerinde herhangi bir kabartma bezeme bulunmayan dikilitaşın doğusunda orta kısmında yuvarlak olarak oyulmuş taş plaka tespit edilmiştir. Mekânın açığa çıkmayan kuzey kesiminde ise seramik parçası ele geçmiştir. Ele geçen seramik parçasının dönemsel olarak yapı ile bir ilişkisi olmadığı gibi aynı zamanda bu alan Tümülüs mezar yapımı esnasında tahrip olması muhtemel ve aynı zamanda kaçak kazı tahribatının en yoğun zarar verdiği kesimdir. Tahribat sonucu olarak aynı zamanda bu alanda açığa çıkan yapının duvarı bulunamamıştır. Mekânın açığa çıkan duvarlarının güneyde birleştiği alanda ise; kapı açıklığı olduğu düşünülen lentolu bir giriş yeri bulunmuştur. Göbeklitepe'de bilinen pencere açıklığından farklı olan mekân girişinin bu şekilde tasarlanması şu ana kadar açığa çıkmış olan aynı döneme ait benzeri kült yapılardan bilinmeyen bir şekilde düzenlenmiştir⁴⁵.

⁴³ B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018)

⁴⁴ B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018)

⁴⁵ 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu bildirisi ve B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018)

4.1.7.3.2.2. K-4 açması dikilitaş buluntuları

Söz konusu açma içerisinde tespit edilen beş adet dikilitaş buluntusunun ikisi in situ ve T başlığı ile açığa çıkmıştır. Diğer iki dikilitaş ise; sadece baş kısmı ile açma yüzünde bulunmuştur. Açma içerisinde de kaçak kazı sonucu tahribat izleri mevcut olup, kırık halde yüzeyde olan dikilitaşlarında bu tahribat sonucu oluştuğu düşünülürken yapılan çalışmalarda şu ana kadar alt kısımları bulunamamıştır. Bir diğer dikilitaş buluntusu ise kazı çalışmaları esnasında *in situ* olmayıp, yalnızca 'L' şeklinde başlığı ile temsil edilmektedir⁴⁶.

Dikilitaş D2: K4 açmasının kuzeydoğusunda yüzeyde bulunan dikilitaş yalnızca üst bölümü bezemesiz ve yüzeyde kırık halde bulunmuştur. Bulunan bölümün ölçüleri ise; uzunluk 74 cm, alt kısmın genişliği 44 cm, kalınlığı 26 cm'dir. Bu alanda yapılan çalışmalar sırasında D2'ye ait olabilecek in situ gövde şimdiye kadar saptanmamıştır⁴⁷.

Dikilitaş D3: K-4 açmasının kuzeybatı profilinde yer alan dikilitaş yalnızca kırık haldeki T başlığı ile bulunmuştur. Alt kısmı 65 cm genişliğe kırık halde T başlığı ise 85 cm genişliği ve 90 cm uzunluğuna sahiptir. Üzerinde herhangi bir bezeme bulunmayan bu dikilitaşın yer aldığı kesimde kaçak kazı sonucu oluşan bir tahribat söz konusudur. Dikilitaşın diğer bölümleri henüz açığa çıkartılmamıştır⁴⁸.

Dikilitaş D7: K-4 açmasının kuzeybatısında bulunan Locus 11 numaralı alan içerisinde ele geçmiştir. Söz konusu dikilitaş D8 numaralı dikilitaşta olduğu gibi şimdilik yalnızca T başlığı ve gövdenin bir kısmı açığa çıkartılmıştır. Locus 11 numaralı alanın açığa çıkartılan güney duvarının arasına yerleştirilmiş olan dikilitaşın görünen bölümünde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır⁴⁹.

Dikilitaş D8: K-4 açmasının kuzeyinde bulunan D8 numaralı dikilitaş *in situ* halde bulunmuştur. Henüz tamamı açığa çıkartılmamış olan dikilitaşın şu ana kadar T başlığı görünmektedir. Bütün duvarları henüz açığa çıkarılmamış olan ve Locus 10 olarak

⁴⁶ 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu bildirisi ve B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018).

⁴⁷ B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018)

⁴⁸ B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018)

⁴⁹ 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu bildirisi ve B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018).

adlandırılan mekânın kuzey duvarından güneye doğru dönüş yapan duvar örgüsü dikilitaş ile sona ermektedir.

Henüz mekânın tamamı açığa çıkartılmadığından şimdilik net bir tanımlama yapılamazsa da dikilitaşın görünen başlığının dar ön yüzü batıya, duvar örgüsü dışında kalan geniş yüzü ise güneye doğru bakmaktadır. Büyük bir kısmı henüz açığa çıkarılmamış olan dikilitaşın, açığa çıkartılan bölümü 74 cm'dir. T başlığının yüksekliği 48 cm, genişliği 78 cm, kalınlığı ise 20 cm'dir. Herhangi bir kabartma izine rastlanmayan dikilitaşın baş kısmı dışında gövde üzerinde kabartma olup olmadığı bilinmemektedir⁵⁰.

Dikilitaş Locus 8: K-4 açması içinde ele geçen yukarıda bahsedilen dikilitaşların tamamı açmanın kuzey yarısında ele geçmiştir. Açma içerisinde bulunan son dikilitaş ise Locus 7 olarak adlandırılan alan içerisinde yapılan kazı çalışmaları esnasında bulunmuştur. Kırık ve yatık bir halde bulunan söz konusu dikilitaş, 'L' başlığa sahiptir. Açmanın güneydoğusunda ele geçen bu dikilitaş 'Locus 8' numarası ile adlandırılmıştır. Olasılıkla devşirme malzeme olarak kullanım görmek üzere bulunduğu alana getirilerek bırakılmıştır⁵¹.

4.1.7.3.2.3. K-7 açması dikilitaş buluntuları

K-7 açması içerisinde yapılan çalışmalarda şu ana kadar toplamda 4 adet dikilitaş buluntusu ele geçmiştir. Bunlardan ikisi (D6 ve D9) açmanın kuzeydoğusunda diğer ikisi ise, açmanın kuzeybatısında ele geçmiştir. Kuzeybatıda bulunan dikilitaşlar bir mekânın merkezinde yer alan karşılıklı iki dikilitaş özelliği göstermektedir. Söz konusu bu dikilitaşlar D4 ve D10 numaraları ile adlandırılmıştır⁵².

Dikilitaş D6: K-7 açmasının kuzeydoğusunda ele geçen dikilitaş Locus 6 olarak adlandırılan alanın doğusunda ve açmanın doğu profili içinde açığa çıkmıştır. Yüzeyle yakın olan üst kısmı kırık halde bulunan söz konusu dikilitaş buluntu sırasına göre D6 numarası ile adlandırılmıştır. *İn situ* haldeki gövdenin büyük kısmı henüz kazılmamış olan dikilitaşın, büyük bir bölümü açığa çıkartılmıştır. Görünen bölümün genişliği 50 cm,

⁵⁰ 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu bildirisi ve B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018).

⁵¹ B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere ve tarafımda yapılan gözlemlere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018).

⁵² 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu bildirisi ve B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018).

kalınlığı 21 cm'dir. Olası T başlığı şu ana kadar bulunamayan dikilitaşın, gövde kısmının da üstten ikiye ayrıldığı ve alta doğru hafif çöktüğü gözlemlenmiştir⁵³.

Dikilitaşın kuzeyinden güneybatıya doğru uzanan ve birleşme noktasında güneydoğuya doğru devam eden duvar örgüsü bulunmaktadır. Duvarların muhtemelen devamının açma sınırları dışında kalmasından kaynaklı olarak aynı zamanda 2017 yılı itibari ile kazı çalışmasının da sınırlı zamanda gerçekleşmesi sonucu mekân bütünüyle açığa çıkartılmamıştır. Tarafımızca; mekânın açmanın doğusunda yeni açılacak bir açma ile birlikte mekânın bütünüyle açığa çıkarılması sonrası, söz konusu dikilitaşın merkez dikilitaşı olabileceği tahmin edilmektedir⁵⁴.

Dikilitaş D9: K-7 açmasının kuzeydoğu kesitine yakın olarak açığa çıkartılan bu dikilitaş D9 numarası ile adlandırılmıştır. Locus 7 olarak adlandırılan duvara bitişik şekilde bulunan dikilitaş T başlığı ile görülmektedir. *In situ* halde bulunan dikilitaşın yalnızca 80 cm'lik kesimi açığa çıkartılmıştır. Görünen bölümünün ölçüleri ise; T başlığının genişliği 58 cm, yüksekliği 62 cm, gövdenin görünen kalınlığı ise 20 cm'dir⁵⁵.

Dikilitaş D4: Açmanın kuzeybatısında bulunan kaçak kazı çukurunda tahrip olarak ele geçmiş olan bu dikilitaş yatık vaziyette ve *in situ* halde açığa çıkmıştır. Üst kısmı büyük oranda tahrip olan söz konusu dikilitaşın başlık kısmı ele geçmemiştir. Açığa çıkan kısmın yüksekliği 1.16 m, genişliği 49 cm, kalınlığı ise 26 cm'dir. Gövde kısmı bezemesiz olan dikilitaşın kuzeyinde ve doğusunda duvar kalıntıları saptanmıştır. Duvarların büyük oranda tahrip olduğu görülürken güney duvarı ise henüz açığa çıkartılmamıştır. Açığa çıkan duvar örgüsünün uzantı yönüne göre bahsedilen dikilitaşa paralel yerleştirilmiş olan aynı zamanda açmanın batı profili içinde kalan bir adet daha dikilitaş buluntusu yer almaktadır. Yüzeyde üst kısmı görünen ikinci dikilitaşın üst kısmı büyük oranda tahrip olmuş ve açma içine doğru yatık vaziyettedir⁵⁶.

Dikilitaş D10: Açmanın kuzeybatı profili içinde kalan bu dikilitaşın kalınlığı 35 cm, genişliği ise 43 cm'dir. Kareye yakın bir görünüm sergileyen dikilitaşın açma içine

⁵³ 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu bildirisi ve B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018).

⁵⁴ 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu bildirisi ve B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere ve tarafımca yapılan gözlemlere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018).

⁵⁵ B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018).

⁵⁶ B. Çelik ile yapılan kişisel görüşmelerdeki bilgilere dayanmaktadır (kişisel görüşme tarihi: 06.06.2018).

doğru yalnızca bir kısmı yatık halde açığa çıkan kesimin yüksekliği ise 35 cm'dir. D4 numaralı dikilitaşa paralel olarak yerleştirildiği görölen söz konusu dikilitaş ile birlikte olasılıkla aynı mekânın karşılıklı iki dikilitaşını oluşturmaktadır. Her iki dikilitaşın bütünüyle bağlı olduğu mekân ile birlikte açığa çıkartılması sonrası, Harbetsuvan yerleşiminde merkezde tek dikilitaşın bulunduğu mekân dışında iki dikilitaş barındıran kült yapı geleneğinin de görölmeye olasıdır⁵⁷.

Sonuç olarak; kısa süren çalışmalar sonucunda, Göbeklitepe'nin II. Tabaka kült yapıları ile çağdaş ve benzer özellikler sergileyen yapı geleneğinin, konumlandırılışı ve kült ile ilişkili geleneği temsil eden buluntuları ile aynı zamanda bölgeye has olan ÇÇN dönemi yapı geleneğinin Harbetsuvan özelinde de devam ettiği görölmektedir. İlerleyen yıllarda yapılacak kazılar neticesinde Harbetsuvan Tepesi ve benzeri yerleşimlerde görölen kült yapı geleneği kuşkusuz daha anlaşılabilir olacaktır. Aynı zamanda Göbeklitepe ile birlikte şanlıurfa bölgesine has bir gelenek olarak görölen T biçimli dikilitaşları ile dönemin simgesel dünyasına ilişkin bilimsel sorunları yanıt olacaktır.

4.2. YÜZEY ARAşTIRMALARI İLE SAPTANAN DİKİLİTAşLAR

4.2.1. Karahan Tepe

4.2.1.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Karahan Tepe yerleşimi, şanlıurfa'nın, yaklaşık 63 km güneydoğusunda, Tektek Dağları olarak adlandırılan bölgede (şekil 144) yer almaktadır (Çelik, 2011b: 91). Yerleşim yeri 37° 08' K, 39° 30' D koordinatları arasında yer alır. Karahan Tepe'deki yerleşim, deniz seviyesinden yaklaşık 705 metre yükseklikte olup, Tektek Dağları'nın yüksek bir bölgesinde yer almaktadır. Bölge, Urfa platosunun güneydoğu ucunu oluşturan ve dağlık olmaktan ziyade jeomorfoloji açasından engebeli bir bölgedir. Yerleşme, iki kayalık tepenin arasında yer alırken, 1 km doğusunda çakmaktaşı ve kireçtaşı tabakaları görölmö. Öte yandan en yakın bazalt kaynağı ise yerleşmenin 15 km kuzeyinde yer alır (Çelik, 2011c: 241; Çelik, 2005: 132-133).

Urfa Bölgesinde Harran Ovası civarında yer alan Göbeklitepe, Hamzan Tepe ve şanlıurfa Yeni Mahalle ÇÇN dönemi yerleşimlerinde olduğu gibi Karahan Tepe de

⁵⁷ 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu bildirisi ve B. Çelik ile yapılan kişisel göröşmelerdeki bilgilere dayanmaktadır (kişisel göröşme tarihi: 06.06.2018)

Harran Ovası'nın doğu kesiminde yüksek bir plato ayağında yer alır (Harita 4-6). Tepenin güney ve batı tarafı sarp kayalık olup, yerleşim daha çok doğu ve kuzey kesiminde yoğunlaşmıştır. Sarp kayalık olan batı tarafından yerleşimi görmek ve oraya ulaşmak oldukça güçtür. Yerleşim alanının doğu kısmı kayalık platolarla son bulmaktadır. Bu özelliği ile Göbeklitepe ve Şanlıurfa-Yeni Mahalle yerleşim yerleri ile benzerdir. Karahan Tepe bu yerleşim yerlerinde olduğu gibi anakaya üzerinde oturtulmuş bir yerleşimdir (Çelik, 2005: 133-134).

Karahan tepe yerleşim alanının batı kısmında yer alan düz ve kayalık bir alanla birlikte kuzey-güney yönünde akan kuru bir dere yatağı yer almaktadır. Dere yatağının tabanı anakayaya kadar aşınmış olup bazı yerlerinde derinliği 2 m ile 3 m'yi bulan doğal oyuklar yer alır. Diğer bir yandan bu dere yatağı kış ve bahar aylarından yağın yağmur ve karı bir süreliğine de tuttuğu söylenmektedir. Aynı şekilde, ören yerinin güney ve doğu bölümünde anakaya üzerinde yer alan içi toprakla dolu havuzlar ve havuz yapım tekniğinde kullanılan küçük oyuk gurupları yer almaktadır (Güler ve Çelik, 2015: Res.20). Bu açıdan Karahan Tepe insanları, sanıldığı aksine susuz bir yerde kurulmamış tam tersi su kaynaklarını rezerve edecek birtakım teknikler geliştirerek su sorununu giderme yolunda adımlar atmıştır (Çelik, 2003: 134).

Karahan Tepe, ilk olarak Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam'ın başkanlığındaki "Doğu ve Güneydoğu Anadolu İlleri Kültür Envanteri Projesi" kapsamında 1997 yılında keşfedilmiştir. 2000, 2011 ve 2013 yıllarında Şanlıurfa Kültür Envanteri çalışmaları kapsamında Bahattin Çelik tarafından tekrar incelenmiştir. 2000 yılında Karahan Tepe üzerinde gerçekleştirilen çalışmalar sırasında anakaya üzerine oyulmuş havza benzeri havuzlar ve çakmaktaşları, obsidyen gibi buluntular yoğun olarak ele geçerken aynı zamanda, Nevali Çori, Sefer Tepe, Hamzan Tepe ve Göbeklitepe benzeri birçok T-biçimli dikilitaşlar yüzeyde görülmüştür. 2011 yılında yapılan yeni bir çalışmada, daha önceki yıllara ait kaçak kazılar sonucu açığa çıkan T biçimli dikilitaş üzerinde oyulmuş yılan şeklinde bir kabartma bulunmuştur (Çelik, 2011c: 241). 2013 yılı yüzey araştırması kapsamında tekrar incelenen yerleşmede yapılan araştırmalar sonucu, Karahan Tepe yerleşiminin yaklaşık 110⁵⁸ dekarlık bir alana sahip olduğu anlaşılmıştır (Güler ve Çelik,

⁵⁸ Karahan Tepe yerleşiminin büyük bir kısmının kayalık bir plato üzerine kurulmuş olmasından kaynaklı daha önceki yayınlarda kayalık platolarda dâhil edilerek 325 dekarlık bir alana sahip olduğu söylenmiştir

2015: 85). Ayrıca, yerleşimde yapılan taramalarda 266 adet dikilitaş ve bağımsız kırık 8 adet dikilitaş parçası tespit edilmiştir. 2013 yılında yapılan incelemeler sonucunda yerleşimin doğusundaki bir tepede 17x17 m. boyutlarında Erken Bizans Dönemine ait yeni bir yapıya da rastlanmıştır (Çelik, 2015b: 316).

4.2.1.2. Tarihlendirme

Yerleşim yerinde yapılan incelemelerde, ÇÇN dönemine özgü iki kutuplu çekirdekler, ön kazıyıcılar, deliciler, taş kalemler, silikalı dilgiler, Byblos, Nemrik, Jerf el Ahmar ve Aswad tipi uçlar tespit edilmiştir (Çelik, 2015b: 316). Ele geçen bulgular, yerleşimin yalnızca ÇÇN'de kullanıldığını göstermektedir (Çelik, 2015b: 315). Yüzeyde ele geçen mimari bulgularda ise yerleşimde ele geçen dikilitaşlar, Göbeklitepe'nin II. Tabakası'na ait dikilitaşlar ile benzer özellikler sergilerken, buluntuların tümü değerlendirildiğinde, Karahan Tepe'nin Göbeklitepe'nin üst ve Nevali Çori'nin III. katları ile çağdaş olduğu söylenebilir. Yerleşim alanında Palmyra ok uçları ve Çayönü aletlerinin ele geçmemesi bu yerleşimi, ÇÇNB evresinin ortalarına tarihlendirilmesini mümkün kılar (Çelik, 2000b: 7; Çelik, 2003: 47). Ancak 2011 yılında gerçekleştiren yüzey araştırmasında açığa çıkan üçgen başlı yılan kabartması ve tepenin batısında yer alan taş ocağında henüz tamamlanmamış yatay halde, 4.50 m büyüklüğünde bir dikilitaş, Göbeklitepe'nin ÇÇNA evresi ile karşılaştırabilir özellikler sergilemektedir. Bu noktada Karahan Tepe yerleşimini, eldeki buluntular ışığında ÇÇNA evresi sonu ile ÇÇNB evresi başlarına koymak gerekir (Çelik, 2015a: 16).

4.2.1.3. Dikilitaş Buluntuları

Yerleşimin tarım yapılan bir bölümü dışında neredeyse tüm alan T-biçimli dikilitaşlar ile kaplıdır. Dikilitaşların tümü yekpare ve sağlam bir şekilde tepenin doğu ve kuzeydoğu yamacında yoğun bir şekilde yer alır. Yerleşimde yer alan dikilitaşların büyük oranda korunmuş olması tarım aktivitesi ile ilgili bir durumdur. Göbeklitepe'de özellikle küçük boyutlu dikilitaşların büyük oranda *in situ* durumda görülmemesi yerleşimin tüm alanında yapılan tarım faaliyetlerin bir sonucudur (Çelik, 2005: 134).

(bkz. Çelik 2000b: 7). Daha sonraki yapılan yayınlarda ise yanlışlıkla 110 dekar yerine 60 dekar olarak yazılmıştır (bkz. Çelik 2011c: 241).

Karahan Tepe’de, 2011 yılı öncesinde yapılan çalışmalarda, yerleşim de *in situ* halde yekpare 266 adet T-biçimli dikilitaş ele geçmiştir. In situ dikilitaş dışında ise 2 adet yılan kabartmalı T-biçimli dikilitaş, 1 adet kazıma bezekli dikilitaş parçası, 1 adet falluslu erkek heykeli parçası, 1 adet kuş kabartması ve 3 adet karşılıklı kolların yer aldığı kabartmalı dikilitaş parçası ele geçmiştir (Çelik, 2005:137). Ele geçen 274 adet tüm büyük buluntular ise tablo içerisinde sayıları ve yüzdelikleri ile belirtilmiştir (Tablo 2).

2011 ve 2013 yılında yapılan çalışmalarda ise yerleşim yerinde saptanan toplamda 266 adet *in situ* olarak “T” biçimli dikilitaş ve birbirinden bağımsız halde kırık olarak 8 adet dikilitaş parçası olduğu belirlenmiştir (Çelik, 2015b: 316). Yerleşim yerinde saptanan *in situ* halde 266 adet dikilitaşların boyutları tam olarak bilinmemekle birlikte genişlikleri 90 cm ile 70 cm kalınlıkları ise 25 cm ile 20 cm arasında değişmektedir (Çelik, 2005: 138).

Kaçak kazılar sonucu ortaya çıkartılmış T-biçimli dikilitaşların bazılarında yuvarlak, bazılarında üçgen başlı yılan kabartmaları yer alırken, kazıma tekniği ile yapılmış çeşitli hayvan figürlerinin yer aldığı bazı dikilitaş parçaları da ele geçmiştir. Birçoğunda kravat motifinin yer alan dikilitaşlarının boyları yaklaşık 1.5- 2 m arasında değişmektedir (Çelik, 2003:44). Göbeklitepe’de benzerlerine rastlanılan fallusu olan bir heykel parçası da yine yerleşimde ele geçen buluntular arasındadır. Karahan Tepe yerleşiminde tespit edilen ve Göbeklitepe’den de örneği bilinen yaklaşık 4.5 m uzunluğunda, 1.5 m genişliğinde T-biçimli henüz çıkarılmamış bir dikilitaş örneğinin yer aldığı 30 derecelik bir eğime sahip olan bir alanda taş ocağı (Şekil 145) saptanmıştır (Güler ve Çelik, 2015:85). Pratik bir teknikle yapılmış olan bu türde taş ocakları, öncelikle bir tarafı kabaca T-biçimli dikilitaşın bir kenarı oluşturulmak için tıraşlandıktan sonra diğer kenarına yaklaşık 40 cm genişliğinde ve 1 m derinliğinde bir oyuk yapılmaktadır. Anakayadan bu şekilde kopartılan yekpare taş, doğal eğimin avantajları da kullanılmak suretiyle taş ocağından kolayca çıkartılmaktadır. Diğer bir yandan taş ocağının yerleşimin hemen batısında yer almış olması da iş gücü bakımından daha kolay bir avantaj sağlamış olmalıdır (Çelik, 2005:135).

Karahan Tepe yerleşiminin doğusunda yer alan tarıma açılmış arazisi ve kayalık kısımları dışında kalan hemen hemen tüm kesimi hepsi *in situ* halde ve sadece üst kısımlarının yaklaşık 50-60 cm’si yüzeyde görülmektedir. *In situ* halde bulunan

dikilitaşlar, yan yana veya karşılıklı olarak yaklaşık 1.5 ve 2 m arasında değişen aralıklarla (Şekil 146-151) konumlandırılmıştır (Çelik, 2003:45).

Diğer bir yandan tepenin kuzeydoğusunda düz bir kaya platformunun yamacında merdivene benzer kalıntılar görülürken (Şekil 152-153), bu kaya platformunun her iki köşesinde, yaklaşık 40x70 cm boyutlarında dikilitaş altlığı olabilecek çukurlar yer almaktadır. Göbeklitepe yerleşiminde anakaya üzerine oyulmuş bir tapınak yerinde de bu türden bir yer bilinmektedir (Beile-Bohn vd., 1998: Res.20). Çelik (2003:45; 2005:138) tarafından, bu bölümün törenlerin yapıldığı bir alan olabileceği ileri sürülmüştür.

Yerleşim yerinde kaçak kazıları sonucu tahribatın yaşandığı, tepenin doğusundaki tarlanın tarım yapılmayan kesiminde, yan yana yaklaşık 1.5 m aralıklarla iki dikilitaş yer almaktadır. Bu dikilitaşlardan birisinin yan tarafında yaklaşık 70 cm uzunluğunda, dikilitaşın kırık kısmında devam ettiği düşünülen, baş kısmı yuvarlak, gövdesi dalgalı bir yılan kabartması yer almaktadır (Şekil 154-155). Dikilitaşın yan tarafında yer alan yılan kabartması Göbeklitepe'deki yılan kabartmalarından boyut olarak çok farklı olup, Halep (Suriye) yakınlarında Fırat'ın batı kıyısında yer alan ÇÇN dönem yerleşimi Jerf el-Ahmar'daki taşlar üzerine kazıma tekniği ile yapılmış yılanlara benzemektedir. Alt kısmı kırık olan yılan kabartmalı dikilitaş yaklaşık 1.28x75x21 cm boyutlarındadır (Çelik, 2003:45). Yılanlı dikilitaşın hemen karşısında bulunan ikinci dikilitaşın yan tarafında kısmen görülebilen bir yılan kabartması yer almaktadır (Şekil 156). Sadece üst bölümünün kaçak kazılar sonucu açığa çıkmasından kaynaklı olarak yılan kabartmasının yalnızca baş kısmı görülmektedir. Bu dikilitaş üzerinde yer alan yılan kabartmasının baş kısmı üçgen bir formdadır. Bu türden yılan kabartmalarının benzerleri Göbeklitepe⁵⁹ ve Nevali Çori⁶⁰ yerleşim yerlerinden de bilinmektedir. Her iki dikilitaş boyutları itibari ile Göbeklitepe'nin II. Tabaka'sında bulunan aslan kabartmalı dikilitaşlar ile yaklaşık olarak aynıdır (Çelik, 2005: 138-139)

Yan taraflarında hayvan ayağı kabartmalarının yer aldığı kravat motifli (geniş yivli) bir dikilitaşa ait olduğu düşünülen bir diğer buluntu ise, tasvir özellikleri olarak ilk defa burada karşımıza çıkmaktadır (Şekil 157-158). Daha önce Nevali Çori ve Göbeklitepe, son yıllarda ise Harbetsuvan ve Kurt Tepesi gibi yerleşimlerde bu tarz kravat

⁵⁹ Bkz. Schmidt, 2004: Abb.3,6.

⁶⁰ Bkz.Hauptmann, 2011: Fig.11a-b

motifli dikilitaşlar da her iki cephesinde insan kol ve dirsekleri ve yan tarafında bulunan kravat motifinin ön kısmında parmakların yer aldığı bilinmektedir. Tüm bu dikilitaşlar benzer özellik taşıırken Karahan Tepe’de ele geçen dikilitaş üzerinde insan kolları yerine hayvan ayaklarının yapılmış olması ve kravat motifinin farklı formu bir yenilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir yandan hayvan ayaklarının aynı eksende olmayışı, ayakların değişik yöne doğru yapılmış olması benzer bir örneğin şu ana kadar görülmemesi nedeniyle bu tasvir üzerinde şimdilik yorum yapılmasını güçleştirmektedir (Çelik, 2003: 46; Çelik, 2000b: 7; Çelik, 2005: 139).

Bir diğer buluntu ise, yine yüzey buluntusu olarak 86 cm uzunluğa sahip ve sağlam kalmış yaklaşık 40 cm’lik alanı olan düzleştirilmiş bir kireçtaşı parçasıdır (Şekil 159). Sağlam kalan alan üzerine kazıma tekniği ile yapılmış hayvan figürlerinin tasvir edilmiştir. Figür olarak bir tavşanın başı ve ön ayakları, bir ceylanın uzun arka ayakları ve kuyruğu ile son olarak memeli bir hayvana ait fakat tam olarak hangi hayvana ait olduğu anlaşılamayan arka ayak betimlemeleri yer almaktadır (Çelik, 2003: 46).

Bölgede yer alan diğer ÇÇN dönemi yerleşimlerinde ele geçen heykellerle benzer özellik taşıyan falluslu erkek heykeli ele geçen bir diğer önemli buluntudur (Şekil 160). Oturur bir şekilde tasvir edilmiş olan bu heykel, Göbeklitepe ve Yeni Mahalle’deki falluslu heykellerle aynı özellikleri taşıması açısından ilginç bir örnektir (Çelik, 2016c:7). Kireçtaşından yapılmış olan falluslu heykel uzunluk olarak 40 cm, genişlik 16 cm ve 20 cm kalınlığa sahiptir. Yalnızca alt bölümü ele geçen bu eserin bir tarafı olasılıkla ikincil kullanımdan kaynaklı olarak oyuktur (Çelik, 2005:375 kat.no.195).

Karahan Tepe yerleşiminde terrazzo taban örneği şimdilik açığa çıkmamıştır. Diğer bir yandan yerleşim alanında yer alan taş ocağındaki dikilitaşın boyutunda büyük dikilitaş örneğine de şu ana kadar yüzeyde yapılan çalışmalarda hiç rastlanmamıştır. Bu tarz büyük boyutlu dikilitaş örneklerinin yerleşimin daha alt katlarında bulunma ihtimali yüksektir (Çelik, 2005:140).

4.2.2. Sefer Tepe

4.2.2.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Harran üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden A. Cihat Kürkçüoğlu, Bahattin Çelik ve Muharrem Oral tarafından 2000-2003 yılları arasında gerçekleştirilen “Şanlıurfa

Bölgesi Kültür Envanteri Projesi” kapsamında keşfedilen Sefer Tepe (Çelik, 2006a: 23); Şanlıurfa'nın yaklaşık 70 km doğusunda, Viranşehir'in 25 km batısında yer alır (Harita 6). Sefer Tepe, bugünkü Viranşehir ilçe sınırları içerisinde bulunan küçük yayvan bir höyüktür (Şekil 161). Yerleşim, düz bir alana kurulmuş, küçük ve basık bir höyük görünümünü sergilerken, platoların bittiği ovanın başladığı bir noktaya kurulmuştur. Anakaya üzerine oturtulmuş, yaklaşık 7 m yüksekliğindeki yerleşim yeri, deniz seviyesinden 700 m yüksekliğinde ve yaklaşık 10 dekarlık bir alana sahiptir⁶¹ (Çelik, 2015a: 18). En yakın su kaynağı 1.5 km doğusunda bulunan Yukarı Cırcıp Deresi olan yerleşim yerinin jeolojik yapısı, kalkerden meydana gelmiş olup, en yakın bazalt kaynağı ise yerleşimin 1 km. doğusunda yer almaktadır (Güler, Çelik ve Güler, 2012: 161).

Aralarındaki mesafe ve konumlarına göre değerlendirdiğimizde; Sefer Tepe yerleşiminin çevresinde, 3 km ile 5 km'lik mesafelerde yer alan ve bazılarında yuvarlak planlı sivil yapıların bulunduğu yerleşimlerin varlığı, Sefer Tepe'nin küçük bir kültürel merkezi özelliği taşıyan bir yer olduğunu düşündürmektedir. Sefer Tepe, Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, Kurt Tepesi ve Harbetsuvan Tepesi, yüzölçümü bakımından birbirine benzerken diğer bir yandan Göbeklitepe, Karahan Tepe ve Ayanlar Höyük gibi yerleşimler kadar büyük ölçekli yerleşimler değildir. Diğer bir yandan tüm bu yerleşimlerden ele geçen “T” şeklinde dikilitaşlar da yaklaşık aynı boyutlarda ve Göbeklitepe'nin “F yapısı” ile II. tabaka dikilitaşları ve Nevali Çori kültürel binası dikilitaşları ile yaklaşık olarak aynı ölçüdedirler (Çelik, 2015a:21).

4.2.2.2. Tarihlendirme

Sefer Tepe yerleşim yerinden seramik ele geçmemiş olup daha çok çakmaktaşı ve obsidyen buluntuları mevcuttur. Çakmaktaşıdan yapılmış aletlerin tümüne bakıldığında tipolojik olarak ÇÇN'ye ait aletler olduğu görülürken, çakmaktaşıdan yapılmış uçlar Byblos tipi olup sadece uçları ve sap kısımları korunmuş tanımlanamayan uçlar da mevcuttur. Bu uçların benzerlerine; Göbeklitepe, Nevali Çori, Şanlıurfa-Yeni Mahalle ve Karahan Tepe'de rastlamak mümkündür (Güler, Çelik ve Güler, 2012:161).

Yerleşim yerinde saptanan dikilitaşlar, Nevali Çori, Göbeklitepe, Karahan Tepe, Hamzan Tepe ve Taşlı Tepe'de yer alan dikilitaşlar ile benzer özellikleri taşımaktadır. Ele

⁶¹ Burada belirtilen değerler daha önceki yayınlarda yanlış verilmiş olup gerçek değerler ise B.Çelik tarafından düzeltilmiş son halini içerir (Bkz. Çelik, 2006a: 23; Çelik, 2015a:18.)

geçen tüm buluntular birlikte ele değerlendirildiğinde, Göbeklitepe'nin II. Tabakası ile benzer özellikler taşıdığı için (Güler, Çelik ve Güler, 2012:161-162) Sefer Tepe yerleşimi, B. Çelik tarafından olasılıkla Çanak Çömleksiz Neolitik dönem A evresi sonu (ÇÇNA) ile B evresi başlarına (ÇÇNB) tarihlendirilmesi gerektiği önerilmektedir (Çelik, 2015a:18).

4.2.2.3. Dikilitaş Buluntuları

Sefer Tepe yerleşiminde yüzey araştırmaları esnasında 16 adet *in situ* durumda T şeklinde dikilitaş saptanmıştır. Büyük bir bölümü toprağa gömülü olan bu dikilitaşlar karşılıklı olarak veya yan yana konumlanmıştır (Şekil 162-163). Yüzeyde bulunan bu dikilitaşların üst kısımları yaklaşık 50 cm genişliğe ve 20 cm kalınlığa sahiptir. 1.5 m ile 2 m'lik aralıklarla karşılıklı yerleştirilmiş olan dikilitaşlar, konumlandırılma biçimleri ile Göbeklitepe II. Tabaka mimarisindeki dikilitaşlar, Nevali Çori dikilitaşları ve Karahan Tepe'nin yüzeyinde yer alan yekpare *in situ* dikilitaşlar ile büyük benzerlik gösterirler (Güler, Çelik ve Güler, 2012:161). Ele geçen dikilitaşlar, boyut olarak Taşlı Tepe, Hamzan Tepe, Karahan Tepe, Kurt Tepesi ve Harbetsuvan Tepesi dikilitaşları ile yaklaşık aynı boyuttadır (Çelik, 2015a: 18).

Diğer bir yandan yerleşim yerinin güneydoğu köşesinde yer alan köy evinin yapımı sırasında açığa çıkmış, yaklaşık boyu 198 cm, baş kısmının genişliği 72 cm, gövde kısmının genişliği 54 cm, kalınlığı ise 25 cm olan bir adet sağlam halde dikilitaş saptanmıştır (Şekil 164). Üzerinde, herhangi bir kabartma veya bir kazımanın yer almadığı bu dikilitaşın baş kısmı oldukça basık bir görünüm sergilerken, Nevali Çori, Göbeklitepe, Karahan Tepe, Hamzan Tepe ve Taşlı Tepe'den ele geçen dikilitaşlarla benzer özelliklere sahiptir (Güler, Çelik ve Güler, 2012: 161; Çelik, 2006a: 24).

Yerleşim yerinde yapılan kaçak kazılar sonucunda ölçü olarak, 198 cm boyunda T başlığı 75 cm, gövdesi ise 50 cm genişliğinde ve 30 cm kalınlığında olan bir adet sağlam "T" biçimli dikilitaş daha ele geçmiştir (Şekil 165). Bu dikilitaş üzerinde de herhangi bir kabartma ya da kazıma izleri saptanmamıştır. Yerleşim yerinde genel olarak ele geçen diğer dikilitaşlar parçalar halinde ele geçmiştir. Yerleşimden çıkartılmış bir diğer dikilitaş parçası ise, 70 cm genişliği ve 40 cm kalınlığına sahip ve üzerinde boğa başı kabartma taslağı izi mevcuttur (Şekil 166- 167). Bu dikilitaş Nevali Çori yerleşimindeki kült yapının ortasından bulunan dikilitaş ile benzer özellik gösterirken, bu özelliklerinden

dolayı Bahattin Çelik tarafından, Sefer Tepe yerleşiminde yer aldığı düşünülen kült yapısının ortasındaki dikilitaşlardan birisi olabileceği ileri sürülmüştür (Çelik, 2006a: 24).

Sefer Tepe yerleşiminin T biçimli dikilitaşlar içeren bir yerleşim olarak keşfi aynı zamanda önemli bir gerçeği de işaret etmektedir. Şu ana kadar Şanlıurfa genelinde T biçimli dikilitaş buluntuları veren ÇÇN dönem yerleşimlerinin sadece Fırat Vadisi ve Harran Ovasında değil, aynı zamanda Şanlıurfa'nın doğusunda da bulunabiliyor olması açısından Sefer Tepe yerleşimi ve ilerleyen yıllarda yapılacak yeni keşifler ile daha farklı bir bakış açısı sunabilecektir. Gelecekteki kapsamlı ve sistematik araştırmalarda bu geleneğin yeni yerleşimlerinin ışığa çıkması ihtimali de Sefer Tepe örneğinde olduğu gibi yüksek bir ihtimaldir.

4.2.3. Hamzan Tepe

4.2.3.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Şanlıurfa il sınırları içerisinde, kent merkezinin 10 km güneyinde yer alan Hamzan Tepe; Göbeklitepe, Karahan Tepe ve Şanlıurfa-Yeni Mahalle buluntu merkezlerinde olduğu gibi, Harran Ovası'nın kenarındaki yüksek yaylalarda yer alır (Çelik, 2010: 257).

Hamzan Tepe yerleşimi deniz seviyesinden yaklaşık 600 metre yüksekte, “Fatik Dağları” olarak adlandırılan dağlık bir bölgede, doğudan batıya doğru yaklaşık olarak 30 derecelik eğime sahip bir anakaya üzerinde kurulmuştur (Çelik, 2010: 257, Çelik, 2004: 3). Hamzan Tepe ile çağdaş olan en yakın ÇÇN dönem yerleşmeleri yaklaşık 10 km kuzeyinde yer alan Şanlıurfa-Yeni Mahalle ve yaklaşık 25 km doğusunda Göbeklitepe'dir (Çelik, 2010: 256; Harita 6).

Su kaynakları bulunmayan bir bölgede yer alan Hamzan Tepe yerleşiminin günümüze kadar korunmuş kısmı, yaklaşık 5000 m² 'lik bir alanı kaplamaktadır. Yerleşimde ayrıca erozyon sonucunda oluşan çok miktarda kalkerli kayaç parçası yer alırken (Şekil 168), bölgenin en önemli ovası olan Harran Ovası, yerleşimin yaklaşık 1 km doğusunda yer alır. Yerleşime en yakın bazalt blokları ise yaklaşık 400 metre batısında yer alır (Çelik, 2006b: 222).

2000 yılında Şanlıurfa Kültür Envanteri çalışmaları sırasında ilk kez keşfedilen yerleşimde, anakayaya oyulmuş havuzlar, çok sayıda çakmaktaşı alet ve T biçimli bir

dikilitaş bulunmuştur. 2010 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında ise kaçak kazılarla ortaya çıkarılmış yuvarlak planlı yapı kalıntıları tespit edilirken, 2013 yılında B. Çelik tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmasında ise yerleşim tekrar ziyaret edilmiştir. Kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılmış yuvarlak planlı yapılar, büyük ve işlenmemiş 8-9 adet büyük taş bloklarla inşa edilirken yarıçapları ise yaklaşık 4-5 m ve anakaya üzerine oturtulmuşlardır. 2013 yılı çalışmalarında ise El-Khiam ve Şeyh Hassan uçları tespit edilmiştir (Çelik, 2010: 257; Çelik, 2015b: 316-317).

4.2.3.2. Tarihlendirme

Hamzan Tepe'nin, yüzey araştırmaları sırasında yatağın kaya kısmında havuzlar ve bol miktarda çakmak taşı aleti tespit edilirken ele geçen bulgulardan yola çıkarak, bölgenin Alt Paleolitik Çağ ve Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da bir yerleşim yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, Nevalı Çori ve Göbeklitepe benzeri bir adet T biçimli dikilitaş bulunmuştur. Yapılan incelemelerde, yerleşimde seramik bulunmamakla birlikte Alt Paleolitik Dönem'e ait çakmaktaşı buluntular ile Çanak Çömleksiz Neolitik döneme özgü Byblos ve Nemrik tipi uçlar ve çok az sayıda obsidyen dilgi ve yonga parçası bulunmuştur. Hamzan Tepe, Alt Paleolitik ve Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de kullanılırken, yerleşimde ele geçen kalıntılar Hamzan Tepe'nin Göbeklitepe'nin II. Tabakası ve Şanlıurfa-Yenimahalle ile çağdaş olduğunu göstermektedir (Çelik, 2010: 257; Çelik, 2015b: 316-317). Tüm bulgular göz önüne alındığında Hamzan Tepe yerleşimini, ÇÇNA evresi sonu ile ÇÇNB evresi başlarına tarihlendirilebilir (Çelik, 2015a: 15).

4.2.3.3. Dikilitaş Buluntuları

Yerleşimin doğu bölümünde ise kaçak kazılar sonucu açılmış iki adet yuvarlak planlı yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Bunlardan birinin iç bölümü anakayaya kadar kazılmış ve şans eseri kenar taşları *in situ* olarak muhafaza edilmiştir (Şekil 169). Yuvarlak planlı yapı kalıntısı, mevcut durumu ile daha çok sivil bir yapı kalıntısı görünümündedir. Hamzan Tepe yerleşiminde ele geçen dikilitaş örneği ise yüzeyde kaçak kazılar sonucu açığa çıkan ve *in situ* halde bir adet T-biçimli dikilitaş (Şekil 170) ile temsil edilir (Çelik, 2015a: 14-15).

Hamzan Tepe yerleşiminde tespit edilmiş olan bu dikilitaşın üzerinde herhangi bir kabartma izi bulunmamaktadır. Ölçü olarak, genişliği 70 cm ile 50 cm, kalınlığı ise 22 cm olup dikilitaşın yarısına kadar olan bölümü ise toprağa gömülü olduğundan boyu ölçülememiştir. Saptanan mevcut ölçüleriyle, Karahan Tepe, Sefer Tepe, Taşlı Tepe, Kurt Tepesi ve Harbetsuvan Tepesi dikilitaşları ile yaklaşık aynı boyutta bir özellik sergiler (Çelik, 2015a: 15).

Hamzan Tepe yerleşimi, içinde hem sivil özellikte yapılar hem de “T” şeklinde dikilitaş barındırdığı için, Çayönü ve Nevalı Çori yerleşimleri ile benzer özellik sergilemektedir. Şanlıurfa bölgesi özelinde ise daha önce saptanan hem kült yapısı hem de sivil yapıları içinde barındıran yerleşim yeri olan Şanlıurfa-Yeni Mahalle'nin dışında Hamzan Tepe yerleşimi de aynı anda hem sivil yapılar hem T biçimli dikilitaş buluntusu veren yerleşim yerlerine dahil edilebilir.

4.2.4. Taşlı Tepe

4.2.4.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Şanlıurfa'nın yaklaşık 65 km kuzeydoğusunda, bugünkü Siverek ilçe sınırları içerisinde bulunan Başbük köyünün yaklaşık 1 km kuzeyinde yer alan Taşlı Tepe yerleşiminin deniz seviyesinden yüksekliği 740 m'dir. Yerleşim yaklaşık 12 dekarlık bir alana sahip olup, anakayadan itibaren yaklaşık 4 m yüksekliğe sahiptir (Güler, Çelik ve Güler, 2013: 292).

Yerleşimin bulunduğu alan günümüzde tarımsal faaliyetler için kullanılırken (Şekil 171), yerleşimin yer aldığı bölgenin jeolojik yapısı ise kalkerden meydana gelmektedir. En yakın bazalt kaynağının 2 km güneyinde yer aldığı yerleşim yeri ilk kez, “Şanlıurfa İl ve İlçelerindeki Taşınmaz Kültür Varlıklarının Tespiti, Envanteri ve Değerlendirilmesi” isimli TÜBİTAK projesi kapsamında 2011 yılında yapılan çalışmalarda keşfedilmiştir (Çelik, 2015c: 95; Çelik vd. 2011: 225).

Taşlı Tepe yerleşim yerinin 2 km güneydoğusunda yoğun olarak çakmaktaşı yumrularına rastlanırken, yerleşiminin güneybatısında, doğusunda ve kuzeyinde yüksekliği yaklaşık 800 m ile 850 m arasında değişen yüksek platolar bulunmaktadır. Yerleşimin batı ve güney kesimi ise kısmen düz bir yapıya sahiptir (Çelik, 2015a: 16). Taşlı Tepe yerleşimi bölgede bulunan Göbeklitepe, Şanlıurfa- Yeni Mahalle, Karahan

Tepe, Sefer Tepe ve Hamzan Tepe ÇÇN yerleşimlerinde olduğu gibi anakaya üzerine oturtulmuş bir yerleşimdir. Bölgede yer alan ÇÇN yerleşimlere kuş uçuşu mesafesine bakıldığında (Harita 6) ise; Sefer Tepe'ye 28 km, Karahan Tepe'ye yaklaşık 30 km, Göbeklitepe'ye yaklaşık 35 km, Şanlıurfa- Yeni Mahalle'ye 50 km, Hamzan Tepe'ye yaklaşık 52 km, Nevali Çori'ye ise 62 km'dir (Çelik vd. 2011: 226).

4.2.4.2. Tarihlendirme

Taşlı Tepe yerleşiminde ele geçen dikilitaş buluntusu ölçüleri bakımından Göbeklitepe II. Tabaka dikilitaşları, Nevali Çori tapınak binası dikilitaşları, Karahan Tepe ve Sefer Tepe'nin yüzeyinde yer alan *in situ* dikilitaşlar ile büyük benzerlik göstermektedir. Diğer bir yandan yerleşimde; Göbeklitepe, Nevali Çori ve Şanlıurfa Yeni Mahalle gibi yerleşim yerlerinde de rastlanan terrazzo taban örneği bulunmuştur (Güler vd. 2013: Fig.3). Tüm bulgular göz önüne alındığında Taşlı Tepe yerleşimi, Bahattin Çelik tarafından, Göbeklitepe'nin II. Tabakası ve Nevali Çori'deki kült yapısı dikilitaşları ile benzer özellikler taşıdığı için ÇÇNA evresi sonu ile ÇÇNB evresi başlarına tarihlendirilmesi gerektiği öne sürülmüştür (Çelik, 2015a:18).

4.2.4.3. Dikilitaş Buluntuları

Taşlı Tepe yerleşiminde bulunmuş ve şu anda köyün içindeki bir evin avlusunda yer alan en ilginç buluntular T biçimli dikilitaş ve dikilitaş parçalarıdır. Taşlı Tepe'de yapılan çalışmalar esnasında, yerleşimdeki mimari kalıntıların tarımsal faaliyetler nedeniyle tahrip edildiği görülmüştür. Yerleşimin güneydoğu yamacında, sulama için yapılan bir hafriyat sırasında, yaklaşık 7x8 m boyutlarında ve 1 m derinliğindeki bir çukurdan tümü kireçtaşından yapılmış 4 adet T şeklinde dikilitaş, parçalar halinde ortaya çıkartılmıştır. Parçalar halinde ele geçen dikilitaşlardan bir tanesi Bahattin Çelik ve ekibi tarafından birleştirilmiş olup (Şekil 172-173) görünür mevcut boyu 152 cm, baş kısmının genişliği 93 cm ve kalınlığı ise 22 cm'dir (Güler vd. 2013: 227).

Üzerinde herhangi bir kabartma veya kazıma izlerine rastlanmayan Taşlı Tepe'deki dikilitaşların, mevcut ölçüleri ile Göbeklitepe II. Tabaka dikilitaşları, Nevali Çori tapınak binası dikilitaşları, Karahan Tepe ve Sefer Tepe'nin yüzeyinde yer alan *in situ* dikilitaşlar ile büyük benzerlik göstermektedir (Çelik, 2015a: 17). Taşlı Tepe yerleşimi; Sefer Tepe, Karahan Tepe ve Göbeklitepe'ye yaklaşık aynı mesafede yer

almaktadır. “T” şeklinde dikilitaşların yer aldığı yerleşimlerin arasındaki mesafeler göz önüne alındığında, B. Çelik tarafından tüm bu yerleşimlerin birbirlerine olan uzaklıklarının belli bir mantığa göre tasarlandığı ifade edilirken, bir olasılık olarak yerleşimler arasındaki sınırları belirlemek için de kullanılmış olabileceğini öne sürmüştür (Çelik vd. 2011:227).

4.2.5. Kurt Tepesi (Sumaklı Köyü/Kuça Gura)

4.2.5.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Şanlıurfa İli Merkez İlçesi’nde gerçekleştirilen “Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması” projesi kapsamında B. Çelik tarafından 2013 yılında bölgede yapılan yüzey araştırması sırasında tespit edilen Kurt Tepesi yerleşimi, Şanlıurfa ilinin 45 km doğusunda (Harita 6), Sumaklı köyünün 3 km güneyinde yer alan kayalık bir tepe üzerinde yer alır. Yaklaşık 10 dekarlık bir alana sahip olan yerleşiminin deniz seviyesinden yüksekliği ise 730 m’dir. Yöre halkı tarafından “Kuça Gura” olarak isimlendirilen Kurt Tepesi yerleşimi, Viranşehir bölgesi ile Harran Ovası arasında bir geçit görevi gören Çoban Deresi Boğazı’na hâkim bir tepe üzerinde (Şekil 174) yer almaktadır (Çelik, 2015b: 320)

Toprak yönünden oldukça fakir olan bu yerleşim, yüksek kalker platoların oluşturduğu bir sırtın üzerine kurulmuş olup yaklaşık 7 dekarlık küçük bir alana sahip bir höyüktür. Höyüğün etrafında Roma dönemine ait soyulmuş birkaç tümülüs yer alırken, höyüğün batı bölümünde kaçak kazılardan dolayı tahribat (Şekil 175) yaşanmıştır (Çelik, 2015a: 11). Höyüğün kuzey ucunda bir yüksek gerilim hattı direği yer alırken etrafında ise kalker kayalıklarda küçük oyuk grupları ve anakayaya oyulmuş bir havuz tespit edilmiştir. Yerleşimde saptanan, T-biçimli dikilitaşların çıkartıldığı düşünülen taş ocakları ise tepenin kuzeydoğusunda yer almaktadır (Güler ve Çelik, 2015: 78).

2013 yılında yapılan araştırma esnasında, yerleşimin içinde T-biçimli dikilitaşları barındırdığı saptanırken diğer bir yandan, ilginç bir şekilde bu yerleşim Karahan Tepe ve Taşlı Tepe’ye yaklaşık olarak aynı uzaklıkta olduğu görülür. Karahan Tepe, Taşlı Tepe ve Kurt Tepesi yerleşimleri kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 15 km mesafelerle konumlandırılmıştır (Çelik, 2015b: 320).

4.2.5.2. Tarihlendirme

Kurt Tepesi'nde yapılan incelemelerde seramik buluntulara rastlanmamış, sadece çakmaktaşı ve çok az oranda obsidyen buluntular ele geçmiştir. Ele geçen buluntular arasında, çakmaktaşıdan yapılmış uç parçaları, kazıyıcılar, deliciler ve obsidyen dilgiler yer almaktadır. Ayrıca, taştan boncuklar, bazalt taştan yapılmış havaneli parçaları da tespit edilmiştir (Güler ve Çelik, 2015: 78-79). Diğer bir yandan yerleşimde ele geçen dikilitaşların birinde, Göbeklitepe ve Nevali Çori'den de bilinen kravat şeklinde bir yiv ve chevron motifi kabartması yer almaktadır. Bu dikilitaşlar, özellikle Göbeklitepe'nin II. Tabakası ve Nevali Çori'deki kült yapısı ile benzer özellikler taşımaktadır (Çelik, 2015b: 319). Bu benzerlikten ve küçük buluntulardan yola çıkılarak Kurt Tepesi yerleşimi B. Çelik tarafından, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A evresi sonu (ÇÇNA) ile Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresi (ÇÇNB) başlarına tarihlendirilmesi gerektiği önerilmiştir (Çelik, 2015a: 12).

4.2.5.3. Dikilitaş Buluntuları

2013 yılında yapılan araştırma esnasında yerleşim yerinin bulunduğu bölgede yer alan civar köylerde de incelemeler yapılmıştır. Yapılan bu incelemeler esnasında, orijinal yerinden çıkartılmış olan iki adet dikilitaş⁶², yerleşimin yaklaşık 6 km güneydoğusunda yer alan Kösecik köyünde (Şekil 176) ele geçmiştir (Çelik, 2015a: 11).

Kurt Tepesi yerleşim yerinde ele geçen dikilitaş buluntularına bakıldığında ise; yerleşimde yer alan dikilitaşların birinde, Göbeklitepe ve Nevali Çori'den bildiğimiz kravat şeklinde bir yiv ve chevron motifi kabartması yer almaktadır (Şekil 177). Ele geçen dikilitaşlar, yaklaşık 2.5 m uzunluğunda, 70 cm ile 50 cm genişliğinde ve 25 cm kalınlığındadır. Bu dikilitaşlar, özellikle Göbeklitepe'nin II. Tabakası ve Nevali Çori'deki kült yapısı ile benzer özellikler taşımaktadır (Çelik, 2015b: 319).

Kravat şeklinde bir yiv ve chevron motifi kabartmasının yer aldığı dikilitaş üzerindeki chevron motifi tek bantlı olarak işlenmiştir. Tek bantlı chevron motifi, Nevali Çori ve Göbeklitepe'de ele geçen T- biçimli dikilitaşlarda görülmeyen bir özellik olarak

⁶² İki adet T-biçimli dikilitaş, Kösecik köyünde yaşayan Hüseyin Eyyüboğlu ve Sinan Eyyüboğlu tarafından Sumaklı köyüne bağlı Kurt Tepesi yerleşiminden getirildiği, Bahattin Çelik tarafından Hüseyin Eyyüboğlu ile 20.10.2013 tarihinde yapılan özel görüşme neticesinde saptanmıştır. Dikmetaşlar şu anda Şanlıurfa Müzesi'nde bulunmaktadır (Çelik, 2015a: 11).

karşımıza çıkmaktadır. Yerleşimde tespit edilmiş olan diğer “T” biçimli dikilitaş üzerinde herhangi bir kabartma izlerine rastlanmamıştır (Çelik, 2015a: 12).

4.2.6. Ayanlar Höyük (Gre Hut)

4.2.6.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Ayanlar Höyük, “Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması” kapsamında, Şanlıurfa Müzesi’ne 2013 yılında getirilen Neolitik Döneme ait iki eserin nereden geldiğini anlamak için Şanlıurfa kent merkezinin yaklaşık 25 km. batısında bulunan bir bölgede 2013 yılında yapılan araştırmalar sırasında keşfedilmiştir (Çelik, 2015b: 319). Yöre halkı tarafından “Gre Hut” denilen bu yerleşim, Şanlıurfa’nın 30 km batısında bulunan Ayanlar (Hut) köyünün altında ve kuzeyinde yer almaktadır. Yaklaşık 140⁶³ dekarlık bir alan sahip olan höyüğün yüksekliği ise yaklaşık 10 m’dir. 250 x 300 m’lik bir yüzeye sahip olan höyüğün deniz seviyesinden yüksekliği ise 733 m’dir. Höyüğün yer aldığı bölgenin jeolojik yapısı tamamen kalkerli stratigrafi içerirken en yakın bazalt kaynakları ise 2 km doğusunda yer alır. Tarım faaliyetleri nedeniyle yüzeyi tamamen tahrip olan höyük üzerinde şu an fıstık bahçeleri (Şekil 178) bulunmaktadır (Güler ve Çelik, 2015: 83; Çelik, 2017b: 360).

Toplam 6⁶⁴ tane tepesi bulunan (Çelik, 2017: Fig.2) höyüğün, güney ve doğu bölümünde köy yerleşimi yer almaktadır (Çelik, 2017b: 360). Ayanlar Höyük’ün güneyinde yapılan incelemelerde ise, bu yerleşime bağlı olduğunu düşünülen 7 küçük yerleşim yeri tespit edilmiştir. Höyüğün güneyinde ve güneydoğusunda, 2 km ile 7 km arasında değişen uzaklıklarda Vari Nebi Mevkii, Curna Henzir Mevkii, Ömer Altundağ Tarlası, Sırtki Heseş Mevkii, Çillo Mevkii 1 ve Çillo Mevkii 2 yerleşimleri tespit edilmiştir. Tespit edilen bu yerleşimlerde, Çanak Çömleksiz Neolitik dönem dışında, Çanak Çömleklili Neolitik döneme ait buluntular da ele geçmiştir. Yerleşimlerin konumları

⁶³ Bahattin Çelik tarafından bazı yayınlarda yerleşimin yüzey alanı, höyüğün anakayasına oyulmuş havuz grupları da dâhil edilmiş ve tahmini 170 dekar olduğu belirtilmiştir (Çelik, 2015b: 318). Bununla birlikte, bu tür havuz grupları dâhil edilmeyip, yalnızca höyükteki toprağı örten toprak alanı ise 140 dekar olarak hesaplanmıştır (bkz. Güler ve Çelik, 2015: 83; Çelik, 2015a: 19; Çelik, 2017b: 361).

⁶⁴ Çelik tarafından daha önceki yayınlarda tepe sayısı 5 adet olarak verilmiştir (Güler ve Çelik, 2015: 83; Çelik, 2015a: 19). Ancak son yayınlanan bir makalede, yerleşim yerinde yapılan çalışmalara ve elde edilen buluntular üzerine yapılan analizlere dayanılarak, bu yerleşim yerlerine bir Neolitik yerleşim daha eklenmekte ve toplam Neolitik yerleşim yerlerinin sayısının 6 adet olduğu belirtilmiştir (bkz. Çelik, 2017b: 360). Bu açıdan en son yayın tarafımızca güncel bilgi olarak kabul edildiği için yerleşimde yer alan Neolitik yerleşim yeri olarak belirlenen tepe sayısının 6 olarak belirtilmesi uygun görülmüştür.

bakımından, Ayanlar Höyük ile yakınlıkları nedeniyle tüm bu küçük yerleşim yerlerinin, büyük bir yerleşim yeri ve onun etrafında küçük birer uydu yerleşimler olarak konumlanmış olduğu düşünülebilir (Güler ve Çelik, 2015: 87).

Ayanlar Höyük; bölgede yer alan Karahan Tepe, Nevali Cori, Gobekli Tepe, Şanlıurfa-Yeni Mahalle, Harbetsuvan Tepesi, Kurt Tepesi, Taşlı Tepe, Sefer Tepe ve Hamzan Tepe gibi ÇÇN dönem yerleşimleri gibi anakaya üzerinde yer alan bir yerleşim yeridir (Çelik 2015a: 22). Yerleşim, Göbeklitepe'ye 45 km, Nevali Cori'ye 25 km, Şanlıurfa-Yeni Mahalle'ye 30 km ve Hamzan Tepe'ye 35 km uzaklıktadır (Harita 2 ve 7). Bölgede yer alan Göbeklitepe ve Karahan Tepe gibi yerleşimler ile birlikte büyük ölçekli üçüncü yerleşim olan Ayanlar Höyük, Karahan Tepe yerleşimi ile arasındaki mesafe, kuşçumu yaklaşık 66 km'dir. Büyüklükleri birbirine yakın olan ve Harran Ovası'nın kuzeyinde yer alan Göbeklitepe ile batısında bulunan Ayanlar Höyük ve doğusunda bulunan Karahan Tepe'nin kendi aralarında 32 km ile 37 km arasında değişen mesafeler içermesi, birbirine olan uzaklıklarının da hemen hemen aynı olduğunu göstermektedir (Çelik, 2017b: 362).

4.2.6.2. Tarihlendirme

Ayanlar Höyük'te yapılan yüzey araştırmaları sonucunda elde edilen bulgular, yerleşimde Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ ve Bizans dönemi olmak üzere iki ayrı dönemin varlığını göstermektedir. Yerleşim yerinde yapılan çalışmalar sırasında, Erken ve Orta Bizans Dönemi seramikler dışında Neolitik Döneme ait çakmaktaşıdan yapılmış dilgi, yonga parçaları ile uç ve kazıyıcı parçaları, iki kutuplu ve tek kutuplu çekirdekler ve çekirdek yenileme parçaları, omuzlu dilgiler, vurgaçlar ve çok az oranda obsidyen yonga ve dilgiler, havaneli, ezgi taşı, taş kap parçası, taş tabak parçası ve taşa oyulmuş küpler tespit edilmiştir (Çelik, 2015b:318; Güler ve Çelik, 2015:84).

Erken ve Orta Bizans dönemleri tarihi veren buluntular köyün bulunduğu kesimin altında ve çevresinde küçük bir alanla sınırlı iken (Tepe 6) aynı döneme tarihlendirilen seramik buluntuları ise köy çevresinde yoğunlaşmıştır. Diğer bir yandan höyüğün 1. tepesinde Bizans dönemi köy mezarlığı tespit edilmiştir. ÇÇN döneme ait buluntular ise, höyüğün diğer tüm bölgelerinden ele geçmiştir (Çelik, 2017b: 362).

Ayanlar Höyük'te yapılan çalışmalar esnasında yerleşim yerinde ele geçen ve şu anda Şanlıurfa Müzesi'nde yer alan ikisi taş kap olup diğeri ise aslan başına ait heykel parçası olan üç adet eser de dahil olmak üzere buluntuların tümü, yerleşiminin Neolitik dönem tarihlendirme yönünden önemli veriler sunmaktadır. 2015 yılında yapılan çalışmalarda, 2013 yılında Şanlıurfa Müzesi'ne getirilen ve Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme tarihlenen üç eserin Ayanlar Höyüğü'nden çıkarıldığı anlaşılmıştır (Çelik, 2017b: 361).

Bir sonraki başlık altında ayrıntıları ile anlatılacak olan bu eserlerin benzerleri Göbeklitepe III. ve II. Tabaka, Nevalı Çori kült yapısı ile diğeri bir yandan Hallan Çemi, Körtik Tepe, Hasankeyf gibi ÇÇNA dönemi buluntuları ile benzer özellikler taşıması sebebiyle ÇÇNA sonu ve ÇÇNB başına tarihlendirilebilir. Ancak Ayanlar Höyük üzerinde yapılan çalışmalar sırasında yontmataş topluluklarında şimdiye kadar ÇÇNA evresine ait buluntu açığa çıkmamıştır. Çoğunlukla ÇÇNB evresine ait Biblos ve Nemrik tipi aletlerin ele geçmesi, Göbeklitepe'nin II. Tabakası ve Karahan Tepe'de ele geçen aletler ile benzer özellikler sergiler. Şimdilik ele geçen buluntular ışığında B. Çelik tarafından Ayanlar Höyük, Erken ve Orta PPNB evresine tarihlendirilmektedir (Çelik, 2017b: 364).

4.2.6.3. Dikilitaş Buluntuları

Ayanlar Höyüğü'nde T-biçimli dikilitaş tespit edilemediği halde ele geçen bazı buluntular buranın Göbeklitepe ve Karahan Tepe gibi kült merkezi olabileceğine dair önemli ipuçları vermektedir. Kalker taşından yapılmış taş küpler, dikilitaşlar için yapıldığı bilinen ortası oyuk kaide parçaları (Şekil 179), köy içinde yapılan çalışmalarda ele geçmiştir (Güler ve Çelik, 2015: 84). Özellikle Ayanlar Höyük'ten çıkarılmış olduğu düşünülen yukarıda bahsedilen 3 adet eser ile birlikte değerlendirildiğinde yerleşimin, içinde kült yapılarını barındırdığına işaret etmektedir. Yerleşimin 1. Numaralı tepe kısmında yer alan mezarlık alanında ÇÇN döneme ait ortası oyuk kaide parçası Karahan Tepe⁶⁵ ve Göbeklitepe yerleşimlerinden de daha öncesinden bilinmektedir (Çelik, 2017b: 362).

⁶⁵ Ayrıca bkz. Çelik, 2017b: fig.4

Şanlıurfa Müzesi'nde yer alan eserler⁶⁶ arasında en ilginç buluntu olarak göze çarpan malzeme Aslan başı heykelidir (Şekil 180). Sadece baş kısmı boyundan itibaren ele geçen heykelin gövde kısmı ile birlikte yapılmış olma ihtimali yüksektir. Heykelin bazı bölümlerinde küçük kırıklar olmasına rağmen, aslan başına ait yüzün bir tarafı tamamen sağlam görünürken, diğer tarafı ise kısmen kireçtaşı tortulları ile kaplıdır. Mevcut uzunluğu 21.4 cm., yüksekliği 18.5 cm olan heykel sert taştan yapılmış aletler yardımı ile işlenmiştir. Hammaddesi olarak Kalker olan heykelin yüzeyi tamamen pürüzsüz ve parlatılmıştır. Aslanın baş bölümü; ağız, dişler, kulak, burun ve bıyıklardan oluşurken, ağız bölümünde, önde yer alan köşelere azı dişleri, orta bölüm ve ağzın diğer kısımlarına ise normal dişler yapılmıştır. Dişler tamamen kapalı ve üst üste gelecek şekilde yapılırken, yüze ise gergin bir ifade vermek amacıyla ağız bölümünde dişlerini gösterir şekilde tasvir edilmiştir. Bıyıkların kazıma tekniği ile yapıldığı görülürken, kulak ve burun bölümünde ise kabartma tekniği uygulanmıştır. Hafif bir kaş yapılarak belirtilen gözler de yine aynı şekilde kabartma tekniği ile yapılmıştır (Ercan ve Çelik; 2013: 21).

Aslan heykelinin bölgede yer alan Nevali Çori ve Göbeklitepe yerleşimlerinden de benzerleri bilinmektedir. Nevali Çori'de bulunmuş olan aslan veya kaplan başı olarak nitelendirilen⁶⁷ yaklaşık 4.4 cm boyunda daha çok heykelcik şeklinde olan buluntuda yüzünde gergin ifade ve ağız bölümünde yer alan dişler Ayanlar heykeli ile benzer özelliklerdir. Nevali Çori'de yer alan eser ÇÇNB evresinin ortasına tarihlendirilir. Göbeklitepe'de ele geçen aslan heykel ve kabartmalar çoğunlukla ÇÇNA evresine tarihlenen III. Tabaka dolgularından çıkmış olup ve sayıca oldukça fazladır. Göbeklitepe III. Tabaka'ya ait A, C ve D yapıları içinden yırtıcı hayvan heykelleri ele geçerken C Yapısı'nda yer alan 27 numaralı dikilitaş üzerine ve "U taşı" olarak da bilinen taşın üzerine, aslan heykeli yüksek kabartma şeklinde yer almaktadır. Göbeklitepe A Yapısı'nda yüzü tam belirgin olmayan fallusu sağlam bir aslan heykeli, yine D Yapısı'nda ve yerleşimin yeni açılmış olan kuzeybatı açmasında ele geçen yüksek kabartma tekniği ile taş plakalar üzerinde işlenmiştir. Göbeklitepe'nin III. Tabakası'nda yer alan aslan heykelleri dişler, ağız ve bıyıkların yapım teknikleri bakımından Ayanlar heykeli ile

⁶⁶ Ayanlar Höyük'te ele geçen dikilitaş kaidesi örneği dışında Şanlıurfa Müzesi'nde yer alan üç eser, yerleşimin kült yapılar barındıran bir merkez olma olasılığını güçlendirici bir unsurdur. Bu açıdan dikilitaş buluntuları başlık altında bu eserlere dair incelemelere de yer verilmesi gerektiği tarafımızca uygun görülmüştür.

⁶⁷ Ayrıca bkz. Hauptmann, 2011: 135, fig.31

benzer özellikler gösterir. Göbeklitepe'nin II. Tabaka'daki 'Aslanlı Yapı'da ise, birinde kulak detayı verilmiş iki adet aslan kabartması dikilitaş üzerinde yer almaktadır. Bütün bu veriler göz önüne alındığında Ayanlar yerleşimine ait aslan heykelinin, ÇÇNA sonuna tarihlendirilen heykellerle aynı özelliklere sahip olduğu görülmektedir (Ercan ve Çelik; 2013: 22-23).

Bir diğer önemli buluntu ise; üzerinde motiflerin ve figürlerin yer aldığı Klorit taşından yapılmış olan kaptır (Ercan ve Çelik; 2013: Res.1a-d). Ağız kenarından karın bölümüne kadar yarısına yakını olmayan kabın diğer bölümleri de kırık bir şekildedir. Gövde üzerinde belli bir alanın ısıya maruz kaldığı görülen kap yüzeyinin bir kısmı parlaklığını yitirmiştir. Ölçü olarak; yükseklik: 12.7 cm / derinlik: 11.5 cm / Ağız çapı: 12.4 cm / Gövde çapı: 15 cm / 16.3 cm'dir. Çakmaktaşı veya obsidyen gibi sert taştan aletler yardımıyla aşındırma tekniği işlenen taş kap üzerinde bezemeler de aynı şekilde çakmaktaşı veya obsidyen aletler yardımıyla kazıma tekniği ile yapılmıştır. Figürinlerin ve motiflerin kabın gövdesinde yer alırken bezemelerin çoğunluğunu ise geometrik motifler oluşturur. Dört adet figürün yer aldığı kap üzerinde bu figürlerin ikisi yaban keçisi diğer ikisi ise yaban koyunudur. Yaban keçisi ve koyunların iri boynuzlu olarak tasvir edilmelerinden kaynaklı erkek türlerin yapılmak istendiği şeklinde yorumlanabilir (Ercan ve Çelik; 2013: 16-17).

Bu taş kabın üzerinde yer alan yaban keçisi figürlerinin en yakın benzerleri Körtik Tepe'de bulunurken⁶⁸ burada ele geçen bezemeli taş kaplar daha çok mezar buluntusu olarak ele geçmiştir (Özkaya ve Coşkun 2008: 14). Körtik Tepe'de ele geçen bezemeli taş kaplar ÇÇNA döneminin başlarına tarihlendirilirken yine aynı döneme tarihlendirilen bir yerleşme olan Hallan Çemi⁶⁹ yerleşiminde de çok sayıda bezemeli taş kaplar ele geçmiştir. Çoğunlukla klorit veya beyaz kireç taşından yapılmış ve bezeme olarak kazıma tekniği ile geometrik ve doğal motifler, bazen de kabartma bezekler ile bezenmiştir (Rosenberg, 2007: 3). Geometrik motifler dışında bazı taş kaplarda köpek figürü, stilize kuş figürü de yer almaktadır. Rossenberg'e göre (2011: 63), Hallan Çemi yerleşiminde ele geçen taş kaplar, tören amaçlı olarak yerleşimin merkezinde yiyecek ve içeceklerin hazırlanmasında kullanılırken, son yıllarda ise Hasankeyf Höyük'te yapılan kazılarda da

⁶⁸ Bkz. Özkaya ve Coşkun, 2008: Res.19

⁶⁹ Ayrıca bkz. Rosenberg, 2011: Fig.9-11

mezar buluntusu olarak üzerinde ardışık diyagonal çizgilerin yer aldığı taş kaplar ele geçmiştir (Miyake, 2013b: 44-45).

Göbeklitepe ve Karahan Tepe yerleşimleri ise bezemeli taş kap buluntusu veren diğer çevre yerleşimlerdir. Tüm bu yerleşimlerde ele geçen taş kaplar üzerindeki bezemeler çoğunlukla kalın zikzak motifi ve içi taralı üçgen motifi olarak karşımıza çıkarken ÇÇN dönemine ait taş kap üzerinde yaban koyunu motifi örneğine şu ana kadar Ayanlar buluntusu dışında rastlanmamıştır (Ercan ve Çelik; 2013: 17-18).

Müzedede yer alan üçüncü ve son eser ise yine klorit taşından yapılmış ve örneklerini Körtik Tepe, Göbeklitepe ve Taşlı Tepe yerleşimlerinden bildiğimiz, çoğunlukla mezarlarda ele geçen taş tabaktır (Ercan ve Çelik; 2013: 15). Taş tabakların işlevi tam olarak bilinmemekle birlikte Körtik Tepe’de bulunan taş tabakların çoğunlukla mezar eşyası olarak ele geçiş olmasından ötürü ritüel amaçlı sunu kabı olarak kullanıldıkları düşünülmektedir (Özkaya ve Coşkun, 2008: 91).

Şanlıurfa Müzesinde yer alan üç eser, Ayanlar Höyük’te yapılan çalışmalarda saptanan diğer bulgular, yerleşimin büyüklüğü ve çevresinde yer alan küçük boyutlu Neolitik yerleşimler ile birlikte tüm bulgular göz önüne alındığında, bu yerleşiminde içerisinde kült yapılar barındıran bir merkez olma olasılığı vardır. Yerleşimde ilerleyen yıllarda sistemli bir kazı yapılması durumunda kült merkez olup olmadığı netliğe kavuşabilir.

4.2.7. Kocanizam Tepesi

4.2.7.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

2011 yılında yapılan kültürel envanter çalışmaları sırasında keşfedilen Kocanizam Tepesi yerleşimi, Viranşehir’in 27 km. batısında, Sefer Tepe’nin 3 km. kuzeyinde ve Şanlıurfa’nın 60 km doğusundaki Kocanizam köyünün içinde aynı zamanda köyün altında yer alır (Şekil 181). Kalker bir kayalık tepe üzerine kurulan yerleşim deniz seviyesinden yaklaşık 653 m yükseklikte ve yaklaşık 10 dekarlık bir alana sahiptir (Güler vd. 2013: 296). Yerleşim yerine en yakın su kaynağı 1.5 km, en yakın bazalt taşı kaynağı da yaklaşık 1 km uzaklıkta ve her ikisi de yerleşimin doğusunda yer almaktadır (Güler vd. 2012: 160).

4.2.7.2. Tarihlendirme

Yerleşim yerinde yapılan incelemelerde, Erken Bizans Dönemi'ne ait seramikler ve mimari kalıntılar dışında, ÇÇN dönemine tarihlendirilebilecek çakmaktaşıdan yapılmış dilgi, yonga ve üretim artıklarına, tek ve iki kutuplu çekirdekler ele geçmiştir. *Nemrik* tipi ok uçları, kazıyıcılar, tepeli dilgiler ve silikalı dilgiler, yontmataş alet repertuarı içerisinde ele geçen en önemli buluntulardır. Bunun dışında yerleşimde, bazalattan ezgi taşları ve havanellerin varlığı da saptanmıştır (Güler vd., 2012: 160).

Kocanizam Tepesi yerleşimi, yüzeyde ele geçen çakmaktaşıdan yapılmış *Nemrik* uçları ve kalker taşından yapılmış T-biçimli dikilitaş parçası olduğu düşünülen taştan dolayı, B. Çelik tarafından bu yerleşimin olasılıkla ÇÇNA evresi sonu ile ÇÇNB evresi başlarına tarihlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir (Güler vd. 2012: 160; Güler vd. 2013: 296).

4.2.7.3. Dikilitaş Buluntuları

Yerleşim yerinin ortasında yapılmış olan kaçak bir kazı alanında, “T” biçimli dikilitaş gövdesine ait olduğu tahmin edilen kalkerden yapılmış bir taş ortaya çıkartılmıştır (Şekil 182). Bu taş, yassı ve dikdörtgen şekilde yontulmuş olup her iki kısa kenarı da kırıktır (Güler vd. 2012: 160).

Yerleşimin yerinde, yüzeyde ele geçen tek dikilitaş parçasının her iki kısa kenarının kırık olması sebebiyle aynı zamanda yerleşim yerinden başka dikilitaş örneğinin şimdilik ele geçmemesi, boyut açısından tanımlama yapılmasını ve karşılaştırma yapılmasını güçleştirmektedir. Yerleşimin hem modern köy yerleşmesinin altında yer alması ve Bizans dönemini tahribatının yaşanması bir diğer güçlük olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.2.8. Kilisik

4.2.8.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Adıyaman İli Kahta ilçesine bağlı Kilisik köyünün civarında olduğu tahmin edilen yerleşim adını, içinde yer alan bir kiliseden alır. Güneydoğu Torosların hemen eteğinde bulunan Kâhta Çayı üzerinde yer alan bu yerleşim aynı zamanda mikro iklimin hâkim olduğu bir bölgede ve yaklaşık 700 m yükseklikte kurulmuştur. Kilisik Köyü, Nevali Çori

yerleşmesinin yaklaşık olarak 85 km kuzeyinde Göbeklitepe'nin ise 50 km kuzeybatısında yer alır (Çelik, 2005: 55).

Arsemia'daki F. Karl Dörner'in kazısında çalışan bir çiftçi tarafından Kilisik yakınlarında bulunan T-başlı bir heykel (Şekil 183-184), 1965 yılında Dörner'in kazı ekibi tarafından satın alınmış ve ardından Gaziantep Müzesi'ne devredilmiştir. Başlangıçta Neolitik Dönem'e ait olduğu anlaşılamayan bu heykel (Verhoeven, 2001:8). 1984 yılında Adıyaman Arkeoloji Müzesi'ne getirilmiştir (Hauptmann, 2012b: 19-20).

Şu an Adıyaman Müzesi'nde yer alan antropomorfik T-başlı heykel, bölgede T-biçimli dikilitaş barındıran bir yerleşimden getirilmiştir. Bu yerleşim yerinin saptanması dönük olarak Bahattin Çelik tarafından Kilisik sakinlerinden olayı hatırlayan yaşlı insanlarla yapılan görüşmelerin sonucu satın alındığı yer saptanmıştır. Heykel görünüşü göre başlangıçta Gendere Çay ve Yarpuzlu Çay'a hâkim bir vadinin ortasında, bir tepenin yamacında keşfedilen, kireçtaşı tepelerle çevrilmiş bir alandan getirilmiştir. Nevali Çori'de ve bu alanda yapılan yoğun araştırmada topografik yapı ve konum olarak benzerliği açısından heykelin geldiği yerleşim yerinin belirlenmesine dönük olarak bu alanda yapılacak çalışma ile kesinlik kazanacaktır (Moetz ve Çelik, 2012: 698).

4.2.8.2. Tarihlendirme

Kilisik Tepe'nin yeri günümüzde tam olarak saptanamamakla birlikte Kilisik yakınlarında bir çiftçi tarafından bulunan gri kireçtaşından yapılmış olan T-başlı heykel, Nevali Çori'deki antropomorfik dikmelere benzemesi sebebiyle ÇÇNB dönemine ait olduğu düşünülmektedir (Verhoeven, 2001: 8).

4.2.8.3. Dikilitaş Buluntuları

Nevali Çori ve Göbeklitepe kazılarına kadar önemi anlaşılmayan ve gri kireçtaşından yapılmış olan antropomorfik T-başlı Kilisik heykeli, yaklaşık 80 cm yüksekliğinde, T-biçimli başlığı ise 29 cm uzunluğunda ve 9,5 cm genişliğindedir (Hauptmann, 2012b: 20). Heykel üzerinde alçak kabartma şeklinde yapılmış üst üste gelecek şekilde kol, parmak ve başı olan iki insan kabartması yer almaktadır (Çelik, 2016c: 8).

Heykelin kolları ve elleri ön tarafındaki küçük gövdenin başına doğru uzanırken Hauptmann tarafından göbek olarak tanımlanan bölümün çevresinde yumru şeklinde eller kabartma olarak belirtilmiştir. Göbeğin alt kısmı için ise, düşük bir ihtimal olarak, büyük bir penis ve iki ince bacağın betimlenmiş olabileceğini ifade eden Hauptmann, penisin ise geniş, yuvarlak bir deliğin hemen üstünde sonlandığını belirtmiştir (Hauptmann, 2012b: 20). Hauptmann'ın göbek olarak yorumladığı bölümü insan başı olarak yorumlayan Verhoeven ise (2001:8); penisin gövdeyi, bacaklarında kolları tasvir ettiğini, altta bulunan deliğin ise vajina olduğunu ileri sürmüştür.

Hodder ve Meskel'e göre (2011:238) küçük gövdenin ellerinin hemen altında yer alan bu boşluğa, bir penisin, deliğin içinde ve dışında hareket ettirilerek mastürbasyon taklidi yapılmış olabilir. Diğer yorumlar ise; penis kabartmasının ve hemen altında yer alan deliğin kadın vajinasını temsil ettiği, her ikisinin de bir kombinasyon içerdiği hem erkek hem de kadın cinsel organlarını birlikte barındıran çift cinsiyetliliği simgesel olarak ifade ettiğidir. Burada yer alan her iki cinsiyetin kombinasyonu erkeklik ve kadınlığa dair vücut dönüşümü ve değişim olasılıklarını ön plana çıkarma kaygısı ile hareket edilmiş olabilir. Ellerin penisin bulunduğu bölgede yer alması ve bacakların şekillendirilmemesi, penisin içeri girip çıkabileceği belirgin delik gibi özellikleri ile Yeni Mahalle heykeli ile de aynı özellikler sergiler. Bacakların şekillendirilmemesi ise her iki heykelin de T-biçimli dikilitaşlarda olduğu gibi bir tabana yerleştirilme amacıyla özel olarak tercih edilen bir durum olmalıdır.

Sonuç olarak, heykele dair yapılan tüm yorumlar bir kenara bırakıldığında, heykelde yer alan fallik gövdenin kendisi çarpıcı bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Erkek ve kadın ile penis ve göbek arasında ilişki, içerik olarak karmaşık simgesel bağlar içeren, aynı zamanda karmaşık bir ritüel ve ideolojik sisteme işaret etmektedir. Kilisik'te ele geçen bu örnek, Göbeklitepe ve benzeri yerleşimlerde ele geçen T-biçimli dikilitaşların kendilerinin de tarihöncesi toplumlar açısından simgesel anlamda, fallik unsur olabileceği teorisini destekleyici bir bulgu olarak göz önüne alınıp değerlendirilmelidir.

4.2.9.Besta Faki Mevki

4.2.9.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Yöre halkı tarafından “Tahtari Mevkii” olarak da isimlendirilen Besta Faki Mevkii yerleşimi, Şanlıurfa'nın 50 km. doğusunda bulunan Sumaklı Köyü'nün 2.5 km. kuzeyinde yer alır. Şanlıurfa İli, Merkez İlçesi sınırları içerisinde kalan kırsal alanlardaki Neolitik dönem ve öncesi çağlara ait yüzey araştırması kapsamında ilk olarak 2014 yılında saptanan yerleşimde (Çelik, 2016a: 409-410) yapılan incelemeler esnasında höyüğün etrafında bol miktarda çakmaktaşıdan çekirdek, dilgi ve yongalar, az miktarda da obsidyen tespit edilmiştir (Çelik, 2016a: 414).

4.2.9.2. Tarihlendirme

Besta Faki Mevkii'nde yapılan inceleme esnasında höyük etrafından toplanan bol miktarda çakmaktaşı aletler ve yerleşim yerinde saptanan bir dikilitaşın gövdesine ait olduğu düşünülen bir parça ile birlikte değerlendirildiğinde, tarihlendirme olarak yerleşimin Çanak Çömleksiz Neolitik döneme ait bir yerleşim olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte Roma Dönemine ait tümülüs mezarlar da tespit edilmiştir (Çelik, 2016a: 414).

4.2.9.3. Dikilitaş Buluntuları

Çanak Çömleksiz Neolitik döneme tarihlendirilen Besta Faki Mevkii'de yapılan incelemelerde T-biçimli dikilitaş gövdesine ait olduğu düşünülen bir parça ele geçmiştir (Şekil 185). Dikilitaşın gövde kısmına ait bu parçanın genişliği yaklaşık olarak 70 cm'dir. Dikilitaşın ele geçen tek parçasının gövde kısmının bir bölümü olması sebebiyle uzunluğu hakkında bilgi edinilmesine engel teşkil etmektedir. Parça üzerinde saptanmış herhangi bir kabartma izleri mevcut değildir. Yerleşim de saptanan bu dikilitaş parçası ile birlikte daha önce tespit edilen ve dikilitaş buluntusu veren Kurt Tepesi ile birlikte değerlendirildiğinde Sumaklı Köyü'nün hem kuzeyinde hem de güneyinde “T” şeklinde dikilitaş barındıran iki yerleşim yeri tespit edilmiştir. Sumaklı Köyü'ne bağlı İsmail Kalesi'nde ise yine aynı şekilde Çanak Çömleksiz Neolitik dönem buluntuları tespit edilmiştir (Çelik, 2016a: 416).

Şanlıurfa'nın doğusunda yer alan Tek Tek Dağları içerisinde bulunan köylerde ve Tek Tek Dağları üzerinde yer alan yerleşmeler üzerinde yapılan çalışmalar esnasında, özellikle tespit edilen Neolitik yerleşimlerin çoğunda erken Bizans döneminde tahribat yaşandığı gözlemlenmiştir. İsmail Kalesi, Besta Faki Mevkii, Harbetsuvan ve 2013 yılında tespit edilmiş olan Kurt Tepesi'nde yer alan tümülüsler, olasılıkla bu yerleşimlerdeki T-biçimli dikilitaşların yapılardan sökülen taşlarla inşa edilmiş olduğu görülmektedir (Çelik, 2016a: 418).

4.2.10. Aşağı Komat Güney Mevkii

4.2.10.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

2017 yılı Şanlıurfa İli Yüzey Araştırması sırasında Bahattin Çelik tarafından tespit edilen yerleşme Şanlıurfa'nın 30 km kuzeydoğusunda bulunan Aşağı Komat köyünün 500 m güneyinde yer alır. Günümüzde bir tarla olarak kullanılan yerleşim yaklaşık 7 dekarlık bir alana sahip küçük bir höyük olan yerleşimin güneyinde, doğu-batı yönünde akan bir dere bulunmaktadır (Çelik, 2017c: 68).

4.2.10.2. Tarihlendirme

Yerleşmenin yüzeyinde yapılan incelemelerde, iki kutuplu çekirdekler, omuzlu dilgiler, kazıyıcılar ve yongalar tespit edilmiştir (Çelik, 2017c: 68). Yerleşim yerine dair Bahattin Çelik tarafından herhangi bir tarihlendirme önerilmemiştir. Ancak yerleşimin günümüzde tarla olarak kullanıldığı alandan iki adet T-biçimli dikilitaş çıkarıldığı belirtilmiştir. Bu bilgiler ışığında çıkarılan dikilitaşlara ilişkin bilgi doğru kabul edilirse yerleşimi ÇÇN döneme ait bir yerleşme olarak kabul edilebilir.

4.2.10.3. Dikilitaş Buluntuları

Yüzey araştırmaları sırasında yerleşimde yapılan inlemelerde yontmataş aletler dışında Bahattin Çelik tarafından yöre halkı ile yapılan görüşmeler⁷⁰ sırasında anlatıldığı kadarıyla, tarla olarak kullanılan yerleşimde daha önce iki adet T-biçimli dikilitaş çıkarıldığını, birinin üzerinde tilki kabartmasının olduğu ifade edilmiştir (Çelik, 2017c: 68).

⁷⁰ Bahattin Çelik tarafından yöre halkından Mehmet Türker ile 24.08.2017 tarihinde yapılan özel görüşme (Çelik, 2017c:68).

Bahattin Çelik ile tarafımızca yapılan kişisel görüşmede⁷¹, köylüler tarafından yerleşimden çıkarılan iki dikilitaşın kırılarak köy evlerinin birinde bina yapımında devşirme malzeme olarak kullanıldığını belirtmiştir. Köylülerin daha önce yaptıkları Göbeklitepe yerleşimi ziyareti esnasında gördükleri tilki kabartmasının, burada çıkarılan dikilitaşın birinde de aynı kabartmanın benzerinin yer aldığı köylüler ile yapılan kişisel görüşme esnasında kendisine ifade edildiğini söylemiştir.

Diğer bir yandan Bahattin Çelik bu yerleşimin, Göbeklitepe'nin yaklaşık 5 km. kuzeyinde yer aldığını belirtip, daha önce Schmidt tarafından (Schmidt, 2005: 15) öne sürülen Göbeklitepe gibi bir merkezin 200 km'lik bir alan içerisinde yer alan uydu yerleşim birimlerinde yaşayan halkın belirli dönemlerde ve ortak bir amaç için bir araya geldiğini ileri sürdüğü gibi bir uydu yerleşimi olabileceğini söylemiştir.

⁷¹ Bahattin Çelik ile yapılan 09.03.2018 tarihinde yapılan kişisel görüşme

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ DİKİLİTAŞLARIN VE SİMGEÇİLİĞİNİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ÇÇN dönemi kült yapılarında görülen, yapımında yoğun bir emek ve organize edilmiş işgücü gerektiren dikilitaş kullanımının yalnızca mimari bir öge değil aynı zamanda simgesel repertuarı ile de dikkat çekici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Neolitik dönem tartışmalarına dair farklı kuramsal tartışmaları da beraberinde getiren avcı-toplayıcı karakterdeki toplulukların bu tarz büyük anıtsal yapılar inşa etmesindeki etkenlerin bugüne kadar yapılmış olan sosyo-ekonomik model içerisindeki açıklamalarının dışında, tasvir gruplarının yerleşimlere ve dönemlere göre dağılımları, evrelere göre gelişimleri, tasvirlerin simgesel anlamları gibi unsurlar bölüm içerisinde alt başlıklar halinde değerlendirilecektir.

İlk olarak dikilitaşların bölge genelinde form, boyutlar, hammadde olarak kullanılan kaynaklar, tasvirler ve konteks üzerinden değerlendirmeleri yapılmıştır. İkinci başlık altında ise, daha çok Göbeklitepe kült yapılarında ele geçen dikilitaşların tasvir çeşitleri üzerinden (Tablo 5) ayrı olarak simgeçiliğinin değerlendirilmesi, dönemsel farklılıklar ve etnolojik karşılaştırmalar ile birlikte yer yer psikolojik analizler üzerinde bütün olarak ele alınıp değerlendirilmesi yapılmıştır. Son olarak bahsedilen değerlendirmelerin yapılması ile birlikte ritüel faaliyetler bağlamında yorumlamalara yer verilmiştir.

5.1. ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ DİKİLİTAŞLARINININ DEĞERLENDİRMESİ

Dicle ve Fırat Nehir Havzaları bölgelerinde saptanmış olan yerleşim yerlerinde özel bir alanda ve konut yapılarına göre gerek iş gücü gerek tasarımı ile daha farklı olarak inşa edildiği görülen dikilitaşlar, her iki bölgede bir takım form ve bezeme gibi özellikleri farklılıklar içermektedir. Başlık altında ayrıntıları ile ve alt başlıklar halinde değerlendirilen dikilitaşlar, ÇÇN dönemi evreleri içerisinde de boyut ve tasvir olarak bir küçülme/azalma gibi gelişim gösterirken ÇÇN dönemi sonunda (yaklaşık olarak MÖ 8. binyılın sonu) ise bu geleneğin kaybolduğu görülmektedir.

5.1.1. Dikilitaşların Formları

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde şu ana kadar saptanan dikilitaşlar, form olarak “T”, ters “L” ve “I” biçimli olmak üzere üç farklı çeşitlilik göstermektedir. Bölgesel olarak bir ayırımın da görülebildiği dikilitaş buluntuları içerisinde, Yukarı Dicle bölgesinde şu ana kadar ele geçenlerin tümü form olarak “I” biçimlidir. Diğer bir yandan form olarak “T” ve ters “L” biçimli özellik sergileyen dikilitaşların tümü, şu ana kadar Şanlıurfa Harran bölgesine has bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır (Tablo 6-7).

Yukarı Dicle Bölgesi’nde kazıları yapılmış olan Gusir Höyük, Çayönü ve Hasankeyf Höyük yerleşim yerlerinde ele geçen dikilitaşlar “I” formunda tasarlandığı mevcut buluntulardan görülmektedir (Tablo 6). Son bilgilerin ışığında henüz söz konusu bölge dahilinde “T” formunda olan dikilitaş buluntusu mevcut değildir. Hasankeyf’te ele geçen dikilitaşın kırık olarak ele geçmesi nedeniyle gerek form gerek bezemeleri ile Gusir Höyük dikilitaşları gibi daha net tanımlı olmamasının yanı sıra, her iki yerleşimde ele geçen dikilitaşlar, örnek biçim itibari ile T-biçimli dikilitaşları çağrıştırmaktadır.

Şanlıurfa bölgesinde şu ana kadar saptanmış olan yerleşim yerlerinde form olarak “T” ve ters “L” biçimli özellik gösteren dikilitaşların “T” formunda olanlarının bir kısmı üzerinde yer alan eller ve kol kabartmaları ile birlikte değerlendirildiğinde antropomorfik olarak insan (tanrı?) formunda tasarlandığı düşünülebilir. Ters “L” biçimli dikilitaş örnekleri Nevali Çori, Göbeklitepe ve Harbetsuvan Tepe’den ele geçmekle birlikte söz konusu yerleşmeler de dahil olmak üzere şu ana kadar saptanan, Hamzan Tepe, Sefer Tepe, Karahan Tepe, Kurt Tepesi, Yeni Mahalle, Taşlı Tepe, Kocanizam Tepe gibi yerleşim yerlerinin tümünde ele geçen dikilitaşlar T formuna sahiptir (Tablo 7).

5.1.2. Dikilitaşların Boyutları

Boyut olarak dikilitaşlar, ÇÇN dönemi içindeki her iki evre arasında birtakım farklılıklar göstermektedir. Yukarı Dicle Bölgesi’nde ele geçen dikilitaşlardan Hasankeyf Höyük buluntusunun tüm olarak yüksekliği bilinmemekle birlikte, 85 cm genişliği ile 4 m yüksekliğine sahip olabileceği düşünülmektedir. Hasankeyf’te ele geçen dikilitaş, Gusir Höyük dikilitaşları gibi daha net tanımlı değildir. Gusir Höyük yerleşiminin her evresinde görülen dikilitaşlar boyut olarak 1.2 ile 1.5 m arasında değişen bir yüksekliğe sahiptir. Her iki yerleşim ÇÇNA evresine tarihlendirilmektedir. Bölgenin bir diğer

dikilitaş buluntusu veren Çayönü yerleşiminde ise bütünlenebilir veya sağlam ele geçen dikilitaşlar boyut olarak 1.5-2.80 m arasında değişen yüksekliklere sahiptir (Tablo 6). Yukarı Dicle Bölgesi'ne nazaran Göbeklitepe'nin dikilitaşlarının boyutlarında evreler arasında daha tanımlı bir değişim söz konusudur. (Tablo 3-4).

Şanlıurfa Bölgesinde ele geçen dikilitaşlar boyut olarak taş ocaklarında çıkartılmaya hazır olarak bulunan taslak formlar dışında en büyük boyutlu dikilitaşlar Göbeklitepe'nin III. Tabaka yapılarından gelmektedir. Göbeklitepe'nin ÇÇNA evresi ile ÇÇNA'dan ÇÇNB evresine geçiş aşamasına tarihlendirilen A, B, C, D ve H Yapısı'nda ve tabakaları belirsiz olan yuvarlak planlı (F, G ve I) yapılara ait dikilitaşlar boyut olarak 1.90 m ile 5.5 m arasında değişim göstermektedir (Tablo 3). Yapıların merkezinde konumlandırılmış olan dikilitaşlar, bunları çevreleyen dikilitaşlara nazaran daha büyük boyutludur.

Radyokarbon analizleri yapılmış olan Göbeklitepe'nin III. Tabaka ve II. Tabaka geçiş evresine tarihlendirilen yapılardan en eski tarihi veren D Yapısı'nın merkez dikilitaşlarının yüksekliği 5.5 m'dir. Merkez dikilitaşları çevreleyen dikilitaşlar ise 3 m'den büyük boyutludur. D Yapısı'ndan daha geç bir tarih veren C Yapısı'nın merkez dikilitaşları ise 5 m yüksekliğindedir. Söz konusu dikilitaşların çevresinde yer alanların boyutları ise 2 m ile 3.50 m arasında değişim göstermektedir. Dikilitaşların kalınlıkları ise 25 cm ile 50 cm arasında değişen ölçülere sahiptir. Daha geç bir tarih veren ve III. Tabaka ile II. Tabaka arasında geçiş evresine tarihlendirilen A Yapısı'nın merkez dikilitaşlarının yüksekliği 3.15 m'dir. Daha küçük boyutlu olan çevre dikilitaşlar ise 1.70 m ile 2.10 m arasında değişen yüksekliklere sahiptir.

III. Tabaka yapılarından B Yapısı ise radyokarbon analizi ile tarihlendirilmesi henüz kesinlik kazanmamakla birlikte gerek boyut olarak A Yapısı'ndan daha büyük, D ve C Yapısı'ndan ise küçük boyutludur. Ayrıca, A Yapısı'nın apsidal planına nazaran yuvarlak planlı olarak inşa edilen B Yapısı'nın merkez dikilitaşlarının boyutları 3.40 m ile 3.60 m'dir.

Yuvarlak planlı yapılar içerisinde radyokarbon analizi yapılan son yapı ise H Yapısı'dır. H Yapısı henüz tam olarak kazılmamasına rağmen açığa çıkartılan merkez dikilitaşlardan P51 numaralı dikilitaşın yüksekliği 2.70 m, genişliği 1.26 m ve kalınlığı 52 cm'dir. Açığa çıkartılan çevre dikilitaşlarının boyutları ise 2 m ile 2.5 m arasında

değişmektedir. Henüz tabakalanması belirsizliğini koruyan yuvarlak planlı yapılardan F ve G Yapısı'nın dikilitaşları, II. Tabaka dikilitaşlarının boyutları ile benzerlik taşıması sebebiyle numaralandırılmasında söz konusu tabakanın dikilitaşlarının sayısal sistemi kullanılmıştır. Bu yapılarda ele geçen dikilitaşların boyutları, III. Tabaka dikilitaşlarına kıyasla daha küçük boyutludur. Yalnızca yuvarlak planlı oluşuyla yapılan karşılaştırma dikilitaşların yüksekliklerine yansımamaktadır. I Yapısı'na ilişkin olarak henüz detaylı bir yayın yapılmaması nedeniyle yapının dikilitaşların boyutlarına ilişkin şimdilik karşılaştırma imkânı vermemektedir. F Yapısı'nın dikilitaşlarından açığa çıkartılmış olan PXXXVII numaralı dikilitaşın ele geçen kısmının yüksekliği 1.70 m'den büyüktür. PXXXV numaralı dikilitaşın yüksekliği ise 2.15 m'dir (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 99-100; Schmidt, 2010a: 244; Tablo 3).

Göbeklitepe'nin tarihlendirilmesi yapılmış olan A, B, C, D ve H Yapılarının dikilitaşlarında boyut olarak ilginç bir durum kendini göstermektedir. En eski tarihi veren D Yapısı'nın merkez dikilitaşları daha büyük boyutlu olup, sırasıyla daha geç tarihlendirmeyi veren yapılarda eskiden yeniye doğru yavaş yavaş küçülme göze çarpmaktadır. B Yapısı'nın tarihlendirilmesi belirsizliğini korumakla birlikte H Yapısı da dahil olmak üzere merkez dikilitaşların küçülmesine paralel olarak yapı duvarlarında yer alan dikilitaşların boyutları da giderek küçülmektedir.

Kronolojik olarak, Göbeklitepe'nin II. Tabaka'ya ait dikilitaşlarının boyutları giderek küçülmüş görünmektedir. Yapıların planlarının da küçüldüğü ve yuvarlak planlı yapılardan dikdörtgene evrildiği söz konusu tabakanın dikilitaşlarından toplamda 43 adet dikilitaş içerisinde ölçüleri yayınlarda belirtildiği kadarı ile yükseklikleri, 1 m ile 2 m arasında değişim göstermektedir (Tablo 4).

Göbeklitepe dışında, Şanlıurfa bölgesinde kazı çalışmaları yapılmış bir diğer dikilitaş buluntuları içeren yerleşim yerlerinden Nevali Çori'nin, kült yapılarının merkez dikilitaşı dışında bulunan Kült Yapısı II'nin tüm olarak ele geçmiş iki adet dikilitaşın boyutları, 1.70 m ile 1.95 m'dir. (Hauptmann 1993: 47-48) Kuşkusuz Şanlıurfa bölgesinde Göbeklitepe, Nevali Çori ve Harbetsuvan dışındaki yerleşim yerlerinden elde edilen bilgiler şu ana kadar saptanmış olan 10 adet yerleşime dair bulgular şimdilik yalnızca (bkz. Üçüncü Bölüm) yüzey buluntuları ile sınırlıdır. Olası kazı çalışmaları ile dikilitaşların boyutlarının da daha tanımlayıcı olacağı kuşkusuzdur.

Nevali Çori’de ele geçen dikilitaşların boyutları Kült Yapısı II ve III’de sağlam veya tümlenebilir olarak ele geçmiş 4 adet dikilitaşların boyutları 1.70 m ile 3.15 m arasında değişmektedir (Hauptmann 1993: 47-48; Hauptmann, 2012b: 17-18). Büyük boyutlu olan dikilitaş yerleşimin Kült Yapısı III’ün merkez dikilitaşdır (Hauptmann, 2012b: 17-18).

Kazısı ilk defa 2017 yılında başlamış olan Harbetsuvan Tepesi’nde şu ana kadar yüzeyde ve kazı çalışmalarında toplamda 27 adet dikilitaş açığa çıkartılmıştır⁷². Yerleşim yerinde yüzeyde ve kazı çalışmalarında bütün olarak ele geçmiş olan dikilitaşın boyutları 1.5 m ile 2.05 m arasında değişmektedir (Tablo 7). Kazı çalışmaların kısa zamanlı olması nedeniyle henüz tam olarak açığa çıkarılmamış yapılara ait olan ve yalnızca yüzeyde T başları görünen 9 adet dikilitaşın kalınlıkları 25 cm ile 35 cm arasında değişmektedir. Bahsedilen dikilitaşların boyutları kesinleşmemiş olmakla birlikte görülen kısmı ile 2 m civarı olabileceği tahmin edilmektedir.

Şanlıurfa Tek Tek Dağları üzerinde yüzey araştırması ile saptanmış olan Karahan Tepe’de ele geçen dikilitaşlardan birisi olan taş ocağında bulunan ve çıkartılmak üzere kabaca işlenmiş haldeki dikilitaşın yüksekliği 4.5 m genişliği ise 1.5 m’dir (Güler ve Çelik, 2015: 85). Yerleşim yerinde saptanan in situ haldeki 266 adet dikilitaşların boyutları tam olarak bilinmemekle birlikte yüzeyde ve kaçak kazılar sonucu kısmen açığa çıkarılmış olanların görülen haliyle genişlikleri 90 cm ile 70 cm, kalınlıkları ise 25 cm ile 20 cm arasında değiştiği (Tablo 7) görülmektedir (Çelik, 2005: 138). Kaçak kazılarda açığa çıkartılmış olan az sayıdaki dikilitaşların yüksekliklerinin ise yaklaşık 1.5- 2 m arasında değişmektedir (Çelik, 2003: 44).

Yüzey araştırmasında saptanan Şanlıurfa Bölgesi’ndeki bir diğer yerleşim yeri olan Sefer Tepe’deki dikilitaşların yükseklikleri 1.5-2 m arasında değişmektedir (Tablo 7). Kalınlıkları 20 ile 30 cm arasında değişen dikilitaşların genişlikleri 50-70 cm’dir (Güler, Çelik ve Güler, 2012: 161; Çelik, 2006a: 24). Yine Şanlıurfa Bölgesi’nde bulunan Taşlı Tepe ve Kurt Tepesi yerleşim yerlerinde saptanan dikilitaşların boyutları 1.5 m ile 2.5 m arasındadır. Kalınlıkları 20-25 cm arasında değişen söz konusu buluntuların genişlikleri 50 cm ile 70 cm arasındadır Güler vd. 2013: 227; Çelik, 2015b: 319). Her iki

⁷² Bkz. Üçüncü Bölüm Harbetsuvan Tepesi

yerleşim yerinde ele geçmiş olan dikilitaşlardan büyük boyutlara sahip olanı Kurt Tepesi'nde ele geçmiştir.

Sonuç olarak; Göbeklitepe'nin III. Tabaka dikilitaşlarında görüldüğü üzere büyük boyutlu olan dikilitaşlar giderek yapılarında küçülmesine paralel bir şekilde küçülme göstermektedir. Yüzeysel araştırmalarında saptanan yerleşim yerlerinde araştırmalarda elde edilen yontmataş toplulukları da söz konusu yerleşimlerin tümünün ÇÇNA sonu ile ÇÇNB başına tarihlendirildiği görülmektedir (Çelik, 2015a: 9). Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yerleşim yerlerinde ele geçen dikilitaşlar ise gerek form gerekse boyut olarak farklılık sergilemektedir. ÇÇNA dönemine ait Gusir Höyük'te ele geçen dikilitaşlar Çayönü dikilitaşlarına göre daha küçük boyutludur. Gusir Höyük buluntularının bu durumu dikilitaşların yerleşimdeki mekânsal dağılımı ile birlikte değerlendirildiğinde yalnızca özel olarak tasarlanmış kült amaçlı bir mekân içerisinden ziyade hemen hemen her evre yapılarında bulunan birçok farklı mekân içerisinden gelmektedir. Hasankeyf Höyük buluntusunun ise yüksekliği yalnızca tahminidir.

5.1.3. Dikilitaşların Yapımında Kullanılan Malzeme

Dikilitaşların yapımında kullanılan malzeme istisnasız olarak kireçtaşıdır. Şanlıurfa Platosu'nda az kıvrımlı kireçtaşı ve yer yer bazalt kaynakları mevcuttur. Platoda yer alan kireçtaşlarından oluşmuş yüksek bir alan olan Tek Tek ve Susuz Dağları (Tunçdilek, 1971: 116; Atalay vd., 1995: 397) dikilitaşların yapımında kullanılan temel malzeme için önemli kaynağa sahiptir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde dikilitaş buluntusu veren yerleşim yerlerinin civarında bulunabilen kireçtaşının kullanımının tercih edilmesinin en önemli sebebi, kuşkusuz kolay işlenebilir özelliğe sahip olmasıdır. Sertlik derecesi çok yüksek olmayan kireçtaşı özellikle ıslatıldığında kolay şekillendirilebilmektedir (Turgut, Yeşilnacar ve Bulut, 2006: 1-2). Dikilitaşların biçimlendirilmesinde kullanılan aletlerin dönemselsel olarak temel malzemelerinin çakmaktaşı, kemik ve ahşap olduğu göz önüne alındığında kireçtaşının özellikle tercih edilmesi anlaşılabilir bir durumdur. Kireçtaşlarının yumuşak olması sebebiyle çakmaktaşı aletler ile kolayca işlenebilmiş ve yüzeyi açılmıştır.

5.1.4. Dikilitaşlar Üzerindeki Tasvirler (Kabartmalar)

Bölge genelinde ele geçen dikilitaşların büyük çoğunluğu kabartma bezemelidir veya bazı nadir örneklerde (Göbeklitepe III. Tabaka C yapısı 27 numaralı dikilitaş) yüksek kabartma örnekleri de mevcuttur. Yukarı Dicle Bölgesinde şu ana kadar ele geçen dikilitaşlar üzerinde kabartma bezeme görülmemektedir (Tablo 6). Söz konusu bölgede yalnızca Gusir Höyük'teki dikilitaşlardan birkaç örnek üzerinde bezeme izleri bulunmaktadır. Bu bezemeler kazınarak yapılmış olan birkaç küçük daire ve küçük delikler ile temsil edilmektedir.

Şanlıurfa Bölgesi'ndeki yerleşim yerlerinde ele geçen dikilitaşlarda ise zengin bir çeşitliliğe sahip olan kabartma motifler işlenmiştir. Özellikle Göbeklitepe'nin III. Tabaka'ya (ÇÇNA) ait dikilitaşlar üzerinde yayınlarda belirtildiği kadarıyla 39 adet dikilitaş üzerinden kabartma bezemeler bulunmaktadır (Tablo 3). Bu sayı şu ana kadar saptanmış olan bahsedilen tabakada açığa çıkartılmış olan dikilitaşların yarısından fazlasının bezemeler ile süslü olduğunu göstermektedir. ÇÇNB dönemi dikilitaşlarında ise, dikilitaşların boyutları ile birlikte bezemelerinin de büyük oranda azaldığı görülmektedir. Göbeklitepe dışında Nevalı Çori, Harbetsuvan Tepesi, Yeni-Mahalle, Karahan Tepe, Sefer Tepe, Kurt Tepesi ve Kilisik yerleşimlerinde az sayıda da olsa hayvan, el-kol, kravat ve chevron motifi kabartmaları görülmektedir (bkz. Dördüncü Bölüm). Söz konusu yerleşim yerlerinin büyük çoğunluğunun kazıları henüz yapılmamış yerleşimler olması dolayısıyla, yalnızca yüzeyde ve kaçak kazılar sonucu açığa çıkmış olan dikilitaşlar ile sınırlı olduğu bilinmelidir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde saptanan yerleşim yerlerinde kabartma tasvirler içeren buluntu gurubu kuşkusuz yalnızca dikilitaşlar ile sınırlı değildir. ÇÇN dönemi yerleşim yerlerinde taş kaplar, kemik objeler ve heykel yontular gibi birçok buluntu grubunda hayvan, insan ve soyut tasvirleri işlenmiştir. Ancak çalışma kapsamının yalnızca dikilitaşlar ile sınırlı olması nedeniyle başlık altında yer alan bölümlerdeki kabartma motiflerin anlatımları, söz konusu buluntu ile sınırlı olacaktır.

5.1.4.1. Hayvan Tasvirleri

Dikilitaşlar üzerinde bulunan süslemeler içerisinde en yoğun tasvir gurubunu hayvanlar oluşturmaktadır. Hayvan kabartmaları oldukça doğalcı bir biçimde

betimlenmiş ve dönem faunasına karşılık gelir. Kalabalık hayvan tasvirleri içerisinde, ceylan (gazel), yaban eşiği (onager), yaban domuzu, tilki, aslan, boğa, tavşan, çeşitli kuş türleri, yılan, örümcek ve akrep gibi hayvan türleri yoğunluk göstermektedir. Üzerinde hayvan tasvirlerinin yer aldığı dikilitaşlar, şu ana kadar yalnızca Göbeklitepe, Karahan Tepe ve taslak şeklinde bulunan boğa başının bulunduğu Sefer Tepe’de ele geçmiştir (Tablo 3, 4, 5 ve 6). Üç yerleşim yeri içerisinde kazısı yapılmış olan yerleşim yalnızca Göbeklitepe’dir.

Hayvan tasvirlerinin dağılımına kronolojik ve yapılaraya göre dağılımına bakıldığında⁷³ Göbeklitepe’nin III. Tabaka yapısı olan D Yapısı içerisinde şu ana kadar toplamda 13 adet farklı türde hayvan motifi işlenmiştir (Tablo 3). Bu türler arasında en yoğun olarak işlenen tasvir sayısal olarak yılan, tilki ve kuş türleridir. Toplamda 31 adet bulunan yılanların ve 20 adet bulunan kuş türlerinin, bazı dikilitaşlar üzerinde kalabalık gruplar halinde tasvir edilmesi nedeniyle sayısal olarak yükseltici bir unsur olduğu düşünülmelidir. Ancak D Yapısı’nda bulunan hayvan motiflerinde hâkim olan tür tilkidir. Merkez dikilitaşların her ikisi üzerinde yer alan tilki motifi, yapı içerisinde toplamda 7 farklı dikilitaş yüzeyinde işlenmiştir. Merkez dikilitaşların gövde kısmında yer alan 3 adet tilki kabartmasının ikisinin işlendiği P31 numaralı dikilitaş üzerinde ayrıca 1 adet bucranion motifi bulunmaktadır. Yapıda bulunan kuş türleri içerisinde ise sırasıyla ördek, turna, akbaba ve kelaynak tasvirleri sıra halinde bulunmaktadır. Bunlar içerisinde sıralı bir şekilde yan yana 7 adet ördek tasviri yapının merkez dikilitaşı olan P18 numaralı dikilitaşın kaide kısmında işlenmiştir. D Yapısı içerisinde bulunan diğer türler ise sayısal çoğunluğuna göre sırasıyla, örümcek, akrep, boğa, koç, yaban domuzu, tavşan, aslan, ceylan ve yaban eşiği gibi hayvanlardır. Yapı içerisinde şu ana kadar toplamda 65 adet hayvan tasviri açığa çıkmıştır (Tablo 3).

Göbeklitepe’nin C Yapısı’nda bulunan türler arasında baskın olan motif, yaban domuzudur. Sekiz farklı dikilitaş üzerinde betimlenmiş olan söz konusu hayvana ait tasvir sayısı toplamda 10 adettir. Hayvan çeşitliliği açısından türlerin D Yapısı’na göre azaldığı görülen yapı içerisinde baskın motif yaban domuzu dışında diğer türler ise sırasıyla, ördek, turna, tilki, boğa, tavşan, ayı (?) ve tanımlanamayan 2 adet yırtıcı hayvan tasviridir.

⁷³ Göbeklitepe’nin tasvirlerine ilişkin sayısal verilerin dağılımları, yerleşime ilişkin yapılmış olan yayınlarda belirtildiği kadarı ile oluşturulmuştur.

Merkez dikilitaşların birisinde (P37) tilki motifi yer alırken diğerinde ise boğa kabartması bulunmaktadır. Yapı içerisinde şu ana kadar toplamda 26 adet hayvan kabartması ele geçmiştir (Tablo 3).

Göbeklitepe'nin III. Tabaka yapıları içerisinde yer alan B Yapısı'nın henüz kesin tarihlendirmesi netleşmemiş olmasının yanı sıra A Yapısı'na göre boyut ve plan olarak farklılık göstermektedir. B Yapısı içerisinde ele geçen hayvan tasvirlerine bakıldığında diğer yapılara nazaran en az türde ve sayıda motif işlenmiştir. Yalnızca yılan (3 adet) ve tilki motiflerinin (3adet) bulunduğu yapı içerisindeki merkez dikilitaşlarının her ikisinde de birer adet tilki kabartması bulunmaktadır. Toplam 6 adet hayvan kabartmasının yalnızca iki tür ile temsil edilmesi, bu yapının diğer yapılara göre ciddi anlamda bezemesiz olarak kurgulandığı görülmektedir (Tablo 3). Ancak ilginç olan bir durum ise D ve C Yapısı'nda olduğu bilinen merkez dikilitaşlar üzerinde mutlaka tilki kabartmasının işlenmesi, A Yapısı'nda da karşımıza çıkmaktadır. B Yapısı dışındaki diğer yapılarda bir diğer ilginç durum ise, yine merkez dikilitaşlarda tilki motifinin yanı sıra aynı dikilitaş üzerinde veya diğer merkez dikilitaş üzerinde boğa/bucranion kabartmasının da mutlaka işlenmiş olmasıdır.

Göbeklitepe'nin III. Tabaka yapıları içerisinde II. Tabaka'ya geçiş evresine tarihlendirilen A Yapısı'nda bulunan hayvan tasvirlerine bakıldığında sayı ve tür olarak B Yapısı'na göre daha fazla fakat C ve D Yapısı'na göre daha az görülmektedir. 6 farklı hayvan türünün tasvir edildiği A Yapısı dikilitaşları üzerindeki en fazla betimlenen tür toplamda 23 adet olan yilandır. Bunlardan 22 tanesi yapının merkez dikilitaşlarından birisi olan P1 numaralı dikilitaşın güneydeki dar ve doğudaki geniş tarafına işlenirken aynı zamanda bir adet koç motifi de aynı dikilitaş üzerinde betimlenmiştir. Yapının ikinci merkez dikilitaşı olan P2 numaralı dikilitaş üzerinde ise 1 adet tilki ve bucranion kabartması bulunmaktadır. Tasvir edilen diğer iki hayvan türü farklı dikilitaşlar üzerine işlenmiş olan birer adet boğa ve turna motifidir. Yapı içerisinde toplamda 28 adet hayvan motifi bulunurken ilginç bir nokta ise, koç ve yılan motifinin aynı dikilitaş üzerinde betimlenmesi örneği, D ve H Yapısı'nda da görülmektedir. H Yapısı'nın P56 numaralı dikilitaşın ön tarafında, dikilitaş çenesinin hemen altında boğa başı olarak da yorumlanan fakat koç başı olarak belirtilen kabartma bulunmaktadır. Söz konusu kabartma başının hemen altında iki adet yılan motifi ve T başlığında yine başı yana doğru betimlenen yılan yer almaktadır. Yine, D Yapısı'nın P33 numaralı dikilitaşın ön dar yüzünde yılan

başlarının bir koç başına doğru yönelir olarak tasvir edilmesi gibi örnekler benzer özellik göstermektedir (Tablo 3).

Göbeklitepe'nin II. Tabaka geçiş evresine tarihlendirilen H Yapısı içerisinde bulunan hayvan motiflerini; yılan, koç, kartal, ördek, boğa ve aslanın dahil olduğu kedigiller grubu oluşturmaktadır (Tablo 3). Sayısal olarak toplamda 63 adet kabartmanın bulunduğu yapı içerisinde en yoğun hayvan kabartmaları, kompozisyon şeklinde işlenmiş geniş yüzünde 55, dar yüzünde ise 4 adet olmak üzere toplamda 59 kabartma motifinin yer aldığı P56 numaralı dikilitaş üzerinde bulunmaktadır. Dikilitaşın dar olan ön tarafında T başlığında 1, çene kısmında ise 2 adet yılan ve 1 adet koç/boğa başı işlenmiştir. Geniş ön yüzünde ise, 20 adet yılan, 1 adet kartal, 24 adet ördek ve 6 adet kedigil kabartması bulunmaktadır. 4 adet kabartmanın tanımlanamadığı tüm betimlemeler, T başlığı da dahil olmak üzere boşluk bırakmayacak şekilde dikilitaşın tüm yüzeyine işlenmiştir. T başlığında bulunan kabartmaların ortasında yer alan büyük boyutlu kuş betimlemesi başının yönelimi ile dikkat çekmektedir. Açık kanatları ile bir kartal olarak yorumlanmaktadır. H Yapısı'nın merkez dikilitaşlarında birisi olan P51 numaralı dikilitaşın açığa çıkartılan geniş yüzünde ise II. Tabaka'ya ait olan Aslan Dikilitaşlı Yapı'da bulunan kabartma ile aynı tarz da işlenmiş olan aslan kabartmasına benzer şekilde betimlenmiştir.

F Yapısı'nda yer alan açığa çıkartılmış dikilitaşlar üzerinde hayvan kabartmaları grubunu hepsinden birer adet olmak üzere tilki, yaban domuzu, akbaba, köpekgil ve tanımlanamayan iki adet betim oluşturmaktadır (Tablo 3). 1 adet kabartmanın tanımlanamadığı yapı içerisinde merkez dikilitaşın üzerinde (PXXXVII) tilki motifi bulunmaktadır. Burada yer alan tilki motifi, D Yapısı'nın merkez dikilitaşı olan P18'de görülen "kollar arasında tilki" motifine benzer şekilde betimlenmiştir. Yüzeye yakın olması sebebiyle büyük oranda tahrip gören yapının merkez dikilitaşlarından diğerinin yalnızca 90 cm'lik bölümü bulunmuştur. Dolayısıyla bu dikilitaş üzerinde bulunması olası kabartmalara ilişkin bilgileri sınırlamıştır.

Tabakaları belirsiz olan yuvarlak planlı yapılarda bulunan hayvan kabartmalarına dair bilgiler G ve I Yapısı'nın henüz tam olarak kazılmaması, buna bağlı olarak yayınlarda detaylı bilgilerin verilmeyişi sebebiyle yalnızca F Yapısı ile sınırlıdır. Diğer

bir yapı olan ve E Yapısı'na ait dikilitaş yalnızca kaide oyuğu ile sınırlıdır (Schmidt, 2007b: 118).

Göbeklitepe'nin ÇÇNB evresine tarihlendirilen II. Tabaka yapılarında hayvan motifleri sayısal olarak çok az görülmektedir (Tablo 4). Yayınlarda belirtildiği kadarı ile şu ana kadar II. Tabaka'ya ait 43 adet dikilitaş üzerinde bulunan hayvan kabartmaları, 1 adet akbaba ve 2 adet aslan olmak üzere toplamda 3 adettir. Söz konusu hayvan kabartmalarından iki aslan motifleri de yerleşimin Güneydoğu Tepe olarak adlandırılan alanda içerisinde açığa çıkartılan daha özel bir yapı olarak tasarlandığı buluntu özelliklerinden anlaşılan 'Aslan Dikilitaşlı Yapı'nın her iki merkez dikilitaşları üzerinde bulunmaktadır. Diğer bir motif olan akbaba motifi ise, Güney Alanı olarak adlandırılan kesimde yapılan çalışmalar sırasında yalnızca kırık bir parça üzerinde görülmüştür.

Göbeklitepe dışında kazı çalışmaları yapılmış olan Nevali Çori Yeni-Mahalle ve Harbetsuvan Tepesi buluntu merkezlerinde yer alan dikilitaş üzerinde şimdiye kadar hayvan motifleri açığa çıkarılmamıştır (Tablo 7). Yüzey araştırmalarında saptanan yerleşim yerlerinde ise hayvan motiflerine ait örnekler, şu ana kadar yalnızca Karahan Tepe ve Sefer Tepe'den bilinmektedir.

Şanlıurfa'da Tek Tek Dağları üzerinde yer alan Karahan Tepe yerleşim yerinde henüz kazı çalışmaları yapılmamış olması sebebiyle hayvan betimlemelerinin tür çeşitliliği ve sayısal dağılımları bilinmemektedir. Bu açıdan karşılaştırma yapma imkânı çok sınırlıdır. Ancak Karahan Tepe'de yüzeyde kaçak kazılar sonucu açığa çıkmış olan veya kırık haldeki dikilitaş parçaları üzerinde yılan motifinin burada da tekrar edildiği görülmektedir. Kaçak kazılar sonucu kısmen gövdesi açığa çıkmış olan bir dikilitaşın yan tarafında yılan kabartması görülmektedir. Hemen karşısında bulunan ikinci bir dikilitaşın yan tarafında kısmen görülebilen bir yılan kabartması bulunmuştur (Çelik, 2003: 45; Çelik, 2005: 138-139). Bahsedilen her iki dikilitaş kaçak kazılar sonucu kısmen açığa çıkartılmış olan buluntulardır (Tablo 2). Bir diğer önemli betim ise ilk defa burada görülen farklı işleme tekniği ile karşımıza çıkan benzerleri Göbeklitepe, Nevali Çori ve Harbetsuvan gibi yerleşimlerden bilinen kravat, el ve kol motiflerinin işlendiği dikilitaşlara benzer kırık haldeki dikilitaşdır (Şekil 157-158). Kırık olması nedeniyle bütünü görülemeyen motifin görülebilen kısmında el motifi yerine hangi hayvana ait olduğu anlaşılamayan ayakların işlenmiş olması bir yenilik olarak ilk defa Karahan

Tepe’de karşımıza çıkmaktadır (Çelik, 2003: 46; Çelik, 2000b: 7; Çelik, 2005: 139). Hayvan betimlenmesinin görüldüğü bir diğer buluntu ise, kırılmış olan dikilitaşın sağlam kalmış küçük bir parçası üzerinde görülmektedir (Şekil 159). Üzerine kazıma tekniği ile yapılmış hayvan türleri ise, bir adet tavşanın başı ve ön ayakları, bir ceylanın uzun arka ayakları ve kuyruğu, son olarak memeli bir hayvana ait olduğu görülen fakat tam olarak hangi hayvana ait olduğu anlaşılamayan arka ayak betimlemeleridir (Çelik, 2003: 46).

Hayvan tasvirinin dikilitaş üzerinde görüldüğü son örnek ise Sefer Tepe’de yüzey araştırmaları sırasında ele geçmiş olan tek parça ile sınırlıdır (Tablo 7). Bu parçanın üzerinde boğa başı kabartma taslağı bulunmaktadır (Şekil 166). Hayvan motiflerinin yer aldığı yerleşim yerlerinden Göbeklitepe’de, her iki evreye ait motifler büyük oranda alçak kabartma ile işlenmiştir. Yüksek kabartma örnekleri ise nadiren bulunurken (C yapısı P27), betimlenen hayvanların dağılımında yapı merkezinde bulunanlarda yılan, tilki ve aslan yoğunluklu olduğu görülmektedir. Bazı dikilitaşlar üzerinde hayvanlar bir dizi ya da kompozisyon şeklinde betimlenirken, bunun yanı sıra tekil örnekler de görülmektedir. Hayvanlar genel olarak yaban domuzlarının tümünde ve boğa kabartmalarında olduğu gibi eril vurguları ile işlenirken tilki motifleri örnekleri içerisinde yalnızca bir tanesinde (P33) cinsiyet vurgusu bulunmamaktadır. Tilki motifleri dışında yoğun olarak betimlenen yılan motiflerine bakıldığında baş kısımları üçgen veya yuvarlak olarak betimlenmiştir. Büyük hayvanlar çoğu zaman profilden betimlenirken, buna karşın sürüngenler, akrepler ve böcek türleri cepheden çizilmiştir. Büyük hayvan motiflerinde ise bazı örneklerde gövde profilden gösterilirken, baş kısımları ise cepheden gösterilmiştir. Örneğin; Göbeklitepe’deki boğa tasvirlerinde görüldüğü gibi hayvanın gövdesi profilden gösterilirken, baş kısmı cepheden tasvir edilmiştir. Boğanın baş kısmının cepheden görünüşü iki boynuzunu göstermek amacını taşır. Buna ilaveten başı omuzları arasında aşağı doğru eğilmiş kavgaya hazır gibi betimlenmiştir (bkz. Göbeklitepe bölümü).

Göbeklitepe örneklerinde de karşımıza çıkan dizi şeklindeki hayvan motiflerinde boğa-tilki-turna veya yılan-boğa-tilki gibi hayvan kombinasyonları görülmektedir. Bahsedilen diğer yerleşim yerlerinde henüz çalışmaların yalnızca yüzey araştırması şeklinde olması veya Göbeklitepe’nin ÇÇNB evresi ile çağdaş olması nedeniyle bu evrede nadiren görülen hayvan motifleri yerine antropomorfik insan motifleri olarak tanımlanan dikilitaşlarda kravat, el ve kol motifleri örnekleri ile karşımıza çıkmaktadır.

5.1.4.2. İnsan Tasvirleri

Bölge genelinde ele geçen dikilitaşlar üzerinde yer alan insan tasvirleri ve insana ait uzuvların (kol ve el) işlenerek antropomorfik insan görünümü verilen dikilitaşlar şu ana kadar yalnızca Şanlıurfa bölgesine has bir özellik gibi görülmektedir. Şanlıurfa dışında bulunan tekil bir örnek ise, T biçimli dikilitaşların en son şeklinin evrilmiş hali olarak görülen Adıyaman Kilisik heykelinden bilinmektedir (Şekil 183-184). Yukarı Dicle Bölgesi yerleşimlerinde bulunan dikilitaşların form olarak farklı oluşu ile birlikte tümünün insana dair belirtiler anlamında bezemesiz oluşu antropomorfik insan tanımının yapılmasını güçleştirmektedir.

Şanlıurfa Bölgesi'nde ilk olarak Nevali Çori'de açığa çıkartılan kült yapısının merkez dikilitaşları üzerinde görülen el ve kol motifli antropomorfik örnekler, şu ana kadar Nevali Çori dışında Göbeklitepe ve Harbetsuvan yerleşim yerlerinde bulunmuştur. Göbeklitepe'de bulunan dikilitaşlar üzerinde el ve kol motifleri ile bezenmiş örnekler dışında aynı zamanda, insan kabartmasının betimlendiği iki örnek bulunmaktadır. Bunlardan P43 numaralı dikilitaş üzerinde bulunan insan tasviri, başı ve uzun boynu ile işlenmiş büyük boyutlu bir kuş motifi hemen sağ tarafında yer alan, başsız olarak gösterilmiş ve kollarını havaya kaldırmış, aynı zamanda erekte olmuş fallusu ile betimlenmiştir (Schmidt, 2007d: 43; Schmidt, 2008c: 421). Diğer bir dikilitaş üzerinde betimlenmiş olan insan tasviri ise; F Yapısı'nda bulunmuş olan PXXV numaralı dikilitaş üzerinde görülmektedir (Tablo 3). Dikilitaşın ön yüzünde daha önceki örneklerden farklı olan atkı bezeme yer alırken, gövdenin arka bölümünde ise figüratif bir insan motifi işlenmiştir (Schmidt, 2009: 165). Buradaki insan tasviri P43'ün aksine başı ile birlikte cepheden betimlenmiştir. Motifte bulunan kollar, gövdeye paralel biçimde ve hareketsiz şekilde uzatılmış olarak gösterilmiştir. Figürün diz seviyesinde bacaklar, kollar gibi düz ve donuk bir ifade ile tasvir edilmiştir. Dikilitaşın kırık olarak ele geçen bir diğer parçası üzerinde bir başka köpekgiller familyasından bir tasvirin ise parçaların birleştirilmesi sonrası, insan motifine 25 cm uzaklıkta betimlendiği ve insan motifi ile bir sahneyi devam ettirilmek istendiği görülmektedir.

Nevali Çori'nin kült yapılarının merkez dikilitaşları olan ve Dikilitaş 1 ve 2 olarak numaralandırılan her iki dikilitaş üzerinde de kol ve el motifleri bulunmaktadır (Şekil 39-41). Benzeri bir örnek ise, Harbetsuvan Tepesi'nde yine kol ve el motiflerinin işlendiği 1

no'lu dikilitaş üzerine de görülmektedir (Şekil 143). Her iki yerleşimde ele geçen dikilitaşlar üzerinde gövdesini oluşturan geniş kesimde kollar, dar yan yüzde birleşen eller ile tasvir edilmiştir. Ancak Harbetsuvan buluntusunun *in situ* olarak ele geçmemesi nedeniyle konteks durumunu belirgin değildir. Bahsedilen dikilitaşın ön yüzünde kravat veya atkı motifi olarak tanımlanan yiv bulunmaktadır (Çelik, 2015a: 12) Her iki yerleşim yerindeki dikilitaşlar evre olarak ÇÇNB dönemi buluntularına ait özellikler sergilemektedir. Göbeklitepe'de bu tarz kabartma motifler D Yapısı'nda olduğu gibi merkez dikilitaşlar (P18 ve P31) üzerinde yer aldığı gibi F Yapısı'nın merkezi dikilitaşları (PXXXVI ve PXXXVII) ile birlikte bunları çevreleyen dikilitaş (PXXVI) üzerinde görülmektedir. C Yapısı'nın merkezi dikilitaşları üzerinde görülmeyen el ve kol kabartmaları yapıyı çevreleyen üç adet dikilitaş üzerinde görülmüştür. Bunlar P40, P46 ve P47 numaralı dikilitaşlardır (Piesker, 2014: 27).

Göbeklitepe'de insan özellikleri bulunan kabartmalar yalnızca III. Tabaka ve yuvarlak yapılarda görülmemektedir. Benzeri dikilitaşlar, II. Tabaka yapılarından Aslan Dikilitaşlı Yapı'nın dış duvarında (PV) ve L9-17 açmasında bulunan yapının merkez (PXXVIII ve PXXIX) dikilitaşları üzerinde de benzeri kabartmalar mevcuttur ((Schmidt, 1999:16; Piesker, 2014: 27).

Söz konusu yerleşim yerlerinde ele geçen dikilitaşlar üzerindeki el ve kol motifleri antropomorfik bir form oluştururken cinsiyet vurgusu belirtilmemiştir. Kol ve el motifleri ile betimlenenlerin dışındaki kabartma insan motiflerinden başsız olanı (P43) penisi ile gösterilerek baskın bir eril cinsiyet vurgusu belirtilmiştir (Schmidt, 2007d: 43). Adıyaman Kilisik T şeklinde başı olan heykel üzerinde de cinsiyete dair eril ve dişil vurgular görülmektedir (Verhoeven, 2001:8). Dikilitaşlar dışında Nevali Çori, Göbeklitepe, Harbetsuvan Tepesi'nde bulunan totem benzeri heykellerdeki insan veya insan-hayvan görünümlere sahip yontularda ve Urfa Heykeli olarak bilinen erkek heykelinde fallus tasvirleri net olarak vurgulanmıştır.

Kadına dair tek net örnek ise şu ana kadar, yerleşim genel motif düzeninden sapmış ve dikilitaşlar üzerinden ziyade Göbeklitepe'nin son kullanım evresinde Aslan Dikilitaşlı Yapı'da doğru yapı girişindeki seki levhalarının biri üzerine kazıma bezeme ile "grafiti" olarak işlenmiştir (Şekil 186).

Dikilitaşlar üzerindeki insan tasvirlerinin ÇÇN dönemi içerisinde tek bir evreye has bir özellik olmadığı görülürken aynı zamanda bu tarz örnekler yalnızca merkezi dikilitaşlara has bir durum olmadığı, Göbeklitepe'nin C ve F Yapısı'nda ve II. Tabaka Aslan Dikilitaşlı Yapı'daki örneklerden anlaşılmaktadır.

5.1.4.3. Soyut Tasvirler

Dikilitaş buluntuları üzerinde insan ve hayvan betimlerinin yoğun olarak karşımıza çıktığı örneklerin dışında, Göbeklitepe'nin III. Tabaka dikilitaşları üzerinde tanımlanamayan bazı soyut tasvir örnekleri de görülmektedir (Tablo 3). II. Tabaka buluntuları içinde hiçbir şekilde rastlanmayan soyut simgeler daire, yarım ay (C) ve H biçimlidir. Göbeklitepe dışında söz konusu yerleşim yerlerinde saptanan dikilitaşlar üzerinde kabartma tekniği ile yapılmış benzer örneklere şu ana kadar rastlanmamıştır. Ancak Gusir Höyük'te ele geçen dikilitaşların birkaç örneğinde bezeme izleri görülürken, bunlardan bir tanesinde üzerine kazınarak yapılmış birkaç küçük daire şekline rastlanmıştır (Karul, 2013b: 27; Tablo 6). Göbeklitepe yerleşim yerinde ise soyut tasvirler şimdilik yalnızca III. Tabaka'ya ait C ve D Yapılarında bulunan dikilitaşlar üzerinde betimlendiği görülmektedir.

Göbeklitepe'nin C Yapısı içinde P11 ve P28 numaralı dikilitaşlar üzerinde betimlenmiş olan soyut tasvirler, yarım ay ve H-şekilli olmak üzere iki farklı motif ögesi içermektedir. Kırık olarak ele geçen P11 numaralı dikilitaşın sağlam olan bölümünde betimlenmiş bir adet yarım ay motifi işlenmiştir. P28 numaralı dikilitaş üzerinde bulunan soyut tasvirler ise, yapıya bakan gövdenin ön yüzünde bulunan atkı motifi üzerine işlenmiş olan, yatay bir çizgiyi çevreleyen iki adet simetrik hilal ile kırık olan gövde kısmının hemen üzerinde bulunan H-biçimli betimlerdir. Yapıya bakan gövde üzerindeki iki simge de, benzer dikilitaşlarda sıkça görülen papaz atkısı benzeri yan şeritler tarafından çevrenmektedir (Schmidt, 2007a: 138; Schmidt, 2007b: 119). Dikilitaşın kırık olan gövde kısmının üstünde bulunan H-biçimindeki soyut tasvir 90° çevrilerek dik olarak işlenmiştir.

Göbeklitepe'nin D yapısı içinde bulunan dikilitaşlara işlenmiş olan soyut tasvirler ise yarım ay ve H-biçimli tasvirin yanında daire betimi de bulunmaktadır (Tablo 3). Yapı içindeki soyut tasvirler P18, P33, P43 ve P30 numaralı dikilitaşlar üzerinde ele geçmiştir. D Yapısı'nın merkez dikilitaşlarından birisi olan P18'in gövde üzerinde birleşen el

motiflerinin hemen altında bulunan, kemer betimlemesinin her iki yanında H ve yarım ay biçimli soyut tasvir işlenmiştir. T başlığının hemen altında yine alçak kabartma olarak, gerdane ya da boyun süsü olarak tanımlanan H-biçimli bir motif ile yine onun altında yarım ay ve halka motifleri görülmektedir (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 97). P33 numaralı dikilitaş üzerinde ise, turna motiflerinin boyun kısmının hemen önünde 90° döndürülmüş olan dört adet H-biçimli tasvir işlenmiştir (Schmidt, 2003: 6). Geniş bir kompozisyon motifinin yer aldığı P43 numaralı dikilitaş üzerinde bulunan soyut tasvirler ise yine daire ve H-biçimlidir. Dikilitaş üzerinde bulunan daire motifi, yapının merkezine doğrultulmuş hâkim motif olan akbaba motifinin sağ tarafında ve kanadıyla işaret eder şekilde betimlenmiştir. H-biçimli iki adet motif ise, yine akbaba motifinin sağında bulunan kelaynak motifinin yanında birisi 90° çevrilmiş olarak alt alta işlenmiştir etmektedir (Schmidt, 2008c: 420; Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 98). D Yapısı'nın soyut tasvir içeren son dikilitaşı ise P30 numaralı dikilitaşdır. Bu dikilitaşın, T başlığın ön dar yüzünde 90° döndürülmüş H biçimli tasvir yer almaktadır (Schmidt, 2007a: 154; Peters ve Schmidt, 2004: 183).

Soyut tasvirlerden H-biçimli olan tasvirin çoğunlukla 90° döndürülmüş olarak betimlendiği görülürken, daire şeklinde tasvirlerin Göbeklitepe'nin çevresinde bulunan kireçtaşı platodaki kaya yüzeyleri üzerine de işlendiği saptanmıştır. Güney plato olarak adlandırılan kesimde 1 m çapında “göbek deliği biçimli” bir örneğin yer aldığı kaya üzerinde kabartma şeklinde bir halka ve ortasında bir oyuk bulunmaktadır (Schmidt, 2007d: 43).

Göbeklitepe'de H ve C şekilli soyut tasvirler yalnızca yapıların merkez dikilitaşlarında betimlenmediği ve dikilitaşların belli bir kesimine diğer bir deyişle ‘kemer tokası’ olarak tanımlanan ellerin birleşim yerlerinin dışında da betimlendiği görülmektedir. Dikilitaşların T başlığı üzerinde ya da gövdenin dar yüzüne de işlendiği ve hayvan betimlerine yakın betimlendiği görülmektedir. Gusir Höyük örneğinde ise, kazıma yöntemi işlenen halka motifleri ile dışında aynı yerleşim yerinde bir dikilitaş üzerinde görülen yuvarlak oyuk örneği (Karul, 2013a: 94), Göbeklitepe'nin H Yapısı'nda bulunan P66 numaralı dikilitaş örneğinde de görülmektedir (Dietrich vd., 2016: Abb.13). Ancak her iki yerleşim yerinde bulunan bu derin oyukların işlevsellik mi yoksa simgesel bir unsur taşıyıp taşımadığı, karşılaştırma yapılacak örneklerin sayısal olarak azlığı ve yanında bulunan dikilitaşların da işlevsellik açısından bir bağlantı noktası oluşturacak

benzeri örneğin yer almaması sebebiyle net bir tanım yapılmasını güçleştirmektedir. Şimdilik yalnızca iki yerleşim yerinden az sayıda örnek üzerinde görülen soyut tasvirler ilerleyen yıllarda kazıları yapılması sonrası yüzey araştırmalarından saptanan yerleşimlerde de olası görülmesi ile birlikte daha bütünlüklü bir karşılaştırma yapma imkânı sunacaktır.

5.1.5. Konteksler

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ÇÇN dönemi içinde kült veya özel yapılar olarak tanımlanan yapılarda ele geçen dikilitaşlar hem işlevsel hem de simgesel değere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Konut yapılarından bağımsız olarak ve belirli bir alanda inşa edilmiş bu yapılar, farklı evreler içinde konumu genel olarak değiştirilmeden, yalnızca birtakım düzenlemeler ile yenilenerek kullanılmaya devam edilmesi nedeniyle bunun bir gelenek halini aldığı söylenebilir (Türkcan, 2006: 161). Yapılar ile bağlantılı olarak üzerleri işlenmiş dikilitaşların yapılarda kullanılması da zaman içinde bir yapı geleneği halini almıştır. Bıçakçı (2003: 406), ÇÇNA evresi ile başlayan dikilitaş kullanımının özellikle Orta ÇÇNB Nevali Çori Kült Yapısı, Geç ÇÇNB Çayönü Terrazzo Yapısı gibi kutsal amaçlı yapılarda işlevsellikten ziyade daha çok simgesel amaçlı kullanılmaya devam edildiği görüşündedir.

Büyük oranda mekân içi öğelerin bir bileşeni olarak yerleştirilmiş dikilitaşların Çayönü 'Meydan' örneğinde olduğu gibi mekân dışı kullanım örneği de görülmektedir. Mekân içi kullanım örneklerinde, Nevali Çori'nin kült yapıları için belirtildiği şekliyle Göbeklitepe'nin III. Tabaka kült yapıları üzerinden yürütülen üst çatı taşıyıcısı olarak bir işlev taşıyıp taşımadığına dair halen devam eden bir tartışma konusudur (Schmidt, 2001b: 51; Schmidt, 2007a: 261; Hauptmann, 1993: 45-53). Göbeklitepe'nin III. Tabaka yapılarında çatı yapımı ile ilişkili olarak şu ana kadar somut bir bulguya rastlanmasa da üstlerinin kapalı olabileceği düşünülmektedir (Banning, 2011: 629-633). Schmidt'e (2000: 19) göre, dikilitaşların çatı yapımında kullanımına dair bir ilişki kurulamamasından dolayı bu alanların çatı ile örtülü olup olmadığı şeklinde bir soruya cevap vermek zordur. Bu nedenle, dikilitaş çemberlerinin temenos şeklinde açık mekânlar ve dikilitaşlarında tek başına menhir benzeri sütunlar olarak kullanılmış olabileceğini düşünmektedir. Konuyla ilgili olarak bir yorum getiren Türkcan'a göre (2006: 117-118); çatı örtüsünün yapımındaki en önemli etmen, kapanacak olan alanın genişliği, diğer bir

deyişle iç dayanaksız olarak geçilecek açıklığın büyüklüğüdür. Göbeklitepe’de eğer bir çatı durumu söz konusu ise, bu açıklığı aşabilmek için de eldeki malzemenin olanakları dahilinde aynı malzemedan tek bir parçanın kirişle veya yan yana getirilen birçok parça ile gerçekleştirilmiş olabilir. Diğer bir yandan yapıların iç mekânında çatıyı destekleyebilecek olan dikey taşıyıcı elemanların yalnızca yapının merkezinde bulunan dikilitaş çiftlerinin olması yapıyı çevreleyen dikilitaşlara göre daha büyük boyutlu olması, düz bir çatı yerine, basit kubbe örtüsü şeklinde düzenlenmiş olabileceği şeklinde bir düşünce belirtmiştir.

Yukarı Dicle Bölgesinde, şu ana kadar ele geçen dikilitaş buluntusu veren her üç yerleşim yeri de form ve bezeme olarak Orta Fırat Bölgesi ile farklılıklar taşırken aynı zamanda, kendi aralarında da konumlandırılmaları bakımından da bazı farklılıklar görülmektedir. Her iki bölge açısından bahsedilen farklılıklar yalnızca işleme geleneğindeki farklılıklar olarak görülmelidir. Çünkü dikilitaşların büyük oranda yerleşimlerde özel yapı olarak tanımlanan konut yapılarından bağımsız yapı içlerinde ve simgesel kullanım amacıyla tasarlanmış olmaları ortak bir kült geleneğine işaret etmektedir.

Gusir Höyük’ün neredeyse tüm evresinde ele geçen dikilitaşlar genel olarak özenle biçimlendirilmiş öğütme taşının ya da özenle hazırlanmış bir altlığın içine yerleştirilmiştir. Belirli bir seviyeye kadar kilden bir yatağın içine yerleştirilmiş bir dikilitaş örneği de bulunmaktadır (Karul, 2013a: 94). Yerleşimin en üst evresinde bulunan ve çapı 10 m’yi bulan çukur tabanlı merkezi yapı içerisinde ele geçen dört adet dikilitaşın eş zamanlı olarak yerleştirilip yerleştirilmediği bilinmemektedir (Karul, 2013b: 27). Tabanı dış düzlemden 1 m kadar derinde olan yapıya, duvar dönüşüne uygun olarak bir koridor ile inilmektedir. Dikilitaşlar, yapının merkezinde kare bir alanın köşelerini belirleyecek biçimde konumlandırılırken, yapının duvarı boyunca bir seki uzanmaktadır. Sekinin bulunduğu alanda, taş tekne ve öğütme taşları ele geçmiştir. (Karul, 2013a: 91-92).

Gusir Höyük’ün dörtgen planlı yapılar evresine geçişin görüldüğü kazı alanının en üst kesiminde yaklaşık 1 metre derine kazılan oda benzeri dörtgen mekanlar ile bölünmüş çukur tabanlı mekânın köşesine de bir adet dikilitaş (Şekil 4) yerleştirilmiştir (Karul, 2018: 4). Daha alt evrelerde ele geçen dikilitaş buluntuları ise çapları 5 m’ye ulaşan çukur

tabanlı yapıların içlerinde sadece yapı merkezine konumlandırıldığı (Şekil 6) görülmektedir (Karul, 2013a: 94).

Gusir Höyük dikilitaşlarının genel olarak inanç sistemi ile ilişkili etrafına çok sayıda hayvan boynuzun bırakıldığı görülmektedir (Karul, 2013b: 28). Uygulamaya dair örnekler, Hasankeyf Höyük'te de mevcuttur (Maeda, Hongo ve Tanno, 2016: 44-45). Gusir Höyük de yapı içlerinde, duvar diplerine bırakılan ya da asılan yabani koyun boynuzları da ele geçmiştir. Duvar önlerinde ve dikilitaşların etrafında yer alan, olasılıkla ritüellerle ilişkili olabilecek kafatasları yabani koyunlara aittir. Diğer bir yandan bazı yapılarda karşılaşılan yanıklı ve bol taşlı katmanların, yapıların işlevi tamamlandıktan sonra bilinçli olarak tahrip edilip molozlarla gömüldüklerine dair izler olarak yorumlanabilir (Karul, 2013b: 28). En üst evrede bulunan büyük mekânın içerisinde ele geçen son derece yanmış kerpiçler, mekânın yapımında taş temeller üzerinde yoğun olarak kerpiç kullanıldığını göstermektedir. Kerpiç parçalarının üzerinde yer alan dal izleri, yapıların olasılıkla çatısı ile ilişkilidir (Karul, 2011: 2). Dal-örgü tekniğiyle yapılan duvarın üst seviyesi dışında taş duvarın iç yüzeyi ve ahşap üst yapı, kerpiç ile kaplanmıştır. Mekânların içerisinde ise taban altlarında mezar gömüleri görülmektedir (Karul, 2013a: 91).

Hasankeyf Höyük dikilitaşı, 3 no'lu yapının kuzeybatısında ve geniş yüzü yapının doğusuna bakacak şekilde yerleştirilmiştir. Höyüğün en üst kesimine yakın bir noktada tespit edilen bu yapı kenar uzunlukları 9 m'yi bulan oldukça büyük bir yapıdır. Yapıda farklı seviyelerde üç kez taban düzenlemesi yapılmıştır. Yapı içinde bulunan dikilitaşın geniş yüzünün hemen bitişiğinde örneğini Harbetsuvan Tepesi⁷⁴ ve Göbeklitepe'nin B Yapısı'nda bulunan P9 numaralı dikilitaşın yanında (Şekil 56) da gördüğümüz ritüel faaliyetler sırasında kullanıldığı düşünülen ortasında derin bir oyuk bulunan taş blok yerleştirilmiştir (Şekil 13-14). Hasankeyf örneğindeki üst kısmı tamamen kırık olan dikilitaş, yapıya ait üçüncü tabana yerleştirilmiş, 30-40 cm'lik bir dolgunun ardından ikinci taban düzenlemesi sırasında ise bilinçli olarak kırılmış, geri kalan kısmı ise taban altına gömülmüştür. Diğer bir yandan, 3 no'lu yapıda ele geçen dikilitaş dışında kanalı andıran ve kapak taşları ile birlikte bulunan bir çift taş sırası bulunmaktadır. Duvarı taşla

⁷⁴ Bahattin Çelik tarafından Çanakkale ilinde düzenlenen 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nda 7 Mayıs 2018 tarihinde sunulmuş olan Şanlıurfa Müzesi yönetiminde yürütülen Harbetsuvan Tepesi kazısı bildirisinde söz konusu buluntu ile ilgili bilgi detaylıca verilmiştir.

örülmüş bir çukur ve kilden yükseltilmiş bir platform yine yapı içerisinde yer alırken, aynı zamanda toplamda 30 adet gömü bu yapı içerisinde çıkmıştır. Tüm bu bulgular birlikte ele alındığından törensel amaçlı inşa edilen ve yine törensel faaliyetler için ortaklaşa kullanılan özel bir yapı olduğunu göstermektedir (Miyake, 2016: 34).

Çayönü yerleşiminde, yerleşimin en eski dikilitaşlarının bulunduğu “Saltaşlı Yapı”da, mekânın tam ortasına yerleştirilen iki adet dikilitaşın yapının payanda benzeri duvar çıkıntılarının tam hizasına gelecek biçimde arka duvara koşturularak yerleştirildiği görülmektedir. Üçüncü dikilitaş ise yapının doğu duvarına koşturularak hemen kuzeydoğu köşesine dikilmiştir (Özdoğan, A., 1994: 45–46). Bu yapının kuzeydoğusunda bulunan “Kafataslı Yapı”nın dörtgen planlı en eski yapısı olan BM2c’nin güney duvarı içinde (iki adet) ve doğu hücre dolgusunda yer alan tepeleri kırılmış dikilitaşların olasılıkla bir önceki evrenin BM1 evresi yapılarına aittir. Söz konusu her iki yapının da dikilitaşları yerlerinden kanıtılarak tepeleri kırılmış, ardından yapı içleri temiz toprak ile doldurularak “gömülmüş”lerdir. Yapıların çatı sistemi ile ilgili net bir veri bulunmazken, ancak yapıların yerleşimin konut yapılarına benzer şekilde çalı-çırpı, saz benzeri malzeme ile örtüldükleri düşünülmektedir (Erim-Özdoğan, 2007: 70-71).

Çayönü ‘Sekili Yapı’da bulunan kerpiç sekinin içinde yine tepeleri kırık olarak ele geçen iki adet dikilitaş, “Saltaşlı Yapı”da olduğu gibi aynı yönde ve eşit aralıkla yerleştirilmiştir. Her iki dikilitaş arasında ise; koyu kırmızı renkte ince tanecikli dolgu bulunmaktadır. “Sekili Yapı”nın tabanı ise, özenle serilmiş küçük çakıl taşları ile karışık ince kumdan hazırlanmıştır. Bu tabanın altından yapının güneyine doğru uzanan bir kanal mevcuttur (Çambel vd. 1986: 44; Schirmer 1990: 381; Özdoğan, A., 1994: 47). Gusir Höyük, Göbeklitepe ve Nevali Çori yerleşimlerinden de bilinen kült yapılarında sekilerin kullanım örnekleri Çayönü’nde olduğu gibi yapının kült karakterini ortaya koyan en önemli öğedir. Benzeri bir durum, “Kafataslı Yapı” BM2c evresinde de görülürken, burada avlunun her iki yanında, yan duvarları boyunca biri kerpiç diğeri taş olmak üzere uzun iki adet seki bulunmaktadır (Türkcan, 2006: 106).

Çayönü Terrazzo Yapısı’nda bulunan dikilitaşlar ise, Saltaşlı Yapı içerisindeki benzeri örneklerde olduğu gibi aynı yönde ve aynı aralıklara yerleştirilmiştir (Schirmer 1990: 381). Önasya’da Neolitik Çağın en karakteristik buluşlarından biri olan, söndürülmüş kireç ve alçı kullanımı örneği genel olarak PPNB dönemi sonlarında ortaya

çıkan bir teknolojik gelişimdir. Adını bu zemin döşemesinden alan yapının tabanı da göz alıcı kalitede olan Göbeklitepe ve Nevalı Çori gibi örneklerinde de görülen benzeri uygulamanın kült yapılarında zemin döşemesine ayrı bir önem verildiğine işaret etmektedir (Özdoğan vd. 1994: 109). Terrazzo döşemede yükseklik farkının neredeyse hiç olmaması su düzecinden yararlanılmış olabileceğini akla getirirken (Özdoğan, A., 1994: 49) bu tabanların da diğer kült yapılarında ortaya çıkan tabanlarla karşılaştırıldığında benzer teknoloji ile yapıldığını ortaya koymaktadır (Hauptmann ve Yalçın, 2001: 63).

Çayönü'nün bir diğer dikilitaş buluntusu ise yerleşmenin “Özel Yapılar” olarak tanımlanan Kült yapıları dışında Hücre Planlı Yapılar Evresinde, “Meydan” olarak adlandırılan kesimden bilinmektedir. Yükseklikleri ortalama 2 m olan ve 60x20 m'lik açık bir alan içerisinde sıralanan dikilitaşlar (Özdoğan, A., 2007: 90) birbirine koşut olarak, doğu-batı yönünde, ortalama 2.50 m aralıklarla iki dizi halinde dikilerek yerleştirilmiştir. Güneydeki dizinin en doğusuna da sabit iki tane oluklu taş konulmuştur. Yükseklikleri 1.50-2.80 m arasında değişen bu dikilitaşlar, Meydan'ın ikincil yenileme işlemi sırasında kırılarak yatırılmış, hemen ardından güneydeki dizinin en doğusunda bulunan olukla taşlar ile birlikte gömülmüştür (Özdoğan ve Özdoğan, 1998:592).

Çayönü Meydan'ın güneydoğusu yukarıda bahsedilen özel yapılar ile sınırlanırken, güneydoğu köşede dörtgen planlı Kafataslı Yapı (BM2) ve ona eklenmiş tek odalı dörtgen bir mekân (BL), güneybatı köşede ise Sekili Yapı (BK) yer alır. Alan içerisinde atölye ya da işlik alanlarının bulunmayışı nedeniyle yalnızca günlük işlerde ya da özel törenlerde kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Meydan (plaza) olarak adlandırılan bu alanın belirli aralıklarla dizilmiş dikilitaşları barındırması, her yenileme evresinde 10-12 cm kalınlığındaki toprak tabanın dikkatle temizlenmesi, atölye veya işlik alanının bulunmayışı, meydanın düzenleme şeklinin Göbeklitepe yuvarlak anıtsal yapıları andırması gibi özellikleri ile Çayönü'nün bir anlamda dört duvar ile çevrili “özel kapalı mekânların” daha geniş ölçekli “üstü açık mekâna” aktarılması olarak görülebilir (Özdoğan, A., 1995: 87; Erim-Özdoğan, 2007: 75-76).

Çayönü'nde kült yapılarına ait giriş yerlerine ilişkin bilgiler sadece “Sekili Yapı”dan edinilebilmektedir. Yapının tüm plan çerçevesi ile birlikte giriş kısmının belirgin olduğu giriş açıklığının güneydoğudaki köşeye yapıldığı ve iki duvarı köşeden

birleştirmek yerine kapı açıklığı bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bu konumdaki bir açıklığın, olasılıkla bu dönemdeki yapı teknikleri ile kapı eşliğini taşıyacak bir lento sorununa iyi bir çözüm bulunamadığından, giriş kısmının köşede giriş açıklıklarının bırakılarak yapıldığı düşünülmektedir (Özdoğan 1996: 28–29). Diğer bir yandan, Çayönü’nde bulunan kült yapıların içinde *in situ* olarak hemen hemen hiçbir buluntu ele geçememiştir. Bulunan az sayıdaki küçük buluntu ise, yapının dolgusu içinden çıkarılırken, tabanlar üzerinde ise herhangi bir buluntu ele geçmemiştir. Bu durum, yapıların terk edilmeden önce temizlenerek boşaltıldığı bir göstergesidir (Özdoğan, A., 1994: 48).

Nevali Çori’de bulunan Kült Yapısı II’nin kare mekânının kuzeybatı, kuzeydoğu ve güneydoğu yönlerindeki duvarlarının iç yüzeylerinde, önlerinde iç taraftan 1 m genişliğindeki bir seki yer almaktadır. İç kısmında kırık taşlar kille tutturulurken, üst kısımları ise sert kireç taşından büyük taş plakalarla kaplanmıştır (Hauptmann 1993: 45). Kült Yapısı III’de de benzer biçimde duvarların iç tarafına dayanan ve yapının üç kenarı boyunca uzanan bir taş seki inşa edilmiştir. Bu yapının sekisi de diğerleri gibi 5-7 sıra halinde kil harçla tutturulmuş taşlarla inşa edilmiştir (Hauptmann 1993: 50).

Nevali Çori’de Kült yapılar içerisindeki kenar boyunca yer alan dikilitaşlar ise söz konusu duvarları çepeçevre dolanan taş seki üzerine ve yapının merkezine yerleştirilmiştir (Şekil 32-33). Ele geçen dikilitaşların olasılıkla çatı yapısı için yan destek olarak kullanıldığı da düşünülmektedir (Hauptmann 1993: 45-46). En az üç kez yeniden inşa evresinden geçen kült yapılar, yerleşimin kuzeybatı kısmındaki yamaca oyulmuştur. Yapıların tabanı kireç harcıyla inşa edilen Göbeklitepe ve Çayönü’nde olduğu gibi kalın bir terrazo tabana sahiptir. Geniş ve tek odalı, yarı yarıya ya da tamamen toprağa gömülü olarak inşa edilen bu yapılar, duvarı boyunca uzanan taş sekiler ve özenle hazırlanmış terrazo tabanlar gibi özellikleri ile yerleşim yerinin konut yapılarından ayırt edici özellikler taşımaktadır (Hauptmann, 2007a: 141-142).

Nevali Çori yerleşiminin kült yapılarının giriş kısımlarına bakıldığında her evrenin giriş kısımlarının ortak olduğu veya aynı şekilde korunduğu görülmektedir. Orijinalinde Kült Yapısı II’ye ait olduğu anlaşılan giriş, Kült Yapısı III’de de kullanılmıştır (Şekil 33). Yapı girişinin küçük bir giriş holü olarak tasarlandığı görülürken, olasılıkla içerdeki girişin her iki yanında da bulunan dikilitaşların çatı desteği gibi, yapı girişine yüksekçe bir açıklık verdiği anlaşılmaktadır. Bu şekilde derin ve yüksek

tutulan giriş holünün aynı zamanda mekân içinin aydınlık tutulabilmesi sağlanmıştır (Hauptmann 1993: 51). Mekâna girişi sağlayan kapı, aşağı doğru inen iki basamak ile birleştirilirken, merdivenlerinde gösterdiği gibi girişe göre mekân daha derinde kalmaktadır. Türkcan'a göre (2006: 161) bunun sebebi, olasılıkla hol gibi tasarlanan giriş kısmı sayesinde, mekân içinin gizlenmesinin amaçlanmasına dönük olarak tasarlanmış bir uygulamadır. Diğer bir yandan basamaklar üzerinden yapı içine girildiğinde burada yer alan iki büyük dikilitaş ise, girişin karşında yer alan arka duvardaki nişleri görecektir şekilde düzenlenmiştir (Hauptmann, 1999: 125; Hauptmann, 2012a: 101).

Nevali Çori'nin Kült yapıları I. Evre'den itibaren yerleşimin yer aldığı terasın kuzeybatı tarafında yer alırken, yerleşimin batı kısmındaki konut yapılarına göre daha uzağa inşa edilmiştir (Hauptmann, 2011: 95) Mekânsal olarak, üst üste aynı yerde inşa edilmesi diğer bir deyişle her evrede konumunu koruması, bu yapıların inşa sürecinde yer seçiminin bilinçli bir seçim olduğu ve kült faaliyetler için ayrılan alanın, yerleşimin sonuna kadar aynı yerde korunmak isteğini göstermektedir (Hauptmann, 2007c: 97). Aynı zamanda yapı içlerinde Göbeklitepe örneğinde olduğu gibi, günlük kullanıma dair buluntulardan ziyade heykel gibi kült işlevi olduğu düşünülen eserler ya gömülmüş ya da duvar yapılarında devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Nevali Çori'nin bir önceki evreye ait kült yapısının heykelleri, yapı içinde devşirme olarak kullanılırken, en geç evreye ait (Kült Yapısı III) kült yapısında, Kült Yapısı II'ye ait olduğu düşünülen çeşitli kireçtaşı yontular ve dikilitaş parçaları da yapının duvarlarında ve sekilerde devşirme olarak özenle kullanılmıştır (Hauptmann, 1993:47).

Örneklerin ve mekanların çeşitliliği ile daha da geniş bakılması gereken Şanlıurfa Göbeklitepe'nin kült yapıları bakıldığında; merkez dikilitaşların yönelimleri yine Şanlıurfa ilinde yer alan Nevali Çori örneğinde olduğu gibi geniş yüzleri birbirine bakacak şekilde, yan dar yüzlerinin ise mekân girişine doğru yöneltmiş olduğu görülmektedir. Göbeklitepe III. Tabaka yapılarında genel olarak büyük çoğunluğu anıtsal boyutlarda ve ortalama yükseklikleri 3 m'yi, ortalama ağırlıkları ise 10 tonu bulan dikilitaşlar, söbemsî veya yuvarlak planlı yapıların duvarlarına simetrik olarak yerleştirilmiştir (Schmidt, 2000:31-32). Göbeklitepe'nin III. Tabaka'ya tarihlendirilen ve büyük oranda dikilitaşları açığa çıkmış tabakaları şu an belirsiz olan yuvarlak planlı yapıların tümünde mekânın ortasına, duvarları çevreleyen dikilitaşlardan daha uzun, yüzeyleri kenarda bulunanlara göre daha iyi işçilik gösteren ve kabartmalarla süslü

birbirine paralel çift olarak anıtsal dikilitaşlar yerleştirilmiştir (Türkcan, 2006: 163). Merkez dikilitaşların yerleşim yerine göre yönelimleri genel olarak, Göbeklitepe'nin F Yapısı haricinde tümü güneydoğu doğrultusunda konumlandırılmıştır. Şu ana kadar yalnızca F Yapısı'nda bu durum merkez dikilitaşın güneybatı yönüne doğru olan yönelimi nedeniyle farklı görünmektedir (Schmidt, 2010a: 244).

Göbeklitepe yapılarının taban döşemelerine bakıldığında ise; yerleşim en erken tarihlerini veren C, D ve E yapılarının, doğrudan anakaya üzerine inşa edildiği görülmektedir. Kaya tabanlar genel olarak özenle düzlenmesi ile kaygan bir yüzey oluşturulmuştur. Yapının merkez dikilitaşlarının C Yapısı'nda tabandan ortalama 30 cm yükseklikteki bir podyum üzerine oturtulduğu görülürken (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 95) D Yapısı'nın merkez dikilitaşları ise anakaya üzerine oyulmuş kaideler içerisine yüzeysel olarak yerleştirilmiştir (Notroff vd., 2015: 54-55). Göbeklitepe'nin batı platosunda yer alan doğrudan anakaya üzerine inşa edilen E Yapısı'nın da tabanı dikkatlice düzeltilirken yapının ortasında C ve D yapılarında olduğu gibi podyum benzeri iki adet dikilitaş kaidesi bulunmaktadır (Schmidt, 2007b: 118). C Yapısı'nın merkez dikilitaşlarında görülen örnekte dip kısmının kaide oyuğu içine, küçük taşlar ve balçık yardımı ile sıkıştırılarak yerleştirildiği belgelenmiştir (Schmidt, 2011c: 212, Res.2-3).

Doğrudan anakaya üzerine oturtularak inşa edilmiş olan yapılardan daha geç tarih veren Göbeklitepe'nin B ve F yapılarında ise, taban döşemesinin Çayönü, Nevalı Çori örneklerinde olduğu gibi terrazzo tabanlı olduğu görülmektedir (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 99). Anakaya üzerine inşa edilmiş Göbeklitepe C Yapısı'nın güneybatısındaki iç halka duvarının hemen arkasında bulunan P11 ile P12 arasında ikinci bir 'teras duvarı' ile dar bir şerit halinde sınırlandırılmış olan terrazzo taban örneği tespit edilmiştir (Piesker, 2014: 36). II. Tabaka yapılarında çoğunlukla benzeri taban düzenlenmesi örnekleri görülmektedir. Bu tabakaya ait Güneydoğu alandaki dörtgen ve trapez planlı, her biri üçer odadan oluşan altı adet mekân sıralamalarının (A-F mekanları) tabanları aynı teknikle döşenmiştir (Schmidt, 2000: 30).

Güneybatı Tepe Alanı'ndan 2007 yılında ilk defa kazısına başlanan K9-97 açmasında olduğu gibi bu alanda, dörtgen planlı, duvarları kuzeydoğu-güneybatı ve kuzeybatı-güneydoğu doğrultularında inşa edilmiş mekânlardan kuzeybatı yönündeki mekân içinde terrazzo taban görülmektedir (Schmidt, 2010a: 245). Terrazzo taban

kullanım örneklerinin görüldüğü yapılardaki tüm bu bulgular, Göbeklitepe'nin en erken evresinde görülen doğrudan anakaya üzerine inşa etme geleneğinin, ilerleyen aşamalarda zamanla terrazzo taban kullanımının yaygınlaştığının da birer göstergesidir.

Göbeklitepe'de dikilitaşların konumlandırılması ve taban döşemesi dışında mekânın iç düzenlenmesinde görülen bir diğer ayrıntı ise, Çayönü, Nevali Çori ve Gusir örneklerinden de bilinen sekilerin varlığıdır. A Yapısı'nın giriş kısmındaki iki dikilitaş ile desteklenen (P1 ve P2) yarı dairesel (apsidal) kısmın üst tarafı taş levhalarla yapılmış olan bir seki ile çevrelenmiştir (Schmidt 2000: 21). D Yapısı'ndaki sekiler ise dış çemberi oluşturan dikilitaşlar ve aralarındaki duvar örgüleri arasına yerleştirilmişlerdir. A ve D yapılarında gözlemlenen sekilerin dışında C ve F yapıları içerisinde de sekilerin varlığı görülmektedir (Piesker, 2014: 36; Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015:99).

Göbeklitepe'nin C Yapısı'nın güney yarısında bulunan iki adet, büyük taş levhalarla kaplanmış sekilerin yanı sıra iki adet niş dikkat çekicidir. Doğu yönünde bulunan taş levhanın yan yüzeyinde ise bir yılan kabartması bulunmaktadır (Schmidt, 2011c: Res.6). Bu alanda bir hayvan heykelinin baş ve ön bacaklarını kapsayan parçası, P36 numaralı dikilitaşın doğusunda ise aynı türde yüksek kabartma hayvan heykeli, bir taş levha üstünde tüm olarak ele geçmiştir (Schmidt, 2011c: 212-213). C Yapısı'nın mekân içinde ele geçen bu mimarî bulguların işlevinin ne olduğu konusunda kesin bir yargı bulunmamakla birlikte özel bir işlev için yapıldıkları söylenebilir. K. Schmidt (2011c: 213), bulunan iki adet taş levhayla kaplı sekinin bir sunak olarak kullanılmış olabileceğini belirtirken, sekilerin hemen yanlarında bulunan iki nişe ise; olasılıkla özel anlam taşıyan nesnelere yerleştirildiğini ileri sürmüştür.

Göbeklitepe F Yapısı'nın batı yönünde açılmış olan bir bölümünde iç mekânı çevreleyen taş seki, sadece toprak ile doldurulmuştur (Schmidt, 2010a: 244). Yapının çevre dikilitaşlarının ise; Nevali Çori örneğinde olduğu gibi bu seki içerisine yerleştirildiği görülmektedir. Yine E Yapısı'nın çevresinde de yapıyı dolanan alçak bir seki ve II. Tabaka yapısı olan "Aslan Dikilitaşlı Yapı"nın terrazzo tabanından hafifçe yükseltilmiş bir seki bulunmaktadır (Schmidt, 2007a: 263; Schmidt, 2007b: 118).

Yapıların giriş yerlerine dair bulgular ise Göbeklitepe'nin A, B, C, D, E ve H yapılarında da görülmektedir. A Yapısı'nın apsidal bölümünün tam karşısında bulunan duvarının ortasına yerleştirilen U şeklinde (Schmidt, 2000: 21) yekpare bir taş (Şekil 187-

188) Türkcan (2006: 89) tarafından, C Yapısı'nın ikinci duvar çemberinin güneye doğru bir galeri şeklinde uzayan geçidin girişinde (Şekil 189) olduğu gibi, benzer şekilde A Yapısı'nın da girişini oluşturabileceği şeklinde yorumlanmaktadır. B Yapısı'nın giriş yerinin ise uzun süre yapının güneydoğusunda olduğu varsayılırken (Schmidt, 2007b: 119; Dietrich vd. 2012a: 70), söz konusu yapının kuzey duvarının saptanması dönük olarak yapılan çalışmalar esnasında “kapı deliği-dikilitaş kaidesi” olarak adlandırılan buluntu grubuna ait orta büyüklükte bir örnek de ele geçmiş olması ile yapıya ait giriş yerinin kuzeyde olduğu açığa çıkmıştır (Şekil 190). Duvar üstüne hafifçe kuzeye doğru dikey olarak yerleştirilmiş halde bulunmuş olan “kapı deliği-dikilitaş kaidesi”nin üzerinde bukranon ve açık kısmının etrafında iki tilki motifi yer alır. Bu özelliği ile pencere biçimli *in situ* halde bulunan taşın da ilk örneğini oluşturmaktadır (Schmidt, 2012: 324).

Eş merkezli en az üç çevre duvarına sahip olan Göbeklitepe C Yapısı'nın en dışta çember oluşturan geniş bir duvar örgüsü güneye doğru galeri şeklinde uzanırken, ön kısmı ‘U’ şeklinde işlenmiş yekpare bir taş blok ile bitmektedir. Bu alanın ise C Yapısı'nın yapı girişi olarak düzenlendiği anlaşılmaktadır (Schmidt, 2007a: 143). U şeklindeki girişin ardında ise, yapının güneyine doğru uzanan birbirine paralel iki dar duvarlar arasında dromos benzeri dar geçit yolu bulunmaktadır. U biçimli blok ise en dış duvar örgünün güneye doğru uzanan duvarın en dış ucunda ise sekiz basamaklı bir merdiven inşa etmiştir (Şekil 189). C Yapısı'nın orijinal girişinin aynı evrede ilk olarak basamaklı merdiven olup, ardından U şeklinde blok taş ile kapatılıp kapatılmadığı henüz belirgin değildir. Ancak devam edecek kazı çalışmaları ile bu durum açıklığa kavuşabilecektir (Dietrich vd., 2014:11).

Göbeklitepe D Yapısı'nın ise güney tarafında bulunan dikilitaşların L9-67 ve L9-77/78 açmalarında yer alan arkadaki duvar sırası ile birleştirilerek kapalı hücre biçimli mekânların oluşturulduğu görülmektedir (Şekil 80). Burada yer alan her iki hücre biçimli mekânı birleştiren arkadaki duvarın ön kısmında, merkez dikilitaşları çevreleyen duvar çemberinin mevcut olmadığı görülmektedir. Türkcan'a göre (2006: 102) bu durum, yapının daha erken bir evresinde giriş kısmının söz konusu açıklık olabileceği ve bir sonraki evrede hücresel mekânları da kapatan ortak merkezli bir duvar çizgisi ile kapatılmış olabileceği şeklinde yorumlanmıştır.

Göbeklitepe H ve E yapılarının girişlerine baktığımızda ise; C Yapısı'ndaki merdivenli girişe benzer bir örnek yerleşmenin kuzeybatısında bulunan H Yapısı'nda açığa çıkartılmıştır. C Yapısı'nda olduğu yapının iki duvarının kesiştiği noktada yapıya girişi sağlayan bir merdiven yapısı H Yapısı'nın güneydoğusunda (Şekil 110-191) bulunmuştur (Dietrich vd. 2016: 58). E Yapısı'nın güneyinde girişin hemen yamacında, her biri yaklaşık 32 cm çapında ve 3 cm derinlikte olan delikler, Piesker (2004: 48) tarafından yapının merkez eksenine simetrik olarak düzenlenmiş ve ahşap bir kapı için tasarlanmış olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır.

Göbeklitepe II. Tabaka'ya ait Aslan Dikilitaşlı Yapı'nın doğusunda hafifçe yükseltilmiş olan bir sekiye çıkan, tek basamaklı içine dikilitaşların yerleştirildiği merdivene benzeyen bir yapı bulunmaktadır (Schmidt, 2007a: 263). Kapı girişi olarak tanımlanan bir diğer örnek ise yerleşim yerinin kuzeybatı yükseltisinde, yatar vaziyette, 25 cm genişliğinde bir pervazla birbirinden ayrılan ve yan yana yerleştirilmiş olan iki açıklığa sahiptir yekpare delikli kapı taşı örneğidir (Şekil 192). Delikli kapı taşı iki kanatlı bir pencereyi anımsatırken (Köksal-Schmidt ve Schmidt 2011: 57-59), taşın güneye bakan kenarında ise batıdan doğuya doğru 1.5 m uzunluğunda yayılan büyük bir yılan kabartması bulunmaktadır. Yılanın başı yüksek kabartma olarak biçimlendirilmiş, yaklaşık aynı büyüklükteki ve 50 cm uzunluklarında olan koç, boğa ve leopar benzeri üç hayvandan meydana gelen bir başka gruba bakmaktadır (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 100).

Tüm bulgular birlikte değerlendirildiğinde, Göbeklitepe'nin kült yapılarında farklı evrelerde plansal (boyut, form vb.) değişime bağlı olarak aynı zamanda mekanların iç düzenlenmesinde birtakım yeniliklere de gidildiği söylenebilir. Bu yeniliklere paralel olarak dikilitaşların da konum-boyut olarak yeniden düzenlendiği de görülmektedir. Göbeklitepe'nin dikilitaşlarının yuvarlak planlı yapılardan F ve B yapıları haricinde yapı girişleri saptanmış olan III. Tabaka'ya ait olan tüm yapıların giriş kısmının, yapıların güneyine doğru konumlandırıldığı görülmektedir. Kapı girişleri ve dikilitaşları açığa çıkartılmış olan Göbeklitepe'nin tüm yapıların merkez dikilitaşlarının dar yüzlerinin ise yapıların girişlerine doğru çevrildiği görülmektedir. B Yapısı'na ait olan giriş kısmının yapının kuzeyinde yer alırken merkez dikilitaşlarının dar yüzlerinin yine diğer yapılarda olduğu gibi yapı girişine yöneltilmiştir (Şekil 44).

Göbeklitepe'nin F, G ve I yapılarına ilişkin kazıların henüz tamamlanması nedeniyle aynı tasarıma gidilip gidilmediği şimdilik bilinmemektedir. Bununla birlikte F Yapısı'nın da henüz kuzey ve kuzeybatısının tam olarak kazılmamasına rağmen açığa çıkartılmış olan güney ve doğu kesiminde kapı girişine dair herhangi bir bilgi verilmemektedir. Ancak söz konusu yapının biri merkez olmak üzere iki dikilitaşın yönünün diğer yapılarda olduğu gibi güneydoğunun aksine güneybatıya dönük olması sebebiyle (Schmidt, 2010a: 243) henüz kazılmamış bu alanda bulunması olasıdır. Aslan Dikilitaşlı Yapı'da ise yapının doğusuna doğru girişin konumlandırılması, bir yön değişimine gidildiği sorusunu akla getirmektedir. Ancak; F Yapısı'nın tabakalanmasının belirsizliği ve dikilitaşlarının boyut olarak II. Tabaka dikilitaşları ile aynı ölçülerde olması, III. Tabaka yapıları ile birlikte doğru bir değerlendirme yapılmasında güçleştirici bir unsurdur.

Göbeklitepe'nin II. Tabaka yapıları içerisinde hiçbir dikilitaş bulunmayan mekanlar da bulunmaktadır. Ancak III. Tabaka yapılarında olduğu gibi, bu yapılarda da konut yapılarına işaret edebilecek buluntulara (örn. fırın veya ocak) rastlanmamıştır (Schmidt, 2007a: 259-261). Bu evrenin hemen sonrasında Göbeklitepe'deki yapı faaliyetlerinin tamamen sona erdiği anlaşılmaktadır (Schmidt, 2000: 33). Diğer yandan, inşası tamamlanmış olan yapılarda zamanla değişen yeniden düzenleme, onarım, küçültme veya dikilitaşların farklı yapılarda yeniden kullanımı gibi faaliyetlerin gerçekleştiğine ilişkin çok sayıda veri bulunmaktadır. Elde edilen tüm veriler Göbeklitepe'de yapıların sürekli bir inşaat faaliyeti içerisinde olduğunu göstermektedir. İnşa edilen yeni yapılara ek olarak, var olan yapılara yeni duvarlar eklendiği, kullanılmayan eski yapıların dikilitaşlarının da sökülerek başka yapılara eklendiği saptanmıştır (Dietrich ve Notroff, 2017: 70-72).

Mekân içi buluntulara baktığımızda, Göbeli Tepe B Yapısı'nın P9 numaralı dikilitaşın hemen önünde terrazzo tabana gömülü taş kap (Şekil 56) bulunur (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 95). Dış kısımdan küçük bir akıtmalı kanal yatay olarak taş kabın merkezine doğru gitmektedir. Benzeri taş kaplarının buluntu konumu Schmidt (2007a: 128) tarafından "adak kapları" olarak kullanılan bir işleve sahip olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Bu tarz taş kapların ilk işlevi tam olarak bilinmemekle birlikte yapı içinde yer alan dikilitaşların hemen önüne bilinçli bir amaçla bırakılan ve olasılıkla ritüel amaca hizmet eden ortak bir öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir yandan merkezi

dikilitaşların arasında bulunan taş kâse ve delikli taş blokların, ritüel uygulama sırasında sıvıların belli bir rol oynadığı bazı törenlerin gerçekleştirilmiş olduğunu göstermektedir (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 95).

Duvar örgüsü içinde ve taban üzerinde *in situ* olarak ele geçen C Yapısı'nın hayvan heykellerine bakıldığında (Schmidt, 2008b: Res.3,6; Schmidt, 2010a: Res.8,11), dikilitaş betimlemeleri ile birlikte ortak bir bağlantı oluşturması açısından dikkat çekicidir. Göbeklitepe'nin tüm yapılarının dikilitaşları üzerinde görülen toplamda 12 adet yaban domuzu kabartmasının 10 adedinin görüldüğü C Yapısı'nda, aynı zamanda şu ana kadar bulunan 7 adet yaban domuzu heykelinin 6'sı yine bu yapı içinde ele geçmiştir. Bu nedenle, bu ilişki bağlamında C Yapısı Göbeklitepe değerlendirmesi içinde özel bir yere sahiptir. Yaban domuzu heykellerinin ilki C Yapısı'na girilen dromosun önünde yer alan *in situ* "U" biçimli kapı taşının üst kısmında yer alırken, bir diğeri ikinci duvar örgüsünde bulunan P12 numaralı dikilitaş yanında bulunmuştur. Diğer buluntular ise, C Yapısı'nın birincil duvarında girişin hemen sol tarafında yer alan P24 numaralı dikilitaşın güney ve kuzeydoğusunda 2 adet, yapıya girişin hemen karşısında yer alan P39 ile P28'in arasında duvar örgüsünde 1 adet, son buluntu ise merkez doğu dikilitaşı olan P35'e ait olan anakayadan şekillendirilmiş bir platform üzerinde bulunmuştur (Schmidt, 2008b:29-31; Schmidt, 2010a:250).

C Yapısı'nın P35 numaralı dikilitaş yakınında bulunmuş olan yaban domuzu heykeli ilginç bir buluntu gurubu ile ele geçmiştir (Şekil 193). Tümü kireçtaşından şekillendirilmiş olan bu buluntular; iki adet büyük ve ortası delik yayvan tabak formunda taş kap ve bir adet küresel formda taş kaptır (Schmidt, 2008b: 28-29). Taş kaplardan biri çok itinalı işlenirken, aynı formda, ancak deliksiz olan taş kaplar daha önceden yerleşimde ele geçmiştir. İkinci taş ise işleniş şekli itibarı ile biraz farklılık gösterirken kenarları çok düzgün olmamak kaydıyla ve oval formda yapılmıştır. Yaban domuzu heykeli ise, P12 numaralı dikilitaşın önünde bulunan A25 numaralı heykel ile benzerlikler göstermektedir. Her iki örnekte de ayakların altında kırık geniş bir yüzeyin yer alması, iki heykelin de olasılıkla P27 numaralı dikilitaşta bulunan yüksek kabartma gibi bir yüksek kabartmaya ait olabileceği yorumunu getirmektedir (Schmidt, 2010a: 250-251).

Yaban domuzu heykellerinin ele geçtiği konumlara bakıldığında bir düzenleme içinde yerleştirilmiş olabileceği yorumunu akla getirmektedir. İlk heykel yapının giriş

kapısında bulunurken, ikincisi girişin hemen ardından yapının ikincil duvarı ile çevrelenmiş alanın girişe göre hemen solunda bulunmuştur. Diğer heykeller ise yapının birincil duvarı ile çevrelenmiş iç bölümde yapıya girişin hemen solunda bulunan P24 numaralı dikilitaşın yakınında, bu dikilitaşın tam karşısında bulunan kuzey duvarı bölümünde ve merkez doğu dikilitaşın hemen yakınında bulunmuştur. Tüm heykeller girişten itibaren bir düzen içinde görünmesi sağlanmış gibi görülmektedir.

Şanlıurfa Bölgesi'nde bulunan diğer buluntu merkezlerine baktığımızda yaklaşık 15 m'lik gibi küçük bir alanda incelenebilmiş olan Yeni Mahalle yerleşim yerinin ÇÇNB dönemine tarihlendirilen profilde toplam 4 adet terrazzo taban ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca tabanların içine yerleştirilmiş ve söve taşları olduğu düşünülen bazalttan taşlar ele geçmiştir (Çelik, 2005:93). Bir diğer terrazzo taban örneği ise, Taşlı Tepe yerleşim yerinde yapılan yüzey araştırmaları sırasında bulunmuştur (Güler vd. 2013: Fig.3).

Şanlıurfa Bölgesi'nde Tek Tek Dağları'nda kazısı yeni yapılan ve Göbeklitepe den sonra ikinci benzer tipteki yerleşme olan Harbetsuvan Tepesi'dir. Bilimsel danışmanlığı B. Çelik tarafından yapılan yerleşim yerine yapılan kişisel görüşmede⁷⁵ kaçak kazı sonucu tahrip edilmiş olan K-11 açmasının tahrip edilmiş kesimleri dışında kalan ve bütünüyle açığa çıkarılmış olan Locus 3 numaralı mekânın taban döşemesinde üç evreli bir işlem yapıldığı belirtilmiştir. İlk olarak anakaya üzerine yaklaşık 30 cm'lik bir taş moloz içeren toprak dolgu, ardından taş plaka döşemesi, son evre de ise taş döşeme ile tabanın düzenlendiği belirtilmiştir. Bahsedilen yapıya ait giriş kapısı ise, yapının güneybatı ve güneydoğu duvarının kesiştiği alanda, güneybatı duvarının köşesinde yer almaktadır⁷⁶. Göbeklitepe'den bilinen pencere açıklığından farklı olarak aynı zamanda şu ana kadar açığa çıkmış olan ÇÇNB dönemine ait benzeri kült yapılardan bilinmeyen bir şekilde düzenlenmiştir. Giriş yeri olarak tasarlanan kapı lento şeklinde kırık dikilitaş parçaları ile yapılmıştır. Kapı açıklığının yüksekliği yaklaşık 50 cm'dir. Yapı merkezinde yer alan kabartmasız dikilitaşın dar olan bölümü ise Göbeklitepe ve Nevali Çori

⁷⁵ Bahattin Çelik ile yapılan 06. 06. 2018 tarihindeki kişisel görüşme. Ayrıca taban döşemesine ilişkin olarak bilgiler yine Bahattin Çelik tarafından Çanakkale ilinde düzenlenen 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nda 7 Mayıs 2018 tarihinde sunulmuştur.

⁷⁶ Yapının giriş kısmına ilişkin olarak bilgiler yine Bahattin Çelik tarafından Çanakkale ilinde düzenlenen 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nda 7 Mayıs 2018 tarihinde sunulmuştur.

yapılarından da bilindiği gibi kapı açıklığının bulunduğu duvara doğru bakar şekilde konumlandırılmıştır.

Harbetsuvan Tepesi'nde ele geçen diğer *in situ* dikilitaşların henüz mekânsal bütünlüğü ile açığa çıkmaması nedeniyle taban ve kapı açıklığının aynı şekilde diğer yapılarda tasarlanıp tasarlanmadığı henüz soru işaretlidir. Yapı merkezinde yer alan tek dikilitaş örneği dışında karşılıklı iki dikilitaşında yerleştirildiği mekân örneklerin bulunduğu yerleşim yerinde, aynı zaman da ante çıkıntısı şeklinde duvar örgüsü içine yerleştirilen örnekler de mevcuttur. Merkez dikilitaşların, yüzeyde açığa çıkan üst bölümlerinden anlaşıldığı kadarı ile dar ve geniş kesimlerinin belirli bir uygulama dahilinde aynı yöne doğru konumlandırılmadığı görülmektedir⁷⁷.

Yüzey araştırmalarında saptanmış yerleşim yerlerinden birisi olan Karahan Tepe'nin kuzeydoğusunda, düz bir kaya platformunun yamacında merdivene benzer kalıntılar bulunmuştur (Şekil 152-153), Kaya platformunun her iki köşesinde, yaklaşık 40x70 cm boyutlarında dikilitaş altlığı olabilecek çukurlar bulunurken bu bölümün törenlerin yapıldığı bir alan olabileceğini düşünülmektedir (Çelik, 2003:45; Çelik, 2005:138).

Sonuç olarak; tüm yerleşim yerlerinde bulunan kült veya özel yapıların konteks üzerinden değerlendirilmesi yapıldığında, tümünün yerleşim yerlerinin özel olarak seçilmiş belirli bir alanında veya yalnızca kült yapıların inşa edildiği bir alan üzerinde yer aldığı görülmektedir. Ortak noktalarından bir diğeri ise, bu yapıların süregelen bir biçimde kullanılması, kullanımın sonunda ise gömülmesidir⁷⁸. Yapıların gömme faaliyeti görünüşe göre mimari inşa süreci kadar yoğun emek gerektiren bir uygulamadır. Ancak gömme faaliyetinin bu yoğun bir emek gerektiren süreci ve böylesine görkemli yapıların neden gömüldüğünü rasyonel olarak açıklamak güçtür (Peters ve Schmidt, 2004:183). Söz konusu işlem sırasında, "Yapıların Gömülmesi" geleneğine bağlı olarak eski yapıların üzerleri toprak serilerek gizlenmiş ve korunmuştur. Terk edilme esnasında yapı

⁷⁷ Bahattin Çelik ile yapılan kişisel görüşme (06.06.2018) ve 2017 yılı kazı çalışmaları esnasında tarafınca yapılan gözlemler dayalı bilgilerdir.

⁷⁸ Göbeklitepe'de açığa çıkartılmış olan tüm yapılar Neolitik Dönem içinde bilinçli olarak doldurularak kapatılmıştır. Doldurulma işlemine dair humus ve kireçtaşı tortusu üzerinde yapılan tarihleme ve sediment analizleri ile de bu durum belgelenmiştir. Dolgu malzemesi olarak, yumruk büyüklüğünde taşlardan oluşan Neolitik dolgu, Göbeklitepe'yi karakterize eden kabartma bezemeli T-biçimli dikilitaşların günümüze kadar tahribatını da engellemiştir (Schmidt, 2012:320).

planın bir kısmının korunduğu eski yapıların üstüne, yine eski duvarların hizasının takip edilerek aynı planı izleyen ve benzer işlevde başka yapıların inşa edildiği görülmektedir. Örneğin, ÇÇNB döneminde Çayönü ve Nevali Çori gibi yerleşmelerde kült yapılar benzer planlarda birbirini takip eden yapılar haline gelmiştir. Tam olarak nedeni anlaşılamayan bu geleneğin, toplumdaki ideolojik ve dinsel değişimlerin bir nedeni olarak ritüel görevini tamamlayan söz konusu yapıların bir tabu haline geldiği şeklinde yorumlanabilir (Türkcan, 2006:175).

Yapıların “gömülmesi”nde çeşitli bulgulara dayanarak belli aşamaları izlediği görülmektedir: Öncelikle yapı temizlenir, ardından bazı bölümleri tahrip edilir, dikilitaşlar ise kırılıp yere yatırılır ve bazı eşyalar ise hediye olarak bırakılır. Doldurma ya da “gömme” aşmasında ise, bazen yapının bilinçli olarak yakıldığı ve yanık dolgusuyla ya da temiz (elenmiş) toprakla doldurulduğu görülür. Çayönü ve Hasankeyf örneğinin görülen dikilitaşların kırılıp yere yatırılması, sonraki evrede üzerinin doldurulması örneği bugünkü bulgulara göre Fırat Bölgesi’nde bulunan Göbeklitepe ve Harbetsuvan yerleşimlerinde bu geleneğin biraz farklı olduğunu göstermektedir. T-biçimli dikilitaşlar burada oldukları gibi bırakılmış ve yapıların içi, elenmemiş, taşla karışık toprak molozla doldurulmuştur (Schmidt, 2006:165-171, fig.75-79; Erim-Özdoğan, 2007:71).

Diğer bir olgu ise yapıların yarı çukur taban düzlemi, özenle işlenmiş tabanlar, tabanların içinde dikine yerleştirilmiş, üzerleri işlenmiş ya da anıtsal dikilitaşlar ve sığ tekneler gibi mimari özellikler, ÇÇNA döneminin sonlarından itibaren birçok yerleşim yerinde özel yapıların ortak bir özelliği gibi görülmektedir (Erim-Özdoğan, 2007:71).

5.2. ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ DİKİLİTAŞLARIN SİMGEÇİLİĞİNİN DEĞERLENDİRMESİ

Kült ile ilişkili inanç uygulamaları içerisinde yer alan simgeler sosyalleşme ve bilgi aktarımında önemli bir rol üstlenmektedir. Ayrıca bir sahneyi ya da nesneyi beyinde resmetmek o obje ya da sahne üzerinde sahiplik ve kontrol fikrini de açığa çıkartır ya da en azından sahiplik ya da kontrolün arzusunu yaratır. Diğer bir yandan imgeler ve duygular, sosyalleşme, kişisel tecrübenin sonucu oluşan davranışa (tutum) dayalı olmasına rağmen, simgeler tarafından da bir şekilde yönlendirilebilmektedir.

Şu ana kadar Güneydoğu Anadolu bölgesindeki yerleşim yerlerinde ele geçen dikilitaşlar üzerindeki hayvan, insan ve soyut betimlemeler, ‘Tasvirler (Kabartmalar)’ başlığı altında belirtildiği gibi yalnızca (Gusir örneğinde görülen soyut betimleme dışında) Şanlıurfa Bölgesi’nde görülmektedir. Kuşkusuz Dicle Bölgesi’ndeki söz konusu yerleşim yerlerinden Hasankeyf örneğinde olduğu gibi, büyük oranda mezar buluntuları olarak karşımıza çıkan taş kaplar veya taş plakalar üzerine işlenmiş çeşitli hayvan, stilize insan ve fallus içeren figürinler bulunmaktadır.

Ancak dikilitaşlar dışında bulunan simgesel motifler ayrı bir çalışma konusu olarak incelenebilecek bir konudur. Burada yalnızca dikilitaşlar üzerine odaklanılmış olup, aynı zamanda başlık altında hayvan, insan, fallus ve soyut simgeler söz konusu buluntu grubunda görülenler ile sınırlandırılarak değerlendirilecektir. Konu başlığı altında simgeler, tasvir gruplarına göre alt başlıklar halinde değerlendirilip son olarak bunların kült faaliyetler içerisindeki bağlamlarının değerlendirilmesi yapılacaktır.

5.2.1. Tasvir Gruplarının Dağılımına Göre Simgelerin Değerlendirilmeleri

5.2.1.1. Hayvan Simgeciliği

Tarihöncesi dönemde yaşayan topluluklar açısından hayvanlar, daima insana ait sosyal dinsel ve siyasal sistemler içerisinde zengin bir simgesel değere sahip olmuştur. İnsanlık deneyiminin kendisiyle birlikte var olan ve onun ayrılmaz bir parçası olarak hayvanlar; besin kaynağı, giysi ve alet olarak sosyal statü ve zenginlikle ilişkilendirilen değerli kaynaklardan birisidir. Diğer bir yandan evcilleştirme sürecinde de insan yaşamının bir parçası olan hayvanlar, aynı zamanda dinî inanç ve uygulamalarda da merkezi roller oynamışlardır.

Hayvan dünyası, insanlar açısından genellikle hız, güç ve uçma gibi özellikleri ile bir takım üstün fiziksel özelliklere sahip oldukları noktasında değerlendirilir. Söz konusu bu özellikleri ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde ÇÇN dönemi açısından bulunan zengin arkeolojik kayıtlarda, hayvanların simgesel anlamlar yüklenerek kullanımı üzerine sayısız örnekler görülmektedir. Arkeoloji disiplini içerisinde genel olarak insan-hayvan ilişkisi açısından, hayvanlar ekonomik rolü bağlamında incelense de simgesel bağlamı ile de bölge kültürü açısından da önemli bir role sahip olmuştur. Hayvan gruplarından, güçlü yabani sığırlar, çeviklikleri ile bilinen yaban eşekleri ve ceylanlar, tehlikeli yaban

domuzları, mevsimsel göçler yaşayan su kuşları ile turnalar, akbaba, kartal ve şahinler; akrep ve engerek yılanı gibi ölümcül tehlikeli hayvanlar, yiyecek aramak için alacakaranlık çöktüğünde yeraltındaki inlerinden çıkan zeki tilkiler, üremede sıklıkları ile bilinen tavşanlar gibi hayvanlar, yukarıda bahsedilen güç, hız ve uçuş gibi özellikleri ile dini uygulamalarda simgesel repertuvara dahil edilmiştir (Arbuckle, 2015:48).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde ÇÇN dönemi yerleşim yerlerinde ele geçmiş olan dikilitaşlarda görülen simgesel betimlemelerde de hayvan simgeciliğinin bariz bir şekilde ön planda olduğu görülmektedir. Özellikle Göbeklitepe ve Karahan Tepe'deki dikilitaşlardan bilinen yoğun hayvan simgelerinin en belirgin yönü, evcilleştirilmiş hayvanlar yerine yabani hayvanlar üzerine odaklanmasıdır. Şanlıurfa Bölgesi'nde bulunan kült yapıları inşa eden toplulukların büyük oranda avcı-toplayıcı geçim ekonomisine dayalı bir yaşam tarzı sürmesi sebebiyle, evcil hayvanlardan ziyade yabani bir karakter içermesi doğal görünen bir durumdur. Ayrıca bu durum tasvir edilen hayvanlar ile insanlar arasında belirli bir ilişkinin var olduğunu da göstermektedir.

Göbeklitepe ve benzeri yerleşimlerde tasvir edilen yabani hayvanların hepsinin, fantastik canlıları temsil etmekten ziyade, yerleşimin faunal topluluğunda bulunan hayvanlardan oluşmaktadır. Üst Paleolitik mağara sanatında ve Levant Natufyan geleneğindeki hayvan simgeciliğine göre, Güneydoğu Anadolu ÇÇN dönemi hayvan simgeciliğinde belirgin bir değişim olarak göze çarpan olgu, bazı hayvanların saldırgan huylu olarak tasvir edilmesidir. Özellikle açık dişleri ile tasvir edilen aslan ve yaban domuzunun yanı sıra ölümcül akrepler ile yılanlar yaygın olarak kullanılan motiflerdir. Yaban hayvanlarının en çarpıcı özelliğinin yanı sıra aynı zamanda onların sert, tehlikeli ve saldırgan özelliklerinin ön plana çıkarılması, neredeyse tümüyle erkekliklerinin ön planı çıkarılması noktasında Verhoeven (2002b: 252), ÇÇNB dönemindeki insan-hayvan bağlantılarının, doğanın egemenlik alanının, yabani, tehlikeleri ve saldırgan boyutlarının ifadesi olduğunu öne sürmektedir.

Tasvir edilen hayvan simgelerinin bir kısmı insanların hayatta kalmak için bağımlı oldukları temel gıda türleri içerisinde yer alan beslenmeye dönük katkıları olanların ötesinde, manevi anlamda belirli bir değer veya statü verilen hayvanlar da içermektedir. Diğer bir yandan her iki hayvan grupları da etnografik çalışmalardan da bilindiği üzere

ibadete konu olabilmektedir. Göbeklitepe ve benzeri yerleşim yerlerinde bulunan hayvan tasvirlerinin ibadete konu olan simgeler olduğu açıkça ortadadır.

Göbeklitepe'deki hayvan kalıntılarını inceleyen J. Peters ve K. Schmidt (2004:212), hayvan tasvirlerinin totem veya bölgedeki önde gelen sosyal grupları temsil eden hayvan simgeleri olabileceğini öne sürmüştür. Yukarıda işaret edildiği gibi, totemizmi olan bir insan grubunun kimliği hayvan amblemi şeklinde karakterize edilecektir. Göbeklitepe'nin büyük boyutlu çağdaş yapıları içinde bu durum birbirinden farklı ikonografiler içeren dikilitaşlar üzerinde yer alan hayvan tasvirlerinin bölgedeki farklı sosyal grupların kendine ait totem simgeleri olabileceği şeklinde bir yorumu getirir. Ancak burada bir boşluk içeren durum ise, çağdaş olmayan farklı zamanlarda inşa edilmiş yapıların farklı motifler içeren hayvan simgelerin süreç içerisinde değişen ve devamlılık arz etmeyen farklı toplumlara mı ait olduğu yoksa, totem simgelerinin mi bir değişime gittiğidir.

Dikilitaşlar üzerinde tasvir edilen simgecilik ile alakalı hayvanlara bakıldığında en erken ve en çok betimlenen simgesel öğelerden birisi Karahan Tepe ve Göbeklitepe örneklerinde görüldüğü gibi yılanıdır. Yılan motifleri özellikle Neolitik dönem ile birlikte daha yoğun bir şekilde betimlendiği söylenebilir. Simgesel olarak yılan en eski mitoslarda da önemli bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Yılan genel olarak yaşamın ve ölümün simgesi olarak görülmektedir. Ölümcül zehri nedeniyle insana ölümü getiren bir yaratıktır. Bir yandan deri değiştirmesi sebebiyle yılan sonsuz gençliği de temsil ederken, fallus ile özdeşleştirilen ereksiyonu da temsil edebilmektedir. Yaşamak ve neslini devam ettirmek gibi bir gerçeklik içerisinde doğayla mücadele eden avcı-toplayıcı ve yerleşik toplumlar açısından yılan aynı zamanda üremenin simgesel dışavurumudur. Üremek toplumsal ve kültürel açıdan insanın en önemli psikolojik ve biyolojik sorunudur. Bu sebeple yılan psikanalist yaklaşıma göre erkek cinsel organını temsil etmektedir (Gezgin, 2012: 123). Yılanın üreme ile ilişkili olarak yorum getirilen bir buluntu örneği ise, Göbeklitepe'nin D Yapısı'ndan bulunan P33 numaralı dikilitaşın üzerindeki tilki motifi ile ilişkili olan yılan motifleridir. Daha önce tasvir edilmiş olan tilki motiflerinin hepsi erkeklik organı ile betimlenirken bahsedilen dikilitaşta ise erkeklik organının olması gereken yerden yılanların çıkması, Schmidt (2007a: 159) tarafından burada yılanın tilkinin cinsel organını temsil ettiği ya da yılanları doğuran bir motif şeklinde

yorumlanmıştır. Bu yorumdan yola çıkıldığından yılanların üreme ile ilişkili bir simge olduğu düşüncesini akla getirmektedir.

Kuşkusuz betimlemelere yüklenen simgesel anlamlar toplumdan topluma göre değişkenlik göstermektedir. Neolitik toplumlarının en önemli sorunlarından birisi olarak nüfus sorunu ile ilişkili çoğalma sorunu olduğu, insan ve üremeyi simgeleyen yılan ikilisinin birlikte ilişkilendirilmesini bu açıdan değerlendiren Gezgin'e göre (2011: 51), Nevali Çori'nin kült yapısında bulunan niş içerisinde ele geçen insan başı heykelinin üzerinde yer alan yılan kabartması tarıma geçişin simgesel ifadesidir. K. Schmidt ise bu konuda farklı bir yorum getirerek, söz konusu yılan motifli insan heykelinin yılan taşıyan güçlü koruyucu olabileceğini öne sürmüştür (Schmidt, 2007a: 220).

Ancak yorumlar burada dönemin insanları açısından yılanların işlevini açıklama konusunda yetersiz kalmaktadır. Çünkü insanın yılanı algılamadaki özü veya insan psikolojisinde yılanın genel etkisi gerçek anlamda tüm insanlarda aynı etkiye sahip olmamaktadır. Diğer bir yandan yılan motifinin, bir simge olarak neredeyse kullanılmadığı insan topluluğu yok gibidir. İnsanlar açısından yılanın en etkileyici özelliği ise zehirli bir canlı olmasıdır (Schmidt, 2007d: 39). Genellikle birçok inançta ölümler dünyası ile de ilişkili olan yılan deri değiştirebildiğinden pek çok mitolojilerde khitonien bir özelliğe de sahiptir. Yani yılan, ölümü ve aynı zamanda ölümsüzlüğü temsil eder (Campbell, 1995: 383). Sibiry kabilelerinin inanç sisteminde ise yılan şamanların öte dünyadaki ruhlar ile iletişim kurmasında yardımcı olarak işlev görmektedir (Hamayon 2009: 70-76). Bu açıdan ritüel eylemlerde özel bir rol oynayan yılanlar kutsal ve dokunulmaz olarak görülmektedir.

Diğer önemli bir simgesel tasvir ise, şimdilik Göbeklitepe özelinde görülen tilki motifidir. Tilki, genel olarak III. Tabaka yapılarının ortak bir simgesi gibi görülmektedir. A, C ve F Yapısı'nın merkez dikilitaşlarından birisinde, B ile D Yapısı'nın merkez dikilitaşlarının her ikisi üzerinde görülen tilki motifi simgesel açısından önemli bir görüntü sergilemektedir (Tablo 3). Yılan motifleri kadar sıklıkla karşılaşılan tilki motiflerinin neredeyse tamamı erkeklik organı ile ön ayakları havaya kalkık ve açık dişleri ile betimlenmiştir. Sayısal olarak en yoğun betimlendiği D Yapısı'nın her iki merkez dikilitaşının ön yüzünde ellerin birleştiği kemer tokasının hemen altında post şeklinde sarkan tilki postu betimlemesi bulunmaktadır. Yapıların çevre duvarlarında da

yer alan tilki motifleri aynı zamanda P18 (D yapısı) ve PXXXVII (F yapısı) numaralı merkez dikilitaşların her ikisinde yer alan kol motifinin dirsek kısmının arasında da betimlendiği örnekler mevcuttur.

Eski Mezopotamya ikonografisinde de önemli bir rol üstlenmiş olan tilki motifi, Üst Paleolitik Çağ avcıları açısından da önemli bir anlama sahiptir. Tilki dişlerinin delindiği bu dönemde, özellikle hayvanın köpek dişi takı ve kolye olarak kullanılmıştır. Öldürülen hayvanların dişlerinin takı amacıyla kullanılması, avcının tilki dişleri ile birlikte söz konusu hayvanın akıl ve kurnazlığının da kendisi ile bütünleşmesinin garanti altına alınmak istenmesidir (Schmidt, 2007d: 39). Kurnazlıkları ile bilinen tilkiler avcılar açısından kapana neredeyse hiç yakalanmayan, yakalanmaları halinde ise büyük bir ustalikle kurtulmayı başaran bir hayvandır. D ve F Yapısı'nın merkezi dikilitaşlarında görülen kollar arasında tilki motifi tilkinin antropomorfik insan (savaşçı-şaman-kutsal ata?) tarafından yakalanarak bir çeşit bütünleşme örneği gösterilmesine dönük simgesel ifade şeklinde yorumlanabilir. Tilki kemiklerinin de yerleşimin dolgusunda oldukça yoğun görülmesi (Schmidt, 2007a: 221), aynı zamanda dikilitaşların peştamal olarak tilki postunun betimlenmesi, tilkinin ritüeldeki rolünün önemine dair bir görüntü sergiler.

Göbeklitepe'de dikilitaşlar üzerinde görülen küçük çifte delikler⁷⁹ yalnızca ince ipliklerinin kullanımına uygun olarak Schmidt (2007a: 148) tarafından hafif nesnelere asılı olarak tutturulmuş olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır. Karşılaştırma açısından, B Yapısı'nda da görülen tilki motiflerinin Göbeklitepe'nin ortak simgesi olması, D Yapısı'nda tilki derisi giyen antropomorfik merkez dikilitaşları ile birlikte değerlendirildiğinde şaman seanslarında kurban edilen hayvan olabilir. Tilki'nin bir av eti olarak kullanımından ziyade, şaman seansları esnasında kurban edilen bir hayvan olabileceği ve derisinin asılması sonrası şaman kıyafeti olarak kullanıldığı şeklinde de olası bir yorum yapılabilir. Ancak bu yorumun yalnızca etnolojik bir karşılaştırma olduğu

⁷⁹ Dikilitaşlar üzerinde görülen çifte delikler ilk olarak A Yapısı'nın iki merkezi dikilitaşlarında görülmüştür. Çifte delikler dikilitaşların gövdesinin köşelerinde yer alırken, gövdeyi delip geçen, küçük, halka şeklindedir. Çoğunlukla kireçli tortuyla ya da köşe kırıldığı için çifte delikleri parçalanmış bağlantı kanalları şeklinde görülmektedir. Çok sayıda bütün olarak korunmuş örnekler, tahrip edilmiş örneklerin biçimleri hakkında bilgiler vermektedir. P1 numaralı dikilitaş üzerinde yer alan çifte delikler düzenli bir sırayla, dikilitaşın mekâna dönük olan dar yüzünde, P2'de ise Bukranion kabartmasının boynuzlarının bittiği yerde bulunmaktadır. A Yapısı dışında, B Yapısı'nda da benzer örnekleri görülen çifte delikle yerleşimde birçok dikilitaş üzerinde görülmektedir (Schmidt, 2007a: 146-147).

ve Göbeklitepe özelinde benzer uygulamaya dönük kesinlik taşımadığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Göbeklitepe’de tilki ve yılan motifleri dışında, çok sayıda boğa veya boğa başları betimlemeleri görülmektedir (Tablo 3). Üremenin, gücün, doğanın ve ölümün simgesi olarak görülen (Gezgin, 2012: 136) yabani boğa, özellikle heybetli boynuzları ile kült yapılarında kendine yer bulmuştur. Neolitik Dönem’de genel anlamda eril gücün simgesi olarak görülen boğa tasvirleri, dönemin toplulukları içinde dinsel bir anlam taşımaktadır. Başlangıçta boğa tasvirlerinin zamanla boğa başları şeklinde ortak bir simgeye dönüştüğü, birçok yerleşimde ele geçen buluntularda görülmektedir. Neolitik Dönem’de Zagros’lardan Orta Fırat Havzasına, Doğu Toroslar’dan Orta Anadolu’ya kadar birçok yerleşimde kullanılan yaygın bir simge olan bukranium (Türkcan, 2006: 189) tasvirleri, feminist bir arkeolog olan Gimbutas tarafından (2007: 216-230) boğanın boynuzları ve başını üremeyi temsil eden kadın vajinasına benzediği, bu nedenle eril değil dişil bir ögeyi temsil ettiği ileri sürülmüştür. Hodder (2000: 111) ise; bukranium tasvirleri veya boğa boynuzlarının duvarlara asılmasının olasılıkla erkek merkezli simgeciliği ve doğaüstü gücü ifade eden simgeler olarak görmektedir.

Burada her iki tartışmadan bağımsız olarak Göbeklitepe örneğinde görülen dikkat çekici temel olgu boğa betimlemelerinin genel olarak yılan ve tilki ile birlikte tasvir edilmesidir. Örneğin P20 numaralı dikilitaşın (Şekil 20) gövdesinde bulunan aşağı doğru kıvrılmış yılan başı bir boğa başı ile karşılaşmaktadır. Boğanın bükülmüş şekildeki ayakları ile betimlenmesi nedeniyle yılan karşısında barışçıl olmayan bir karşılaşmada kavgayı kaybettiği izlenimi verilmek istenmiştir. Boğa motifinin hemen altında ise tilki başı yer almaktadır. Yılan ve tilki motiflerinin de birlikte kompozisyon olduğu örnekler mevcuttur. Erkeklik organı olmadan betimlenmiş tilki motifindeki yılan ile ilişkilendirildiğinde, üremenin gücü açısından üremenin simgesi olan yılan üzerinden çoğalmanın simgesel olarak vurgulandığı şeklinde de yorumlanabilir. Ancak bu tarz yorumlar yalnızca olası tahminler olarak görülmelidir. Nitekim bahsettiğimiz gibi burada yüklenen simgesel anlamlar dönemin insanların düşünce dünyasının içine girilemeyeceği için sadece yorum düzeyinde kalmaktadır.

Burada vurgulanmak istenen her ne olursa olsun, penis ile betimlenen simgesel ifadede ortak olgu erkeklik vurgusunun ön planda işlendiğidir. Bu durum yaban domuzu

ve aslan tasvirlerinde de görülmektedir. Yaban domuzu tasvirlerinin tümünde erkeklik vurgusu işlenmiştir. Söz konusu her iki betimin ortak teması dişleri ile betimlenmiş saldırgan bir görüntü sergilediğidir. Her iki hayvanın temel özelliğinin vahşi ve yırtıcı aynı zamanda insan açısından da tehlikeli türlerdir. Nitekim yaban öküzü, ceylan ve yaban koyunu motiflerinde dişlerin betimlenmemesi saldırganlığa dair vurgunun olmayışı, davranışlar özellikleri içerisinde saldırgan huylu olan hayvanların bilinçli olarak tehditli durumlarını ön plana çıkartılması, söz konusu simgelerin aynı zamanda eğitici işlevi olarak misyon yüklendiği düşünülebilir.

Simgesel anlamda bir diğer önemli hayvan gruplarını oluşturan böcek türleri içerisinde örümcek ve akrep motifleri az sayıda da olsa görülen hayvanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Şu ana kadar Göbeklitepe'nin yalnızca D Yapısı'nda bulunan dikilitaşlar üzerinde yer aldığı görülmektedir (Tablo 3). Söz konusu simgeler, P33 (Şekil 90) numaralı dikilitaş örneğinde görüldüğü gibi genel olarak yılanlar ile birlikte betimlenmiştir. D Yapısı'nın P43 numaralı dikilitaş örneğinde her iki motif, yine yılanların yanı sıra kuş motifleri ve başsız insan motifi ile birlikte görülmektedir. Her iki tür de bölgede bilinen ve korku yaratan hayvanlar olarak görülmektedir. Genel olarak ölüm ile ilişkilendirilen 'kötümser' hayvanların yılanlar ile birlikte tasvir edilmesi, tehlikeli durumlarının vurgulanmak istediği şeklinde yorumlanabilir.

Hayvan simgeçiliğinin önemli grubu içinde yer alan yırtıcı ve saldırgan türlerin dışında kuş türleri betimlemeleri diğer önemli simgesel grubu oluşturmaktadır. Aynı zamanda turnaların ayak biçimleri ve akbaba motiflerinin kompozisyon halinde birlikte betimlendiği başsız insan ile birlikte her iki kuş türü şamanizm ve ölüme dair ritüel ile ilişkilendirilen bir takım özellikler sergilemektedir. Kuş türleri içerisinde ördek, turna, leylek, akbaba ve kartal tasvirleri genel olarak dizi şeklinde ya da diğer türler ile birlikte kompozisyon oluşturur vaziyette işlenmiştir. Kartal motifi yılanlar ile betimlenirken, turna genel olarak tilki-boğa ya da yabandomuzu-tilki motifleri ile birlikte gösterilmek istenmiştir.

Kuş türleri içerisinde ördek grubun betimlendiği dikilitaşlar C, D ve H Yapısı'nda bulunur. D Yapısı'nın merkez dikilitaşlarının birisi olan P18 numaralı dikilitaşın kaide kısmının güney cephesinde, bir dizi şeklinde betimlenen yedi adet ördeğin doğudan batıya doğru hareketi, K. Schmidt (2011b: 47) tarafından güneşin doğuşu ya da astronomik

olayları simgelediği şeklinde yorumlanmaktadır. Göbeklitepe'nin en dikkat çekici olan kuşların simgesel betimlerini içeren kompozisyon ise, D Yapısı'nın P43 numaraları dikilitaş üzerinde bulunmaktadır. Dikilitaşın T-başlığının üst kesiminde yer alan kutu benzeri betimlemenin hemen altında yapının merkezine doğru yöneltilmiş olan açık kanatlarından birisinin sağ tarafta yer alan yuvarlak formda bir diğer motifi işaret etmesiyle de öne çıkan akbaba motifi betimlemesi ilginç bir simgesel görüntü sergilemektedir. Akbaba dışında soyut simgelerin de yer aldığı söz konusu alanda aynı zamanda 3 adet kuş motifi daha bulunur. Oturur vaziyette betimlenmiş olan 2 kuş motifinin bacakları insan bacakları gibi betimlenirken üçüncü kuş motifinin ayak kısmı ise insan bacakları yerine yılanı andıran üçgen bir baş almaktadır. Söz konusu dikilitaş üzerinde yer alan erekte penis ile başsız bir insan motifi ve hemen altında bulunan kuş türü ve üstünde bulunan akrep ve yılan motifinin yer almaktadır. Yılan, akrep ve akbaba ile birlikte değerlendirildiğinde başsız insan dair ilk yapılan yorum her üç motifin zorlu bir ölüm ile karşılaşan insanı simgelediğidir (Schmidt, 2006: 40).

Şu ana kadar akbaba motifinin betimlendiği P43 numaralı dikilitaş dışında bulunan ikinci bir örnek ise F Yapısı'nın PXXXIV numaralı dikilitaş üzerinde görülmektedir (Tablo 3). F Yapısı'nda bulunan akbaba motifi kazıma tekniği ile yapılmış olan bir yaban domuzu motifin hemen altında, kabartma tekniği ile yalnızca baş kısmı ile görülmektedir. Akbaba'nın gövde kısmı taş bank levhaları ile örtülmesi nedeniyle baş kısmı haricindeki kısmı görünmemesi sebebiyle betimin yine bir insan motifi ile birlikte betimlenip betimlenmediği bilinmemektedir. Ancak F Yapısı'nın başka bir dikilitaşı üzerinde Göbeklitepe'nin ikinci insan kabartması olan başı ile birlikte cepheden betimlenmiş olan kabartma örneği mevcuttur. F Yapısı'ndan aynı dikilitaş üzerinde birlikte betimlenmemesi göz ardı edildiğinde ortak noktanın her iki yapı içerisinde akbabanın ve insan motifinin betimlendiği dikilitaşların yalnızca söz konusu yapılar ile sınırlı olmasıdır.

Diğer bir yandan, Önasya neolitiğinde başsız insan betimlemeleri ile birlikte akbaba veya kuş motifleri ölüme dair ritüelinde yaygın görülen bir simgesel unsurdur. Kuş ve insan başları arasındaki karmaşık ilişkiye dair bir örnek Nevali Çori'nin totem heykeli üzerinde görülmektedir (Şekil 196). Totem heykeli üzerinde en üstte bir kuş, saçları çapraz taranmış iki insan başına tünemiştir (Hauptmann ve Schmidt, 2007: 431). Shults (2018: 130) akbaba ve başsız insanın birlikte görüldüğü tasvirleri; geniş kapsamlı

avlanma, kızıştırma, şölen düzenleme ve üstünlük kurma anlatısı ve bireyin ölümünden sonra kafataslarının çıkarılıp gömülmesi ile ilişkilendirmektedir. Bu anlamda akbabaların insan arasında ki ilişkisinde etleri didikleyen akbabalar (genel anlamda yabani hayvanlar) arasındaki sınırla başa çıkmak, bir ölçüde denetim altına almak gibi bir girişimin simgesel göstergesi olabilir.

Kuş türlerinin ilginç bir diğer yönü ise; yukarıda bahsedildiği üzere turna tasvirlerinin şamanizmle ilişkilendirilen insan ayaklı olarak gösterilmeleridir. D Yapısı'nın P43 numaralı dikilitaş (Şekil 93-94) üzerindeki kuşların insan ayaklı olarak tasvir edilmesi örneği aynı yapının P33 numaralı dikilitaşında (Şekil 88), A Yapısı'nın P2 numaralı dikilitaşı üzerinde (Şekil 50) C Yapısı'nın P36 numaralı dikilitaşı üzerindeki turna motiflerinde görülmektedir. Turna tasvirlerinde kuşun bacakları anatomik olarak ters bir şekilde bükülmesinin doğal gözlemlere bağlı kalınmadığının göstergesidir. Schmidt (2007a: 121) tarafından 'insan dizlerine' sahip olan turna kabartmalarının kılık değiştirmiş insanı temsil edebileceği 'yerleşimde ele geçen başka dikilitaşlar üzerinde de ele geçmesi ve şamanizmle ilişkili turna kılığına girmiş insanı temsil ettiği şeklinde yorumlanmıştır.

Etnolojik araştırmalarda kuşların şaman seanslarında özellikle göğe çıkmasında büyük rol oynadığına dair örnekler mevcuttur. Bu tür örnekler Orta Asya ve Kuzey Asya'da Yakut şamanlarının seanslarında rastlanılmaktadır⁸⁰. Yakut şaman seanslarından birisi, sıra halinde uçlarında kuş figürleri bulunan üç direk dikilmesi, ilkinin tepesinde çift başlı kartal, ikincisinde bir karga, üçüncüsünde ise guguk kuşu bulunmasıdır. Diğer bir yandan kurban edilen hayvanın başı da sonuncu direğe takılır. Yüksekçe gerilmiş olan bir ip ise 'Göğe' giden yolu temsil etmektedir. Kuşlar havalanıp buradan göğe çıkacak, hayvanda onu izleyecektir. Burada şaman trans yolculuğuna başlarken, dans figürleri ve kuş uçuşunu taklit eden el-kol hareketleri temsil eder. Kurban edilen hayvanın derisi ise, boynuzları ve toynakları kuru bir ağaca asılıp bırakılır (Eliade, 2014: 293-295).

⁸⁰ Orta Asya'da nadiren rastlanan "yer altına inişte uzmanlaşma", durumları dışında, Sibiry şamanları hem göğe çıkmak hem de yer altına inmek gibi yetilerine sahiptirler. Bu ikili teknik şamanların sır-ra-erme deneyimlerinden kaynaklanmaktadır. Şaman olacakların sır-ra-erme rüyaları hem inişler (ritüel acı çekme ve ölüm) hem de çıkışlar (dirilme) içermektedir. Bu bağlamda Yakut şamanının kötü ruhlarla mücadele etmesi sonrası ya da hastanın canını geri getirmek için yeraltına inmesinin ardından, kendi bozulan manevi dengesini yeniden kurmak için göğe çıkışını tekrarlamak zorundadır.

Kuş türlerinden kartal betimlenmesinin hâkim motif olarak işlendiği ve üzerinde 50'den fazla motifin yer aldığı H Yapısı'nın P56 numaralı dikilitaşı üzerindeki yılan motifleri ile birlikte farklı işleniş tarzı ilginç bir görüntü oluşturmaktadır. Çok sayıda kedigiller, ördek benzeri kuş türleri ve yılanların birlikte görüldüğü hayvanların neredeyse tümü sol tarafa doğru dönük olarak betimlenirken kompozisyonda ters tarafa doğru sürünen bir yılan ile kabartmaların ortasında yer alan kartalın aynı şekilde ters tarafa doğru yönelimi genel düzenden sapan bir görüntü oluşturmaktadır. Kanatları iki taraftan açık bir şekilde vücuttan ayrılmış, bacakları öne doğru eğik şekilde uzanmış olarak betimlenen kartalın, pençeleri arasında bir yılan görülmektedir. 'Kartal ile yılan' ikili motifi, halkların inançları ve dünyaya bakış açılarını aktaran simgesel dilde sık kullanılan bir motiftir. Gökyüzünü temsil eden kartal motifi ile yeraltı güçlerini temsil eden yılan motifi mitsel hikayelerde de görülen ve önemli roller üstlenen iki seçkin hayvan türleri arasında yer almaktadır (Schmidt, 2007d: 36). Kartal ve yılan birlikteliğine dair, Sibiryaya Bölgesi Tunguzların şamanistik törenleri ile Finlandiya ulusal destanının adı olan *Kalevala* metinleri bu açıdan etnolojik anlamda ilginç iki veri sunmaktadır.

Tunguzlarda törenlerini gerçekleştirme esnasında çarpıcı kıyafetler giyen erkek ve kadın şamanlar bulunmaktadır. Deriden giyilmiş kıyafetler giyen şamanlar aynı zamanda kartal pençeleriyle doldurulmuş yılan derilerinin yanı sıra demir putlar, ziller, halkalar ve incik boncukla süslenmektedir. Tunguz dininde ayrıca yeni şaman olacak kişiye yaşlı bir şaman tarafından ruhların sırları öğretilmektedir. Bu ruhlar arasında önde gelenleri ise yılan şeklinde olan ve hastalıklara hükmeden biri ile kartal kanatlarıyla insan şeklinde olan şamanı havada taşıyan bir diğer ruhtur. Diğer bir yandan kartala gösterilen büyük saygının yanı sıra bir tilkinin ağzının kesilip dikkatlice korunması şeklindeki özgün gelenekte kayda geçen bir diğer davranıştır (Baldick, 2011: 153-154).

Finlandiya ulusal destanının adı olan *Kalevala* metinlerinde ise, Kuzey Ülkesinin Sahibesi'nin kızı tarafından, Ilmarinen ile evlenmesi için kendisinden birtakım görevleri yerine getirmesi istenir. Bu görevler; yılanlarla dolu bir araziye sürmek (1), bir ayı ve bir kurt yakalamak (2) ve bir turna yakalamak -bu son görevi havada bir kartalın sırtında uçarak (3) tamamlar (Baldick, 2011: 184). Burada yılanlar, vahşi kedigiller, turna ve kartal imgelerinin bir arada mitolojik bir hikâyeye konu edildiği görülmektedir. Tüm bu hayvan gruplarının P56 numaralı dikilitaş üzerinde yer alması ilginç bir karşılaştırma örneği sunmaktadır. Söz konusu betimlemelerin birlikte değerlendirildiği şaman

öğretilerindeki ruhların sırlarının simgesel ifadesi mi yoksa mitolojik bir hikâyeye mi konu edildiğinden emin değiliz. Ancak kalabalık gruplar halinde betimlenen türlerin bir kompozisyon oluşturmak istendiği bu tarz betimleme örneklerinin benzerlerinden de anlaşılmaktadır.

Bir diğer simgesel betime dahil edilen hayvan ise az sayıda olsa tavşandır. Bu hayvan Karahan Tepe ve Göbeklitepe örneklerinde görülmektedir (Tablo 3 ve 6). Tavşan doğurganlık özellikleri ile bilinirken aynı zamanda doğası gereği ürkek bir hayvan olması onu tehditlere karşı verdiği tepkiyi hassas hale getirmektedir. Bu açıdan görme ve duyma duyuları da gelişkin olan bir hayvandır. Tavşanlar adet geçirme özellikleri nedeniyle de ayın döngülerini temsil etmesi ve bu döngülerinde Tanrıça'nın döngülerini anlatması antik zamanlardan beri süregelen bir hayvan simgesidir. Dikilitaşlar üzerinde ise Yılan-Tilki veya yaban domuzu-ay benzeri tasvir ile birlikte görülmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde ele geçen dikilitaşlar üzerinde görülen yoğun hayvan simgeciliğinin genel olarak yorumlanmasında şamanistik öğeler içerdiği gibi bir yaklaşımın yanı sıra totemizm ile ilişkilendirilen yorumlamalar bulunmaktadır. Totemistik inançta birey ve ismini taşıdığı hayvan arasında güçlü yakın bağlar vardır. Aynı zamanda totem hayvanın doğası, insanın da önemli bir parçasıdır. İnsan, onun eksikliklerine olduğu kadar iyi özelliklerine de sahiptir. Mesela, totem simgesi olarak kartala sahip olan bir insanın, geleceği görme yeteneğine de sahip olduğuna inanılır; eğer o bir ayının ismini taşıyorsa, ayı yavaş, ağır ve kolaylıkla yakalandığı için, kavgalarda yaralanmasının muhtemel olduğu söylenir. Eğer hayvan, hor görülen bir varlık ise, insan da aynı duyguya maruz kalır.

Diğer bir yandan animizm olarak bilinen inanç sistemi içerisinde, insanların ve hayvanların yanı sıra dağlar, nehirler gibi doğal olguların birer varlık olarak bir ruha sahip oldukları, fiziksel ve doğaüstü dünyalarda yaşadıkları düşüncesi ile tanımlanır. Fiziksel dünyanın dışındaki doğaüstü dünyaya ait olan ruhlara ise birtakım ritüeller ve rüyalar aracılığıyla ulaşıldığına inanılır (Arbuckle, 2015: 48). Bölgenin erken dönem avcı-toplayıcı topluluklarının, yakın çevrelerinde bulunan hayvanların karmaşık bir büyüdü dünyaya dâhil edildiği benzeri bir inanca sahip olduğu düşünülebilir. Bu açıdan büyüdü olan aşkın dünyaya, her biri kendine has bir takım biyolojik özellikleri ile karakterize

edilen ve insan-hayvan arasındaki ilişkide hayvanların dâhil edildiği ritüel uygulamalar ile erişilir hale getirilmiştir.

Sonuç olarak dikilitaşlar üzerinde betimlenen belirli inançların dahilindeki hayvan simgelerinin, avcı-toplayıcı toplulukların dünya görüşlerini oluşturan en önemli simgesel unsur olduğu açıkça görülmektedir. Dikilitaşlar üzerinde betimlenen hayvan simgeleri ve simgelerin ritüel yapılar içerisindeki konumu, dönemin insan topluluklarının doğaüstü (ve doğal) dünya ile, bu dünyada yaşayan insan ve hayvan ruhları ile etkileşimde bulunma ve onu kontrol etme amacına dönük olarak yapılan bir girişim olması muhtemeldir. Özellikle farklı hayvan türlerinin birbirleriyle etkileşim halinde betimlendikleri kompozisyon şeklindeki motiflerin bazılarının karmaşıklığı göz önüne alındığında, söz konusu tasvirlerin unutulmuş eski sözlü geleneklere ait olan yaratılış veya kahramanlık mitlerini betimleyen anlatılar olabileceği şeklinde de yorumlanabilir.

Hayvan simgelerinin genel olarak yorumlamaları şimdiye kadar yazılı kaynaklardan elde edilen tarihi dönemlerin inançlarındaki anlamları ile karşılaştırılması, yakın dönemin etnolojik verilerdeki anlamlarının tarihöncesi topluluklara uyarlanması ya da semiyotik (gösterge bilim) yaklaşımlara dayalıdır. Bu nedenle tüm simgesel tasvirlerin yorumlamaları bir kesinlik kurgusundan ziyade olasılıklar dahilindedir. Diğer bir yandan; tarihöncesi dönemin yaşayan toplulukları açısından simgelerin seçimi, temsil edilme yolları (repertuar, materyal, tutum-davranış), yayma şekilleri (standartlaşma, aynı anda farklı bölgede bulunma) aynı zamanda sosyal ve ideolojik sistemlerini de aydınlatan süreçler olarak da değerlendirilmelidir.

5.2.1.2. İnsan Simgeçiliği

İnsanın içinde yaşadığı dünyayı anlamlandırma gibi ontolojik problemlerini çözme çabasının yanı sıra doğaüstü olarak algıladığı dünyayı kısmen kontrol altına almak ya da en azından öngöremediği doğaüstü güçlerinin zararlarını minimize etme çabası içinde olmuştur. Duyularla algıladığı nesnelere ardında gördüğü doğaüstü güçleri etki ve kontrol çabasının bir unsuru ise simgelerdir.

Anıtsal yapıların simgeçilik açısından en önemli bileşeni olan ritüel faaliyetler esnasında, dikilitaşların üzerinde görülen yoğun hayvan simgeçiliğinin de katılanları bir hayvan dünyası ile birlikte doğaüstü dünya içerisine çektiğine kuşku yoktur. Lévy-

Bruhl'a (2016: 161-162) göre 'ilkel' insan açısından görünen hayvan, onun için görünmeyen hayvanın simgesi olmayıp o hayvan bizzat insanın kendisi olabilmektedir. Örneğin bir kabilenin totem olarak kabul ettiği hayvan ya da bitkinin yalnızca onun simgesi olduğu söylenemez. İnsan ile totem özelliği taşıyan tür arasında mitik dönemden beri oluşmuş derin bir yakınlık, dini bir saygı ve karşılıklı yükümlülükler içeren özgün bir akrabalık duygusuna dönüşmektedir. Burada insan ve hayvan arasında bütünleşme duygusu, hayvanın aynı zamanda insanı temsil ettiği noktasındadır. Bu noktada artık her ikisi tek bir varlık olarak görülmektedir.

Hayvan ve insan arasındaki bu ikili ilişki, dikilitaşlar üzerinde de görülen en net temalardan birisidir. Simgesel olarak insan tasvirleri çoğunlukla hayvanlar ile yakın ilişkide gösterilmektedir. Büyük oranda hayvan betimlemelerine göre küçük boyutlara sahip olarak tasvir edilen Üst Paleolitik dönem sanatında, insan etrafındaki hayvan dünyasına egemen olamamaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan kült yapılarında ise bu durum Göbeklitepe ve benzeri yerleşim yerlerindeki büyük boyutlu dikilitaşların antropomorfik olarak insanı temsil ettiğini kabul edersek, hayvan tasvirlerinden daha uzun olmaları ÇÇN dönemi açısından bir yenilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsan simgeciliğine dair dikilitaşların bizzat kendisinin değerlendirilmesine geçmeden önce, heykel ve yontuların dışında insan kabartması örneklerinin şu ana kadar, Göbeklitepe'nin yalnızca iki dikilitaşı üzerinde görüldüğü bilinmelidir.

İnsan betimlemelerinden ilki; fallusu ile birlikte başsız olarak tasvir edilen ve hemen altında kendisinden daha büyük boyutlu iri bir kuşun yer aldığı P43 numaralı dikilitaştan bilinmektedir (Schmidt, 2007d: 43) Yüzeyi bu bölümde zarar görmüş olan dikilitaşa, başsız insanın dik penisi kuşun alt kısmına doğru uzanırken, bacakları yerinde olmasa da bir şeyin üstüne binmiş olarak, hatta görüldüğü kadarı ile sanki altında yer alan iri kuşun tam üzerine yerleşmiş gibi görünmektedir (Schmidt, 2008c: 421). Nitekim erkek insanın kolunu öne doğru kuşun boynunu okşarcasına uzatması bu anlamdaki yorumu destekleyici bir görüntü sergilemektedir.

Diğer bir insan tasviri ise, F Yapısı'nın PXXV numaralı kırık olarak ele geçen dikilitaştan bilinmektedir (Schmidt, 2009: 165). Bahsedilen dikilitaş üzerinde yer alan insan motifi P43'deki tasvire göre daha farklı bir üslup ve farklı hayvan motifi ile birlikte

görülmektedir. Buradaki farklılık; başsız insan yerine başı olan, fallusu görünmeyen ve cepheden köpekgillerden bir hayvan ile birlikte tasvir edilmesidir. Dikilitaş gövdenin arka bölümünde yer alan figüratif insan motifinde kollar, gövdeye paralel biçimde ve hareketsiz bir şekilde uzatılmış olarak betimlenmiştir. Figürün diz seviyesinde yer alan bacaklar, kollar gibi düz ve donuk bir ifade ile görülmektedir. Köpekgiller familyasından kuyruğu yukarı kalkık ve vücudu öne doğru kıvrılmış bir şekilde yer alan betim ise, insan figürüne 25 cm uzaklıkta tasvir edilmiştir. Bu tarz insan betimi, dikilitaşlar üzerinde görülen kompozisyon içeren betimler ile karşılaştırıldığında şimdiye kadar ilk ve tek örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak dikilitaşın büyük oranda kırık olarak ele geçmesi sebebiyle farklı bir betim içerip içermediği bilinmemektedir. Bu nedenle daha farklı hayvan türleri ile birlikte bir kompozisyon oluşturup oluşturmadığı bilmemekteyiz. Söz konusu dikilitaş üzerinde yer alan insan motifinin benzeri bir şekilde işlenmiş örneğinin bulunmayışı da karşılaştırma imkânı sunmamaktadır. Buna rağmen, PXXV numaralı dikilitaş üzerinde ise akbaba motifi görülmemekle birlikte, Göbeklitepe'nin bilinen ikinci akbaba motifi F Yapısı'nda PXXXIV numaralı başka bir dikilitaş üzerinde bulunmaktadır (Schmidt, 2010a: 244). Şu ana kadar net olarak akbaba motifi tanımlaması yapılan iki betimin de iki insan betimi ile birlikte aynı yapı içerisinde yer alması dikkat çekici bir detay olarak karşımıza çıkmaktadır. PXXV'de görülen insan motifinin yüz betimlemesindeki donukluk, kolların yana açıklığı gibi işlenişi ile ölü bir bireyin mi gösterilmek istendiğine dair kesin bir tanım yapmak zordur (Şekil 108). Diğer bir yandan betim üzerinde yayınlarda belirtildiği kadarı ile cinsiyeti belirtecek herhangi bir belirteç görülmemektedir.

Kabartma olarak tasvir edilen her iki insan simgesi betimleme biçiminden kaynaklı olarak birbirinden farklı simgesel tema içerdiği düşünülebilir. Üst Paleolitik dönemden beri bilinen, insanın en temel yardımcı hayvanının köpek olduğu bilinir. Eliade (2014: 565) tarafından belirtildiği kadarıyla köpek konulu mitlerde genel olarak, ölüler ya da bir "katılma/sırta-erme" sınavından geçen kahramanlar gibi şaman da yeraltına inişlerinde 'ölümsel' köpekle karşılaşmaktadır. Köpek veya kurt çerçevesinde kurulu mitolojiler daha çok -törenleri şamancıl sayılabildiği ölçüde- savaşçılığa yönelik "katılma/sırta-erme" törenlerine dayalı gizli 'derneklerde' görülmektedir. Genel olarak 'gizli cemaat/dernek oluşumlarında' görülen katılma ritüeli sırasında yapılan ritüel, üyenin sihir yoluyla köpek veya kurda dönüşmesini içermektedir (Eliade, 2014: 565-566).

F Yapısı içinde yer alan insanın burada benzeri bir ‘katılma’ ritüeli gibi bir simgeselliğe mi sahip olduğu, yoksa donuk ifade edilişi ile ölüm ve yer altına inişte karşılaşılan ‘ölümsel’ köpek ile birlikte simgesel ifadesinin betimlenmek istendiği tartışmalıdır. Belki de yalnızca insanın, köpek ile ortak birlikteliğine dair doğal bir vurgunun ön plana çıkartılması gibi basit bir ifade biçiminin belirtilmek istenmesine dönük bir çabadır. Her iki yorumun dışında, dikilitaşın kırık haldeki diğer parçalarının da ele geçmesi ile birlikte olası başka motiflerin de bulunması sonrası ne gibi bir simgesel kompozisyon oluşturmak istendiği ancak o zaman daha iyi anlaşılabilir.

İnsan simgeçiliğinde göze çarpan en temel göstergelerden birisi kabartmalar dışında yine dikilitaşlarda görülen el ve kol kabartmasıdır. El ve kol kabartmalarının dikilitaşlara soyut insan özellikleri katmak amacı taşıdığı konusu tartışmalı olmakla, bu tarz örnekler ilk olarak Nevali Çori’nin kült yapıları merkez dikilitaşlarında, ardından Göbeklitepe’nin merkez ve çevre dikilitaşlarında ve son olarak Harbetsuvan kazısında ele geçmiştir (Hauptmann, 2012; Schmit, 2007a; Çelik, 2015a). Yüzey araştırmalarında saptanan yerleşim yerlerinde ise olası kazı çalışmalarında benzeri örneklerin bulunabileceği de göz önüne alınmalıdır. Dikilitaş buluntuları dışında ‘Urfa Heykeli’ (Şekil 132), Adıyaman Kilisik heykeli (Şekil 1983-184) ve Nevali Çori (Şekil 197), Göbeklitepe (Şekil 195-196) ve Harbetsuvan Tepesi’nden (Şekil 194) bilinen totem benzeri heykellerde de insan tasvirleri görülmektedir (Çelik, 2003:98; Hauptmann ve Schmidt, 2007: 431; Hauptmann, 2012b: 20; Köksal-Schmidt ve Schmidt, 2010:74; Uludağ, Çelik ve Tolon, 2018: 19).

Hauptmann ve Schmidt’e (2007: 436) göre; T biçimli dikilitaşlar, stilize edilmiş insanı simgeleyen antropomorfik eserler olarak görülürken, T biçimini oluşturan bölümün insanın başını, uzun gövdesinin ise vücudu temsil ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Söz konusu yorumlamaların devamında ise; el ve kol betimlerinin bulunduğu dikilitaşlarda gövdeyi oluşturan geniş cephede yer alan kollar ile dar yan yüzdeki eller, yandan bakıldığında dik bir şekilde duran kişiyi temsil ettiği ileri sürülmüştür. Söz konusu betimlemelerin bulunduğu dikilitaşların, karın bölgelerinde yer alan iki paralel şeritler ise, anatomik açıdan bir anlam ifade etmeyen hatlardır. Burada şeritler, kutsal eylemlerin icrası sırasında görev alan kişilerin kullandığı türden atkı benzeri, bir çeşit giysi parçası olarak yorumlanmaktadır. Boyun hizasında bulunan atkı benzeri motif V biçiminde

birleşik olarak gösterilirken, boyun çevresinde dolanarak, gövdenin iki yanından sarkıtılan giysi parçası şeklinde yorumlanmıştır (Hauptmann ve Schmidt, 2007: 436-437).

Diğer bir yandan, yapıların merkezinde yer alan iki adet dikilitaşın neyi temsil edebileceğine dair yorumlamalar halen cevaplanması zor bir sorudur. İlk olarak; kadın-erkek ikiliği kavramı şeklinde yorumlamaların cinsiyete dair herhangi bir vurgunun olmayışı nedeniyle, ikiz bir çiftin ifade edilebileceği şeklinde yorumlanmıştır. Söz konusu ikizlik, her iki cinsi de ifade edebilirken, net bir yorum yapılamamakla birlikte dikilitaşların mitolojik bir atayı, tanrıları, iblisleri veya gardiyanları betimleyebileceği şeklindeki çeşitli fikirler de öne sürülmüştür (Hauptmann, 2012b: 102; Schmidt, 2007a: 279; Huptmann ve Schmidt, 2007: 438).

Göbeklitepe'nin D Yapısı ile Nevali Çori'nin kült yapısının yalnızca merkez dikilitaşları üzerinde görülen el ve kol betimlemeli dikilitaşlarının, çevre dikilitaşlardan bağımsız olarak yalnızca merkezden ayrı olarak tasarlanması gibi bir durum söz konusu olsaydı bu yorumlamalar daha tanımlayıcı olabilirdi. Az sayıda dikilitaşlar üzerinde yer alan el ve kol motiflerinin; C, F ve 'Aslan Dikilitaşlı Yapı' içerisinde çevre dikilitaşlar üzerinde de görülmesi, merkez dikilitaşlara dönük olarak yüklenen özel anlam içinde sınırlanmadığı görülmektedir. Bir diğer unsur ise; merkez de yer alan dikilitaşların özellikle Göbeklitepe'nin II. Tabaka yapılarında görüldüğü gibi her zaman iki adet şeklinde tasarlanmadığı, bazen tek başına da bulunduğu görülmektedir.

Yukarı Dicle Bölgesi'nde ise, Çayönü örneğinde görüldüğü gibi söz konusu dikilitaşlar, yalnızca özel yapıların mimari bir ögesi olmasının yanı sıra meydan kesiminde yer almaktadır (Özdoğan ve Özdoğan, 1998: 592). Gusir Höyük'de hemen hemen her evrede görülen dikilitaşlar yalnızca belirli bir yapı içerisinde ve yapı merkezinde yer almadığı gibi, aynı evre yapılarının bir kısmında yalnızca duvar içlerinde de görülmektedir (Karul, 2013a: 94). Yukarı Dicle Bölgesi'nde ele geçen dikilitaşların aynı zamanda form olarak, Şanlıurfa Bölgesi'ndeki dikilitaşlara göre antropomorfik şekilde bezenmemiş olması iki bölge özelinde simgesel olarak farklı bir geleneği yansıtan farklı anlam yüklenmesi temsil edildiği şeklinde bir yoruma gidilebilir. Diğer bir yandan, Yukarı Dicle Bölgesi'nde ele geçen dikilitaşların Şanlıurfa Bölgesi'nde bulunan dikilitaşlara göre daha öncü ve erken örnekler olmasının da göz önünde tutulması gerekmektedir.

Tüm bu yerleşmelerde dikilitaşlar üzerinde betimlendiği veya simgeleştirildiği haliyle 'tanrıların' varlığına dair izler taşıyıp taşımadığı oldukça karmaşık bir sorundur. Ancak dikilitaşların cinsiyetlerine dair bir yorum getirebilir. Özellikle Göbeklitepe'nin D Yapısı'nda bulunan merkez dikilitaşlardaki kemer betimlemelerinin bulunduğu örneklerin benzerlerinin görüldüğü Nevali Çori'nin kil figürinleri (Hauptmann, 2007a: 144-146), her zaman erkek olarak betimlenirken kadın figürlerinde ise bu durum söz konusu değildir. Dolayısıyla, D Yapısı'nın merkez dikilitaşlar çiftinin de erkekleri temsil etmiş olma ihtimali yüksektir (Dietrich ve Notroff, 2015:86).

Adıyaman Kilisik heykelinde de Göbeklitepe ve benzeri örneklerde görüldüğü gibi eller penisin bulunduğu bölgede yer almaktadır Adıyaman Kilisik heykeli örneğinde yer alan ve Verhoeven tarafından (2001: 8); penis şeklinde gövde ile delik şeklinde bir vajinanın bulunduğu şekilde yorumlanan heykeli Hodder ve Meskel (2011: 238) tarafından, her iki cinsinde bir kombinasyonunu içeren çift cinsiyetliliği simgelediği ettiği şeklinde yorumlanmaktadır. Bacakların şekillendirilmemesi, penisin içeri girip çıkabileceği belirgin delik gibi özellikleri ile Yeni Mahalle heykeli ile de aynı özellikler sergilerken, Kilisik'te ele geçen örnek, "T" biçimli dikilitaşların tarihöncesi toplumlar açısından simgesel anlamda, fallik unsur olabileceği şeklinde de yorumlanabilir.

Tüm yorumlamalar tartışmaya açık olmak ile birlikte, Hauptmann ve Schmidt'in T biçimli dikilitaşların antropomorfik insanı temsil ettiği görüşünden hareketle, simgesel olarak insanın hayvanlar üzerinde hakimiyetinin vurgulandığı veya genel olarak vahşi, ölümcül hayvanların kontrol altına alınmasına dönük bir çabanın simgesel ifade biçimi şeklinde bir yorum getirebilir. İnsan simgelerinin genel olarak hayvan dünyası ile birlikte ele alındığında Nevali Çori ve Göbeklitepe'nin totem heykellerinde görülen örnekler dışında diğer çarpıcı bir örnek ise Karahan Tepe'den bilinmektedir (Çelik, 2005: 375). Bu yerleşmede bulunan ve kırık olarak ele geçen bir dikilitaş örneğinde insan kolları yerine aynı ekseninde olamayan hayvan ayaklarının işlenmiş olması insan-hayvan ilişkisinin sentez oluşturan ve henüz dikilitaşlar özelinde benzeri örneği görülmeyen farklı bir simgesel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir diğer yorum ise; dikilitaşların hayattan değil, doğaüstü bir dünyaya ait başka bir varlıkları temsil edebileceğidir. Hauptmann ve Schmidt'e (2007: 438) göre; dikilitaşların insani yönlerinde, özellikle baş kısımlarında ayrıntıların gizlenmiş

olmasının bilinçli olarak takip edilen bir üslup olduğu anlaşılmaktadır. Daha detaycı işlenen diğer buluntu gruplarında görüldüğü gibi istendiğinde dönemin sanatçıları tarafından çok daha detaylı yapılabileceği gözlemlenmektedir. Burada; soyut bir yüz ifadesi, el ve kol betimlemeleri ile insan görünümü kazandırılmış dikilitaşların, tam olarak neyi simgelediği konusunda uzlaşılmış genel bir fikir bulunmamaktadır.

5.2.1.3. Soyut Simgeler

Soyut simgeler olarak tanımlanan şekiller şu ana kadar Göbeklitepe ve Gusir Höyük dikilitaşlarının gövdeleri üzerinde görülürken, Göbeklitepe örneklerindeki bu simgeler çoğunlukla yabani hayvanlar ile birlikte tasvir edilmiştir. H, C ve daire biçimli şekillerin hangi anlama geldiği tam olarak tanımlanamamakla birlikte söz konusu tasvirler birer soyut simgeler olarak görülmüştür (Schmidt, 2007d: 43). Daire ve yarım ay simgelerinin içerik olarak gökbilimsel simgeleri barındırabileceğini temkinli de olsa düşünen Schmidt'e (2007a: 150) göre "güneş ve ay" simgeleri olabileceği şeklinde yorumlanmıştır.

İlk olarak Göbeklitepe D Yapısı'nın merkez dikilitaşlarından doğudaki P18 numaralı dikilitaş üzerinde bulunan H biçimindeki simge ile altında bulunan daire ve yatay yarım ay simgelerini yorumlayan Schmidt (2007a: 149-151), birtakım yorumlar öne sürmüştür. Bu yorumlardan bir tanesi, birbirine zıt olarak yerleştirilmiş iki kişiyi ya da dik duran iki hayvanı simgelediğidir. Diğer bir yorum ise, yapının diğer merkez dikilitaşı üzerinde bulunan bukranon kabartması ile birlikte değerlendirilerek, bukranon kabartmasının erkeği, H işaretinin ise daire ve yarım ay ile birlikte kadını temsil edebileceği düşüncesidir. Her iki yorum içinde simgelerin cinsellikleri üzerine yapılacak değerlendirmelerin sorulara açık olması sebebiyle temkinli yaklaşan K. Schmidt, (2007a: 151) söz konusu soyut tasvirlerin neyi ifade ettiğine ilişkin yorumların erken olacağını söylemektedir. Çoğunlukla 90° döndürülmüş olan "H" biçimli simgenin D Yapısı'nın yalnızca merkez dikilitaşında görülen bir betim olmaması, aynı zamanda yapının çevre duvarında bulunan P30, P33 ve P43 numaralı dikilitaşlar üzerinde de görülmesi temkinli olarak yaklaşılacak dişilik anlamlarının yüklenmesine dair yorumu kuşkulu hale getirmektedir. Nitekim bu yorum merkez dikilitaşlara genel olarak iki tanrısal (eril ve dişil) imgenin yüklenmesine dair bir yorumun desteklenmesi noktasındaki bir çabaya dönük bir yaklaşım olduğu düşünülmelidir.

Göbeklitepe D Yapısı'nın diğer dikilitaşları üzerinde görülen soyut kabartma simgelerin betimlendiği kesim üzerinde yılan kabartmalarının da birlikte görülmesi ortak bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlarda P43 numaralı dikilitaş üzerinde yılan motiflerinin yanı sıra akbaba ve başsız insan motifi de yer almaktadır. C Yapısı'nda merkez dikilitaşlar üzerinde görülmeyen benzeri motifler ise yalnızca iki dikilitaş ile temsil edilmektedir. Bunlarda P11 numaralı dikilitaş üzerinde dört ayaklı bir betimin olduğu kırık dikilitaşın üzerinde yer aldığı söylenen yaban domuzu ve hilal tasviri dışında P28 numaralı dikilitaş üzerindeki soyut tasvirler ise farklı bir betim örneğini oluşturmaktadır. Burada yer alan H-biçimindeki simgenin iki yarım daire ile birlikte gösterilmesi bu tarz simgelerin kombinasyonu açısından yerleşimde bulunan ilk örneği teşkil etmektedir.

Göbeklitepe örneğinde ise yalnızca III. Tabaka içerisinde ve sadece iki yapı (C ve D yapısı) içinde görülmesi bu tarz soyut betimlemelerin şimdilik bir standart motif olarak devam etmediğini göstermektedir. Nitekim her iki yapı, yerleşimin en erken tarihlerini⁸¹ veren yapılardır (Dietrich vd. 2013a: 37-38) Erken evrede görülen bu tarz kabartma şeklinde soyut simgesel betimlemelerin devamlılığı görülmemektedir. Şimdiye kadar çok az sayıda dikilitaş üzerinde görülen Göbeklitepe'nin III. Tabaka'ya ait C ve D yapılarında soyut tasvirlerin simgelediği şeyin ne olduğunu saptamak zordur. Ancak simgesel soyutlama olgusu yüksek bir bilinç düzeyinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu tarz simgelerin Göbeklitepe ve Gusir Höyük özelinde değerlendirildiğinde dönemin toplulukları açısından sahip oldukları bilinç düzeyi ile birlikte yüksek düşünce derinliğinin de bir işareti olarak da görülebilir. Bununla birlikte, Şanlıurfa Bölgesi'nde saptanmış olan benzeri yerleşim yerlerinde yapılacak olası kazı çalışmaları ile birlikte benzer örneklerin bulunması karşılaştırma ve bununla birlikte daha doğru tanımlayıcı genel bir değerlendirme yapılmasına olanak tanıyacaktır.

5.2.1.4. Fallus Simgeleri

Yaşam mücadelesi içerisinde en temel derinlikli krizi olan ölüme karşı çare bulamayan insan, bunun karşısına iki yönlü bir anlam katmaktadır. Gezgin'e göre (2012: 114-115) bunlardan ilki; çoğalmak, genleri aktarmak ve bununla birlikte yeni kuşaklar

⁸¹ Tarihlendirmelerin ayrıntıları için bkz. Göbeklitepe 'Tarihlendirme' başlığı.

yaratmayı garantilemektedir. Üreme ile ilişkili olarak çoğalmak, aynı zamanda ölüme karşı duruştan gelen bir yaşam kodlaması da içerir. İkinci anlam ise; ölümden sonra yeniden doğuşa dair bir inancın geliştirilmesidir. Biyolojik bir varlık olarak insan, neslinin devamı açısından ancak yeniden doğacağı bilgisi ile ölümü kabullenebilmektedir. İnsanın ölüme karşı ürettiği kültürün simgesel yansıması ise fallustur.

İnsan; yalnızca biyolojik açıdan manadan yoksun ve anlam arayışı içinde değildir. Biyolojik insan yalnızca hazzın özgürlüğünü yaşamaktadır (Gezgin, 2012: 39). Ancak kültürel aşamaya geçtikten sonra insan anlam arayışı içerisine girmektedir. Fransız psikanalist Lacan'ın (1994: 50-51) deyişiyle, insan ancak bu noktadan sonra artık özne olabilmektedir. Toplum ve insanların bir arada yaşamasından ortaya çıkan toplumsal kültür, oluşan kültürün dünyasına ters düşen bireylerin ve onların hareketlerinin kontrol ve baskı altına alınması ile sürdürülür. Bu açıdan “toplum-kültür,” kültürün dünyasındaki yaşama ters düşen saldırgan veya taşkın davranışları bastırırken, bu bastırmaların sonunda ortaya çıkabilecek bireysel saldırganlığı çeşitli “yüceltmeler” sayesinde de bertaraf etmeye yönelik düzenlemelere sahiptir (Tura, 2010: 19). Kendisi dışındaki canlılara göre bedensel zaafiyetlerini kültür yoluyla giderme arzusunda olan insan, kültür ve toplum yoluyla da bedensel doğasını şekillendirme, bastırma çabası içine girmektedir. Dil ise bunun en somut şekli olarak karşımıza çıkar. Zorlu doğa koşullarına karşı direnen insan, toplumsal olmakla birlikte, oluşturulan yasaların varlığını ve sosyal ve kültürel olmanın temel koşulu olarak da yasanın kendisini engellemesi ve bastırmasını kabul etmektedir. Biyolojik yapısı gereği doğa koşullarına uyumda zorlanan insan, kültürle kendisini desteklemek zorundadır. Penis ile kur yapan doğal erkek, işte bu kültürün sonucu olarak fallusu üretmek zorundadır. Bu noktadan hareketle fallusun kültürün doğaya karşı egemenliğinin de bir göstergesi olduğu şeklinde bir yorum önerilmektedir (Gezgin, 2012: 36). Fallik fonksiyonun aynı zamanda simgesel düzenin gerçekleştirilmesini mümkün kılan temel noktası ise kastrasyondur. Lacan'a (1994: 60) göre bunun gerçekleşmesi sonucu fallus ortaya çıkmıştır. Kuralların ve yasaların bir göstereni olan fallus, dil dolayısıyla kültürel ve davranışsal sınırları da temsil etmektedir. Başka bir deyişle kastrasyonun bir göstereni olarak görülebilir. Benzer bir düşünce belirten Wright (2002: 29) ise, simgesel düzene girmeden önce topluluğu oluşturan insanların bu fedakarlığı/bastırmayı gerçekleştirmek zorunda olduğunu söyler. Bu

zorunluluğun gerçekleşmemesi söz konusu olduğunda ise insanın birer özne olmaları mümkün olamamakla birlikte, toplumsal bir kimlik de kazanmamaktadır.

Gezgin'e (2010: 33) göre, birbirinden farklı bütün toplumsal yapılarda, fallusun bugünden hareketle nasıl bir sistematik yapıyı temsil ettiğinin söylenmesi ve bunu tarihsel sürece yayılması doğru bir yaklaşım şekli olmayacaktır. Ancak arkeolojik bulgulardan hareketle, fallusun bir simgesel gösteren olarak yaklaşık Üst Paleolitik dönemden beri 30 bin yıllık önemli bir geçmişi olduğu söylenebilir⁸². Neolitik dönem insanın kültürü dünyası içinde de önemli bir gösteren olarak karşımıza çıkan fallus örnekleri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi genelinde ve dikilitaşların görüldüğü ÇÇN dönemi yerleşim yerlerinde de arkeolojik kayıtlarda yoğun bir şekilde görülmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ÇÇN döneminin dikilitaşları üzerindeki simgesel tasvirlerin en şaşırtıcı ve belirleyici yönlerinden birisi ise kadın simgeciliğine dair örneklerin neredeyse hiç görülmemesidir. Göbeklitepe kazısında ise; kadın heykellerinin varlığına dair şu ana kadar bir örnek ele geçememiştir (Hauptmann ve Schmidt, 2007:434). İnsan ve hayvan tasvirlerinin ise neredeyse tümü, penisleri ile birlikte güçlü bir eril vurgu ile yansıtılmıştır. Üç boyutlu heykellerde görülen fallus betimlemeleri, T-biçimli dikilitaşlarda erkekliği vurgulanmış hayvan ve dikleşmiş penis ile tasvir edilen insan örnekleri dışında, dikilitaşların bizzat kendisinin de fallus göstereni olduğu şeklinde yorumlamalar mevcuttur. Dikilitaşların birer fallus simgeleri olabileceğine dair tartışmalara girmeden önce, ilk olarak T-biçimli dikilitaşların hemen hemen insan şeklini almış ardılı gibi duran üç boyutlu heykeller ve totem benzeri heykellerde görülen fallus örneklerinden kısaca bahsedilmesinde yarar vardır.

Üç boyutlu heykel ve totem özellikleri taşıyan benzeri buluntular içerisinde özellikle; Yeni Mahalle, Harbetsuvan Tepesi, Adıyaman Kilisik ve Karahan Tepe ele geçen buluntu örneklerinde fallus tasviri net olarak görülmektedir. Bunlardan bir kısmı totem özellikleri taşıırken, T-başlı olarak tasarlanan Kilisik heykeli ve Yeni Mahalle

⁸² Avrupa'dan Asya'ya kadar vahşi erkek hayvanlarının ilk fallus örneklerine dair arkeolojik veri olarak mağara tasvirleri görülmektedir. Gezgin'e (2012: 106-107) göre bu tasvirler, doğaya karşı verilen mücadele içerisinde insanın kazanmaya çalıştığı ilk gücünü ve iktidarını simgelemektedir. Diğer bir yandan bugüne kadar bilinen en eski üç boyutlu, ölçü olarak 20 cm uzunluğa ve 3 cm çapa sahip fallus örneği, Almanya'nın Ulm kenti yakınlarındaki Hohle Fels Mağarası'nda ele geçmiştir. Söz konusu buluntu günümüzden 28 bin yıl öncesine tarihlendirilmektedir (Ellis, 2009: 481). Diğer bir erken fallus örneği ise, *Dolni Vestonice* fallik amuletidir. Günümüzden 30 bin yıl öncesine tarihlendirilen söz konusu örnek, testisleri ile birlikte tasvir edilmiştir (Daniélou, 1995: 6).

örneğinde olduğu gibi üç boyutlu insan heykeli olarak da karşımıza çıkmaktadır. Göbeklitepe’de ele geçmiş olan iki insan ve yılanların birleşik olarak betimlendiği totem benzeri dikilitaş örneğinde ise belirgin olmamakla birlikte fallus göstergesi olabileceği şeklinde bir düşünce bulunmaktadır (Şekil 195-196). Köksal-Schmidt ve Schmidt (2010: 74) tarafından söz konusu buluntu üzerindeki ikinci kol betimlemesinin hemen altında bulunan ve tam olarak tanımlanamayan bölümün bir doğum olayının tasviri veya bir fallus betimlemesinin işlenmiş olabileceği belirtilmektedir.

Belirgin olarak penisin görüldüğü totem benzeri heykellerden birisi olan Harbetsuvan buluntusunda hayaları ile birlikte betimlendiği görülen heykelin duruş şekline göre yukarı doğru kalkık bir penis⁸³ yer almaktadır. Bir diğer örnek ise, Yeni Mahalle’deki üç boyutlu ‘Urfa Heykeli’ olarak bilinen erkek heykeli üzerinde yer alan ellerin, kasık kısmının ortasında bulunan fallusu tutmaktadır (Çelik, 2003: 103). Karahan Tepe örneğinde ise, Harbetsuvan örneğinde olduğu gibi oturur bir şekilde tasvir edilmiş erkek heykelinde fallus betimi yer alır (Çelik, 2016c: 7).

T-biçimli bir başa sahip olan ve dikilitaşların son evresi olarak görülen Adıyaman Kilisik heykelin fallus tasviri ile ilişkili bir diğer önemli buluntu olarak görülebilir. Söz konusu heykelin göbek olarak tanımlanan bölümün alt kısmı için büyük bir penis ve iki ince bacağın betimlenmiş olabileceğini ifade eden Hauptmann’ın (2012b: 20) aksine, Verhoeven (2001: 8) penisin gövdeyi, bacaklarında kolları tasvir ettiğini, altta bulunan deliğin ise vajina olduğunu ileri sürmektedir. Birbirinden farklı iki yorumun dışında Hodder ve Meskel (2011: 238) tarafından ise çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bu yorumlardan ilki; küçük gövde üzerinde yer alan ellerinin hemen altındaki boşluğun, bir penisin, deliğin içinde ve dışında hareket ettirilerek mastürbasyon taklidi yapılmış olabileceğidir. Penis kabartmasının ve hemen altında yer alan deliğin kadın vajinasını temsil eden bir kombinasyon içerdiği hem erkek hem de kadın cinsel organlarını birlikte barındıran çift cinsiyetliliği simgelediği şeklinde de ikinci bir yorum getirilmiştir.

Diğer bir yandan, T-biçimli dikilitaşların genel olarak insanı temsil ettiği şeklindeki yorumlamaların dışında, fallusa dair bir gönderme olduğu yorumu da getirilmektedir (Gezgin, 2012: 113-115; Hodder ve Meskel, 2018: 57). Bu yorumlamayı

⁸³ Bahattin Çelik tarafından yapılan kişisel görüşme ve tarafımızca yapılan gözlemlerde söz konusu totem benzeri heykelin ön yüzünde görülen betim penis olarak yorumlanmaktadır (Kişisel görüşme 01.07.2018).

yapanlardan birisi olan Gezgin'in (2011: 46) düşüncesine göre, bazı dikilitaşların yan taraflarında bulunan kolların onların insan olduğu anlamına gelmediği, örneğin kanatlı falluslara nasıl kuş denilmiyorsa, kolları olan falluslara da insan demek doğru değildir. Form olarak T-biçimli denilmesine rağmen görünümlerinin tam olarak T şeklinde olmadığını ileri süreren Gezgin (2012: 115), dikilitaşları daha çok üzerlerinde kafası olan penise benzetmektedir.

Her şeyden önce dikilitaşların birer dilinin olduğu ve bu dilin simgesel bir yapı içerdiğine kuşku yoktur. Nitekim Erken Neolitik Dönem dikilitaşların bulunduğu merkezlerde ele geçen arkeolojik verilerden hareketle, dönemin insanları tarafından insan bedeni başarılı bir şekilde plastik olarak stilize edilebildiği görülmektedir (Hauptmann ve Schmidt, 2007: 438; Gezgin, 2012: 113). Simgesel olarak dikilitaşların kendi görünümlerinin ötesinde bir anlam taşıdığı ve onların birer gösteren olduğu gerçeği gözden kaçırılmamalıdır. Tüm bunlardan hareketle dikilitaşların aslında kendisinin birer fallus göstereni olduğu yorumunu getiren Gezgin (2012: 113), dikilitaşları insanın ürettiği kültürün, birlikte yaşamın ve yasanın birer simgeleri olan fallus olduğunu öne sürmektedir.

T-biçimli dikilitaşların insan tasvirleri olabileceği yorumunu da yapan Hodder ve Meskel'in (2018: 57-60) fallus simgeciliğine dair yorumlamalarının ana odak noktası; dikine yerleştirilmiş dikilitaşlar ile üzerinde betimlenen hayvanların çoğunda bulunan fallusun birlikte ele alınmasıdır. Bu değerlendirmelerden birisi yabanıl ve dişleri açık olan tehlikeli hayvanların, insansı dikilitaşlar ile erkek hayvanlar arasında fallik ve saldırgan yönlerinin birbirleri ile yakın ilişkide olduğudur. Diğer bir yorumda ise, Adıyaman Kilisik, Yeni Mahalle heykelleri ve Göbeklitepe, Karahan Tepe ile Nevalı Çori'deki yılan tasvirlerinin bir bütün olarak değerlendirilirken, fallus merkezliliğine yönelik bir ilgiyle ilişkili olarak görülmüştür. Bu düşünceden hareketle dikilitaşların kendisinin birer fallus olduğu varsayıldığında, üzerinde yoğun bir şekilde betimlenmiş kıvrılan yılanların ise fallisizmi vurguladığı şeklinde bir yorum getirilmiştir (Hodder ve Meskel, 2018: 60)

Yerleşim yerlerindeki dikilitaşlar ve benzeri heykelerde görülen fallus göstergelerine dair her ne şekilde yorum getirilirse getirilsin, toplumsal cinsiyet ve kültür içerisinde şekillenen beden algılarının ve bedenin bir organına yüklenen anlamın ancak dönemin toplumsal yapı koşulları içinde anlaşılabilirliği unutulmamalıdır. Aksi durumda

oldukça kaygan bir zemin olan bugünün anlamları üzerinden hareketle geçmişin anlamları yorumlanmak zorunda kalınır. İnsanın doğaya en yakın özelliği olan cinsellik ve cinsel organlar, aynı zamanda onu doğaya bağlayan hayvani boyutları da temsil etmektedir. Nitekim, çoğunlukla falluslar üzerinde hayvan tasvirlerinin bulunması hayvani boyutları ile temsilinin de bir yansıması olarak görülebilir (Gezgin, 2012: 115).

Diğer bir yandan Göbeklitepe örneğinde görüldüğü gibi dikilitaşlar üzerinde betimlenen hayvanların çoğu erkek ve itifallik olarak tasvir edildiği görülmektedir. Buradan hareketle fallusun bir göstergesi olarak ortaya çıktığı andan itibaren güç ve iktidar yüklü bir içeriğe sahip olması gibi bir yorum yapmak mümkündür. Ancak erkek egemenliği anlamında bir iktidardan söz etmek erken dönemler açısından mümkün görünmemektedir. Kültürün bir sonucu olarak ortaya çıkan simgesel olarak fallusun doğasında bir erillik yatmakla birlikte, söz konusu erillik doğaya karşı olan bir erilliktir. Başka bir deyişle erkeklikten daha fazla bir anlam yüklü olması nedeniyle fallusta simgesel olarak kadınlarda yer alır. Ancak kültürel bir yasa olarak fallus iki cinside etki altına almaktadır. İktidar olarak fallus, dönem açısından insanın doğaya karşı verdiği mücadelenin kazanımı olan birikim anlamında kullanılabilir (Gezgin, 2012: 27-35).

Sonuç olarak yukarıda belirttiğimiz gibi fallusa yüklenen anlam bu dönemde henüz kadın üzerinde egemen olan erkeğin gücünün göstergesi olup olmadığı tartışmalıdır. İnsanın bilinçdışında dişil bir kimliğe sahip olarak görülen doğa, ona karşı verilen mücadele de erkeğin cinsel organının bir simge ve gösteren olarak kullanılması aslında normal görülebilir (Gezgin, 2012: 25). Diğer bir yandan ölüm karşısında yaşamın simgesi olan fallus, ölümü kontrol edebilmesi için doğayı kontrol etmek zorunda olan insanın bilinçdışının maddi olarak üretilen simgesel göstereni olarak (Brown, 1996: 112) Neolitik dönem dünyasında önemli bir rol üstlenmiş olduğu görülmektedir.

5.2.2. Simgelerin Ritüel Faaliyetler Bağlamlarında Değerlendirilmesi

Bünyesinde barındırdığı büyük bir simgesel çeşitlilik ile birlikte görkemlilik açısından büyük bir iş gücü ve organizasyon gerektiren Göbeklitepe ve benzeri anıtsal yapıların inşa edilmesi, ancak buna uygun gelişkin bir toplumsal organizasyon düzeyiyle mümkündür (Schmidt, 2007a: 234; Earle, 2001: 81; Türkcan, 2006: 197). ÇÇN döneminin konut yapılarına göre daha özel bir amaçla tasarlanan bu yapıların inşasında motive edici unsurların, dönemin toplulukları açısından farklılık ve başkalık ile başa

çıkma, toplumsal ilişkiler yaratma ve bir cemaat hissi oluşturma gibi nedenler olduğu söylenebilir. Tüm bu olguların merkezinde ise, belirlenmiş zamanlarda ve özel olarak tasarlanmış alanlarda yapılan ritüel etkinlikler büyük bir rol oynamaktadır. Diğer bir yandan ritüeller toplum bünyesinde dayandığı duyguları nesilden nesile aktarma işini yapabildiği ve bu işi sürekli halde tutabildiği oranda belirli bir toplumsal görev yüklenir (Radcliffe-Brown, 1968:306). Aynı zamanda, belirli dönemlerde yinelenen törenler, geçmişin kesintisiz devamlılığını da sağladığından, geleneklerin nesilden nesile geçişi için de iyi birer araçtır (Schuijt ve Schuyt, 1998: 400).

Ritüellerin katılımcılar açısından etkileri, törenlerin icra edildiği zamanlar ile sınırlı kalmamaktadır. Ritüel etkinliklerin seçilmiş özel yerlerde ve bilinen zamanlarda (doğum, ergenliğe geçiş, evlilik ve ölüm ritüelleri gibi) gösterilme eğilimi bulursa da etkileri bu sınırları aşan bir işlevi vardır (Connerton, 1999: 70-71). Çünkü sosyal bütünleşmenin de önemli bileşenlerinden biri olan ritüeller aynı zamanda kolektif bir nitelik taşıması nedeniyle katılımcı grupları etkinlik dışında da bir arada tutmakta, dayanışmayı artırmakta ve topluluğun kolektif bilincini güçlendirmektedir (Karaman, 2010: 232). Ritüel faaliyetlerin topluluk düzeyinde gerçekleştirilmesi, ortak ideolojileri, sosyal düzeni, grup kimliğini ve dayanışmayı pekiştirme eğilimi de göstermektedir. Diğer bir deyişle, uygulanan bir ritüel, sosyal davranışı düzenleyebilir ve sosyal yapıyı kutsallaştırır.

Arkeolojide ritüel bir faaliyet olarak maddi kalıntılar ile belirlenen birtakım olgular bulunmaktadır (bkz. III.Bölüm). ÇÇN dönem kültür yapılarının ritüel etkinliklerin kullanım alanına dair dönemin avcı-toplayıcı toplulukları açısından da birtakım düşünceler öne sürülmektedir. Bu olgulardan ilki tüm bu yapıların ölüm ritüeli ile ilişkili birtakım ritüel etkinlikler içerdiği, Ölüm ritüeline dair başın gövdeden ayrılması, etin kemiklerden ayrılması gibi işlemlerin yanı sıra hayvan kurban etme ritüelleri arkeolojik bulgularla görülebilen faaliyetlerdir (Bonogofsky, 2018:32-35). Bir diğer olgu ise, arkeolojik dolgulardan saptanan bulgular üzerinden yorumlanan ritüel bir etkinlik olarak Neolitik şölenlerdir. Özellikle tarih öncesi toplumsal yapının inşa edilmesinde ritüel bir etkinlik olarak şölenler, sosyo-ekonomik eşitsizlikler ve hiyerarşilerin yaratılması ile politik gücün pekiştirilmesi gibi amaçlara yönelik olarak ana yöntemlerden birisidir (Hayden, 2015:84).

Göbeklitepe kült yapılarının T-biçimli dikilitaşları üzerinde görülen hayvan ve insan betimlemelerindeki eril vurgular, totem benzeri heykellerdeki falluslar, aynı zamanda dikilitaşların kendisinin birer fallus göstereni olarak değerlendirildiği bölgedeki yerleşim yerlerinde simgesel olarak eril bir vurgunun ön planda olduğu görülmektedir (Dietrich, ve Notroff, 2017: 79), Göbeklitepe özelinde görülen erkek odaklı bir ikonografi ve alandaki hâkim ideolojiden yola çıkarak, toplumun yalnızca bir kısmının, özellikle avcı erkeklerin toplandığı bir alan olduğunu dair varsayımda bulunmaktadır. Bu açıdan tarafımızca etnografik örnekler üzerinden özellikle alan seçimlerinden yola çıkılarak yerleşim amacı dışında büyük oranda kült faaliyetler için inşa edilmiş yapıların şölen içerisinde erginlenme ritüelinin de gerçekleştirilmiş olabileceği şeklinde bir yorum getirilmiştir.

Arkeolojide ritüel faaliyetlerin bir göstergesi olan ölüm ile ilgili birtakım işlemler Neolitik Dönem’de Anadolu, Levant, Kuzey Suriye gibi bölgelerde birçok yerleşim yerinde bugüne kadar yapılan kazılarda bazı bölgesel özellikler göstermesinin yanı sıra, yüksek oranda bir çeşitlik de göstermektedir. Ancak her durumda söz konusu işlemler sırasında belirgin bir takım ritüel faaliyetlerin yapıldığına dair kanıtlar bulunmaktadır (Bonogofsky, 2018: 29-35; Lichter, 2018: 17-27). Örneğin, Çayönü’nde bulunan “Kafataslı Yapı” ritüel işlemlerinin gerçekleştirildiği bir bina olarak karşımıza çıkmaktadır (Özdoğan, A., 2007: 90). ÇÇN döneminde mekân içi gömüt geleneği büyük oranda ortak özellik gösterirken, hocker şeklinde gömülmüş olan bireylerin kafataslarına veya kemikler üzerinde boya kullanımına dönük olarak özel işlem uygulanması geleneği arkeolojik olarak belgelenmiştir (Bonogofsky, 2018: 34-35).

Ölü ritüeline dair dikilitaşlar içeren kült yapılarındaki bulgular, Yukarı Dicle ve Orta Fırat Bölgesi içerisi özelinde birtakım farklılıklar içerse de söz konusu ritüele ilişkin uygulamalara dair arkeolojik bulgular saptanmıştır. Yukarı Dicle Bölgesi’nde dikilitaşın dışında inanç sistemi ile ilişkili olabilecek bir uygulama örneği, Gusir Höyük örneğinde görülen dikilitaş etrafına bırakılan çok sayıda hayvan boynuzlarının bulunmasıdır (Karul, 2013b: 28) Gusir Höyük yerleşiminde, yapıların duvar önlerinde ve dikilitaşların etrafında yabani koyunlara ait kafatasları ele geçmiştir. Gusir Höyük’te rastlanan bu uygulamaya dair bulgular, bölgede Hallan Çemi (Rosenberg, 2007: 3) ve Hasankeyf Höyük’te (Maeda, Hongo ve Tanno, 2016: 44-45) de mevcuttur. Bahsedilen yerleşimlerde yapı içine, duvar diplerine bırakılan ya da asılan yabani hayvan boynuzları

veya kafatasları olasılıkla ritüellerle ilişkili olabilecek buluntulardır (Karul, 2013b: 28). Ölü ritüeline ilişkin olarak bir diğer bulgu ise Hasankeyf örneğinde görülen ve oldukça iyi korunmuş olan 3 no'lu yapı içerisinde toplamda 30 adet gömünün bulunmasıdır. Gömüler cinsiyet ve yaş ayrımı yapılmaksızın eşit oranda bir dağılım sergilerken, büyük bir kısmında ise kemik üzerinde siyah veya kırmızı boya izleri saptanmıştır (Miyake, 2016:34-35).

Göbeklitepe, Nevalı Çori ve Harbetsuvan Tepesi'nde şu ana kadar yapılan kazılarda kült yapılar içerisinde henüz insan gömütlerine rastlanmasa da Göbeklitepe'nin yapılarını örten toprak dolgu içinde ve yapıların yakın çevresinde parçalar halinde toplamda 7 adet üzerinde çeşitli uygulamalar yapılmış olan insan kemikleri bulunmuştur (Lischter, 2018). Bu kemikler içerisinde bulunan insan kafatası parçaları üzerinde kesik izlerinden yola çıkılarak, kafa derisinin soyulması veya başın vücuttan ayrılması gibi uygulamaların⁸⁴ gerçekleştirilmiş olabileceğine dair fikirler ileri sürülmüştür (Lichter, 2018: 20).

Ele geçen kafataslarından cinsiyetlerin kadından daha çok erkek bireylere ait olduğu saptanırken, parçalı olarak bulunan iki yetişkine ait kafatası ile bir yetişkine ait *kranium* üzerinde, bireyin ölümü sonrasında taş aletler ile yapılan, kabaca işlenmiş ve derince kazılmış olan çizgiler tespit edilmiştir. Kırmızı aşı boyası içerisinde bulunan bir kafatası parçasının üzerinde ise bir delik bulunmaktadır (Gresky, Haelm ve Clare, 2017: Fig.3,5). Bahsedilen insan kemikleri üzerinde çalışma yapan Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden Julia Gresky ve ekibi tarafından, kafatası kemerinin sol üst kısmında yer alan söz konusu deliğin yeri ile yine kafatası üzerinde bulunan dikey çizgilerin, insana ait bu kafatasının bir ip ile bağlanarak asılmış olabileceğinin işareti olarak yorumlanmıştır. Devamında ise, bu tarz bir kafatasına dönük uygulamaların, Anadolu ve Levant bölgelerinin Erken Neolitik Dönem topluluklarının ölüm ile başa çıkmak ve ölülerinin kafataslarını sergilemek gibi uygulamanın Göbeklitepe'de uygulanan belirli birtakım faaliyetler ile ilişkili olabileceği şeklinde bir yorum getirilmiştir (Gresky, Haelm ve Clare, 2017: 1-7).

⁸⁴ Tarafımızca söz konusu uygulamaya dair Göbeklitepe'nin P43 numaralı dikilitaşı üzerinde görülen akbaba ve başsız insan motiflerinin de kemikler ile birlikte değerlendirilerek bu tarz bir uygulamanın mevcut olabileceğine dair yorumun tartışılmasının daha anlamlı olabileceği düşünülmektedir.

Şanlıurfa Bölgesi'nde bulunan Göbeklitepe, Nevali Çori ve Hatbetsuvan Tepesi yerleşim yerlerinde açığa çıkartılan T-biçimli dikilitaşlar gibi mimari öğeler doğrudan insan gömüleri ile ilişkili olmasa da genel olarak ata kültürünün bir yansıması şeklinde yorumlanmıştır (Hauptmann, 2007a: 142; Schmidt, 2000: 49). Atakuman'a (2014: 199) göre ataların gömülmesi işleminin, kişiler ya da gruplar arasında kurulan sosyal ilişkiyi meşrulaştırma işlevini yerine getiren bir ortak mekân yaratma stratejisi gereğidir. Aynı ihtiyaç dahilinde ata simgeciliği farklı biçimlerde üretilebilmektedir.

Göbeklitepe merkezli yürütülen ritüel faaliyetlere ilişkin olarak bir diğer tartışma ise günlük faaliyetlerden ayrı olarak değerlendirilen şöenlerdir. Sosyal sistemlerin manipüle edilmesini sağlayan faaliyetler olarak görülen şöenler aynı zamanda, birer ritüel özerklik gösteren ve çeşitli amaçlar için yapılan ortak bir hedefe hizmet etmektedir. Ritüel faaliyetlerin bir uygulaması olan şöenler, özel olarak ayrılmış olan ayrı mekanlar da belirgin bir şekilde ritüel simgelerin kullanıldığı, yiyecek ve içkilerin de bol tüketildiği etkinliklerdir (Helwing, 2003: 65-66).

Türkcan'a göre (2006:203), ritüel bir etkinlik olarak şöenler, toplumda sosyal yapılanma dahilinde öne çıkan zümrelerin/grupların kullandığı tören etkinlikleri dışında önemli bir olgudur. Aynı zamanda şöen etkinlikleri ile birlikte gelişen toplum yapısı açısından sosyo-ekonomik rekabetin artması bununla birlikte şeflik düzeninin oluşmasını standart bir hale getirir. Earle'e (2001: 91) göre; rekabete dayanan böylesi bir sosyal ilişki içerisinde, şeflerin siyasi olarak konumlarını sürdürebilmesi için aynı zamanda iktidar temellerini de genişletmek durumundadır. Buna bağlı olarak, şeflerin kendi siyasi iktidarını kalıcı kılabilmesinin en önemli aracı, kaynaklar ve mülkiyet dağılımına dayanan bir hak sahipliğinin tanrısal bir güce dayandırılarak meşru kılması gerekmektedir.

Diğer bir yandan bu tür faaliyetleri otorite ve toplumun ilişkilerinde de kaynaştırıcı olduğunu belirten Bar-Yosef'e göre (2004:13), geçmiş toplumlarda bir kriz anında toplumun hayatta kalabilmesini garanti altına almak veya benzeri olarak topluluk içinde ortaya çıkan krizlerde çıkan grup çatışmalarında, krizleri önleyici kalıtsal veya yalnızca kriz anında öne çıkan liderler bulunabilir. Özellikle topluluğun geleneksel ittifakını tesis etme amacıyla olan bu gibi liderliğin, toplu şöenler ve törenler gibi toplu faaliyetlerle de sosyal kaynaşmayı sağlamaya dönük birtakım çabalar içerisine

girebilmektedir. Bu durum aynı zamanda birbirleri ile rekabet içerisindeki topluluk ve bireylerin besin fazlasını biriktirmesine yol açarken, ziyafetler düzenleyerek güçlü sosyal statüler elde etmesine de olanak sağlamaktadır. Şölen etkinliklerinin belirli dönemlerde tekrarlanması, diğer bir yandan geniş kitleler için besin sağlamanın zorlukları da göz önünde alındığında, avcı toplayıcı grupların üyelerine ekonomik olanakları üzerinde bir baskı unsuru oluşturduğu düşünülebilir (Notroff vd., 2015: 64-65).

Göbeklitepe'nin yapılarının gömülmesi için kullanılan büyük miktardaki toprak dolguları içerisinde çakmaktaşı aletler, taş kap parçaları, öğütme taşı parçaları özellikle de yoğun bir miktarda hayvan kemikleri ele geçmiştir. Ele geçen tüm kemik kalıntıları, dönemin insanların besin kaynakları içerisinde yer alan ve avlanarak kült alanına getirilen yabani hayvanlara aittir. Söz konusu hayvanlar bölgeye özgü, yaban öküzü, ala geyik, yaban eşiği, yaban domuzu gibi büyük av hayvanlarının yanı sıra tilki, yabani tavşan ve av kuşları gibi küçük hayvanlardan oluşmaktadır. Av hayvanları içerisinde en çok buluntu ceylan olduğu görülürken sağladığı et bakımında da miktar olarak yaban öküzü tüketim olarak ilk sırada yer almaktadır. Dolgularda ele geçen çok miktarda hayvan kalıntısının ele geçmesi etin tüketimin merkezinde olduğu geniş ölçekli sosyal etkinliklerinin varlığının bir göstergesidir. Düzenli olarak yapılan kolektif etkinlikler, karşılıklı olarak düzenlenen şölenler, avcı toplayıcı toplulukların değiş-tokuş ve birbirleri ile olan bağların güçlendirilmesinde önemli rol oynayan ritüelleşmiş şölenlerin varlığının arkeolojik göstergesi olduğu düşünülebilir (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: 102-103; Notroff vd., 2015: 60-62).

Göbeklitepe'de yapılan çalışmalarda, şölenlerin sosyo-kültürel bağlam içerisinde tahılların da önemli bir role sahip olduğu görülmektedir. Etkinlikler sırasında büyük miktarlarda tüketilen yemeklerin yanı sıra, şölenlerin bir vazgeçilmezi olan içkilerin de önemli bir miktarda tüketildiği düşünülmektedir (Notroff, Dietrich ve Schmidt, 2014:94-95). Hafif alkol içeren içeceklerin üretim ve tüketime dair Göbeklitepe'nin ÇÇNB yapılarında, çeşitli geniş, fıçı ve oluk biçimli akıtacaklı kap örnekleri bulunmuştur. Kapların boyutlarından anlaşıldığı kadarıyla, yaklaşık 160 litreye kadar ulaşan kapasiteye sahip olduğu görülmektedir. Diğer bir yandan mekanların içerisinde sabit, bütünleyici donanım elemanları olan bu tür kaplara ait parçalar diğer tabakalarda da ortaya görülmektedir. Bu kaplardan bazılarının dip kısımlarında bulunan grimsi-siyah tortuların, tahılların fermantasyon işlemi sırasında ortaya çıkan oksalat isimli maddenin varlığına,

diğer bir deyişler malt ve bira üretimine dair izlere işaret olarak yorumlanmaktadır (Notroff vd., 2015: 64-66).

Bir diğer yaklaşım ise kült faaliyetler içeren alarda, törenlerin icrası sırasında olumsuz ve kirletici olarak anlam yüklenen ikili karşıtlıkların ritüellere yansıtılmasıdır. Söz konusu duruma ilişkin olarak; Afrika’da bulunan kabile topluluklarının ritüel uygulamalarını karşılaştırmalı olarak inceleyen ve ritüel uygulamalara dair önemli araştırmalar yapan antropolog Turner (2018: 46-49), ritüellerin yapısal özelliklerinden birisinin eğik bir çizgi ile ayrılan ikili karşıtlıkla olduğunu belirtir. Bunlarda ilki ritüel alanı ile “yaban” arasındaki ikili karşıtlıktır. Buradaki ikili karşıtlıklar; ölüm/yaşam, kan/su, kadın/erkek, çıplak/giyinik, hayvanlar/insanlar, gölgeler/yaşayanlar gibi, karşıt değerlerin oluşturduğu ikili gruplar olarak ritüel uzamında farklı düzlemlerde bulunmaktadır. Kadın/erkek ikiliklerine dair ritüeller söz konusu olduğunda, başka sınıflandırmalar da bulunmaktadır. Özellikle erkek erginlenme törenlerinde dişiler ve dişi yüklemeler olumsuz ve kirletici görülebilirken tam tersi de bir durum da geçerlidir.

Göbeklitepe ve benzeri kült yapılarının dişil vurgulardan büyük oranda yoksun olması Turner’ın da ifade ettiği (2018:46-49) ve etnografik örneklerden de bilinen olumsuz ve kirletici yüklenimler içeren, erkek erginleme alanı olarak karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Örneğin; Avustralya erginlenme ritüelleri, bu ritüellerinin arkaik bir şekilde temsili olması karşılaştırma yapılmasında iyi bir örnek olarak görülebilir. Erginlenme ritüeline, genel olarak dikkate değer sayıda kabile katılması nedeniyle ritüel öncesi yapılan hazırlıklar, uzun bir zamanı gerektirir. İlk olarak yaşlıların kabileleri toplamaya karar vermeleriyle birlikte, törenin başlaması arasında birkaç ay süre geçer. Davet eden kabilenin şefi, boğa sesi çıkaran elçileri, diğer kabile şeflerine göndermektedir. Avustralya kabileleri birbirleriyle evlenen iki “sınıfa” ayrılması nedeniyle; A sınıfı, B sınıfının gençlerinin erginlenme ritüelini; B sınıfı da A sınıfının erginlenme ritüelini yüklenmektedir (Howitt, 1904: 512). Doğu Avustralya kabileleri arasında “Bora” olarak isimlendirilen bu tören sırasında en çok dikkat çekici olgu ise, hazırlanmakta olan tören etkinliklerinin öğrenilmesinde kadınların uzak tutulmasıdır (Eliade, 2015: 28).

Doğu Avustalya kabilelerinde “Bora” erginlenme ritüelleri, genel olarak şu safhaları (Eliade, 2015: 28-29) içermektedir:

1. “Kutsal alanın” hazırlanması: Erkekler bayram boyunca münzevi olarak kalmak zorundadır.
2. Adayların annelerinden ve genel olarak da bütün kadınlardan ayrıl tutulması.
3. Kabilenin dini geleneği hakkında eğitilecekleri çalılık bir arazide ya da yerleşim yerinden uzak bir kampta ayrı olarak tutulmaları.
4. Adayların üzerinde muayyen operasyonların icra edilmesi. Bu erginleme ritüeli dönemi boyunca, adayların hususi bir tarzda davranmaları istenir ve birçok imtihana maruz kalırlar. Bu imtihanlardan birisi de farklı diyet tabularına ve yasaklarına tabi olmalarıdır.

Bora olarak adlandırılan erginlenme ritüelinin ön hazırlığı olarak her zaman kutsal bir alanın önceden hazırlanmasını içerirken bu törende Yuinler, Wiradjuriler, Kamilaroiler ve Queensland gibi kabilelerinin bir kısmı, ilk törenlerin yapılacağı alanda topraktan yuvarlak bir alan ve ondan biraz uzakta da küçük kutsal çit hazırlarlar. Hazırlanan iki mekân ise, kenarına davet eden kabilenin erkeklerinin farklı putlar ve amblemler diktikleri bir yolla birbirine bağlanmaktadır. Kabile grupları törenin icra edileceği alana gelirken erkeklere yol boyunca rehberlik eder ve onlara heykeller gösterilir. Alana gelme süreci içerisinde her gece, bazen birkaç hafta, tüm kabile grupları gelinceye kadar dans edilir (Howitt, 1904:516).

Bir diğer örnekte ise, Avustralya kabileleri üzerine yaptığı çalışmaları ile bilinen ünlü Antropolog Mathews (1895: 411-427; 1896: 318-339); Kamilaroiler kabilesi tarafından hazırlandığı şekliyle, kutsal yerin detaylı bir tasvirini vermektedir. Bu yer iki daireden oluşurken büyük dairenin çapı 21 metreden büyük olup, merkezinde yaklaşık 3 m yükseklikte, tepesinde deve kuşu tüylerinden bir demet bağlanmış bir direk bulunmaktadır⁸⁵. Daha küçük olan dairedeki toprağa, kökleri havada olan iki genç ağaç dikilir. Kadınların ritüel olarak ayrılmalarının arkasından -bazen iki büyücü olarak tasvir edilen- iki yaşlı erkek bu ağaçlara tırmanır ve orada bora geleneklerini sesli okurlar (Mathews, 1895: 422). Bu iki daire birbirine bir yolla bağlanırken yolun iki tarafına da birçok heykel koridor oluşturacak şekilde dizilirler. Bu heykellerden 4.20 m yüksekliğindeki en uzun olanı ise yüce varlık Baimai’yı temsil etmektedir. Bir çift heykel,

⁸⁵ Birçok Avustralya kabilesi arasında olduğu gibi, direk önemli bir ritüel rol oynar: Törenin icra edilmesinde karar verilen yöne düşmesine izin verilir (Eliade, 2015:29).

kabilenin mitsel atalarını ve on iki insan heykeli ise birinci kampta Baimai ile birlikte genç erkekleri temsil eder. Öteki heykeller ise, hayvanları ve yuvaları simgelemektedir. Erginleşecek adayların ritüelinin sona ermesinden önce ateşle yok edilecek olan bu heykellere bakmalarına izin verilmemektedir. Ancak bir sonraki “Bora” ritüeli vesilesi ile bu heykelleri inceleyebilirler (Mathews, 1895: 414-415). Kutsal alan, Tanrısal varlığın yeryüzünde bulunduğu zaman olarak başlangıçtaki ilk dünyayı temsil ettiği için Avustralya erginlenme törenlerinde önemli bir rol oynamaktadırlar. Kadınlar, çocuklar ve erginlenmemiş olanlar, uzakta tutulurken başlangıç olarak adaylara dahil, bu kutsal alan hakkında yalnızca yüzeysel bir bilgi verilir. Bir sonraki *bora* zamanında, yalnızca erginlenmiş olan adaylar, iki daire arasındaki yol boyunca konulan heykelleri inceleyebilirler. Kabile mitolojisinin öğretildiği kimseler olarak bu adaylar, ancak ikinci tören zamanında simgeleri öğrenip anlayabilirler (Eliade, 2015:32-33).

Erginlenme törenlerinde rol oynayan bu tanrısal varlıklar, avcı kültürlerde genel olarak yırtıcı hayvanlar şeklinde tasavvur edildiği görülmektedir. Afrika’da aslanlar, leoparlar; Güney Afrika’da jaguar, Okyanusya’da timsah ve deniz canavarları, erginlenme törenlerinin hayvan efendileri ile töreni yürütülenler arasındaki bağlantıyı da göstermektedir. Afrika’ya özgü erginlenme ritüellerinde, erginlenme efendileri, hayvan şeklindeki tanrılardır (Eliade, 2015:61-62).

Avustralya kabilelerinin erginlenme ritüellerinin detaylı analizleri etnolojik olarak ÇÇN dönem Göbeklitepe ve benzeri yerleşmelerde bulunan dikilitaşlara ilişkin benzer bir takım olası öğeler içerebileceğine dair bir fikir sunabilmektedir. Kült yapılarının merkezinde yer alan büyük boyutlu, bir veya iki adet yerleştirilmiş dikilitaşlar dönemin kabilelerinin mitsel atalarını, yapıları çevreleyen daha küçük boyutlu dikilitaşların ise erginleşecek genç erkekleri temsil ettiği şeklinde bir yorum getirebilir. Diğer yandan yuvarlak olarak tasarlanan iç içe yapıların arasında konulan ve hayvanları temsil eden heykellerle kabile mitolojisinin öğretilmesinde bir işleve sahip olurken, Göbeklitepe ikonografisinde özellikle kompozisyon içeren hayvanların da kabile mitolojisinin öğretilmesinde rol üstelenmiş olabilir. Törenlerinin her zaman yerleşimin dışında özel ve kutsal bir alanda icra edilirken, Göbeklitepe’nin tasvirlerinde dişil unsurun neredeyse hiç yer almaması Turner’inde ifade ettiği (2018: 46-49) gibi erkek erginlenme törenlerindeki dişiler ve dişli yüklemelerin olumsuz ve kirletici olarak görülmesi gibi bir yaklaşımla açıklanabilir.

SONUÇ

Tez çalışması kapsamında incelenen Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşmelerinde kült yapılarında görülen dikilitaşlar, bölgenin Neolitik dönemine ilişkin olarak Dünya Prehistoryası içerisinde yürütülen birçok tartışmada üzerinde en çok durulan konulardan birisidir. Dönemin toplulukları açısından düşünüldüğünde büyük bir iş gücü ve organizasyon gerektiren dikilitaşlı yapıların inşasındaki motive edici unsura dair tartışmalar, yalnızca ekonomik modeller üzerinden açıklanamayacak kadar derin bir konudur. Bu nedenle dönemin topluluklarının bölge özelinde önemli bir kültürel kalıntısı olan dikilitaşların ve simgeciliğinin yanı sıra dikilitaşlı kült yapılarının simgesel anlamlarının, onu üreten topluluklar açısından sosyo-ekonomik anlamlarından öte derin sosyolojik temellerinde içerdiği görülmektedir. Başka bir deyişle, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e ilişkin yerleşim yerlerinden elde edilen arkeolojik veriler incelenirken dönemin tüm kültürel, sosyal ve ekonomik dinamikleri, bir bütüncül anlayış içinde irdelenmesi gerekmektedir.

Bu doğrultuda, çalışma kapsamında Neolitik dönemin başlangıç ve oluşum aşaması olarak sayılabilecek Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme tarihlenen Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük, Çayönü Tepesi, Nevalı Çori, Göbeklitepe, Harbetsuvan Tepesi, Karahan Tepe, Sefer Tepe, Hamzan Tepe ve Kurt Tepesi gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin farklı merkezlerinde açığa çıkartılan anıtsal kült yapılarındaki dikilitaşların çalışmada tüm metin boyunca yapısal ve simgesel analizleri büyük oranda arkeolojik olmak üzere, yanı sıra etnolojik, sosyolojik yaklaşımlar gibi disiplinler bütünlük içerisinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Arkeolojik değerlendirmelerden elde edilen sonuçlardan ilki, bölge genelinde saptanan dikilitaşların form ve bezeme anlayışı olarak Yukarı Dicle ve Orta Fırat bölgesinde birtakım farklılıklar sergilediğidir. Diğer bir yandan dikilitaş barındıran yapıları meydana getiren simgesel anlayışın sürece dayalı bir bütünsellik içerisinde ÇÇNA'dan ÇÇNB'ye kadar her iki evre arkeolojisi içerisinde bir takım dönüşümler yaşadığı görülmüştür. Bu farklılıkların en bariz görünümleri ise dikilitaşların boyutlarında görülen küçülme ve tasvirlerin betim sayılarındaki azalmadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde şu ana kadar saptanan dikilitaşların "T", ters 'L' ve "I" biçimli olmak üzere üç farklı çeşitlilik göstermektedir. Yukarı Dicle Bölgesi'nde kazıları yapılmış olan Gusir Höyük, Çayönü ve Hasankeyf Höyük yerleşim yerlerinde ele geçen dikilitaşların, güncel bilgilerin ışığında henüz bölge dahilinde T formunda olan dikilitaş buluntusu şimdilik mevcut değildir. Ancak bununla birlikte; Hasankeyf, Çayönü ve Gusir Höyük dikilitaşları örnek biçim itibari ile yapı içerisindeki düzenlenişleri ile T-biçimli dikilitaşları da çağrıştırmaktadır. Şanlıurfa bölgesinde ise şu ana kadar saptanmış olan dikilitaşlar T ve L biçimli olarak karşımıza çıkmaktadır. L biçimli dikilitaş örnekleri Nevali Çori, Göbeklitepe ve Harbetsuvan Tepe'den ele geçmekle birlikte söz konusu yerleşmeler de dahil olmak üzere şu ana kadar saptanan, Hamzan Tepe, Sefer Tepe, Karahan Tepe, Kurt Tepesi, Yeni Mahalle, Taşlı Tepe, Kocanizam gibi yerleşim yerlerinin tümünde ele geçen dikilitaşlar T formuna sahiptir. Bu durum form olarak bölge özelinde görülen farklılıkların net bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte tasvir anlayışında da iki bölge özelinde de farklı görüntüler sergilemektedir. Bu doğrultuda, Yukarı Dicle Bölgesi dikilitaşlarından şu ana kadar saptanmış örneklerin Gusir Höyük'teki daire betimi bulunan az sayıdaki örnek dışında neredeyse tümü bezemesizdir. Ancak; Şanlıurfa Bölgesi'nde ise tersi bir durum söz konusu olup ele geçen dikilitaşlar üzerinde yoğun simgesel tasvir betimlemeleri görülmektedir. Bu durum her iki bölge özelinde form ve bezeme anlayışında görülen farklılıkların kült ile ilişkili olarak ritüel faaliyetler sırasında simgecilik ile ilişkili bir takım farklı algılamalar olduğunun yansımaları olarak görülebilir.

Verilerin incelenmesinden elde edilen sonuçlardan bir diğeri ise, yapılara göre dikilitaşların boyut gibi özelliklerinin yanı sıra, tasvirlerin sayısal dağılımları da evrelere göre de farklılık sergilemektedir. Sürece dayalı bir bütünsellik içerisinde ele alındığında, ÇÇNA'dan ÇÇNB'ye kadar her iki evre içerisinde zamansal olarak birtakım dönüşümler yaşayan simgesel tasvirlerin Göbeklitepe özelinde ciddi bir biçimde erken evreden başlayarak geç evreye doğru azaldığı görülmektedir. Yaklaşık yirmiye yakın farklı türdeki hayvan betimlemelerin üzerinde işlendiği ve şu ana kadar saptanmış 211 adet hayvan kabartması, Göbeklitepe'nin ÇÇNA evresine ait dikilitaşları üzerinde bulunmaktadır. Aslan ve akbaba gibi iki farklı türdeki hayvan kabartmasından bulunduğu ÇÇNB evresinde ise yalnızca üç adet tasvir örneği görülmektedir. Tasvirlerde görülen azalmaların evre farklılıklarında bariz bir şekilde görüldüğü Şanlıurfa Bölgesi'nde

saptanmış olan ve Göbeklitepe'nin II. Tabakası (ÇÇNB) ile çağdaş olduğu belirtilen diğer tüm yerleşim yerlerinde de bu evre de tasvir örnekleri yine bir kaç örnek ile karşımıza çıkmaktadır.

Kronolojik olarak göze çarpan bir diğer olgu ise dikilitaşların boyutlarında görülen küçülmelerdir. Söz konusu küçülmeye ilişkin olarak, Göbeklitepe'nin tarihlendirilmesi yapılmış olan A, B, C, D ve H yapılarının dikilitaşlarında bu durum kendini net bir şekilde göstermektedir. En eski tarihi veren D Yapısı'nın merkez dikilitaşları daha büyük boyutlu iken, sırasıyla daha geç tarihlendirmeyi veren yapılarda eskiden yeniye doğru yavaş yavaş küçülme göze çarpmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde mevcut araştırmalarda şimdilik yalnızca ÇÇNA ve ÇÇNB dönemlerine ait bir kültürel özellik olarak karşımıza çıkan dikilitaş barındıran yapıların yerleşim yerlerindeki konumlarına dönük olarak elde edilen sonuçlarda, söz konusu bu yapıların genel olarak, yerleşim içinde bulunan konutlardan ayrı bir alanda inşa edildiği görülmüştür. Bu anlamda, kült ve yaşamsal alanlarının yerleşim içinde birbirinden ayrıldığı anlaşılmıştır. Bu genellemenin yanı sıra, şimdikiye kadar yapılan çalışmalardan bilindiği üzere Göbeklitepe örneğinde görüldüğü gibi yerleşim alanları dışında yaşamsal olarak da tercih edilebilir konuma sahip olmayan alanlarda da inşa edildiği görülmektedir. Bununla birlikte, Çayönü örneğinde görülen dikilitaş barındıran anıtsal kült yapılarının yerleşim yerinin doğu kesiminde konutlarla birlikte inşa edildikleri görülmüştür. Ancak Çayönü örneğinde söz konusu yapıların her tabakada yerleşimde meydan olarak tanımlanan alanı çeviren yerleşimin doğu kesiminde inşaa edilmeleri bu alana özel bir anlam yüklediğini ortaya koymaktadır. Yine aynı yerleşim yerinde ele geçen dikilitaşların yalnızca yapı içlerinin birer bileşini olarak değil, aynı zamanda meydan olarak adlandırılan alanda yapılardan bağımsız fakat belirli bir düzen ve anlayışla yerleştirildiği anlaşılmıştır.

Dikilitaşların form ve yerleştirildiği yapıların şu ana kadar saptanmış olan yerleşim yerlerindeki konumlandırılmaları gibi özellikleri dışında elde edilen bir diğer sonuç ise, üzerinde betimlenen tasvir anlayışıdır. Söz konusu iki bölge açısından bir takım farklılıkların yanı sıra benzer bir takım unsurların olduğu görülmüştür. Söz konusu farklılıklar, Yukarı Dicle Bölgesi'nde saptanmış olan dikilitaşların Siirt Gusir Höyük'deki bir kaç örnek dışında tümünün kabartma bezemesiz oluşudur. Benzer bir

uygulama örneği ise, şimdilik yalnızca Gusir Höyük'teki örnekler üzerinde gördüğümüz Şanlıurfa Göbeklitepe'den de örnekleri bilinen soyut tasvirlerin varlığıdır. Göbeklitepe'nin III. Tabaka dikilitaşları üzerinde, tam olarak tanımlanamayan söz konusu soyut tasvir örnekleri, II. Tabaka buluntuları içinde hiçbir şekilde görülmemektedir. Bu tarz soyut tasvirlerin Göbeklitepe ve Gusir Höyük örneklerinden yola çıkılarak şimdilik sadece ÇÇNA evresi içerisinde yeri olduğu görülmektedir.

Şanlıurfa Bölgesi'ndeki yerleşim yerlerinde ele geçen dikilitaşların, zengin bir çeşitliliğe sahip olan kabartma motifler ile işlendiği özellikle Göbeklitepe'nin III. Tabaka'ya (ÇÇNA) ait şimdiye kadar açığa çıkmış olan dikilitaşlar üzerinde çalışmamızda saptadığımız kadarıyla 39 adet dikilitaş üzerindeki kabartma bezemelerden anlaşılmaktadır. Bu sayı bizlere şu ana kadar saptanmış olan söz konusu yerleşimin III. Tabakası'nda açığa çıkartılmış olan dikilitaşların yarısından fazlasının bezemeler ile süslü olduğunu göstermektedir. ÇÇNB dönemi dikilitaşlarında ise, dikilitaşların boyutları ile birlikte bezemelerinin de büyük oranda azaldığı görülmektedir. Göbeklitepe dışında Nevali Çori, Harbetsuvan Tepesi, Yeni-Mahalle, Karahan Tepe, Sefer Tepe, Kurt Tepesi ve Kilisik yerleşimlerinde az sayıda da olsa hayvan, el-kol, kravat ve şevron motifi kabartmaları görülmektedir (bkz. Dördüncü Bölüm). Söz konusu yerleşim yerlerinin büyük çoğunluğunun kazıları henüz yapılmamış yerleşimler olması dolayısıyla, yalnızca yüzeyde ve kaçak kazılar sonucu açığa çıkmış olan dikilitaşlar ile sınırlıdır. Tarafımızca yüzey araştırmalarından saptanan yerleşim yerlerinde yapılacak olası kazı çalışmaları sonucunda benzer kabartma örneklerinin söz konusu yerleşim yerlerinde benzer anlayışı yansıtan uygulama örneği olarak saptanacağı düşünülmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi genelinde ele geçen dikilitaşlar üzerinde yer alan insan tasvirleri ve antropomorfik insan görünümü verilen dikilitaşlar ise yaptığımız çalışma sonucunda şu ana kadar Nevali Çori, Harbetsuvan Tepesi ve Göbeklitepe'den bilinen örneklerden anlaşıldığı üzere şimdilik büyük oranda Şanlıurfa bölgesine has bir özellik olduğu görülmüştür. Şanlıurfa dışında bulunan bir tekil örnek ise, T biçimli dikilitaşların en son şeklinin evrilmiş hali olarak görülen Adıyaman Kilisik heykelinde görülmektedir (Şekil 183-184). Yukarı Dicle Bölgesi yerleşimlerinde ise; bulunan dikilitaşların form olarak farklı oluşu ile birlikte, şimdiye kadar ele geçen dikilitaşların

tümünün insana dair belirtiler anlamında bezemesiz oluşu antropomorfik insan tanımının yapılmasını ise şimdilik güçleştirmektedir.

Şanlıurfa Bölgesi'nde ele geçen dikilitaşlarda bulunan antropomorfik insan tasvirlerinin ÇÇN dönemi içerisinde tek bir evreye has bir özellik olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte el-kol motifli dikilitaş örnekleri, Göbeklitepe'nin C ve F Yapısı'nda ve II. Tabaka Aslan Dikilitaşlı Yapı'daki örneklerden bilindiği şekli ile yalnızca yapıların merkezi dikilitaşlarına özgü bir durum olmadığı da anlaşılmıştır.

Diğer bir yandan dikilitaşların inanç sistemi ile ilişkili olarak Yukarı Dicle Bölgesi'nde Gusir Höyük dikilitaşlarının etrafına çok sayıda hayvan boynuzun bırakılmıştır. Uygulamaya dair benzer bir örnek ise, Hasankeyf Höyük'te de mevcuttur. İnanç sistemi ile ilişkili olarak saptanan bir diğer buluntu örneği ise; Hasankeyf Höyük'ün ÇÇNA evresine ait 3 no'lu yapı içindeki dikilitaş önünde (Şekil 13-14), Göbeklitepe III. Tabaka'ya (ÇÇNA) ait B Yapısı'nda bulunan P9 numaralı dikilitaşın yanında (Şekil 56) gördüğümüz ritüel faaliyetler sırasında kullanıldığı düşünülebilecek ve ortasında derin bir oyuk bulunan taş blok yerleştirilmesi uygulamasıdır. Mekân içlerinde ele geçen buluntulara ilişkin olarak elde edilen bir diğer önemli sonuç ise, Göbeklitepe'nin C Yapısı'ndan gelmektedir. Göbeklitepe'nin tüm yapılarının dikilitaşları üzerinde görülen toplamda 12 adet yaban domuzu kabartmasının, C Yapısı'nın duvar örgüsü içerisinde ve yapı tabanı üzerinde 10 adedinin söz konusu yapı içerisinde *in situ* olarak ele geçmesidir. Aynı zamanda şu ana kadar bulunan 7 adet yaban domuzu heykelinin 6'sı yine bu yapı içinde ele geçmiştir. Bu nedenle, C Yapısı Göbeklitepe değerlendirmesi içinde özel bir yere sahip olduğu ve bir hayvana ait totem olabileceğini göstermektedir.

Dikilitaşlara ilişkin olarak elde edilen bir sonuç ise merkez dikilitaşların yapı içindeki yönelimleridir. Dikilitaş örneklerin ve yer aldığı mekanların çeşitliliği ile daha da geniş bakılması gereken Şanlıurfa Göbeklitepe yerleşmesindeki kült yapılarında; merkez dikilitaşların yönelimleri yine Şanlıurfa ilinde yer alan Nevali Çori örneğinde olduğu gibi geniş yüzleri birbirine bakacak şekilde, yan dar yüzlerinin ise mekân girişine doğru yöneltilmiş olmasıdır. Harbetsuvan Tepesi yerleşiminde bulunan yapı içerisinde tek merkez dikilitaşın yan dar yüzü de girişin olduğu duvara doğru yönelimlidir. Diğer bir yandan Göbeklitepe'nin III. Tabaka yapılarında genel olarak dikilitaşlar, söbemsî veya yuvarlak planlı yapıların duvarlarına simetrik olarak konumlandırıldığı görülmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde ÇÇN dönemi yerleşim yerlerinde ele geçmiş olan dikilitaşlarda görülen simgesel betimlemelerinde ise yaptığımız çalışmalar sonucunda hayvan simgeciliğinin bariz bir şekilde ön planda olduğu görülmüştür. Özellikle Şanlıurfa'nın Göbeklitepe ve Karahan Tepe yerleşmelerindeki dikilitaşlardan bilinen yoğun hayvan simgelerinin en belirgin yönünün, evcilleştirilmiş hayvanlar yerine yabani hayvanlar üzerine odaklanıldığı anlaşılmıştır. Şanlıurfa Bölgesi'nde bulunan kült yapıları inşa eden topluluklarında dolgu kalıntılarından anlaşıldığı üzere büyük oranda avcı-toplayıcı geçim ekonomisine dayalı bir yaşam tarzı sürmesi sebebiyle, evcil hayvanlardan ziyade yabani bir karakter içermesi doğal görünen bir durum olarak anlaşılmalıdır. Üst Paleolitik mağara sanatında ve Levant Natufyan geleneğindeki hayvan simgeciliğine göre, Güneydoğu Anadolu ÇÇN dönemi hayvan simgeciliğinde belirgin bir değişim olarak göze çarpan bir özellik görülmektedir. Bu değişim özelliği, bazı hayvanların saldırgan huylu olarak tasvir edilmesidir. Özellikle tasvirlerdeki aslan ve yaban domuzunun açık dişleri ile bunun yanı sıra ölümcül akrepler ile yılanlar yaygın olarak kullanılan motifler bunlara örnektir. Bu bağlam içerisinde dikilitaşlar üzerinde tasvir edilen yabani hayvanların sert, tehlikeli ve saldırgan özellikleri ile ön plana çıkarılması, bununla birlikte neredeyse tümüyle eril vurguların ön planı çıkartılması, ÇÇNB dönemindeki insan ve hayvan bağlantılarının, doğanın egemenlik alanının, yabani, tehlikeleri aynı zamanda saldırgan boyutlarının ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi dikilitaşları üzerinde bulunan süslemelerin çeşitliliklerine baktığımızda; içerisinde en yoğun tasvir gurubunun hayvanlar olduğu görülmektedir. Hayvan kabartmalarının oldukça doğalcı bir biçimde betimlendiği ve dönemin faunasına karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Söz konusu kalabalık hayvan tasvirleri içerisinde, ceylan (gazel), yaban eşiği (onager), yaban domuzu, tilki, aslan, boğa, tavşan, çeşitli kuş türleri, yılan, örümcek ve akrep gibi hayvan türleri yoğunluktadır. Üzerinde hayvan tasvirlerinin yer aldığı dikilitaş buluntuları, yaptığımız çalışma sonucunda şimdiye kadar yalnızca Şanlıurfa'da bulunan Göbeklitepe, Karahan Tepe ve taslak şeklinde bulunan boğa başının yer aldığı Sefer Tepe'de ele geçtiği görülmüştür.

Dikilitaşlar üzerinde tasvir edilen simgecilik ile ilişkili hayvan tasvirlerinin yerleşim bazında sayısal yoğunluklarına dönük olarak yaptığımız çalışmalardan elde edilen sonuçlardan anlaşıldığı üzere, en erken ve en çok betimlenen simgesel öğelerden

birisi Karahan Tepe ve Göbeklitepe örneklerinde görülen yılan tasvirleridir. Diğer önemli bir simgesel tasvir ise, şimdilik Göbeklitepe özelinde görülen tilki motifidir. Tilki, genel olarak Göbeklitepe'nin III. Tabaka yapılarının ortak bir simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. A, C ve F Yapısı'nın merkez dikilitaşlarından birisinde, B ile D Yapısı'nın merkez dikilitaşlarının her ikisi üzerinde görülen tilki motifi simgesel açısından önemli bir görüntü sergilemektedir. Yılan motifleri kadar sıklıkla karşılaşılan tilki motiflerinin neredeyse tamamı erkeklik organı ile ön ayakları havaya kalkık ve açık dişleri ile betimlenmiştir.

Göbeklitepe'de tilki ve yılan motifleri dışında, çok sayıda boğa veya boğa başları betimlemeleri görülmektedir. Üremenin, gücün, doğanın ve ölümün simgesi olarak görülen yabani boğa, Neolitik Çağ'da genel olarak eril gücün simgesi olarak da görülmektedir. Göbeklitepe örneğinde boğa tasvirlerinden görülen dikkat çekici temel olgu ise genel olarak yılan ve tilki ile birlikte betimlenmesidir. Örneğin P20 numaralı dikilitaşın (Şekil 20) gövdesinde bulunan aşağı doğru kıvrılmış yılan başı bir boğa başı ile karşılaşmaktadır.

Dikilitaşlar üzerinde simgesel anlamda, saptanan bir diğer önemli hayvan gruplarını oluşturan türler ise böcek türleridir. Bunlar içerisinde örümcek ve akrep motifleri az sayıda da olsa yer aldığı görülmüştür. Az sayıda örneklerin ise şu ana kadar Göbeklitepe'nin yalnızca D Yapısı'nda bulunan dikilitaşlar üzerinde yer aldığı saptanmıştır Söz konusu simgeler, P33 (Şekil 90) numaralı dikilitaş örneğinde görüldüğü gibi genel olarak yılanlar ile birlikte betimlenmiştir.

Bununla birlikte dikilitaşlar üzerindeki hayvan simgeciliğinin önemli bir grubu içinde yer alan yırtıcı ve saldırgan türlerin dışında kuş türleri betimlemeleri diğer önemli simgesel grubu oluşturmaktadır. Kuş türleri içerisinde turnaların ayak biçimleri ve akbaba motiflerinin kompozisyon halinde birlikte betimlendiği başsız insan ile birlikte her iki kuş türünün Şamanizm ve ölüme dair ritüel ile ilişkilendirilen birtakım özellikler sergilediği düşünülebilir. Kuş türleri içerisinde yer diğer betimlemelerden ördek, turna, leylek, akbaba ve kartal tasvirleri ise, genel olarak dizi şeklinde ya da diğer türler ile birlikte kompozisyon oluşturur vaziyette işlendiği görülmektedir. Bu motifler içerisinde kartal motifi genel olarak yılanlar ile betimlenirken, turna motifi ise genel olarak tilki-boğa ya da yabandomuzu-tilki motifleri ile birlikte gösterilmiştir.

Kuş türlerinin içerisinde saptamış olduğumuz bir diğer ilginç durum ise; turna tasvirlerinin genel olarak şamanizmle ilişkilendirilen insan ayaklı olarak gösterilmeleridir. Göbeklitepe'nin D Yapısı'nın P43 numaralı dikilitaşı (Şekil 93-94) üzerinde örneğini gördüğümüz bu tür kuşların, insan ayaklı olarak tasvir edilmesi örneği yine aynı yapının P33 numaralı dikilitaşında (Şekil 88), A Yapısı'nın P2 numaralı dikilitaşı üzerinde (Şekil 50) C Yapısı'nın P36 numaralı dikilitaşı üzerinde yer aldığı görülmektedir. Bu konuyu ilişkin olarak yapmış olduğumuz etnolojik araştırmalarda da saptanan bu tür kuşların şaman seanslarında özellikle göğe çıkmasında büyük rol oynadığına dair örnekler bulunmuştur. Bu tür uygulama örnekleri Orta Asya ve Kuzey Asya'da Yakut şamanlarının seanslarında görülmektedir. Yakut şaman seanslarında, sıra halinde uçlarında kuş figürleri bulunan üç direk dikilmesi, ilkinin tepesinde çift başlı kartal, ikincisinde bir karga, üçüncüsünde ise guguk kuşu bulunurken, yükseğe gerilmiş olan bir ip ise 'Göğe' giden yolu temsil etmesi gibi anlayışın Göbeklitepe özelinde de olma olasılığı tartışılmaya açık bir konudur. Genel olarak hayvan simgeciliğine dair Göbeklitepe'deki farklı türde hayvan tasvirlerinin totem veya bölgedeki önde gelen sosyal grupları temsil eden hayvan simgeleri olabileceği öne sürülmüştür. Bu düşünce bağlamında ele alındığında, farklı türdeki hayvan tasvirlerinin totemizmi farklı olan birden fazla insan grubunun kimliğinin hayvan amblemi şeklinde karakterize edildiği şeklinde bir yoruma gidilebilir. Bu bağlam içerisinde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ele geçen dikilitaşlar üzerinde görülen yoğun hayvan simgeciliğinin genel olarak şamanistik öğeler içerdiği gibi bir yaklaşımının yanı sıra totemizm ile ilişkilendirilen yorumlamalarda da bulunmamızı sağlamaktadır.

İnsan simgeciliğinde göze çarpan en temel göstergelerden birisi ise dikilitaşlarda görülen el ve kol kabartmasıdır. Söz konusu kabartmalardan yola çıkılarak T-biçimli dikilitaşların, stilize edilmiş insanı simgeleyen antropomorfik eserler olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Bununla birlikte dikilitaşlar üzerinde yer alan el ve kol kabartmalarının dikilitaşlara soyut insan özellikleri katmak amacı taşıyıp taşımadığı ise tartışmalı bir konudur. Ancak bu tarz örnekler ilk olarak Nevali Çori'nin kült yapıları merkez dikilitaşlarında, ardından Göbeklitepe'nin merkez ve çevre dikilitaşlarında ve son olarak Harbetsuvan Tepesi kazısında ele geçmiştir. Diğer bir yandan Şanlıurfa Bölgesi'nde yüzey araştırmalarında saptanmış olan (bkz. Dördüncü Bölüm) yerleşim yerlerinde ise olası kazı çalışmalarında benzeri örneklerin bulunabileceği de göz önüne

alınmalıdır. Dikilitaş buluntuları dışında ‘Urfa Heykeli’ (Şekil 132), Adıyaman Kilisik heykeli (Şekil 1983-184) ve Nevali Çori (Şekil 197), Göbeklitepe (Şekil 195-196) ve Harbetsuvan Tepesi’nden (Şekil 194) bilinen totem benzeri heykellerde de insan tasvirleri saptanmıştır.

Şu ana kadar açığa çıkartılmış Çayönü “Meydan” örneği dışındaki dikilitaşlı yapılarda, yapıların merkezinde yer alan genel olarak bir veya iki adet dikilitaşın neyi temsil edebileceğine dair yorumlamalar halen cevaplanması zor bir sorudur. Buna ilişkin olarak; kadın-erkek ikiliği kavramı şeklinde yorumlamalar bulunurken ancak dikilitaşların cinsiyetine dair herhangi bir vurgunun olmayışı nedeniyle, ikiz bir çiftin ifade edilebileceği şekilde de yorumlanmıştır. Söz konusu ikizlik, her iki cinsi de ifade edebilirken, bununla birlikte dikilitaşların mitolojik bir atayı, tanrıları, iblisleri veya gardiyanları betimleyebileceği şeklindeki çeşitli fikirler de öne sürülmüştür. Söz konusu yorumlamaların dışında şu ana kadar saptanmış olan yerleşmelerdeki dikilitaşlar üzerinde betimlendiği veya simgeleştirildiği haliyle 'tanrıların' varlığına dair de izler taşıyıp taşımadığı oldukça karmaşık bir sorun karşımıza çıkmaktadır.

Dikilitaşlar üzerinde görülen bir diğer simgesel betimlemelerden olan soyut tasvirlerin ise bölge genelinde şu ana kadar yalnızca Gusir Höyük ve Göbeklitepe örneklerinde görülmektedir. Her iki yerleşim yerinde örnekler ÇÇNA evresine tarihlendirilmektedir. Göbeklitepe örneğinde aynı zamanda III. Tabaka içerisinde sadece iki yapı (C ve D yapısı) içinde görülmesi bu tarz soyut betimlemelerin şimdilik bir standart motif olarak devam etmediğini göstermektedir. Nitekim her iki yapı, yerleşimin en erken tarihlerini⁸⁶ veren yapılardır. Bu değerlendirmeden yola çıkılarak soyut tasvirlerin yalnızca ÇÇNA evresinde görüldüğü ve söz konusu evre ile sınırlı olan simgesel bir ifade biçimi olduğu görülmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde ÇÇN döneminin dikilitaşları üzerindeki simgesel tasvirlerin en şaşırtıcı ve belirleyici yönlerinden bir diğeri ise kadın simgeciliğine dair örneklerin neredeyse hiç görülmemesidir. Göbeklitepe kazısında ise; kadın heykellerinin varlığına dair şu ana kadar bir örnek ele geçmemiştir. İnsan ve hayvan tasvirlerinin ise neredeyse tümünün, penisleri ile birlikte güçlü bir eril vurgu ile yansıtılması, üç boyutlu heykellerde görülen fallus betimlemeleri, T-biçimli dikilitaşlarda

⁸⁶ Tarihlendirmelerin ayrıntıları için bkz. Göbeklitepe ‘Tarihlendirme’ başlığı.

erkeklği vurgulanmış hayvan ve dikleşmiş penisi ile tasvir edilen insan örnekleri bize fallus simgelerinin önemli bir gösteren olarak vurgulandığını göstermektedir.

Fallus simgeçiliği bağlamında ritüel etkinlik olarak erkek erginlenme ritüeline ilişkin, tarafımızca elde edilen etnolojik verilerden biri olan Avustralya kabilelerinin Bora⁸⁷ adlı erkek erginlenme ritüellerinin detaylı analizlerden yola çıkılarak, Göbeklitepe ve benzeri yapılara ilişkin erginlenme ritüeli benzeri bir takım olası öğeler içerebileceğine dair bir yoruma gidilmiştir. Kült yapılarının merkezinde yer alan büyük boyutlu, bir veya iki adet yerleştirilmiş dikilitaşlar dönemin kabilelerinin mitsel atalarını, yapıları çevreleyen daha küçük boyutlu dikilitaşların ise erginleşecek genç erkekleri temsil ettiği, Göbeklitepe ikonografisinde özellikle kompozisyon içeren hayvanların da kabile mitolojisinin öğretisinde rol üstelediği şeklinde bir düşünce öne sürülebilir. Diğer bir yandan, Göbeklitepe'nin tasvirlerinde dişil unsurun neredeyse hiç yer almaması erkek erginlenme törenlerindeki dişiler ve dişli yüklemelerin olumsuz ve kirletici olarak görülmesi gibi bir yaklaşım içerisinde söz konusu ritüel uygulamanın Göbeklitepe özelinde de olası varlığına dair tartışmanın yürütülmesine katkı sağlayabilir.

Dikilitaşlar üzerinde betimlenen belirli inançların dahilindeki hayvan simgelerinin, avcı-toplayıcı toplulukların dünya görüşlerini de oluşturan en önemli simgesel unsur olduğu yaptığımız çalışmaların neticesinde elde ettiğimiz verilerden de açıkça görülmektedir. Dikilitaşlar üzerinde betimlenen hayvan simgeleri ve bu simgelerin ritüel yapılar içerisindeki konumu, dönemin insan topluluklarının doğüstü (ve doğal) dünya ile, bu dünyada yaşayan insan ve hayvan ruhları ile etkileşimde bulunma ve onu kontrol etme amacına dönük olarak yapılan bir girişim şeklinde değerlendirilebilir. Özellikle farklı hayvan türlerinin birbirleriyle etkileşim halinde betimlendikleri ve kompozisyon şeklindeki motiflerin bazılarının karmaşıklığı da göz önüne alındığında, söz konusu tasvirlerin unutulmuş eski sözlü geleneklere ait olan yaratılış veya kahramanlık mitlerini betimleyen anlatılar olabileceği şeklinde de yorumlanabilir. Anıtsal yapıların simgeçilik açısından en önemli bileşeni olan ritüel faaliyetler esnasında, dikilitaşların üzerinde görülen yoğun hayvan simgeçiliğinin katılanları bir hayvan dünyası ile birlikte doğüstü dünya içerisine çektiğine kuşku yoktur. Simgesel olarak bölgede saptadığımız

⁸⁷ Söz konusu ritüele ilişkin olarak ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. “Beşinci Bölüm/Dikilitaşların Ritüel Faaliyetler Bağlamında Değerlendirilmesi” başlığı.

verilerden elde edilen bilgiler ışığında, betimlenen insan tasvirleri çoğunlukla hayvanlar ile yakın ilişkide gösterilmektedir. Hayvan ve avcı toplayıcı insan grupları arasındaki bu ikili ilişki, dikilitaşlar üzerinde de saptamış olduğumuz en net görülen temalardan birisidir. Bu düşünce bağlamında T-biçimli dikilitaşların antropomorfik insanı temsil ettiği görüşünden hareketle, simgesel olarak insanın hayvanlar üzerinde hakimiyetinin vurgulandığı veya genel olarak vahşi, ölümcül hayvanların kontrol altına alınmasına dönük bir çabanın da simgesel ifade biçimini de yansıttığı düşünülebilir. Dikilitaşların doğal dünya ile bağlantılı olarak bu hayattan değil, doğaüstü bir dünyaya ait başka varlıkları da temsil edebileceği de göz önüne alınmalıdır. Ancak, her iki durumda da hayvan dünyası üzerinden içinde oldukları evren olan doğaya egemen olma gibi bir durumu yansıtmaktadır.

KAYNAKÇALAR

- Adıbelli, Ramazan (2009), “Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 50: 2, Ankara: ss. 113-152.
- Alcock, James (1995), “The belief engine”, *Skeptical Inquirer*, 19 (3), ss. 14-18.
- Algaze, G., R. Breuninger, C. Lightfoot ve M. Rosenberg (1991), “The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons”, *Anatolica*, XVII: ss. 175-240.
- Algül, Ç. A. (2013), “The Lithic Assemblages of Gusir Höyük (Turkey): the preliminary results”, ss. 289-297.
- And, Metin (2003), *Oyun ve Bügü Türk Kültüründe Oyun Kavramı*, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Anna, Fagan (2017), “Hungry architecture: spaces of consumption and predation at Göbeklitepe”, *World Archaeology* 2017, Vol. 49, No. 3, Taylor & Francis Group: Routledge, ss. 318–337.
- Anonim (2018), Hasankeyf Höyük Kazısı, <http://www.hasankeyfkazlar.org.tr/kazi- alanlari/hasankeyf-hoyuk-kazisi/> Erişim: 6.05.2018
- Arbuckle, Benjamin S. (2015), “Hayvan Sembolizmi”, Özgürlükten Tutsaklığa Hayvanlar, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Mart-Nisan 2015/44: İstanbul, ss. 43-55.
- Aron, Raymon (2006), *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri* (Çev. Korkmaz Alemdar), Kırmızı Yayınları: İstanbul.
- Arsebük, Güven (1995), *İnsan ve Evrim*, Ege Yayınları: İstanbul.
- Arsebük, Güven (2012), *Tarihöncesi Dönemden Bazı Yansımalar*, Ege Yayınları: İstanbul.

- Assmann, Jan (2001), *Kültürel Bellek, Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik* (Çev. Ayşe Tekin), Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- Atakuman, Çiğdem (2014), “Neolitik Süreci Yeniden Tanımlamak: Güneydoğu Anadolu Neolitiği’nde Mekân Kurgusu ve Sosyal İlişkiler”, *Yerleşim Sistemleri ve Mekân Analizleri*, TAS 1 (2014), Ege Yayınları: İstanbul, ss. 191-216.
- Atalay, İbrahim; Causa, Honoris ve Mortan, Kenan (1995), *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, 4. Baskı, İnkılap Kitapevi: İstanbul.
- Auge, Marc (1995), *Dünyaların Antropolojisi* (Çev. Hülya Tufan), Umut Matbaacılık: İstanbul.
- Aurenche, Oliver (2007) “Altın Üçgen ve Önasya’da Neolitik’in Başlangıcı”, *Vor 12000 Jahren in Anatolien Die AlttestenMonumente Der Menschheit, 12000 Yıl Önce Anadolu İnsanlığın En Eski Anıtları*, Badisches Landesmuseum Karlsruhe, Stuttgart: Germany, ss. 419-429
- Ayaydın, Abdullah (2017), “Sembolizm Akımına Geçmiş ve Günümüz Perspektifinde Bir Bakış”, *Ulakbilge*, 5 (11), ss. 701-712.
- Baldick, Julian (2011), *Hayvan ve Şaman Orta Asya'nın Antik Dinleri* (Çev. Nevin Şahin), Hil Yayın: İstanbul.
- Banning, E.B. (2011), “So Fair a House Göbeklitepe and the Identification of Temples in the Pre-PotteryNeolithic of the Near East”, *Current Anthropology*, Vol. 52, No. 5 (October 2011): *The University of Chicago Press on behalf of Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research*, ss. 619-660.
- Barnard, Alan (2016), *Simgesel Düşüncenin Doğuşu* (Çev. Mehmet Doğan), 2. Baskı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Bar-Yosef, Ofer (1997), “Symbolic expressions in Later Prehistory of the Levant: Why are they so few?”, M.W. Conkey, O. Soffer, D. Stratmann and N.G. Jablonski (Ed.), *Beyond Art: Pleistocene Image and Symbol*, *Memoirs of the California Academy of Sciences* 23, ss.161-187.

- Bar-Yosef, Ofer (1998), 'The Natufyan Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture', *Evolutionary Anthropology* 6(5): ss. 159-177.
- Bar-Yosef, Ofer (2004), "Targets of Current Neolithic Research in Southwestern Asia", *In Towards New frameworks: Supra –Regional Concepts in Near Eastern Neolithization, Pre-Workshop Statements, in preparation of the Workshop Discussions & Programme for 4I CAANE Conference, 1-2 April 2004*, Ex Oriente: Berlin.
- Bates, Daniel G. (2009), *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji İnsanın Doğadaki Yeri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Becker, N.; Dietrich, O.; Götzelt, T.; Köksal-Schmidt, Ç.; Notroff, J. ve Schmidt, K. (2012), "Materialien zur Deutung der zentralen Pfeilerpaare des Göbeklitepe und weiterer Orte des obermesopotamischen Frühneolithikums", *Zeitschrift für Orient-Archäologie Band 5* (2012), Deutsches Archäologisches Institut: Berlin, ss.14-43.
- Beile-Bohn, M.; Gerber, C.H.; Morsch, M. ve Schmidt, K. (1998), "Frühneolithische Forschungen in Obermesopotamien. Göbeklitepe und Gürcütepe", *Istanbuler Mitteilungen* 48: ss. 5-78.
- Benedict, Paul (1980), "Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması", H. Çambel ve R. J. Braidwood (Ed.), *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: İstanbul, ss. 107-191.
- Benz, Marion ve Bauer, Joachim (2013), "Symbols of Power - Symbols of Crisis? A Psycho-Social Approach to Early Neolithic Symbol Systems", *Neo-Lithics* 2/13, ex oriente: Berlin, ss. 11-24.
- Bettis, D. Joseph (1962), *Phenomenology of Religion, Eight Modern Descriptions of the Essence of Religion* (Ed.), SCM Press: Londra.
- Bıçakçı, Erhan (1998), "An Essay on the Chronology of the Pre-Pottery Neolithic Settlements of the East- Taurus Region (Turkey), with the Building Remains and

the C¹⁴ Dates”, M. Mellink ve G. Arsebük (Ed.), *Light on Top of the Black Hill (Studies presented to Halet Çambel)*, Ege Yayınları: İstanbul, ss. 137-150.

Bıçakçı, Erhan (2003), “Observations on the Early Pre-Pottery Neolithic Architecture in the Near East: 1. New Building Techniques.” M. Özdoğan vd. (Ed.), *From Villages to Towns, Studies Presented to Ufuk Esin*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss. 385-413.

Bıçakçı, Erhan (2009), “Neolitik Dönemde Anadolu Ve Trakya’da Malzeme Ve Mimarlık”, *Mimarlıkta Malzeme, Üç Aylık Mimarlık ve Yapı Malzemeleri Dergisi*, Cilt:12, TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükşehir Şubesi yayınları: İstanbul, ss.35-50.

Bonogofsky, Michelle (2018), “Neolitik Kafatası Kültü”, Ölüm ve Ötesi/Ölümün Tarih Öncesi Neolitik Kafatası Kültü, *Aktüel Arkeoloji Dergisi (Mayıs-Haziran, sayı 63, Aktüel Arkeoloji Yayınları: İstanbul, ss.28-35.*

Borg, B. Ter Meerten (2012), “Din ve İktidar (Çev. Mehmet Akgül)”, İ. Çapcıoğlu (Ed), *Din Sosyolojisi Kuram ve Yöntem*, İmge Kitabevi: Ankara, ss. 313-337.

Boutroux, Emile (1997), *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*, (Çev. H. Katipoğlu), MEB Yayınevi: İstanbul.

Bowie, F. (2000), *The Anthropology of Religion*, Oxford: Blackwell.

Brown, O. Norman (1996), *Ölüme Karşı Hayat / Tarihin Psikanalitik Anlamı* (Çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları: İstanbul.

Brück, J. (1999), “Ritual and Rationality: Some Problems of Interpretation in European Archaeology”, *European Journal of Archaeology*, 2: ss. 313-344.

Campbell, Joseph (1995), *İlkel Mitoloji-Tanrıların Maskeleri* (Çev. Kudret Emiroğlu), İmge Yayınevi: Ankara.

Cassirer, Ernst (2011), *Sembol Kavramının Doğası* (Çev. Milay Köktürk), Hece Yayınları: Ankara.

- Cauvin, Jacques (2000), *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture* (Çev. Trevor Watkins), Cambridge: Cambridge University Press.
- Childe, V. Gordon (2009), *Tarihte Neler Oldu?* (Çev. Alâeddin Şenel ve Mete Tunçay), 5. Basım, Kırmızı Yayınları: İstanbul.
- Cohen, A. P. (1985) *The Symbolic Construction of Community*, Chichester and London Ellis Horwood: Tavistock.
- Cohen, Anthony P. (1999), *Topluluğun Simgesel Kuruluşu* (Çev. Mehmet Küçük), Dost Yayınevi: Ankara.
- Clarke, B. Peter (2012), “Giriş: Küresel Bir Çerçeve de Daha Organik Bir Din Anlayışına Doğru”, *Din Sosyolojisi Kuram ve Yöntem*, (Çev. Ed. İhsan Çapcıoğlu), İmge Kitabevi: Ankara, ss.33-74.
- Colledge, S. ve Conolly, J., (2001), “Early Neolithic agriculture in Southwest Asia and Europe:re-examining the archaeobotanical evidence”, *Archaeology International* 5: ss. 44–46.
- Connerton, Paul (1999), *Toplumlar Nasıl Anımsar?* (Çev. Alaeddin Şenel), 1. Basım, Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- Çalğan, Gültekin (2015), *Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bulunan Seramiksiz Neolitik Döneme Ait Bir Buluntu Merkezi: Karahan Tepe*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Çambel, Halet ve Braidwood, Robert J. (1980), “1963-1962 Çalışmalarına Toplu Bakış”, *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları*, Edebiyat Fakültesi Basımevi: İstanbul, ss. 1-31.
- Çambel, H., Braidwood, R. J., Özdoğan, M. ve Schirmer, W. (1986), “1984 Yılı Çayönü Kazısı”, VII. *Kazı Sonuçları Toplantısı*: Ankara, ss. 37-52.
- Çelik, Bahattin (2000a), “An Early Neolithic Settlement in the Center of Şanlıurfa-Turkey”, *Neo-Lithics* 2-3/00: Berlin, ss. 4-6.

- Çelik, Bahattin (2000b), “A New Early Neolithic Settlement: Karahan Tepe”, *Neo-Lithics* 2-3/00: Berlin, ss. 6-8.
- Çelik, Bahattin (2003), *Şanlıurfa Kent Merkezinde Çanak Çömleksiz Bir Neolitik Yerleşim: Yeni Mahalle*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çelik, Bahattin (2004), “A New Early Neolithic Settlement in Southeastern Turkey: Hamzan Tepe”, *Neo-Lithics 2/04 The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research*: Berlin, ss. 3-5.
- Çelik, Bahattin (2005), *Şanlıurfa-Yeni Mahalle, Karahan Tepe, Sefer Tepe ve Hamzan Tepe yerleşimlerinin Işığında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çelik, Bahattin (2006a), “Sefer Tepe: A New Pre-Pottery Neolithic Site in Southeastern Turkey”, *Neo-Lithics: The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research* (1): Berlin, ss. 23-25.
- Çelik, Bahattin (2006b), “A New Lower Paleolithic Open Air Station and Early Neolithic Settlement: Hamzan Tepe”, *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması*, Homer Kitabevi: İstanbul, ss. 222-224.
- Çelik, Bahattin (2007), “Şanlıurfa Yeni Mahalle-Balıköl Höyüğü”, M. Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.); *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss.165-178.
- Çelik, Bahattin (2010), “Hamzan Tepe in the light of new finds”, *Documenta Prehistorica* XXXVII, Ljubljana University Press: Slovenya, ss. 257-268.
- Çelik, Bahattin (2011a). “Şanlıurfa-Yeni Mahalle”, M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Ed.); *The Neolithic in Turkey*, Vol.2, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss. 139-164.

- Çelik, Bahattin (2011b), “A New Statue From Karahan Tepe”, H. Taşkıran, M. Kartal, K. Özçelik vd. (Ed.), *Işın Yalçinkaya'ya Armağan*, Bilgi Kültür Sanat Yayınları: Ankara, ss. 91-96.
- Çelik, Bahattin (2011c), “Karahana Tepe: a new cultural centre in the Urfa area in Turkey”, *Documenta Praehistorica XXXVIII*, Ljubljana University Press: Slovenya, ss. 241-253.
- Çelik, Bahattin (2014), “Şanlıurfa-Yeni Mahalle Höyüğü in the Light of Novel C14 Analysis”, A. Engin, B. Helwing ve B. Uysal (Ed.), Engin Özgen'e Armağan, Asitan Kitap: Ankara, ss. 101-107.
- Çelik, (2015a), “Differences and Similarities between the Settlements in Sanlıurfa Region where “T” Shaped Pillars are Discovered (Şanlıurfa Bölgesinde “T” Şeklinde Dikmetaş Bulunan Yerleşmelerin Farklılık ve Benzerlikleri)”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TUBA-AR)* sayı: 17/2014, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları: Ankara, ss. 9-24
- Çelik, Bahattin (2015b), “Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması, 2013”, *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss. 311-328.
- Çelik, Bahattin (2015c), “Göbeklitepe Yalnız Değil”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Temmuz-Ağustos sayı 46: ss.90-97.
- Çelik, Bahattin (2015d), “Şanlıurfa İli Yüzey Araştırması”, *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, BELGÜ, Yıl:1 Sayı: 2, Güz 2015: Ardahan, ss.87-108.
- Çelik, Bahattin (2016a), “Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması”, *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2.Cilt*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara: ss. 409-426.
- Çelik, Bahattin (2016b), “A small-scale cult centre in Southeast Turkey Harbetsuvan Tepesi”, *Documenta Praehistorica XLIII*, Ljubljana University Press: Slovenya, ss. 421-428.

- Çelik, Bahattin (2016c), “Yeni Buluntular Işığında Seramiksiz Neolitik Dönem Erkek Figürleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 17, Kafkas Üniversitesi Yayınları: ss. 3-18.
- Çelik, Bahattin (2016d), “Snake Figures In The Pre-Pottery Neolithic Period (Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemde Yılan Figürü)”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, sayı 31 (2016), Sage Yayıncılık: Ankara, ss. 225-233.
- Çelik, Bahattin (2017a), “2015 Yılı Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması”, *34. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2.Cilt*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Edirne, ss. 337-358.
- Çelik, Bahattin (2017b), “A New Pre-Pottery Neolithic site in Southeastern Turkey: Ayanlar Höyük (Gre Hut)”, *Documenta Praehistorica XLIV*, Ljubljana University Press: Slovenya, ss. 360-367.
- Çelik, Bahattin (2017c), “Şanlıurfa İli Arkeolojik Yüzey Araştırması, 2017”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, sayı 36 (2017), Sage Yayıncılık: Ankara, ss.75-89.
- Çelik, B., Güler, M. ve Güler, G. (2011), “Türkiye’nin Güneydoğusunda Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Yerleşim: Taşlı Tepe/A New Pre-Pottery Neolithic Settlement in Southeastern Turkey: Taşlı Tepe”, *Anadolu/Anatolia 37*: Ankara, ss. 225-236.
- Çınar, Aliye (2007), *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich’te Din ve Sembol*, İz Yayıncılık: İstanbul.
- Daniélou, Alain (1995), *The Phallus: Sacred Symbol of Male Creative Power* (Çev. French by Jon Graham), Inner Traditions: Rochester.
- Demirkent, Işın (2002), “Ortaçağ’da Urfa”, F. Özdem (ed.), *Uygurluklar Kapısı Urfa*, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, ss. 47-67.
- Demirsoy, Ali (2002), *Genel Zoocoğrafya ve Türkiye Coğrafyası, Hayvan Coğrafyası*, Mateksan A.Ş., 5. Baskı: Ankara.

Dietrich, Oliver ve Notroff, Jens (2015), “A sanctuary, or so fair a house? In defense of an archaeology of cult at Pre-Pottery Neolithic Göbeklitepe”, Nicola, Laneri (Ed.), *Defining the Sacred: Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East*, Oxbow Books: Philadelphia, ss. 75-89.

Dietrich, Oliver ve Notroff, Jens (2017), “Erken Neolitik Dönem Göbeklitepe Yukarı Mezopotamya’da Sosyal Karmaşıklık İlk Adımları”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Temmuz-Ağustos 2017 sayı 58: İstanbul, ss. 64-81.

Dietrich, Oliver ve Schmidt, Klaus (2010), “A Radiocarbon Date from the Wall Plaster of Enclosure D of Göbeklitepe”, *Neo-Lithics* 2/10, ex oriente: Berlin, ss. 82-83.

Dietrich, Oliver; Notroff, Jens ve Schmidt, Klaus (2015), “Göbeklitepe-Ein exzeptioneller Fundplatz des frühesten Neolithikums auf dem Weg zum Weltkulturerbe/Göbeklitepe-Dünya Kültür Mirasına Girme Yolunda Olağandışı Bir Erken Neolitik Buluntu Yeri”, *Anatolien-Brücke der Kulturen, Kùltürlerin Köprüsü Anadolu, Türk-Alman Eskiçağ Bilimlerinde Güncel Bilimsel Araştırmalar ve Yeni Bakış Açuları, Tagungsband des Internationalen Symposiums Anatolien – Brücke der Kulturen*, (in) Bonn vom 7. bis 9. Juli 2014, Ed. Ünsal Yalçın & Hans-Dieter Bienert, Museum Bochum: Bonn, ss. 91-109.

Dietrich, Oliver; Notroff, Jens ve Schmidt, Klaus (2017), “Feasting, Social Complexity, and the Emergence of the Early Neolithic of Upper Mesopotamia: A View from Göbeklitepe”, Richard J. Chacon ve Rubén G. Mendoza (Ed.), *Feast, Famine or Fighting? Multiple Pathways to Social Complexity*, Springer: New York, ss. 91-132.

Dietrich, O.; Köksal-Schmidt, Ç.; Kürkçüoğlu, C.; Notroff, J. ve Schmidt, K. (2012a), “Önce Kutsal Alanlar Sonra Kentler Kuruldu”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Mayıs-Haziran 2012 sayı 27, ss. 64-77.

Dietrich, O.; Köksal-Schmidt, Ç.; Kürkçüoğlu, C.; Notroff, J. ve Schmidt, K. (2012b), “Göbeklitepe”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Mart-Nisan 2012 sayı 26, ss.50-53.

- Dietrich, O., Köksal-Schmidt, Ç., Notroff, J., ve Schmidt, K. (2013a), “Establishing a Radiocarbon Sequence for Göbeklitepe. State of Research and New Data”, *Neo-Lithics* 1/13, ex oriente: Berlin, ss. 36-41.
- Dietrich, O., Köksal-Schmidt, Ç., Kürkçüoğlu, C., Notroff, J. ve Schmidt, K. (2013b), “Göbeklitepe – A Stairway to the Circle of Boars”, *Actual Archaeology Magazine* 5/2013, ss. 30–31.
- Dietrich, O., Schmidt, K.Ç., Notroff, J., Kürkçüoğlu, C. ve Schmidt, K. (2014), “Göbeklitepe. Preliminary Report on the 2012 and 2013 Excavation Seasons”, *Neo-Lithics* 1/14, ex oriente: Berlin, ss.11-17.
- Dietrich, O.; Notroff, J.; Clare, L.; Hübner, C.; Köksal-Schmidt, Ç. ve Schmidt, K. (2016), “Göbeklitepe, Anlage H. Ein Vorbericht beim Ausgrabungsstand von 2014”, Ünsal Yalçın (Ed.), *Anatolien und seine Nachbarn vor 10.000 Jahren Anatolia and neighbours 10.000 years ago, Anatolian Metal VII*, Deutschen Bergbau-Museum, Bochum: ss. 53-69.
- Driesch, Angela von den ve Peters, Joris (1999), “Vorläufiger Bericht über die archäozoologischen Untersuchungen am Göbeklitepe und am Gürcütepe bei Urfa, Türkei”, *Istanbul Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts* 49: 23-39.
- Durkheim, Emile (2009), *Dini Hayatın İlk Şekilleri* (Çev. İzzet Er), Diyanet Vakfı Yayınları: Ankara.
- Earle, Timothy (2001), “Mülkiyet Hakları ve Şefliklerin Evrimi, Devlete Doğru Şeflikler: İktidar, İktisat, İdeoloji” (Çev. Cahide Sarı), Ütopya Yayınevi: Ankara, ss. 61-95.
- Eliade, Mircea (1963), *Patterns in Comparative Religion* (Çev. Rosemary Sheed), New York: World Publishing Co.
- Eliade, Mircea (2003), *Dinsel İnanışlar ve Düşünceler Tarihi-Cilt 1* (Çev. Ali Berktaş), Kabalıcı Yayınevi: İstanbul.

- Eliade, Mircea (2005), *Dinler Tarihi/İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi* (Çev. Mustafa Ünal), Serhat Kitabevi: Konya.
- Eliade, Mircea (2014), *Şamanizm* (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitabevi, 3.Baskı: Ankara.
- Eliade, Mircea (2015), *Doğuş ve Yeniden Doğuş/İnsan Kültürlerinde Erginlenmenin Dini Anlamları* (Çev. Fuat Aydın), Kabalcı Yayınevi: İstanbul.
- Eliade, Mircea (2017a), *Arayış/Tarihte ve Dinde Anlam* (Çev. Cem Soydemir), Doğu Batı Yayınları: Ankara.
- Eliade, Mircea (2017b), *İmgeler ve Simgeler* (Çev. M. Ali Kılıçbay), Doğu Batı Yayınları: Ankara.
- Ellis, Jeanette (2009), *Forbidden Rites: Your Complete Introduction to Traditional Witchcraft*: O Books.
- Emiroğlu, Kudret ve Aydın, Suavi (2003), *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları: Ankara.
- Ercan, Müslüm ve Çelik Bahattin (2013), “Şanlıurfa Müzesi’nden Neolitik Döneme Ait Bir Grup Eser /A Group of Artifacts From Neolithic Period in Sanliurfa Museum”, *Anadolu/Anatolia* 39: ss. 13–54.
- Erinç, Sırrı (1980), “Kültürel Çevrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu”, H. Çambel/ R.J. Braidwood (Ed.), *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2589: İstanbul, ss. 65-82.
- Erim- Özdoğan, Aslı (2002), “Çayönü Tepesi”, *Arkeoatlas* 1: İstanbul, ss. 77.
- Erim-Özdoğan, Aslı (2007), “Çayönü”, M. Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.), *Türkiye’de Neolitik Dönem*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss. 67-97.
- Erim-Özdoğan, Aslı (2011a), “Sumaki Höyük: A New Neolithic Settlement in the Upper Tigris Basin”, M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Koniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey, Tigris Basin*, vol. 1, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss.19-60.

- Erim-Özdoğan, Aslı (2011b), “Çayönü”, *Neolithic in Turkey New Excavation and New Research/The Tigris Basin, Vol. 1*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm (Ed.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 185-269.
- Esin, Ufuk (2007), “Anadolu Neolitiğine Başka Bir Bakış”, N. Başgelen ve M. Özdoğan (Ed.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar- Yeni Bulgular*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss. XI-XIII.
- Evans-Pritchard, Edward (1998), *İlkelerde Din* (Çev.Hüseyin Portakal), Öteki Yayınevi, Ankara.
- Fogelin, Lars (2007), “The Archaeology of Religious Ritual”, *Annual Review of Anthropology* 36: ss. 55–71.
- Frangipane, Marcella (2002), *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*. (Çev.Zühre İlkelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Frazer, J. G. (1931), *Magic and religion/The making of man: An outline of anthropology*, V. F. Calverton (Ed.), New York: Modern Library.
- Freud, Sigmund (2012), *Dinin Kökenleri* (Çev. Ayşen Tekşen), 2. Basım, Payel Yayınevi: İstanbul.
- Freud, Sigmund (2014), *Totem ve Tabu* (Çev. Kamuran, Şipal), Say Yayıncılık: İstanbul.
- Freyer, Hans (2013), *Din Sosyolojisi* (Çev. Turgut Kalpsüz), Doğu Batı yayınları: Ankara.
- Garfinkel, Yosef (2003), *Dancing at the Dawn of Agriculture*, University of Texas Press: Austin.
- Gebel, H. Georg (1984), *Das Akeramische Neolithikum Vorderasiens. Subsistenzformen und Siedlungsweisen, Tabellarische Material-und Befundpräsentation zu Fundorten des Protoneolithikums und des Akeramischen Neolithikums*, Beihefte des Tübinger Atlas des Vorderen Orients B, Nr.52., Wiesbaden: Ludwig Reichert.

- Geertz, Clifford (1973), “The Impact of the Concept of Culture on the Concept of Man”, *In The Interpretation of Cultures Selected Essays*, Basic Books: New York, ss. 33–54.
- Geertz, Clifford (2010), *Kültürlerin Yorumlanması* (Çev. Hakan Gür), Dost Yayınevi: Ankara.
- Gezgin, İsmail (2011), *Sanatın Mitolojisi*, 2. Baskı, Sel Yayıncılık: İstanbul.
- Gezgin, İsmail (2012), *Fallusun Arkeolojisi*, Sel Yayıncılık: İstanbul.
- Gimbutas, Marija (2007), *The Goddesses and Gods of Old Europe: Myths and Cult Images*, University of California Press: Berkeley.
- Goody, Jack (2017), *Mit, Ritüel ve Söz* (Çev. Damla Sezgi), Küre Yayınları: İstanbul.
- Goldenweiser, A. A. (1917), “Religion and Society: A Critique of Émile Durkheim's Theory of the Origin and Nature of Religion”, *Journal of PhiloSophy*, Psychology and Scientific Method, 14: 115-24.
- Gresky, Julia; Haelm, Juliane ve Clare, Lee (2017), “Modified human crania from Göbeklitepe provide evidence for a new form of Neolithic skull cult”, *Science Advances* 3, no.6 (28 June 2017), (<http://advances.sciencemag.org/erişim 24 Mart 2018>).
- Güler, M.; Çelik, B. ve Güler, G. (2012), “Viranşehir ilçesinden Yeni Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşimleri”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, *Anadolu / Anatolia* 38: Ankara, ss.157-180.
- Güler, G., Çelik, B., ve Güler, M. (2013), “New Pre-Pottery Neolithic sites and cult centres in the Urfa Region”, *Documenta Praehistorica XL*, Ljubljana University Press: Slovenya, ss. 291-303.
- Güler, Mustafa ve Çelik, Bahattin (2015), “Şanlıurfa Bölgesi Neolitik Dönem Araştırmaları”, *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi, BELGÜ*, Yıl:1 / Sayı:1 / BAHAR 2015: Ankara, ss. 75-102.

- Günay, Ünver ve Güngör, Harun (1998), *Türk Din Tarihi*, Laçın Yayınları: Kayseri.
- Güngördü, Ersin (2010), *Türkiye'nin Coğrafyası, Türkiye Fiziki ve Coğrafi Bölgeler*, 3. Baskı, Gazi Kitabevi: Ankara.
- Hansen, Julie (2001), "Aceramic Neolithic Plant Remains in Cyprus: Clues to Their Origins?", Stuart Swiny (Ed.), *The Earliest Prehistory of Cyprus From Colonization To Exploitation*, American Schools of Oriental Research: Boston, ss. 119–128.
- Hamayon, R. (2009), "Die Geweihkrone der sibirischen Schamanen", E. Kasten (Ed.), *Schamanen Sibiriens: Magier, Mittler, Heiler*, Dietrich Reimer: Berlin, ss. 70-81.
- Hamilton, Malcolm (2012), "Rasyonel Seçim Kuramı: Bir Eleştiri (Çev. M. Ali Kirman)", İhsan Çapcıoğlu (Ed.), *Din Sosyolojisi Kuram ve Yöntem*, İmge Kitabevi: Ankara, ss. 197-222.
- Harner, M. (1980), *The way of the saman: A guide to power and healing*, San Francisco: Harper & Row.
- Hauptmann, Andreas ve Yalçın, Ünsal (2001), "Lime Plaster, Cement and the First Puzzolan Reaction", *Paleorient*, 26/2: ss. 61-68.
- Hauptmann, Harald (1984), "Nevali Çori", *Anatolian Studies* 34, British Institute at Ankara: Ankara, ss. 228.
- Hauptmann, Harald (1992), "Nevali Çori-Eine Siedlung des akeramischen Neolithikums am mittleren Euphrat", *Nürnberger Blätter zur Archäologie* 8, 1991/1992, ss. 15-33.
- Hauptmann, Harald (1993), "Ein Kultgebäude in Nevali Çori", Frangipane, M. vd. (Ed.), *Between the Rivers and over the Mountains. Archaeologica Anatolica e Mesopotamica, Alba Palmieri Dedicata*: Rome, ss. 37-69.

- Hauptmann, Harald (1999), “Yukarı Mezopotamya’da Erken Neolitik Dönem”, *1998 yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, T.C Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi: Ankara, ss. 117-154.
- Hauptmann, Harald (2002), “Tarihöncesi – İlkçağ Dönemi”, Filiz Özdem (Ed.), *Uygarlık Kapısı Urfa*, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, ss. 25-45.
- Hauptmann, Harald (2003), “Eine Frühneolithische Kultfigur aus Urfa”, M. Özdoğan, H. Hauptmann ve N. Başgelen (Ed.), *Köyden Kente, Yakındoğu’da İlk Yerleşimler, Ufuk Esin’e Armağan/From Village to Cities, Early Villages in the Near East, Studies Presented to Ufuk Esin*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss. 623-636.
- Hauptmann, Harald (2007a), “Nevali Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem: Genel Bir Bakış”, M. Özdoğan N. Başgelen (Ed.), *Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı: Türkiye’de Neolitik Dönem; Yeni Kazılar- Yeni Bulgular*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss. 131-165.
- Hauptmann, Harald (2007b), “Nevali Çori”, C. Lichter/S. Gün (Ed.), *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, Badisches Landesmuseum: Karlsruhe, ss. 442.
- Hauptmann, Harald (2007c), “Nevali Çori”, *12.000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı-Neolitik Dönem*, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, ss. 97-98.
- Hauptmann, Harald (2011), “The Urfa Region”, M. Özdoğan. N. Başgelen-P. Kuniholm (Ed.), *The Neolithic in Turkey*, Vol.2 Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss. 85-138.
- Hauptmann, Harald (2012a), “Nevali Çori”, *Aktüel Arkeoloji*, Mayıs- Haziran:27: İstanbul, ss. 96-106
- Hauptmann, Harald (2012b), “Fruhneolithische Kultbilder in der Kommagene”, J. Wagner (Ed.), *Gottkönige am Euphrat. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene*, Philipp von Zabern: Darmstadt/Mainz, ss. 12-22.

- Hauptmann, Harald ve Schmidt, Klaus (2007), “12 000 Yıl Önce Anadolu Erken Dönem Yontuları”, C. Lichter/S. Gün (Ed.), *12 000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, Badisches Landesmuseum: Karlsruhe, ss. 430-439.
- Hauptmann, Harald ve Özdoğan, Mehmet (2007) “Anadolu’da Neolitik Devrim” Clemens, L. ve Gün, S. (Ed.), *Vor 12 000 Jahren in Anatolien Die Ältesten Monumente Der Menschheit, 12 000 Yıl Önce Anadolu İnsanlığın En Eski Anıtları*, Badisches Landesmuseum Karlsruhe: Stuttgart, Germany, ss. 404-410
- Haviland, A.W., Prins, Harald E.L., Walrath, D. ve McBride, B. (2008), *Kültürel Antropoloji* (Çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu), 1. Basım, Kaknüs Yayınları: İstanbul.
- Hawkes, C. (1954), “Archaeological Theory and Method: Some Suggestions from the Old World”, *American Anthropologist* 56: ss. 155-168.
- Hayden, Brian (2015), “Uygarlığın Kökeni Şölenler”, *Aktüel Arkeoloji*, Temmuz-Ağustos sayı 46: İstanbul, ss. 80-89.
- Helwing, Barbara (2003), “Feasts as a Social Dynamic in Prehistoric Western Asia-Three Case Studies from Syria and Anatolia”, *Paleorient*, 29/2: ss. 63-86.
- Hodder, Ian (1982), *The Present Past*, Batsford: London.
- Hodder, Ian (2000), “Symbolism and the Origins of Agriculture in the Near East”, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture* (Çev. Jacques Cauvin ve Trevor Watkins), *Cambridge Archaeological Journal*, 11/1, McDonald Institute for Archaeological Research: Cambridge, ss. 105-121.
- Hodder, Ian (2017), *Geçmiş Okumak: Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar* (Çev. Burcu Toprak ve Emre Rona), Phoenix Yayınevi: Ankara.
- Hodder, Ian and Meskell, Lynn (2011), “A ‘Curious and Sometimes a Trifle Macabre Artistry’ Some Aspects of Symbolism in Neolithic Turkey”, *Current Anthropology*, Vol. 52, No. 2 (April 2011), The University of Chicago Press: ss. 235-263.

- Hoppal, Mihaly (2016), *Şamanlar ve Semboller: Kaya Resmi ve Göstergebilim* (Çev. Fatih Sel), Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Howitt, A. William (1904), *The Native Tribes of South-East Australia*, Macmillan: London.
- Insoll, Timothy (2004), *Archaeology, Ritual, Religion*, London and New York: Routledge.
- James, Wendy (2013), *Törenselle Hayvan/Yeni bir Antropoloji Portresi* (Çev. Sevda Çalışkan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Jung, Carl Gustav (1963), *Memories, Dreams, Reflections*, Collins: Londra.
- Jung, Carl Gustav (1971), *The Portable Jung* (Der. J. Campbell), Penguin Books: Harmondsworth.
- Jung, Carl Gustav (1998), *Psikoloji ve Din* (Çev. Raziye Karabey), Okyanus Yayınları: İstanbul.
- Karaman, Kasım (2010), "Ritüellerin Toplumsal Etkileri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı:21: ss. 227-236.
- Karataş, İbrahim Ethem (2006), *Max Müller: Hayatı, Eserleri ve Dinler Tarihindeki Yeri*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İzmir.
- Karataş, İbrahim Ethem, (2013), "Max Müller'e Göre Dinin Ortaya Çıkış Sürecinde Sınırsız (Kutsal) Fikri", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 2, Kocaeli, ss. 54-86.
- Karul, Necmi (2011), "Gusir Höyük", M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Ed.), *The Neolithic in Turkey/The Tigris Basin*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: ss. 1-17.
- Karul, Necmi (2013a), "Eski Dünyanın İlk Köyleri Yerleşik Avcılar", *Atlas Dergisi*, Mart 2013 sayı: 240, Doğan Burda Yayıncılık: İstanbul, ss. 82-96.

- Karul, Necmi (2013a), “Gusir Höyük/ Siirt; Yerleşik Avcılar”, *Arkeo Atlas* (8): 22-30.
- Karul, Necmi (2018), “Gusir Höyük: Yukarı Dicle’de İlk Yerleşik Avcılar/Gusir Höyük: The Early Sedentary Hunters At Upper Tigris”, *Batman Müzesi İllsu Kurtarma Kazıları, Batman Müzesi Yayınları: Batman*, ss. 2-24.
- Köksal-Schmidt, Çiğdem ve Schmidt, Klaus (2007), “El Sanatlarında uzmanlaşma ve Taş Devri Sembol Sistemi Boncuklar, Taş Kaplar, Taş Tabletler”, *12.000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem*, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, ss.45-54.
- Köksal-Schmidt, Çiğdem ve Schmidt, Klaus (2010), “The Göbeklitepe ‘Totem Pole’, A First Discussion of an Autumn 2010 Discovery (PPN, Southeastern Turkey)”, *Neo-Lithics* 1/10, ex oriente: Berlin, ss. 74-76.
- Köksal-Schmidt, Çiğdem ve Schmidt, Klaus (2011), “2011 Yeni Buluntular ve Bulgularla Göbeklitepe Neue Funde und Befunde”, *Arkeoloji ve Sanat* 137: İstanbul, ss. 53-60.
- Kromer Bernd and Schmidt Klaus (1998), “Two Radiocarbon Dates from Göbeklitepe, South Eastern Turkey”, *Neo-Lithics* 3/98: ss.8-9.
- Kuşçu, Emir (201), “Dini Araştırmalarda Çoğulcu Bir Perspektife Doğru; Pozitivist Sekülerliğin ve Teolojileştirilmiş Fenomenolojinin Ötesinde”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, Samsun:7-39.
- Kujit, Ian (2000), “Life in Neolithic Farming Communities: An Introduction”, I. Kujit (Ed.), *Life in Neolithic Farming Communities, Social Organization, Identity and Differentiation*, Kluwer Academic/Plenum Publishers: New York, ss. 3-11.
- Lacan, Jacques (1995), *Fallusun Anlamı* (Çev. Saffet M. Tura), Afa Yayınları: İstanbul.
- Lane, Christel (1981), *The Rites of Rulers, Ritual in Industrial Society- The Soviet Case*, Cambridge University Press: Cambridge.

- Laneri, Nicola (2015), "Introduction: Investigating archaeological approaches to the study of religious practices and beliefs", Nicola, Laneri (Ed.), *Defining the Sacred: Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East*, Oxbow Books: Philadelphia, ss. 1-10.
- Langer, Susanne K. (1960), *Philosophy in a New Key: A Study in the Symbolism of Reason, Rite, and Art*, 3. Baskı, Harvard University Press: Cambridge.
- Lefrère, J. ve David, B. (2013), *İnsanlığın En Eski Muamması*, Can Yayıncılık: İstanbul.
- Leledakis, K. (2000), *Toplum ve Bilinçdışı-Toplumsal Teori ve Toplumun Bilinçdışı*, Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- Lévy-Bruhl, Lucien (2016), *İlkel Topumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler* (Çev. Oğuz Adanır), Doğu Batı Yayınları: Ankara.
- Levi-Strauss, Claude (1993), *Din ve Büyü* (Çev. Ahmet Güngören), 2. Basım, Yol Yayınları: İstanbul.
- Lewin, Roger (2000), *Modern İnsanın Kökeni* (Çev. Nazım Özüaydın), TÜBİTAK Yayınları: Ankara.
- Lichter, Clemens (2018), "Neolitik Dönemde Anadolu'da Ölüm", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Mayıs-Haziran 2018 sayı 63: İstanbul, ss. 16-27.
- Lukes, Steven (1975), "Political Ritual and Social Integration", *Sociology* (9): ss. 289-308.
- Maeda, Osamu (2018), "Lithic analysis and the transition to the Neolithic in the Upper Tigris Valley: recent excavations at Hasankeyf Höyük", *Antiquity* 92 (2018), Cambridge University Press: Cambridge, ss. 56-73.
- Maeda, Osamu; Hongo, Hitomi ve Tanno, Ken-Ichi (2016), "Yerleşik Bir Köyde Avcı Toplayıcı Yaşam: Hasankeyf", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Eylül-Ekim sayı 53: İstanbul, ss. 40-47.

- Maisels, C. K. (1999), *Uygarlığın Doğuşu: Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma, Kentlere ve Devlete Geçiş* (Çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi: Ankara.
- Malinowski, Bronislaw (1989), *İlkel Toplumlarda Cinsellik ve Baskı* (Çev. Hüseyin Portakal), Kabalcı Yayınevi: İstanbul.
- Marshack, Alexander (1997), *Paleolithic Image Making and Symboling in Europe and the Middle East: A Comparative Review. In Beyond Art: Pleistocene Image and Symbol*, Margaret W. Conkey vd. (Ed.), California Academy of Sciences: San Francisco, ss. 53–91.
- Marshall, Gordon (1999), *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev. O. Akınhay ve D. Kömürcü), Bilim ve Sanat yayınları: Ankara.
- Mathews, R. Hamilton (1895), “The Bora or Initiation Ceremenies of the Kamilaroi Tribe”, *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* Vol. 24: Journal of the Anthropological Institute: ss. 411-427.
- Mathews, R. Hamilton (1896), “The Bora or Initiation Ceremenies of the Kamilaroi Tribe. Part II”, *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* Vol. 25: Journal of the Anthropological Institute: ss. 411-427.
- Mellars, Paul (2001), “The Upper Paleolithic Revulution, The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe”, Barry Cunliffe (Ed.), *Oxford University Press*: New York.
- Mellars, Paul (2002), “Archaeology and the origins of modern humans: European and African Perspectives”, Tim J. Crow (Ed.), *The Speciation of modern Homo sapiens (proceedings of the British Academy 106)*, Oxford University Press fort the British Academy 106: ss.31-47.
- Mellars, Paul (2006), “Why did modern human populations disperse from Africa ca. 60,000 years ago? A new model”, *Proceeding of the National Academy of Sciences* (PNAS) 103 (25): ss. 9381-9386.
- Mithen, Steven (1999), *Aklın Tarihöncesi*, Dost Yayınları: Ankara.

- Miyake, Yutaka (2013a), “Hasankeyf Höyük/ Batman”, Dicle'nin Kiyısında Dünyanın İlk Köyleri, *Atlas Dergisi* Mart 2013 sayı:240: İstanbul, ss.97.
- Miyake, Yutaka (2013b) “Hasankeyf Höyük / Batman: Dicle'nin İlk Köyü”, *Arkeo Atlas* 8: ss. 40-47.
- Miyake, Yutaka (2016), “Tarih Öncesi Dönemde Hasankeyf”, *Varlık Yokluk Savaşında Hasankeyf, Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Eylül-Ekim sayı 53: İstanbul, ss. 28-39.
- Miyake, Y., Maeda, O., Tonno, K., Hongo, H., ve Gündem, C. Y. (2012), “New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th millennium cal. BC site on the Upper Tigris Southeast Anatolia”, *Neo- Lithics* 1/12: ss. 3-7.
- Moetz, K. Fevzi ve Çelik, Bahattin (2012), “T-Shaped Pillar Sites in the Landscape Around Urfa”, *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* 12 April – 16 April 2010, Harrassowitz Verlag: Wiesbaden, ss. 695-709.
- Morgan, L. Henry (1994), *Eski Toplum I* (Çev. Ünsal Oskay), 2. Basım, Payel Yayınevi: İstanbul.
- Morris, Brian (2004), *Din Üzerine Antropolojik Yaklaşımlar* (Çev. Tayfun Atay), İmge Kitabevi Yayınları: Ankara.
- Morris-Goring A. Nigel ve Cohen-Belfer, Anna (2002), “Symbolic Behaviour from the Epipalaeolithic and Early Neolithic of the Near East: Preliminary Observations on Continuity and Change”, H.G.K. Gebel, B. Dahl Hermansen ve C. Hoffmann Jensen (Ed.), *Magic Practices and Ritual in the Near Eastern Neolithic Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment* 8: ss. 67-79.
- Müller, Friedrich Max (1889), *Natural Religion*, The Gifford Lectures: Londra.
- Müller, Friedrich Max (1891), *Physical Religion*, The Gifford Lectures: Londra.
- Nadel, S.F (1954), *Nupe Religion*, Routledge & K. Paul: Londra.

- Notroff, Jens; Dietrich, Oliver ve Schmidt, Klaus (2014), “Building Monuments, Creating Communities: Early Monumental Architecture at Pre-Pottery Neolithic Göbeklitepe”, *Approaching Monumentality in Archaeology Volume 3*, State University of New York Press: Albany, ss. 83-105.
- Notroff, Jens; Deitrich, Oliver; Peters, Joris vd. (2015), “Uygarlığın Doğuşunda Göbeklitepe”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Temmuz-Ağustos 2015 sayı 46: İstanbul, ss. 52-69.
- Notroff, J.; Dietrich, O.; Dietrich, L.; Lelek, C. Tvetmarken; Kinzel, M.; Schlindwein, J.; Sönmez, D. ve Clare, L. (2017), “More than a vulture: A response to Sweatman and Tsikritsis”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, vol. 17(2), (2017): ss. 57-74.
- Orrelle, Estelle (2014), *Material Images of Humans from the Natufyan to Pottery Neolithic Periods in the Levant*, BAR International Series 2595, BAR Publishing: Oxford.
- Öksüz, Banu (2002), “Beslenmek-Neolitik Çağ”, *Arkeo Atlas 1*, DBR Yay: İstanbul, ss. 87.
- Örnek, Sedat V. (1995), *100 Soruda İlkelerde Din Büyü Sanat Efsane*, 3. Basım, Gerçek Yayınevi: İstanbul.
- Özbek, Metin (2007), *Dünden Bugüne İnsan*, 2. Baskı, İmge Kitabevi: Ankara.
- Özdoğan, Aslı (1994), *Çayönü Yerleşmesinin Çanak Çömleksiz Neolitikteki Yeri (Küçük Buluntuların Yardımıyla) Metin ve katalog (2. cilt)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.
- Özdoğan, Aslı (1995), “Life at Çayönü During the Pre-Pottery Neolithic Period (according to the artifactual assemblage)”, *Halet Çambel için Prehistorya Yazıları (Readings in Prehistory Studies Presented to Halet Çambel)*, Graphis Yayınları: İstanbul, ss.79-100.

- Özdoğan, Aslı (2007), “Çayönü”, *12.000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı/ Neolitik Dönem*, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, ss. 89-91.
- Özdoğan, Mehmet (1995), “Yakın Doğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu, Eleştirel Bir Deneme”, A. Erkanal ve H. Erkanal (Ed.), *Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler*, İ. Metin Akkurt ve Bahattin Devam Anı Kitabı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss. 267-280.
- Özdoğan, Mehmet (1996), “Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler”, Yıldız Sey (Ed.) *Tarihten Günümüze kadar Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, Habitat II, Tarih vakfı Yayınları: İstanbul, ss.19-30.
- Özdoğan, Mehmet (1999), “The Transition from Sedentary Hunter Gatherers to Agricultural Villages in Anatolia, Some Considerations”, *Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Sempozyumu-Bildiriler*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü ve Ege Yayınları: İstanbul, ss. 311-319.
- Özdoğan, Mehmet (2001), “Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü”, Oktay Belli (Ed.) *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey*, İstanbul Üniversitesi Yayınları: İstanbul, ss. 12-17.
- Özdoğan, Mehmet (2003), *Güneydoğu Anadolu'nun Kültür Tarihindeki Yerine Farklı Bir Bakış*, Türkiye Bilimler Akademisi Forumu Sıra No:14: Ankara.
- Özdoğan, Mehmet (2004), “Neolitik Çağ -Neolitik Devrim- İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve Braidwood'lar”, *TÜBA-AR 7*, İstanbul, ss. 43-52.
- Özdoğan, Mehmet (2006), “Yeni Veriler Işığında Anadolu Mimarisinin Dünya Mimarisine Katkıları”, *Geçmişten Geleceğe Anadolu'da Malzeme ve Mimarlık Sempozyum (2005) XXII. Dünya Mimarlık Kongresi*, TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükşehir Şubesi Yayını: İstanbul, ss. 145-162.
- Özdoğan, Mehmet (2007a), “Bazı Genellemeler-Öngörüler”, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu Ve Avrupa'ya Yayılımı; Türkiye'de Neolitik Dönem; Yeni Kazılar- Yeni Bulgular*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss. 441-458.

- Özdoğan, Mehmet (2007b) “Neolitik Dönem Günümüz Uygarlığının Temel Taşları”, Nezih Başgelen (Ed.), *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık: İstanbul, ss. 9-20.
- Özdoğan, Mehmet (2012), “Neolitiği Anlamak: Neolitik Dönemi Yeniden Düşünmek”, *Aktüel Arkeoloji* (Mayıs-Haziran), sayı 27: İstanbul, ss. 38-52.
- Özdoğan, Mehmet (2016), “Neolitik İlk Çiftçiler Neden Göz Ettiler”, İnsanlığın En Büyük Tradejisi, Çağlar Boyunca Göç, *Aktüel Arkeoloji Dergisi (Kasım-Aralık) sayı 54*: İstanbul, ss. 46-59.
- Özdoğan, Mehmet ve Başgelen, Nezih (2007), “Sunu: Türkiye’de Neolitik Dönem” M. Özdoğan, ve N. Başgelen (Ed.), *Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı; Türkiye’de Neolitik Dönem; Yeni Kazılar- Yeni Bulgular*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss.VII-X.
- Özdoğan, Mehmet ve Özdoğan, Aslı (1989), “Çayönü. A Conspectus of Recent Work”, O. Aurenche ve M. C. Cavin (Ed.), *Paléorient*, 15/1: Paleorient and CNRS Editions, ss. 65-74.
- Özdoğan, Mehmet ve Özdoğan, Aslı (1998), “Buildings of Cult and the Cult of Buildings”, G. Arsebük, M. Mellink ve W. Schirmer (Ed.), *Light on Top of the Black Hill Studies Presented to Halet Çembel*, Ege Yayınları: İstanbul, ss. 581-601.
- Özdoğan, Mehmet; Özdoğan, Aslı ve Davis, Michael (1991), “1989 Yılı Çayönü Kazıları”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı* I. cilt: Ankara, ss. 71-86.
- Özdoğan, Mehmet; Özdoğan, Aslı, Bar-Yosef, Daniella vd. (1994), “Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme”, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı* I. cilt: Ankara, ss. 103-122.
- Özkaya V. ve Coşkun A. (2008), “Körtik Tepe Kazıları Erken Neolitik Dönemde Bölgesel Kültürel İlişkiler Üzerine Bazı Gözlemler”, B. Can ve M. Işıklı (Ed.) *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*: İstanbul, ss. 85-98.

- Özkaya, Vecihi ve Coşkun, Aytaç (2012), “Körtik Tepe”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi* (Mayıs-Haziran) sayı 27: İstanbul, ss. 88-94.
- Paden, E. William (2012), “Durkheim’in Din Araştırması ve Öğretisini Yeniden Değerlendirme (Çev. Abdurrahman Kurt)”, *Din Sosyolojisi Kuram ve Yöntem*, İhsan Çapcıoğlu (Ed.), İmge Kitabevi: Ankara, ss. 75-98.
- Peters Joris ve Schmidt Klaus (2004), “Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbeklitepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment”, *Anthropozoologica* 39 (1): ss.179-218.
- Pettazzoni, Raffaele (1953), *La Religion dans la Grece antique, des Origines a Alexandre*: Paris.
- Pettazzoni, Rafealla (2002), *Tanrıya Dair* (Çev. Fuat Aydın), İz Yayıncılık: İstanbul.
- Piesker, Katja (2014), “Göbeklitepe-Bauforschung in den Anlagen C und E in den Jahren 2010 und 2012”, *Zeitschrift für Orient-Archäologie* 7, Ernst Wasmuth Verlag Tübingen: Berlin, ss. 14-54.
- Pustovoytov, Konstantin (2002), “14C Dating of Pedogenic Carbonate Coatings on Wall Stones at Göbeklitepe (Southeastern Turkey)”, *Neo- Lithics* 2/02, ex oriente: Berlin, ss.3-4.
- Pustovoytov, Konstantin (2006), “Soils and soil sediments at Göbeklitepe, southeastern Turkey: A preliminary report”, *Geoarchaeology* 21.7: ss. 699-719.
- Radcliffe-Brown A.R. (1968), “Din ve Toplum (Çev. Ünsal Oskay)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXIII, Sayı: 4, ss.301-329.
- Renfrew, Colin (1985), *The Archaeology of Cult; The Sanctuary at Phylakopi*, Thames and Hudson: London.
- Renfrew, Colin (2001), “Aklın Arkeolojisi Yapılabilir mi? Bilişsel Bir Arkeolojiye Doğru”, *Arkeoloji Bir Bilimin Katmanları*, Cogito Dergisi sayı 28, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.

- Renfrew, Colin ve Bahn Paul (2017), *Arkeoloji: Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama* (Çev.Gürkan Ergin), Homer Kitabevi: İstanbul.
- Roaf, M. (1996), *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu. Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi 9* (Çev. Zülal Kılıç), İletişim Yayınları: İstanbul.
- Robb, John E. (1998), “The Archaeology of Symbols”, *Annual Review of Anthropology*, Vol. 27 (1998), ss. 329-346.
- Roodenberg, J. (1989), “Hayaz Höyük and the Final PPNA in the Taurus Foothills”, *Paleorient* 15(1): ss. 91-101.
- Rosenberg, Michael (2007), “Hallan Çemi”, M. Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.) *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss. 1-12.
- Rosenberg, Michael (2011), “Hallan Çemi”, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm (Ed.), *Neolithic in Turkey New Excavation and New Research/The Tigris Basin*, Vol. 1, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss. 61-78.
- Rosenberg, M. ve Peasall, B. (1998), “A Report on the Soundings at Demirköy Höyük: An Aceramic Neolithic Site in Eastern Anatolia”, *Anatolica* XXIV: ss: 195-207.
- Saltuk, Secda (1997), *Arkeoloji Sözlüğü*, 3. Baskı, İnkılap Kitabevi: İstanbul.
- Schirmer, Wulf (1990), “Some Aspects of Building at the Aceramic-Neolithic Settlement of Çayönü Tepesi”, *World Archaeology*. 21/3, Architectural Innovation: ss. 363-387.
- Schmidt, Klaus (1995), “Investigations in the Upper Mezopotamian Early Neolithic: Göbeklitepe and Gürcütepe”, *Neo-Lithics* 2/95, ex oriente: Berlin, ss. 9-10.
- Schmidt, Klaus (1996), “The Urfa-Project 1996”, *Neo-Lithics* 2/96, ex oriente: Berlin, ss. 2-3.

- Schmidt, Klaus (1997), “Snakes, Lions and Other Animals: The Urfa-project 1997”, *Neo-Lithics* 3/97, ex oriente: Berlin, ss. 8-9.
- Schmidt, Klaus (1998), “Beyond Daily Bread: Evidence of Early Neolithic Ritual from Göbeklitepe”, *Neo-lithics* 2/98, ex oriente: Berlin, ss.1-5.
- Schmidt, Klaus (1999), “Frühe Tier und Menschenbilder von Göbeklitepe- Kampagnen 1995-98, Ein kommentierter Katalog der Gro(p)plastik und der Reliefs”, *MDOG*, 49: ss.5-21.
- Schmidt, Klaus (2000), “Zuerst kam der Tempel, dann die Stadt. Vorläufiger Bericht zu den Grabungen am Göbeklitepe und am Gürcütepe 1995-1999”. *Istanbuler Mitteilungen* 50: ss. 7-41.
- Schmidt, Klaus (2001a), “Göbeklitepe and the Early Neolithic Sites of the Urfa Region: a Synopsis of New Results and Current Views”, *Neo-Lithics* 1/01, ex oriente: Berlin, ss. 9-12.
- Schmidt, Klaus (2001b). “Göbeklitepe, southeastern Turkey: a preliminary report on the 1995–1999 excavations”, *Paleorient* 26(1): ss. 45–54.
- Schmidt, Klaus (2003), “The 2003 Campaign at Göbeklitepe (Southeastern Turkey)”, *Neo-Lithics* 2/3, ex oriente: Berlin, ss. 3-8.
- Schmidt, Klaus (2004), Frühneolithische Zeichen vom Göbeklitepe (İlk Neolitik Göbeklitepe Betimlemeleri), *TÜBA-AR* (7), Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları: Ankara, ss. 93-105.
- Schmidt, Klaus (2005), “Ritual centers’ and the Neolithisation of upper Mesopotamia”, *Neo-Lithics* 2/05: ss.13–21.
- Schmidt, Klaus (2006), “Animals and a Headless Man at Göbeklitepe”, *Neo-Lithics* 2/06, ex oriente: Berlin, ss.38-40
- Schmidt, Klaus (2007a), *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe-En Eski Tapınağı Yapanlar* (Çev. Rüstem Aslan), Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.

- Schmidt, K. (2007b), “Göbeklitepe” M. Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu Ve Avrupa'ya Yayılımı; Türkiye'de Neolitik Dönem/Yeni Kazılar- Yeni Bulgular*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss. 115-131.
- Schmidt, Klaus (2007c), “Göbeklitepe Excavations 2005”, 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. cilt*, Çanakkale 2006, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara, ss. 97-110.
- Schmidt, Klaus (2007d), “Göbeklitepe Yuvarlak Yapılar ve Kabartmalar”, *12.000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem*, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, ss.33-44.
- Schmidt, Klaus (2008a), “Die steinzeitlichen Heiligtümer am Göbeklitepe”, *Colloquium Anatolicum VII/Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü*, Ege Yayınları: İstanbul, ss. 59-86.
- Schmidt, Klaus (2008b), “Göbeklitepe – Enclosure C.”, *Neo-Lithics 2/08, ex oriente*: Berlin, ss. 27-32.
- Schmidt, Klaus (2008c:), “Göbeklitepe Kazısı 2006 Yılı Raporu”, 29. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. cilt*, Kocaeli 2007, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: Ankara, ss. 417-428.
- Schmidt, Klaus (2009), “Göbeklitepe Kazısı 2007 Yılı Raporu”, 30. *Kazı Sonuçları Toplantısı 3. cilt*, Ankara 2008, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara, ss.163-182.
- Schmidt, Klaus (2010a), “Göbeklitepe Kazısı 2008 Yılı Raporu”, 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1. cilt*, Denizli 2009, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara, ss.241-264
- Schmidt, Klaus (2010b), “Göbeklitepe – the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs”, *Documenta Praehistorica 37*: ss. 239–256.

- Schmidt, Klaus (2011a), “Göbeklitepe: A Neolithic Site in Southeastern Anatolia”, S. R. Steadman – G. McMahon (Ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia. 10,000–323 B.C.E.*: Oxford, ss. 918–933.
- Schmidt, Klaus (2011b), “Göbeklitepe”, M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Ed.), *Neolithic in Turkey New Excavations ve New Research*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, ss. 41-83.
- Schmidt, Klaus (2011c), “Göbeklitepe Kazısı 2009 Yılı Raporu”, 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. cilt*, İstanbul 2010, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara, ss. 209-224.
- Schmidt, Klaus (2012), “Göbeklitepe Kazısı 2010 Yılı Raporu”, 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı 3. cilt*, Malatya 2011, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara, ss. 319-340.
- Schmidt, Klaus (2013), “Göbeklitepe Kazısı 2011 Yılı Raporu”, 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1. cilt*, Çorum 2012, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Çorum, ss. 79-90.
- Schmidt, Klaus (2014), “Göbeklitepe Kazısı 2012 Yılı Raporu”, 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1. cilt*, Muğla 2013, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Muğla, ss. 328-338.
- Schmidt, Wilhelm (1935), *The Origin And Growth Of Religion* (Çev. H. J. Rose), Methuen Co. Ltd.: London.
- Schuyt, Theo N.M ve Schuijt, John J.M. (1998), “Rituals and Rules: About Magic in Consultancy”, *Journal of Organizational Change Management*, Vol. 11, No.5: ss. 399-406.
- Segal, J. B. (1970), *The Blessed City of Edessa*, The Clarendon Press: London.
- Shults, Leron (2018), “Spiritüel Dolanıklık: Çatalhöyük’te Dinsel Sembollerin Dönüşümü (Çev. Dilek Şendil)”, *Uygurluk Doğuşunda Din-Çatalhöyük Örneği*, Alfa Yayıncılık: İstanbul, ss. 105-138.

- Simmons, Alan H. (2007), *The Neolithic Revolution in the Near East: Transforming the Human Landscape*, The University of Arizona Press: Tuscon.
- Smart, Ninian (1989), *The Cognitive Scienses: An Interdisciplinary Approach*, Mountain View, Calif.: Mayfield.
- Sözen, M. ve Tanyeli U. (2003), *Sanat Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Spenser, Herbert (1967), *The Principles of Sociology*, Chicago.
- Spencer, J. (1996), “Symbolic Anthropology”, Alan Barnard and Jonathan Spencer (Ed.) *In Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*: London, ss. 535-539:
- Stordeur, Danielle (2015), *Le village de Jerf el Ahmar (Syrie, 9500-8700 av. J.-C.) L'architecture, miroir d'une société néolithique complexe*, Cnrs Éditions: Paris.
- Tekçam, Tamay (2011), *Arkeoloji Sözlüğü*, Alfa Yayınları: İstanbul.
- Tekin, Halil (2017), *Tarihöncesinde Mezopotamya/Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*, Bilgin Kültür ve Saanat Yayınları: Ankara.
- Tillich, Paul (1969), *The Nature of Religious Language/ Theology of Culture*, Rpbert C. Kimball (Ed.), Oxford University Press: New York.
- Tillich, Paul (1974), “The Meaning and Justification of Religious Symbols”, Sidny Hook (Ed.), *Religious Experience and Truth*, New York University Press: New York.
- Townsend, R. F. (1979), *State and Cosmos in the Art of Tenochtitlan*, Studies in Pre Columbian Art and Archaeology 20, Dumbarton Oaks: Washington.
- Tremlin, T. (2006), *Minds and Gods: The Cognitive Foundation of Religion*, Oxford University Press.
- Trigger, B. (2003), *Understanding Early Civilizations. A Comparative Study*, Cambridge University Press: Cambridge.

- Tunçdilek, N. (1971), *Güneybatı Asya Fiziki Ortam*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları: İstanbul.
- Tura, S. Murat (2010), *Freud'dan Lacan'a Psikanaliz*, 4. Basım, Kanat Yayınları: İstanbul
- Turğut, Paki. Yeşilnacar, M. İrfan ve Bulut, Hüsamettin (2006), *Yapı malzemesi olarak Urfa Taşı'nın Mekanik, Fiziksel ve Teknolojik Özelliklerinin Tespiti*, TÜBİTAK Destekli Projeler Veri Tabanı, TÜBİTAK MAG Proje 104I084, 2006: 1-24, Ekler.
- Turner, S. Bryan (2012), “Max Weber’e Göre İslam ve Konfüçyanizm: Kantçı Sekülerleşme Kuramı (Çev. İhsan Çapcıoğlu)”, *Din Sosyolojisi Kuram ve Yöntem* (Ed. İhsan Çapcıoğlu), İmge Kitabevi: Ankara, ss. 143-169.
- Turner, Victor (2018), *Ritüeller Yapı ve Anti-Yapı* (Çev. Nur Küçük), İthaki Yayınları: İstanbul.
- Tümer, Günay ve Küçük, Abdurrahman (1997), *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları: Ankara.
- Türkcan, Umut Ali (2006), *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Binaları ve Gelişimi*, Doktora Tezi: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Ankara.
- Türkcan, Umut Ali (2010), “Barınaktan Tapınağa: Yukarı Mezopotamya Neolitik Dönem Tapınak Yapıları ve Gelişimi”, D. Burcu Ercias (Ed.), *Güneydoğu Anadolu Araştırmaları Sempozyum Bildirileri, Yerleşim Arkeoloji Serisi 3*, Ege Yayınları: Ankara, ss. 9-20.
- Tylor, E.B., (1903), *Primitive Culture*, London, (1,2)
- Tylor, E.B. (1958), *Religion in Primitive Culture*, New York: Harper and Row.
- Uhri, Ahmet (2015), “İnsanlığın Şafağında Beslenme”, H. Yılmaz, A. Dündar (Ed.); *Gastronomi Tarihi*, 1. Baskı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Uhri, Ahmet (2016), *Arkeolojik, Arkeometrik, Dilsel, Tarihsel ve Etnolojik Veriler Işığında Anadolu Mutfak Kültürünün Kökenleri*, Ege Yayınları: İstanbul.

- Uludağ, Celal; Çelik, Bahattin ve Tolon Kaya (2018). “Harbetsuvan Tepesi’nden Bir Erkek Heykelciği”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, sayı. 38 (38), ss.19-25.
- Uluçam, Abdüsselam ve Miyake, Yutaka (2018), “Hasankeyf Höyük Kazısı”, *Batman Müzesi İlisu Kurtarma Kazıları*, *Batman Müzesi Yayınları*: Batman, ss. 25-32.
- Valla, François (1998), “The First Settled Societies—Natufyan (12,500–10,200 BP)”, In *The Archaeology of the Holy Land*, Thomas Levy (Ed.), Leicester University Press: London and Washington, ss. 169–187.
- Velibeyoğlu J., Schachner, A. ve Schachner, Ş. (2002), “Botan Vadisi ve Çattepe (Tilli) Yüzeý Araştırmaları’nın İlk Sonuçları”, N. Tuna, J. Velibeyoğlu (Ed.) *İlisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, TAÇDAM: Ankara, ss.783-835.
- Verhoeven, Marc (2001), “Person or Penis? Interpreting a 'New' PPNB Anthropomorphic Statue from the Taurus Foothills”, *Neo-Lithics* 1/0, ex oriente: Berlin, ss.8-9.
- Verhoeven, Marc (2002a), “The Changing Role of Ritual and Symbolism in the PPNB and the PN in the Levant, Syria and South-East Anatolia”, *Paléorient*, Vol. 28, No. 1, Paleorient and CNRS Editions and CNRS Editions, ss. 5-13.
- Verhoeven, Marc (2002b), “Ritual and ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and southeast Anatolia“, *Cambridge Archaeological Journal* 12/2, McDonald Institute for Archaeological Research: Cambridge, ss. 233-258
- Voigt, Mary M. (1991), “The Goddess from Anatolia: An Arch Perspective”, *Oriental Rug Review*, 11/2, ss.33-39.
- Voigt, Mary M. (1986), “Excavation at Neolithic Gritelle”, *Anatolica* XV: ss. 215-227
- Yakar, Jak (2007), *Anadolu’nun Etnoarkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı* (Çev. S. Hırçın Riegel), Homer Kitabevi: İstanbul.

- Yakar, Jak (2014), *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri Cilt 1* (Çev. Gökseven Abdal), Homer Kitapevi: İstanbul.
- Wallece, A.F.C. (1966), *Religion: An antropological view*, Random House: New York.
- Watkins, Trevor (2007), “Anadolu’nun Doğal Çevresi-İklim, Çevre ve Kaynakların Bileşkesi”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanın En Eski Anıtları*, C. Lichter/S. Gün (Ed.), Badisches Landesmuseum: Karlsruhe, ss. 411-419.
- Watkins, Trevor (2010), “New Light on Neolithic Revolution in South-West Asia”, *Antiquity* 84: ss. 621-634.
- Weber, Max (1965), *The Sociology of Religion* (Çev. E. Fischeof), Marheuen: Londra.
- Weber, Max (1978), *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, ed. Günther Roth and Claus Wittich, Universty of California Press: Berkeley.
- Wells, Calvin (1984), *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası* (Çev. Bozkurt Güvenç), Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- Willcox, G. ve Savard, M. (2007), “Güneydoğu Anadolu’da Tarımın Benimsenmesine İlişkin Botanik Veriler”, M. Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.); *Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı-Türkiye’de Neolitik Dönem-Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Wright, Elizabeth (2002), *Lacan ve Postmodernizm* (Çev. Ebru Kılıç), Everest Yayınları: İstanbul.
- Wulf, Cristoph (2009), *Tarihsel Kültürel Antropoloji* (Çev.Özgür Dünya Sarısoy), Dipnot Yayınları: Ankara.
- Wynn, Thomas; Coolidge, Frederick ve Bright, Martha (2009), “Hohlenstein-Stadel and the Evolution of Human Conceptual Thought”, *Cambridge Archaeological Journal Volume 19*, Cambridge University Press: New York, ss.73-84.

EK 1

TABLolar

Tablo 1: Diyarbakır Çayönü’nde Tespit Edilen Özel/Kült Yapılar’ın Evre ve Dönemleri

EVRE	DÖNEM	ÖZEL/KÜLT YAPI ADLARI
Yuvarlak Yapılar	ÇÇNA	Olasılıkla En Erken Saltaşlı Yapı (BN yuvarlak yapısı)
		En Erken Kafataslı Yapı (BM 1c)
Izgara Yapılar	ÇÇNA	Kafataslı Yapı (BM 1a-1b)
	Erken ÇÇNB	Saltaşlı Yapı (FA yapısı)
Kanallı Yapılar	Orta ÇÇNB	Saltaşlı Yapı
		Kafataslı Yapı (BM 2c)
Taş Döşemeli Yapılar	Orta ÇÇNB	İlk Çakıtaşlı Plaza
		BL Yapısı
		Sekili Yapı (BK Yapısı)
		Kafataslı Yapı (BM 2a-b)
Hücre Planlı Yapılar	Geç ÇÇNB	Terrazo Yapısı (T). Dikilitaşlı Killi Meydan
Geniş Odalı Yapılar	ÇÇNC (?)	

Kaynak: Özdoğan ve Özdoğan, 1998:58

Tablo 2: Karahan Tepe 2011 Öncesi Çalışmalarda Ele Geçen Dikilitaş ve Heykel Buluntuları

KARAHAN TEPE BÜYÜK BULUNTULARI	ADET
<i>In situ</i> durumunda dikilitaş	266
Yıllanmış Dikilitaş	2
Kuş Kabartması	1
Kabartmalı Dikilitaş Parçası	3
Erkek Heykeli Parçası	1
Toplam	274

Kaynak: Çelik, 2005:137, Tab.16

Tablo 4: Göbeklitepe II. Tabaka Yapıları Dikilitaşların Numaralarına Göre Boyut ve Betimleme Grupları

Alan Adı	Yapı/Açma Adları	Dikilitaş Numaraları	Ölçüler	Akbaba	Aslan
Güney Alanı	L9-55	PXV	Belirtilmemiş		
	L9-55	PXVI	Belirtilmemiş		
	L9-55	PXVII	Belirtilmemiş		
	L9-55	PXVIII	Çapı 80 cm		
	L9-56	PXI	Belirtilmemiş		
	L9-56	PXII	Belirtilmemiş		
	L9-56	PXIII	Belirtilmemiş		
	L9-56	PXIV	Belirtilmemiş		
	L9-56	PXLVI	Belirtilmemiş		
	L9-56	PXLVII	Belirtilmemiş		
	L9-57	PXIX	Y. 1.5 m		
	L9-65	Belirtilmemiş/Parça Halinde			1
Toplam		12			
Güneydoğu Tepe	Aslan Dikilitaşlı Yapı	PI	Y. 1.60 m		1
	Aslan Dikilitaşlı Yapı	PII	Y. 1.45 m		1
	Aslan Dikilitaşlı Yapı	PIII	Y. 1.84 m		
	Aslan Dikilitaşlı Yapı	PIV	Y. 1.72 m		
	Aslan Dikilitaşlı Yapı	PV	Y. 1 m		
	Aslan Dikilitaşlı Yapı	PVI	Y. 1.90 m		
	L9-60	PXX	Belirtilmemiş		
	L9-60	PXXI	Belirtilmemiş		
	L9-80	PVII	Belirtilmemiş		
	L980	PVIII	Belirtilmemiş		
	L9-80	PIX	Belirtilmemiş		
	L9-80	PX	Belirtilmemiş		
	Toplam		12		2
Kuzeybatı Tepe	K10-58	PXIL	Belirtilmemiş		
	K1068	PXLVIII	Belirtilmemiş		
	K10-69	Belirtilmemiş/Parça Halinde			
	K10-70	PL	Belirtilmemiş		
	K10-79	LII	Belirtilmemiş		
Toplam		5			
Güneybatı Tepe	K9-97	PXLV			
	L9-07	PXXVII			
	L9-07	PXXXVIII			
	L9-07	PXXXIX			
	L9-17	PXXVIII	G. 50 cm, K. 25 cm		
	L9-17	PXXIX	G. 50 cm, K. 25 cm		
	L9-27	PXL			
	L9-27	PXLI			
	L9-27	PXLII			
	L9-27	PXXX			
	L9-37	PXXXI			
	L9-37	PXXXII			
	L9-37	PXXXIII			
	L9-37	PXLIV			
Toplam		14			
Tüm Alanlar	Genel Toplam	43		1	2

Kaynak: Tarafımca Düzenlenmiştir

Tablo 5: Göbeklitepe III, III/II ve Tabakaları Belirsiz Yuvarlak Planlı Kült Yapıları Hayvan Betimleme Gruplarının Türlerine Göre Sayısal Dağılımları

Hayvan Adı	Betimlenme Sayısı
Yılan	82
Ördek	42
Tilki	21
Yaban Domuzu	11
Turna	8
Aslan	8
Belirsiz	9
Boğa	5
Örümcek	4
Koç	3
Cinsi Belirsiz Kuş Motifi	3
Bukranion	2
Yırtıcı Hayvan	2
Tavşan	2
Akbaba	2
Akrep	2
Kartal	1
Kelaynak	1
Ceylan	1
Yaban Eşeği	1
Köpekgil	1
Genel Toplam	211

Kaynak: Tarafımca Düzenlenmiştir

Tablo 6: Yukarı Dicle Bölgesi'nde Ele Geçen Dikilitaşların Boyutları, Form ve Betimlemeleri

Yerleşim Adı	Boyutlar	Tasvirler	Form
Gusir Höyük	Y. 1.2- 1.5 m	Daire (kazıma)	"T" biçimli
Hasankeyf Höyük	G. 85 cm /Y. 4 m (?)		"T" biçimli
Çayönü	Y. 1.5- 2.80 m		"T" biçimli

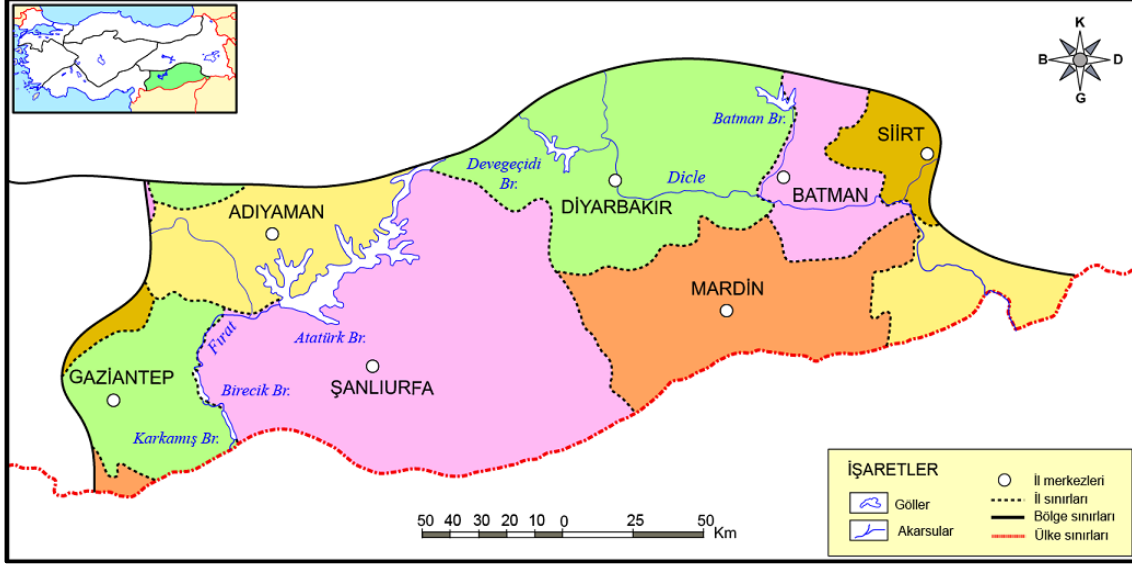
Kaynak: Tarafımca Düzenlenmiştir

Tablo 7: Göbeklitepe Dışında Şanlıurfa Bölgesi'nde Ele Geçen Dikilitaşların Buluntu Sayıları, Boyutları, Form ve Betimlemeleri

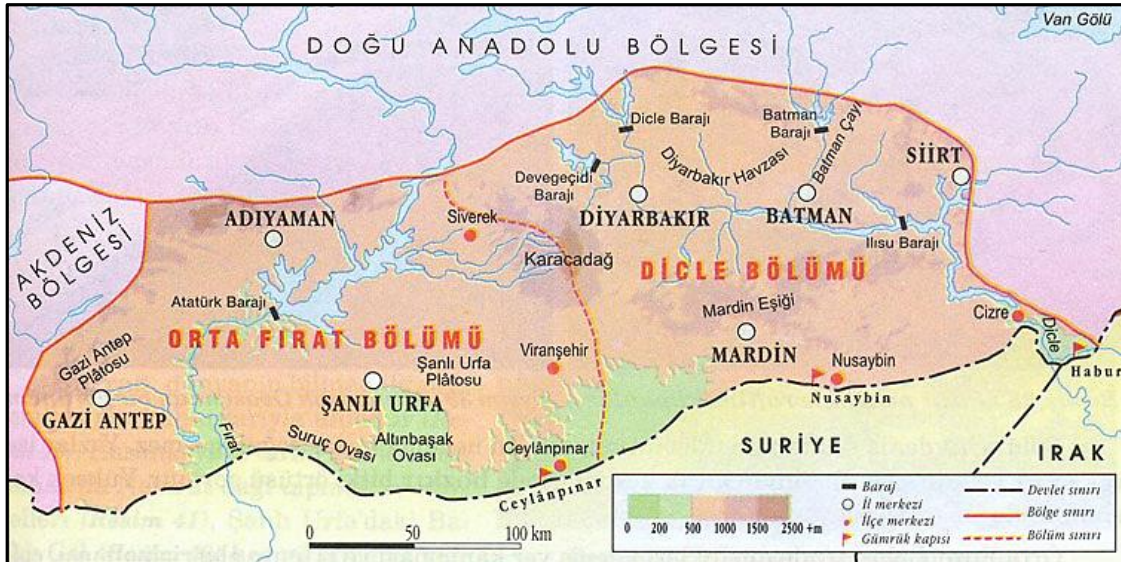
	Yüze Buluntusu	Kazı Çalışmaları	Form	Yükseklik	Kalınlık	Genişlik	Tasvirler
Nevalı Çori		29	T ve ters L biçimli	1.5 m-3.15 m	35-80 cm		El ve Kol
Harbetsuvan	14	10	T ve ters L biçimli	1.5-2.05 m	20-35 cm	40-75 cm	El ve Kol
Karahan Tepe	266		T-biçimli		20-25 cm	40-70 cm	Yılan, Tavşan, Ceylan
Sefer Tepe	16		T-biçimli	1.5-2.0 m	20-30 cm	50-70 cm	Boğa Baş Taslağı
Hamzan Tepe	1		T-biçimli		22 cm	50-70 cm	
Taşlı Tepe	4		T-biçimli	1.5-2.0 m	20-25 cm	50 cm	
Kurt Tepesi	2		T-biçimli	2.5 m	25 cm	50-70 cm	Kravat, Chevron
Kocanizam	1		T-biçimli				
Besta Faki Mevki	1		T-biçimli			70 cm	

Kaynak: Tarafımca Düzenlenmiştir

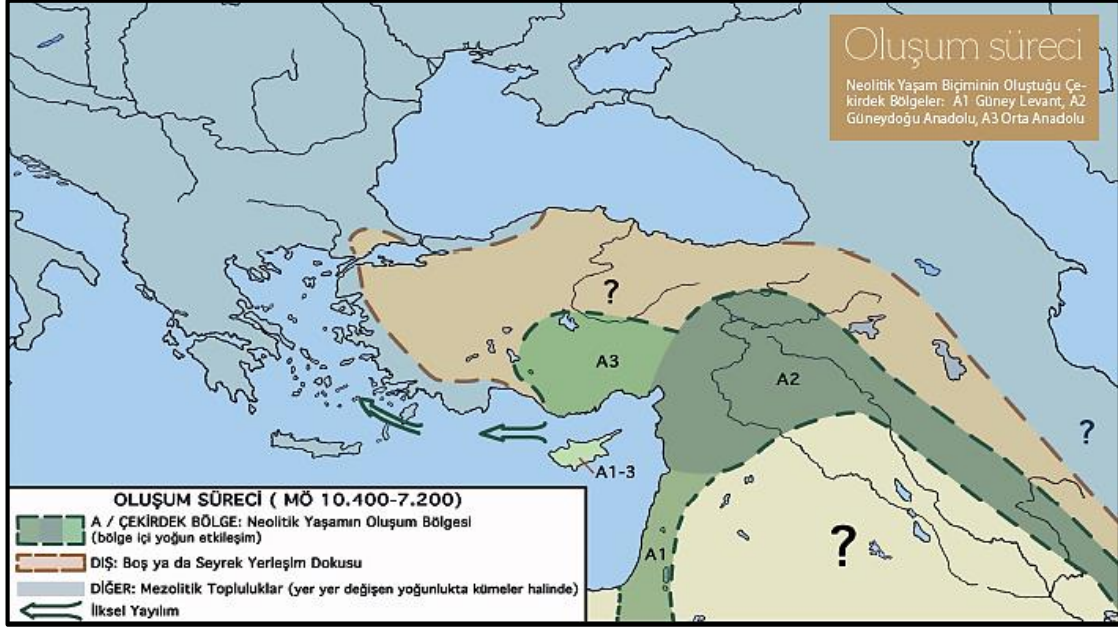
EK 2 HARİTALAR

Harita 1: Güneydoğu Anadolu Bölgesi İlleri Haritası
Kaynak: <http://cografyaharita.com>

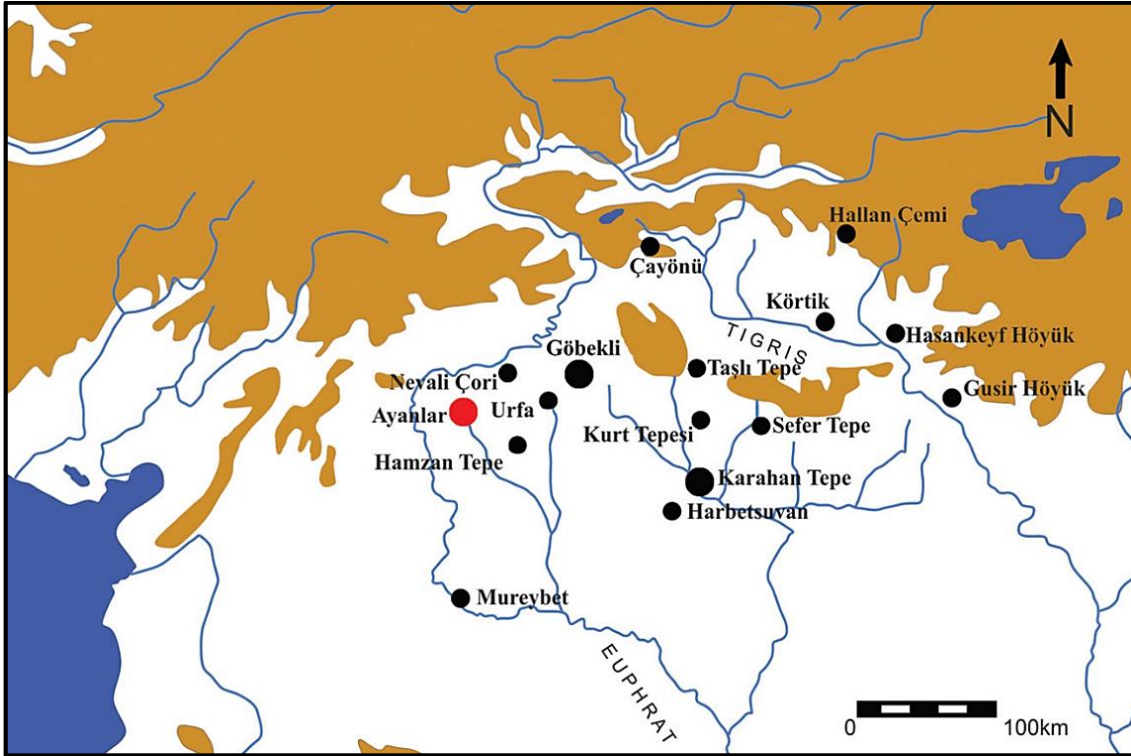

Harita 2: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Orta Fırat ve Dicle Bölümü
Kaynak: <http://www.cografya.gen.tr>

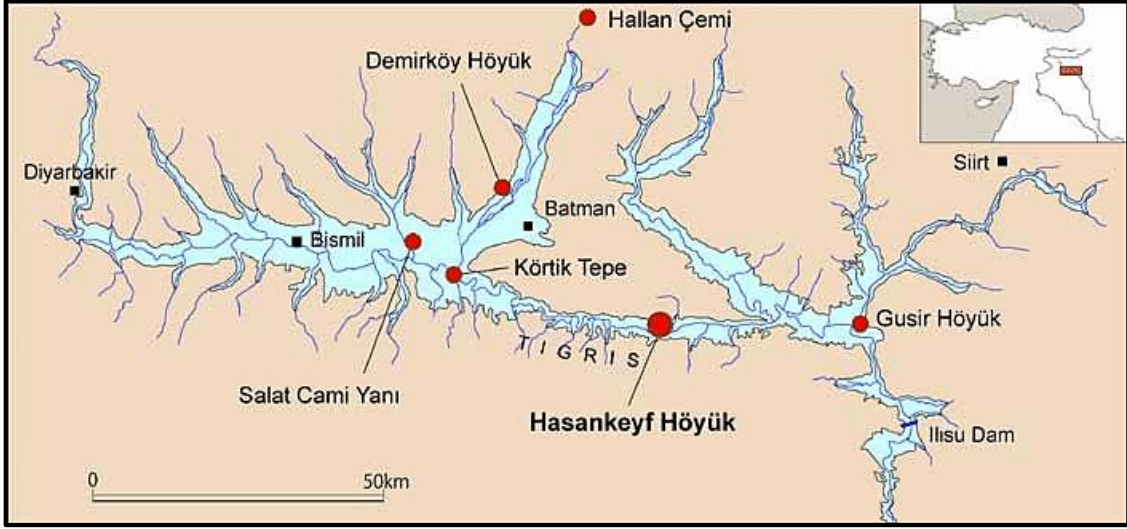

Harita 3: Yakınoğu’da Neolitik Yaşam Biçiminin Oluştugu Çekirdek Bölgeleri

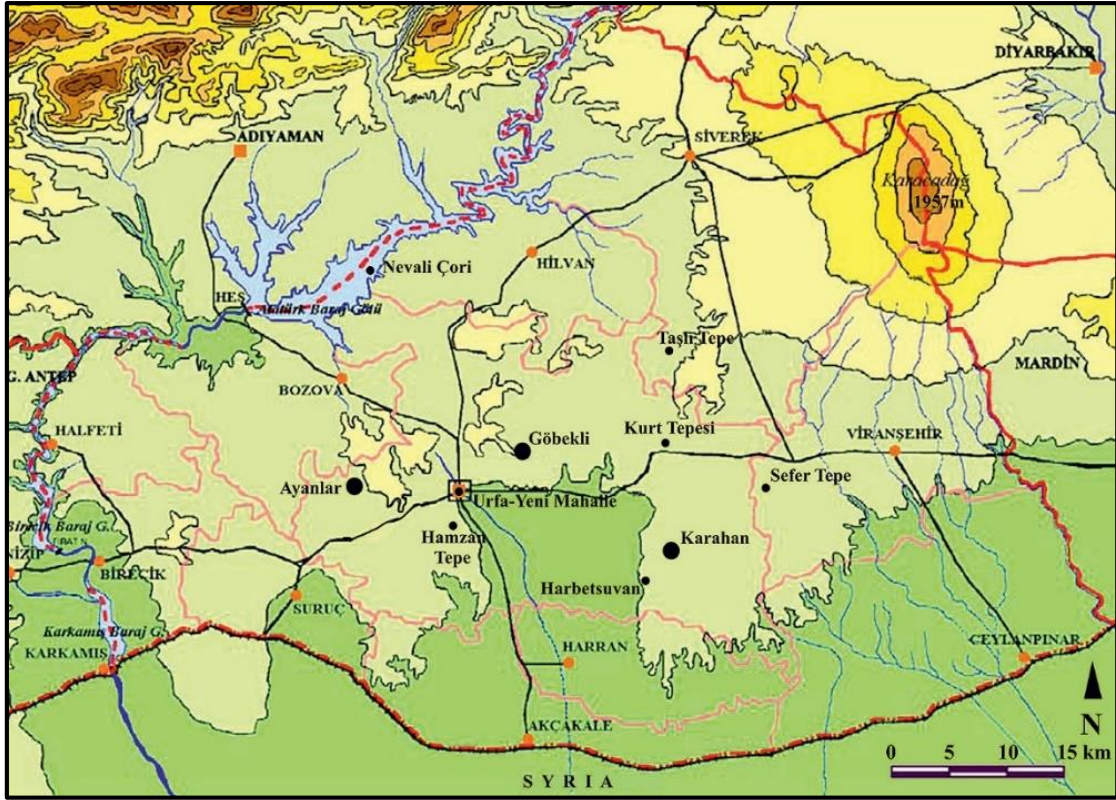
Kaynak: Özdoğan, 2016: 54

Kaynak: Çelik, 2017b: Harita 1.

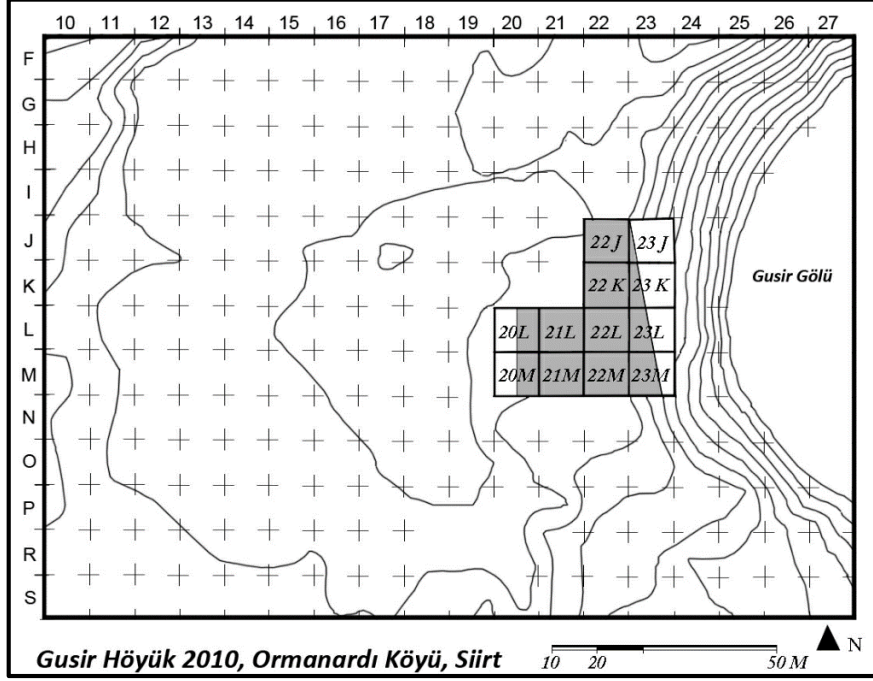
Harita 5: Dicle Nehri'nin Kıyısında Yer Alan Hasankeyf ve Gusir Höyük'ün Konumu.
Kaynak: Miyake vd. 2012: fig.1

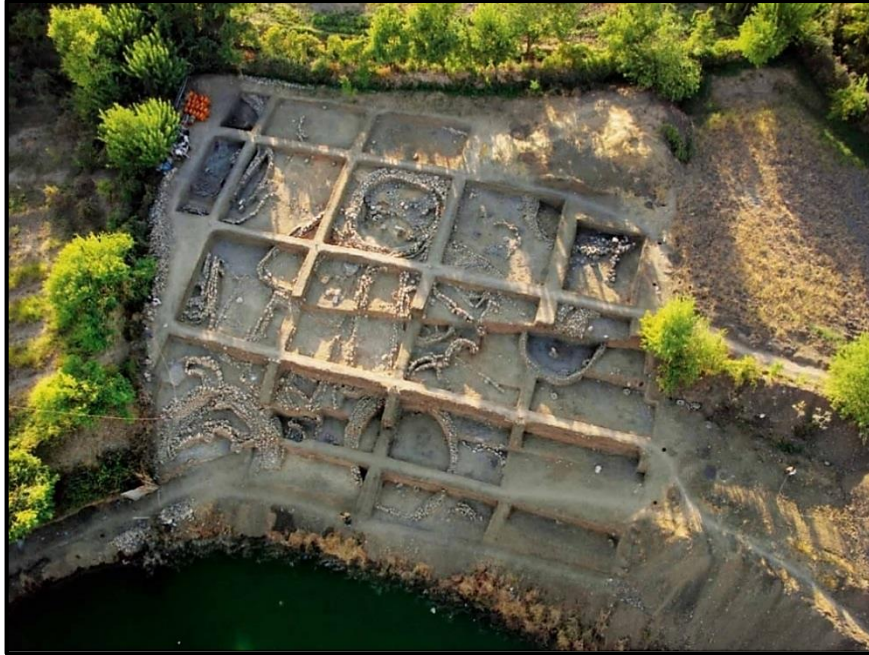
Harita 6: Şanlıurfa Bölgesi'nde Dikilitaş Buluntusu Saptanmış Olan Yerleşimler
Kaynak: Çelik, 2016b: Harita 1

EK 3

ŞEKİLLER

Şekil 1: Gusir Höyük'ün Topografik Planı ve 2010 Yılı Kazı Çalışması Yapılan Açmalar
Kaynak: Karul, 2011: Fig.3

Şekil 2: Gusir Höyük Kazı Alanınının Havadan Görünümü
Kaynak: Karul, 2013: 85

Şekil 3: Gusir Höyük En Üst Tabakada Yer Alan Büyük Yapı ve Yapıda Açığa Çıkan Dikilitaşlar
Kaynak: Karul, 2013a: 90

Şekil 4: Kazı Alanının En Üst Kesiminde Yer Alan Mekanlara Bölünmüş Dörtgen Planlı Yapının İçinde Yer Alan Odanın Köşesine Yerleştirilmiş Olan Dikilitaş.
Kaynak: Karul, 2018: Res.6

Şekil 5: Gusir Höyük'te Üzerinde Küçük Delikler Açılmış Dikilitaş Örneği
Kaynak: Karul, 2013a: 94

Şekil 6: Gusir Höyük'te Çukur Tabanlı Yapımın Ortasında Bulunan ve Özenle Biçimlendirilmiş
Bir Altlık Üzerinde Yükselen Dikilitaş Örneği
Kaynak: Karul, 2017: Fig.27

Şekil 7: Gusir Höyük'te Mekân İçine Düzensiz Yerleştirilmiş ve Kabaca Şekillendirilmiş Olan Dikilitaş Örnekleri

Kaynak: Karul, 2018: Res.7

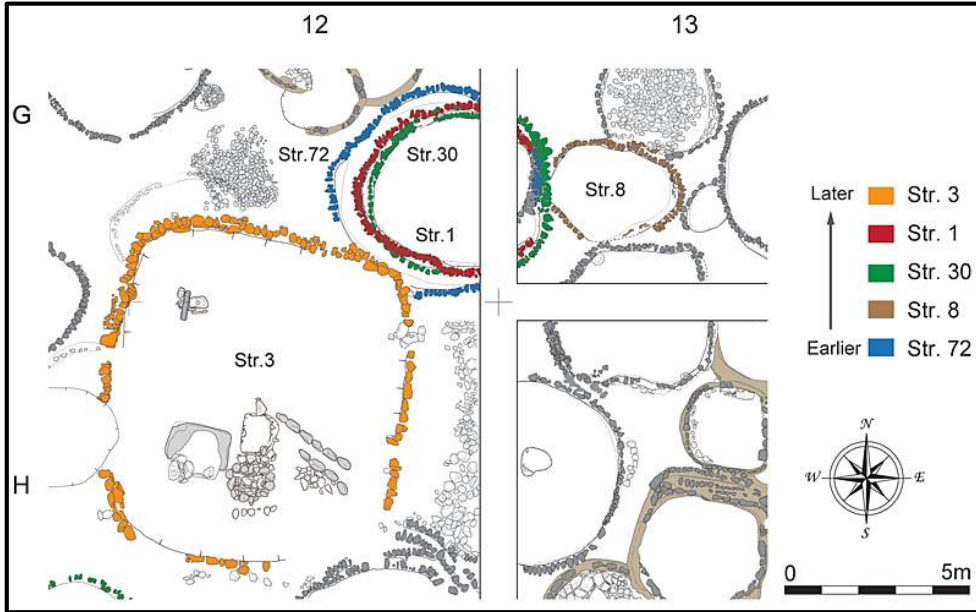

Şekil 8: Hasankef Höyük Kazı Alanının Genel Görünümü

Kaynak: Maeda vd. 2016: 47

Şekil 9: Hasanköy Höyük Yapı Çukur Tabanlı Yuvarlak Yapı Örneği
Kaynak: Miyake, 2013a: 97

Şekil 10: Hasanköy Höyük G12 ve H12 Açmalarında Açığa Çıkan Yapıların Plan Çizimleri
Kaynak: Maeda, 2018: fig.2

Şekil 11: Hasankeyf Höyük G12 ve H12 Açmaları İçerisindeki 3 no'lu Yapının Havadan Görünümü

Kaynak: Miyake, 2013b: 43

Şekil 12: G12 ve H12 Açmalarının Kuzeybatı Kesiminde Dikilitaş Buluntusunun Ele Geçtiği 3 no'lu Yapı

Kaynak: <http://www.hasankeyfkazilar.org.tr/kazi-alanlari/hasankeyf-hoyuk-kazisi/>
(Erişim Tarihi 6.05.2018)

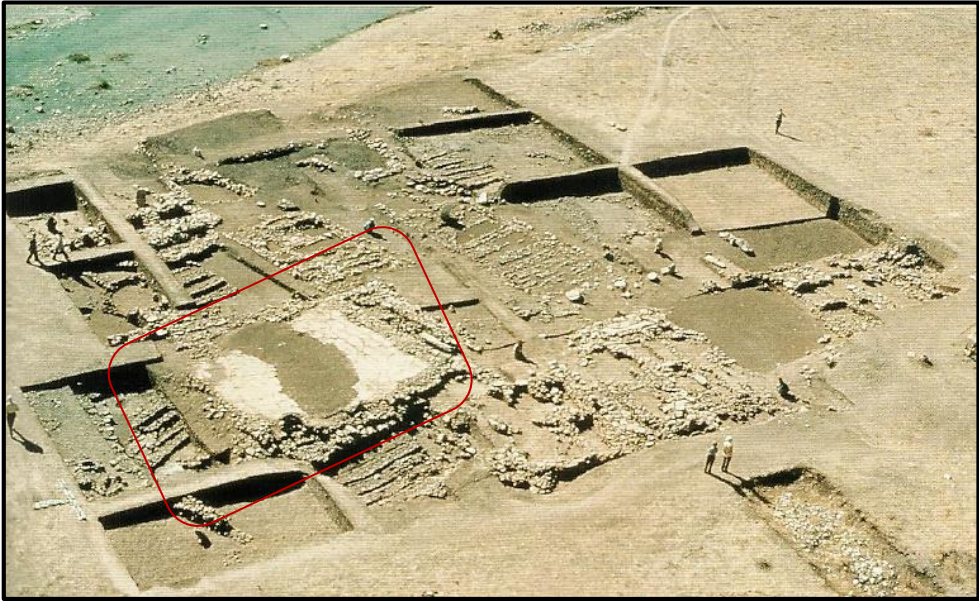
Şekil 13: Hasankeyf Höyük 3 no'lu Yapı İçerisinde Kireçtaşından Yapılmış, Üst Kısmı Kırık
İn Situ Dikilitaş
Kaynak: Miyake, 2016: 29

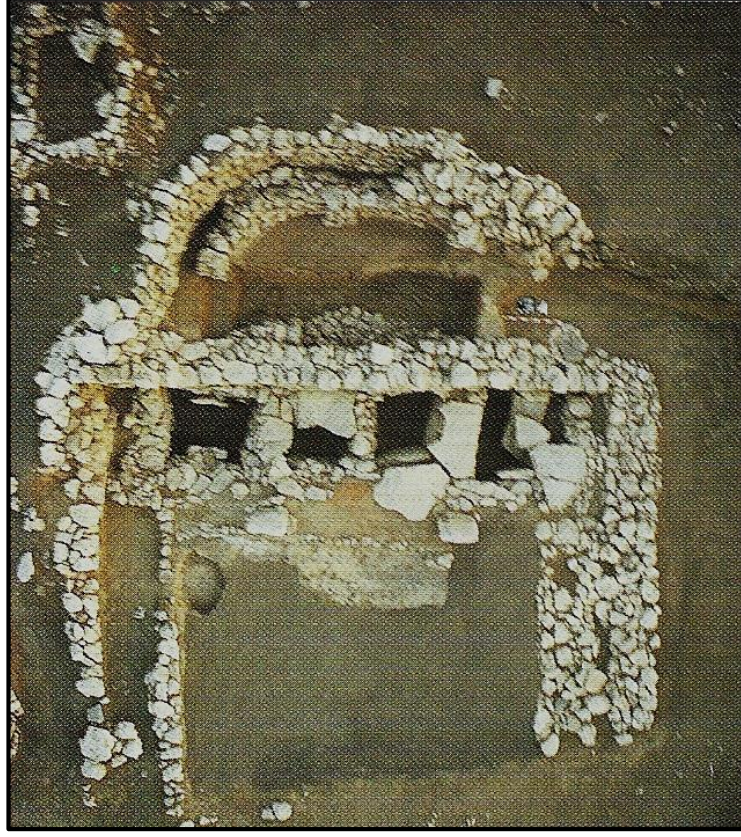
Şekil 14: Hasankeyf Höyük 3 no'lu Yapının *İn situ* Dikilitaşının Kuzeydoğudan Görünümü
Kaynak: <http://www.hasankeyfkazlar.org.tr/kazi-alanlari/hasankeyf-hoyuk-kazisi/>
(Erişim Tarihi 6.05.2018)

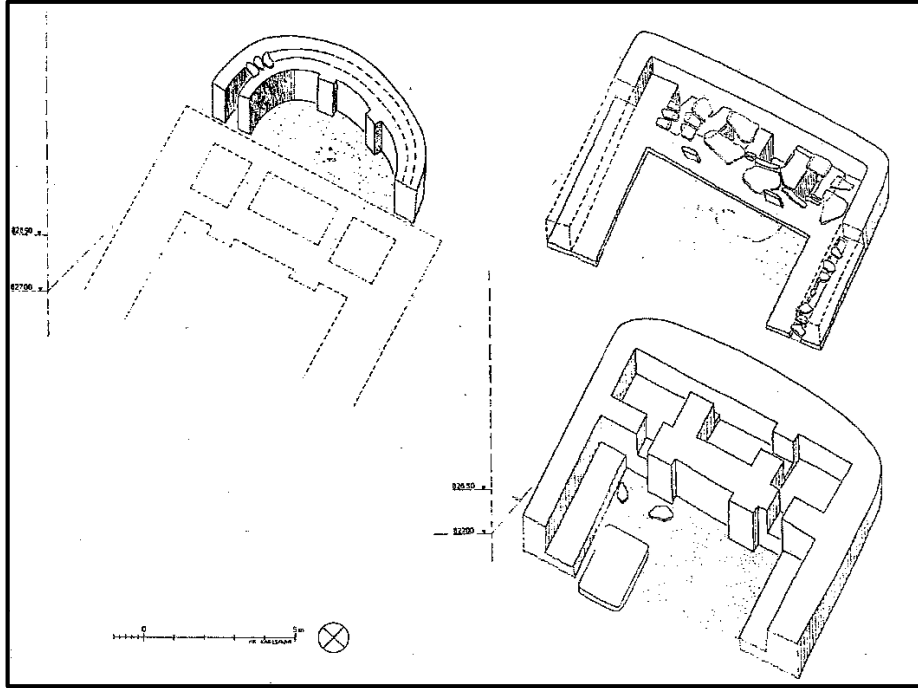
Şekil 17: Çayönü Saltaşı Döşemeli Yapı
Kaynak: Bıçakçı, 2009: Res.20

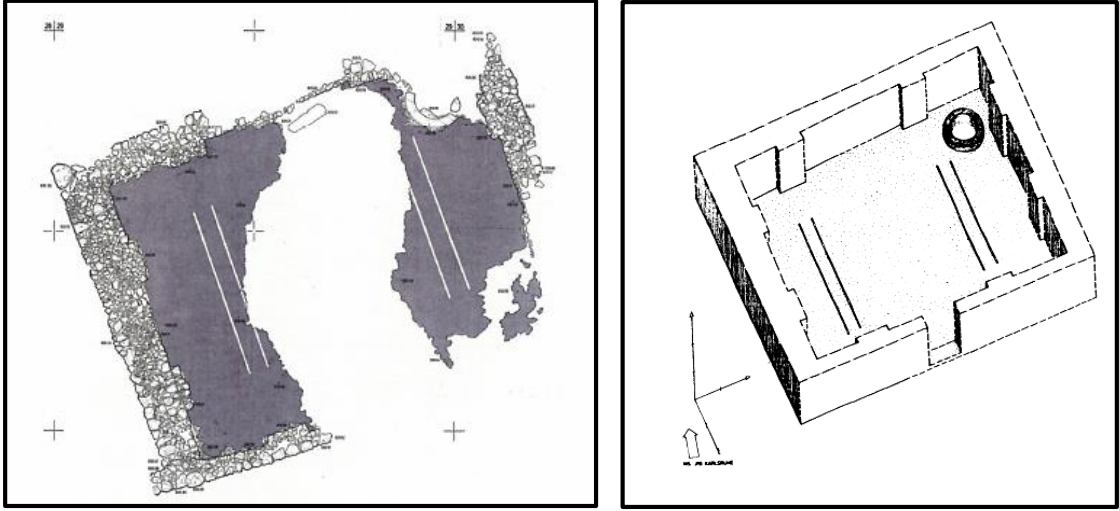
Şekil 18: Çayönü Kazı Alanlarının Hava Fotoğrafi ve Terrazzo Yapısı
Kaynak: Özdoğan, A., 2007: 91

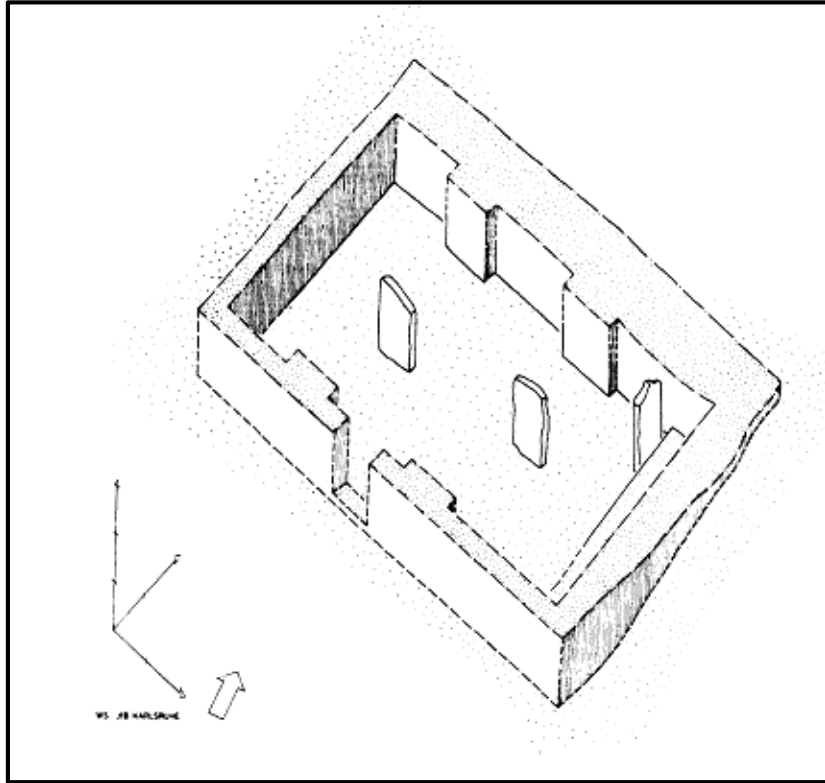
Şekil 19: Çayönü “Kafataslı Yapı” nın Üstten Görünümü
Kaynak: Erim-Özdoğan, 2011: Res.21

Şekil 20: Çayönü “Kafataslı Yapı” Evreleri
Kaynak: Schirmer, 1990: Fig.12

Şekil 21-22: Çayönü Terrazzo Yapı Plan Çizimleri
Kaynak: Bıçakçı, 2009: Res.24; Schirmer, 1990: Fig.13

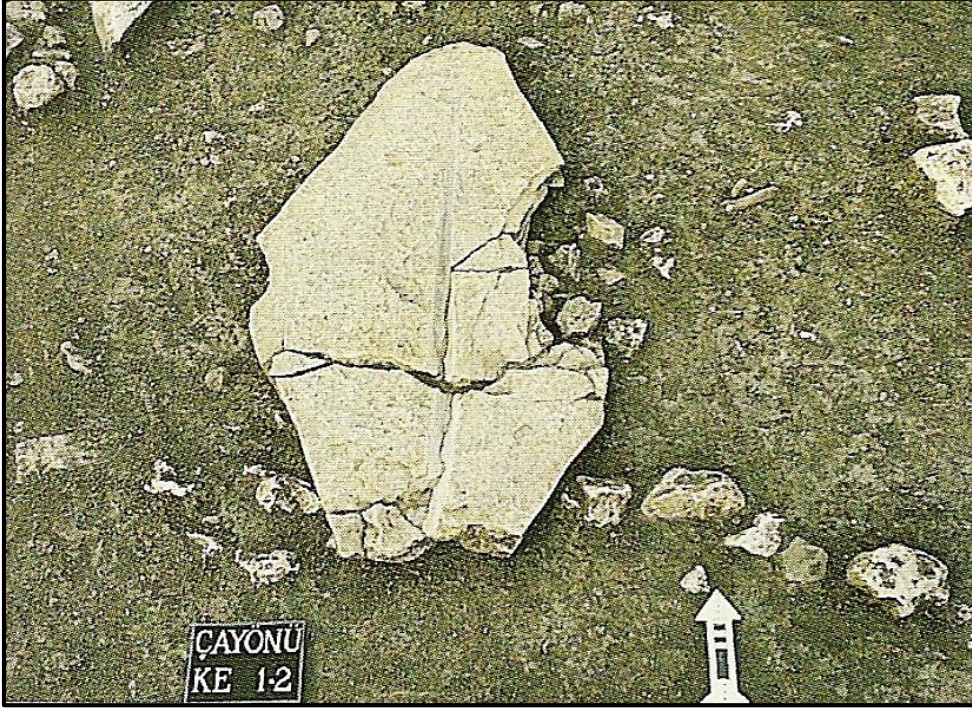
Şekil 23: Çayönü Saltaşlı Döşemeli Yapı'nın Planı
Kaynak: Schirmer, 1990: Fig.11

Şekil 24: Çayönü, “Kafataslı Yapı” BM2 Evresi Duvarlarının Altında Devşirme Malzeme Olarak Kullanılmış, Daha Eski Evreye Ait Dikilitaşlar
Kaynak: Özdoğan ve Özdoğan, 1998: Fig.8

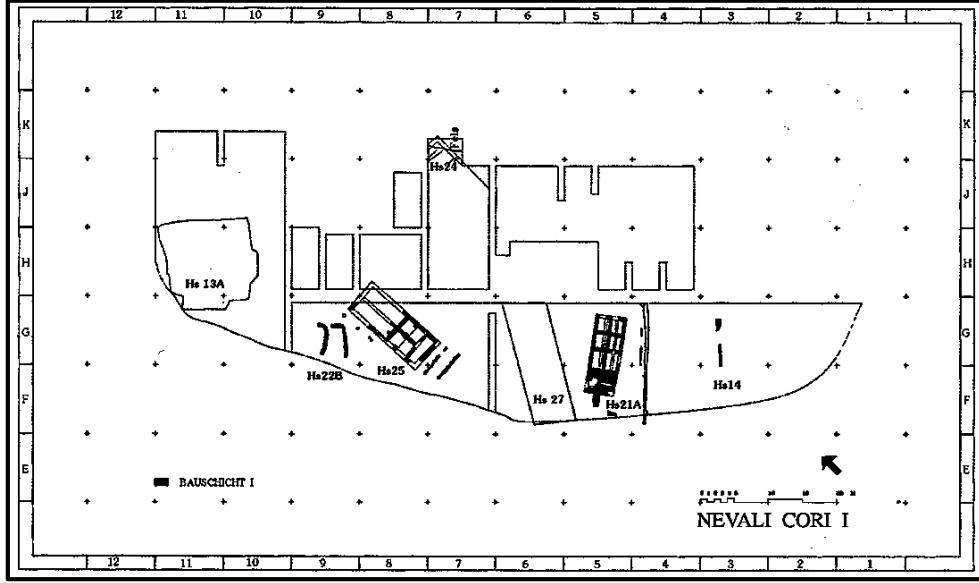
Şekil 25: Çayönü'nü Meydan'da Bulunmuş Olan Kırık *İn Situ* Dikilitaş Örneği
Kaynak: Erim-Özdoğan, 2011: Fig.46

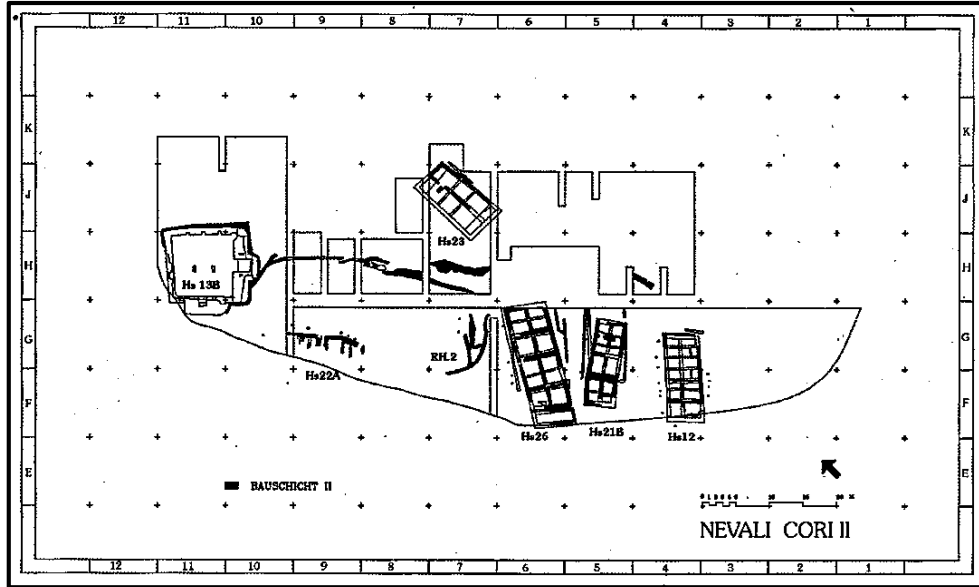
Şekil 26: Çayönü Meydan'da Yer Alan Oluklu-taş Örneği
Kaynak: Erim-Özdoğan, 2011: Fig.45

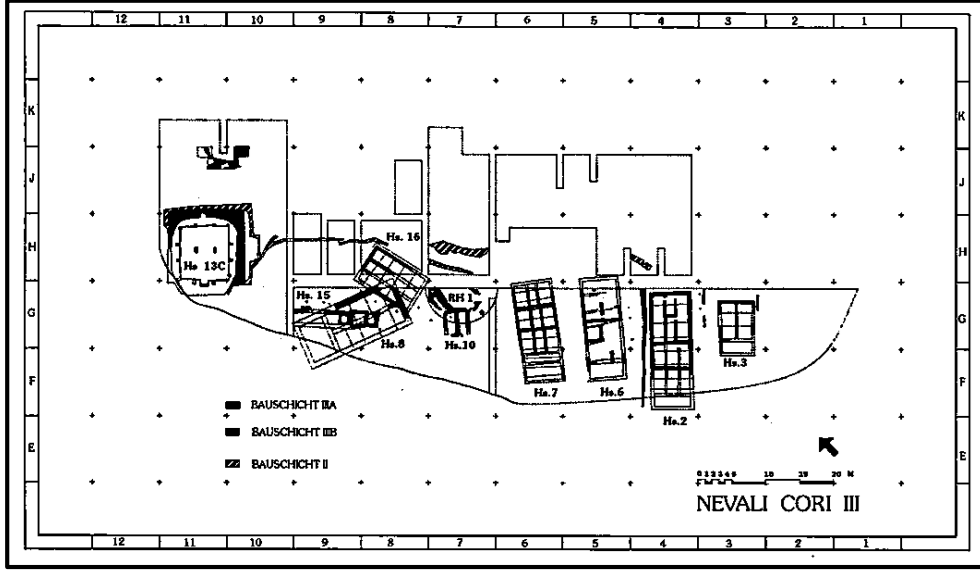
Şekil 27: Nevalı Çori Kazı Alanlarının ve Kuzeybatı Ucunda Yer Alan Kare Planlı Kült Yapısının Havadan Görünümü
Kaynak: Hauptmann, 2007c: 98

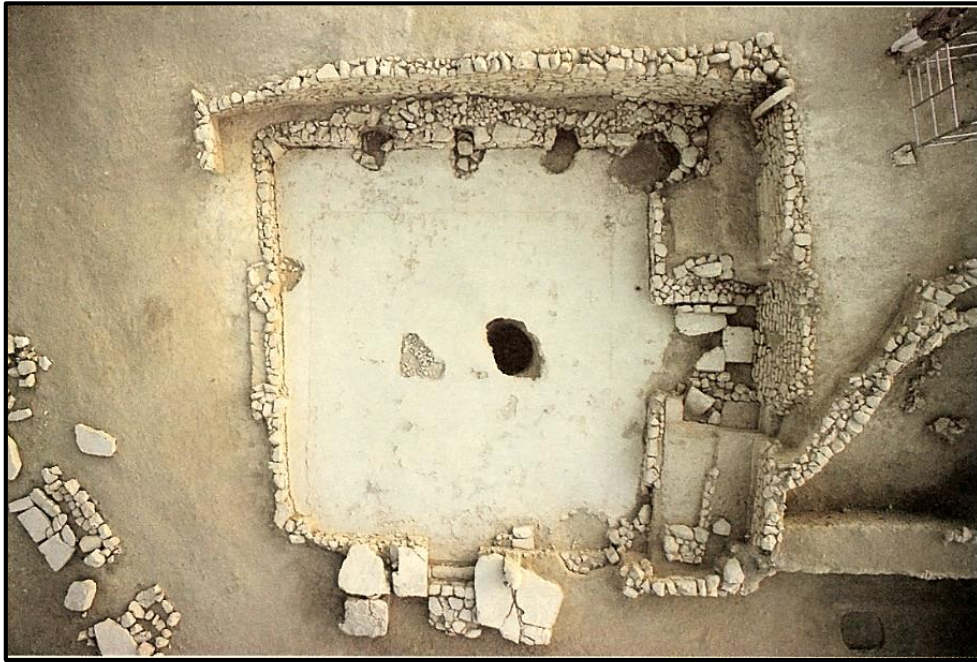
Şekil 28: Nevali Çori Yerleşimi I. Evre Kült Yapısı Planı
Kaynak: Hauptmann, 2011: Fig.2

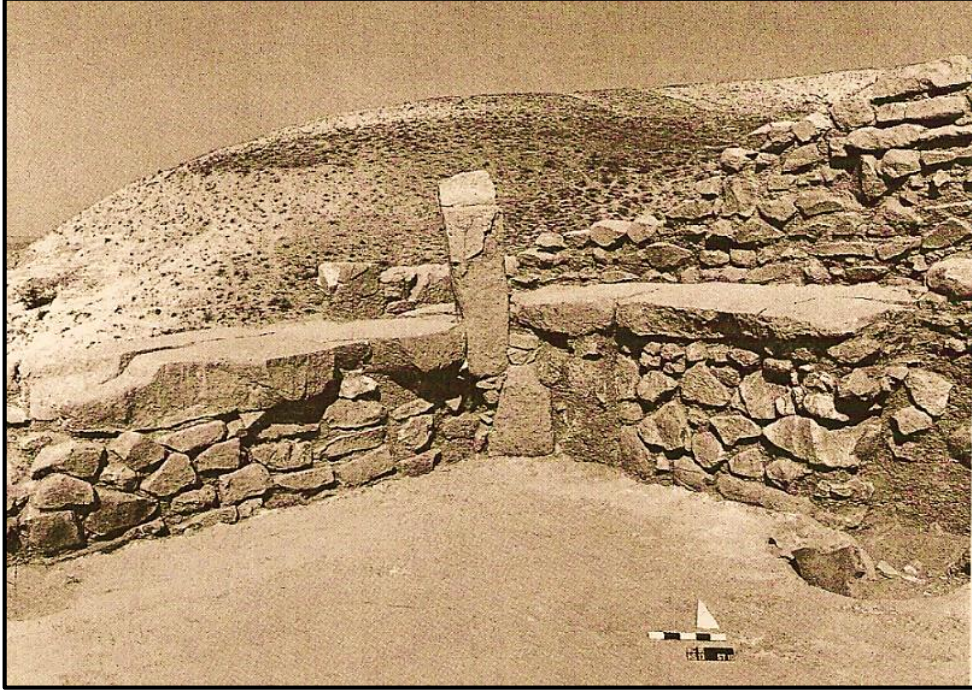
Şekil 29: Nevali Çori Yerleşimi II. Evre Kült Yapısı Planı
Kaynak: Hauptmann, 2011: Fig.3

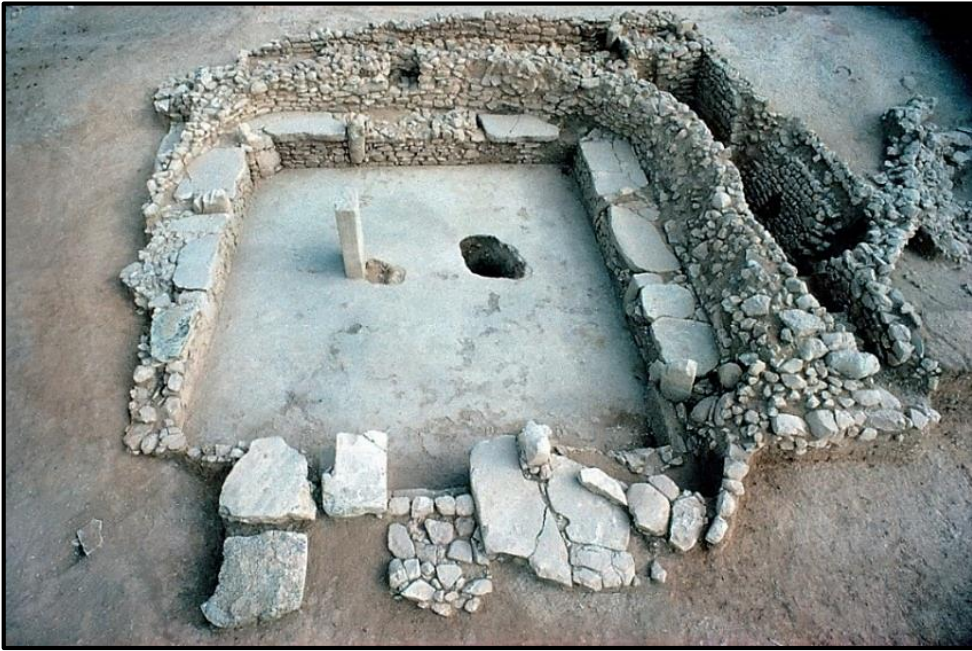
Şekil 30: Nevalı Çori Yerleşimi III. Evre Kült Yapısı Planı
Kaynak: Hauptmann, 2011: Fig.4

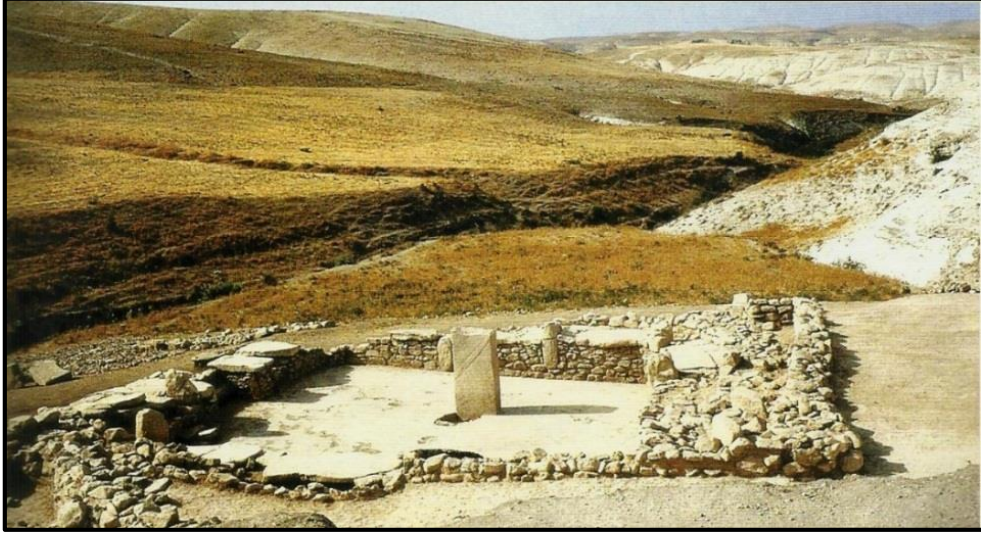
Şekil 31: Nevalı Çori Kült Yapısı II'nin Üstten Görünümü
Kaynak: Hauptmann, 2011: Res.8

Şekil 32: Nevali Çori Kült Yapısı II'de Yer Alan Taş Seki Arasında Bulunan Dikilitaş
Kaynak: Hauptmann, 1993: Res.8

Şekil 33: Nevali Çori Kült Yapı III'ün Giriş Tarafından Görünümü
Kaynak: Hauptmann, 2012b: Res.6

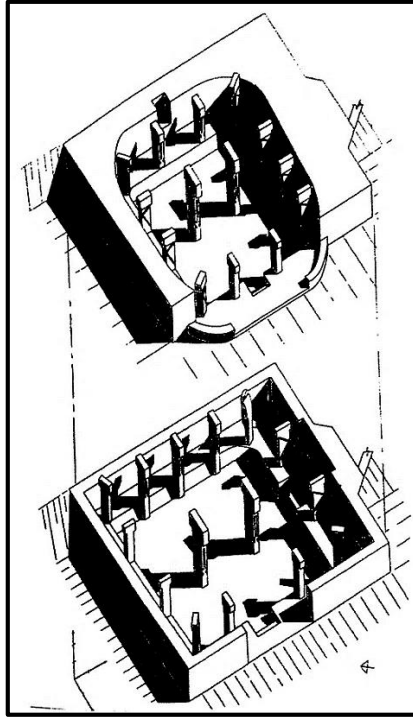
Şekil 34: Nevalı Çori Kült Yapısı III'ün Güneydoğudan Görünümü
Kaynak: Hauptmann, 2007c: 97

Şekil 35: Kült Yapısı III'ün Kuzeydoğuda Girişin Karşısında Yer Alan Duvar ve Niş Girintisi
Kaynak: Hauptmann, 1993: Abb.13

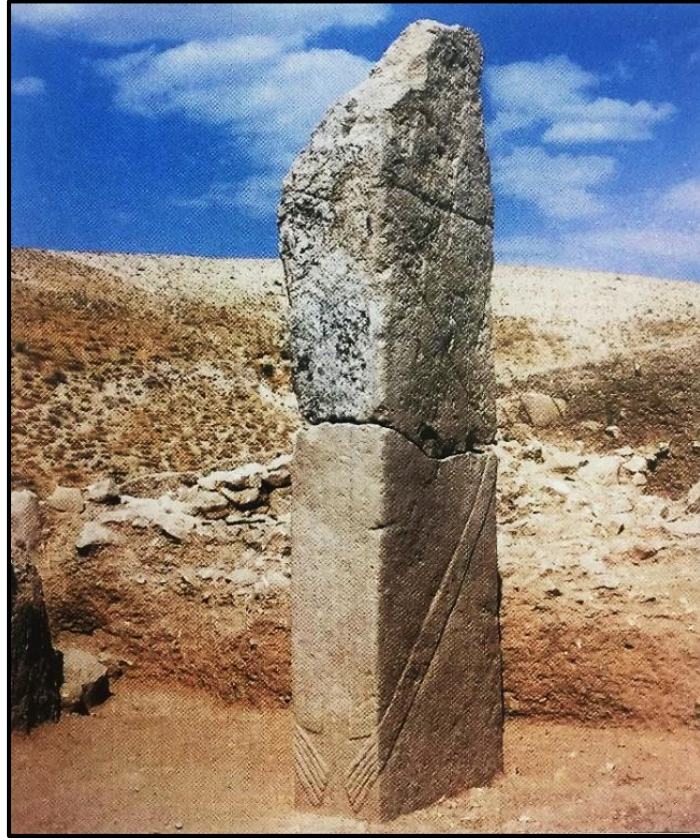
Şekil 36: Kült Yapısı III'de, Niş'in Arka Duvarına Yerleştirilen Yılanlı Heykel Başı
Kaynak: Hauptmann, 1993: Abb.13

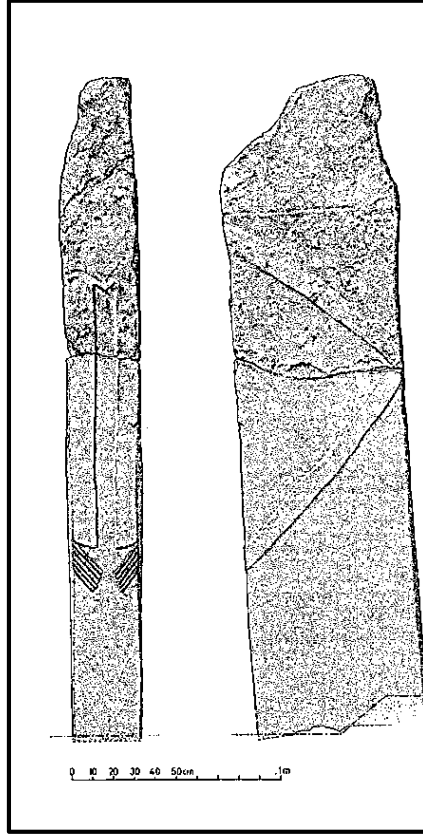
Şekil 37: Nevalı Çori Kült Yapısı II ve III'ün Aksonometrik Rekonstrüksiyonları
Kaynak: Hauptmann, 1993: Res.20

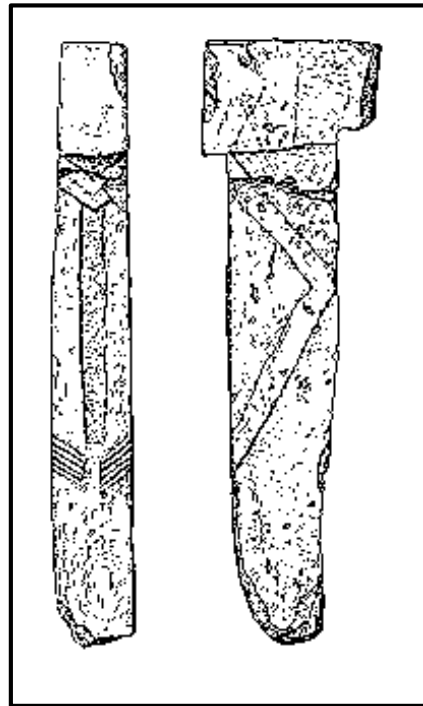
Şekil 38: Nevalı Çori Kült Yapısı II'ün Kuzey Duvarı, Taş Seki ve Dikilitaşlar
Kaynak: Hauptmann, 1993: Abb.7

Şekil 39: Kült Yapısı III'e Ait "Dikilitaş 1" olarak Adlandırılan Buluntu
Kaynakça: Vor 12.000 Jahren in Anatolien, 2007:287, Katalog No :93

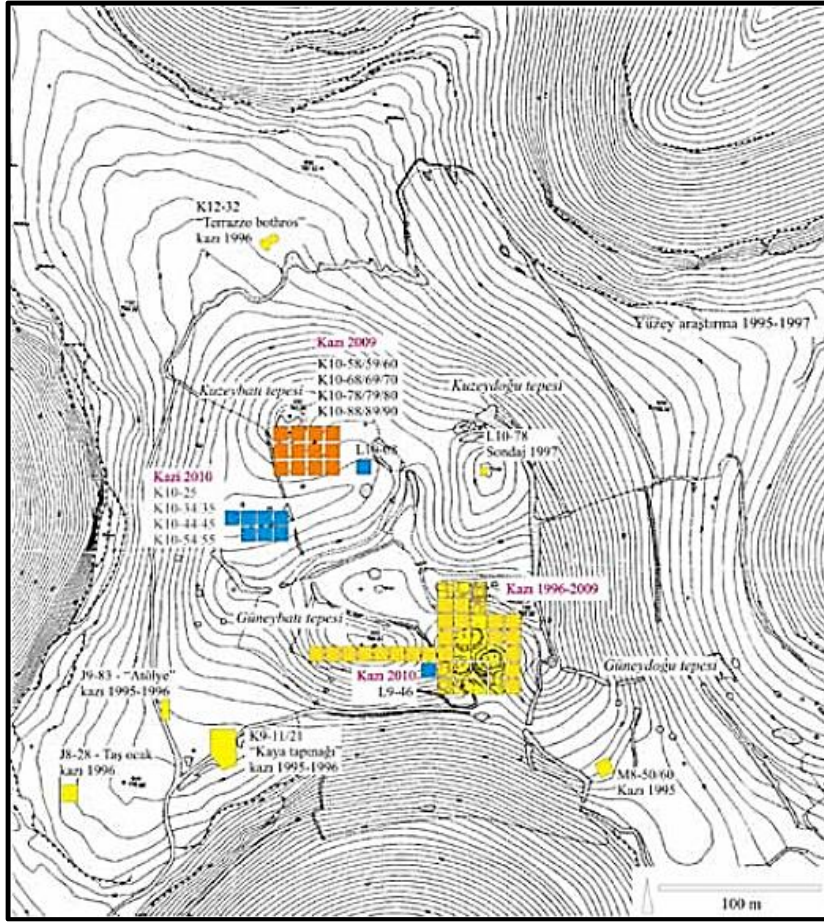
Şekil 40: Nevali Çori "Dikilitaş 1" Olarak Adlandırılan Dikilitaşın Ön ve Dar Yüzü
Kaynak: Hauptmann, 1993: Res.16

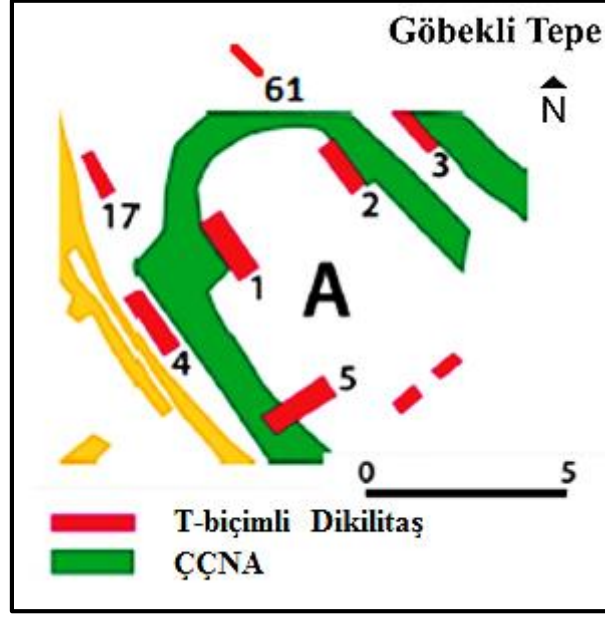
Şekil 41: Nevali Çori Kült Yapısı III, "Dikilitaş 2" Olarak Adlandırılan Buluntu
Kaynak: Hauptmann, 2012b: Abb.8

Şekil 42: Göbeklitepe Yerleşmesinin Kurulduğu Alanın Havadan Görünümü
Kaynak: Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2017: Fig.5.2

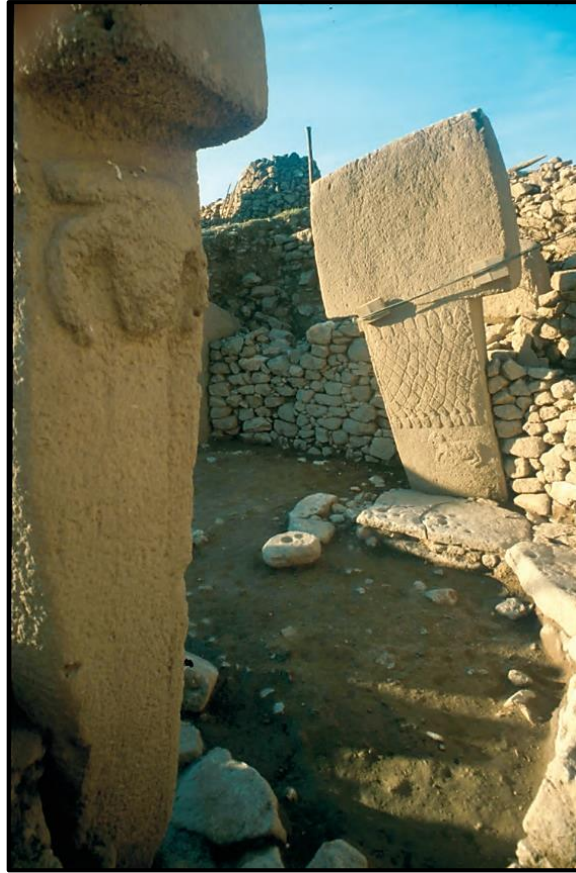

Şekil 43: Göbeklitepe Yerleşiminin Kazı Alanlarının Şematik Mimarî Planı
Kaynak: Schmidt, 2012: Res.1

Şekil 45: Göbeklitepe III. Tabaka A Yapısı'nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları

Kaynak: Becker vd. 2012: Abb.2'den Tarafimca Düzenlenmiştir

Şekil 46: Göbeklitepe A Yapısı P1 ve P2 Numaralı Dikilitaşlar

Kaynak: Peters ve Schmidt, 2004: Fig.12

Şekil 47-48: Göbeklitepe A Yapısı P1 Numaralı Dikilitaş Arka ve Geniş Yüzden Görünümü
Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.45; Schmidt, 2007a: Res.44

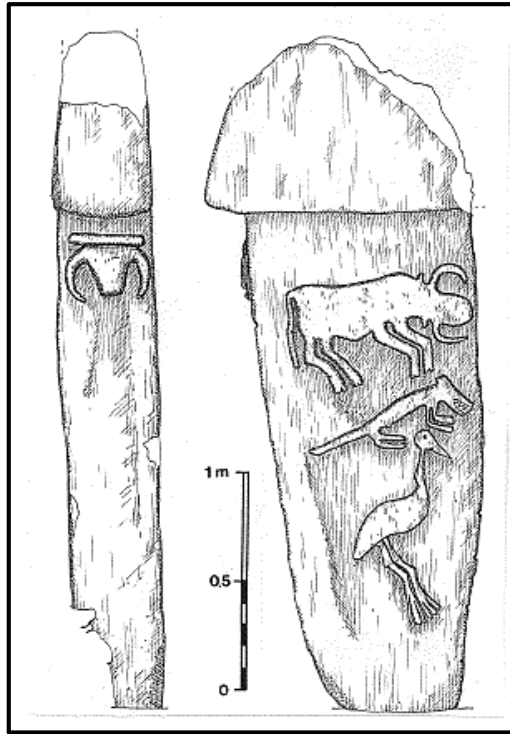

Şekil 49: Göbeklitepe A Yapısı P1 Numaralı Dikilitaşın Arka ve Ön Geniş Yüzünde
Yer Alan Betimlemeler
Kaynak: Schmidt, 1998: Fig.5

Şekil 50: Göbeklitepe A Yapısı, Sığır, Tilki ve Turna Kuşunu Gösteren P2 Numaralı Dikilitaşın Batıdan Görünümü

Kaynak: Nadja vd. 2017: Fig.11

Şekil 51: Göbeklitepe A Yapısı P2 Numaralı Dikilitaş Üzerindeki Betimlemeler

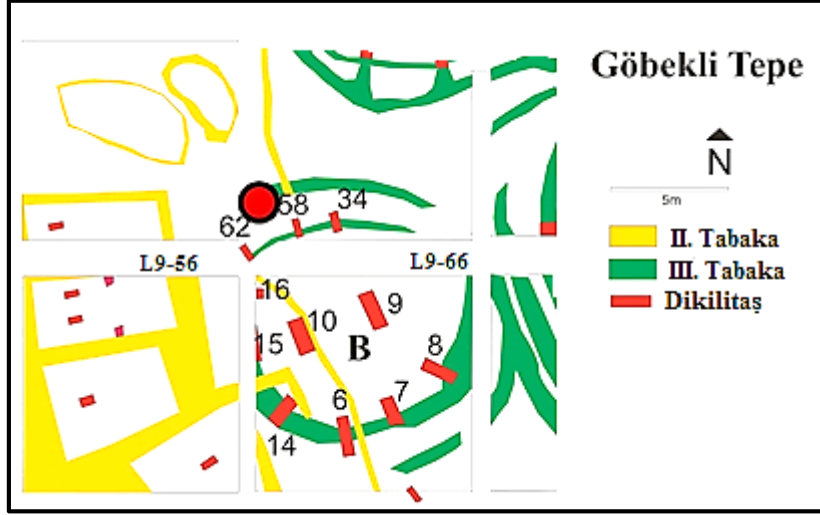
Kaynak: Schmidt, 1997: Fig.1

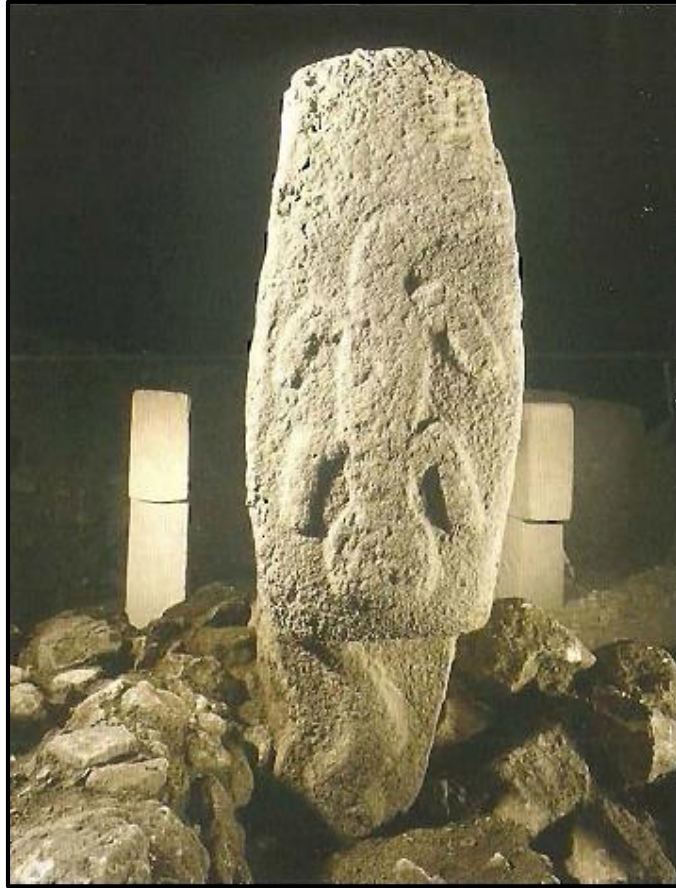
Şekil 52: Göbeklitepe A Yapısı'nın Batı Duvarında Yer Alan P5 Numaralı Dikilitaş
Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.47

Şekil 53: Göbeklitepe ÇÇNA Evresi III. Tabaka B Yapısı'nın Üst Yandan Görünümü
Kaynak: Peters ve Schmidt, 2004: Fig.5

Şekil 54: Göbeklitepe III. Tabaka B Yapısı'nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları
Kaynak: Becker vd. 2012: Abb.2'den Tarafimca Düzenlenmiştir

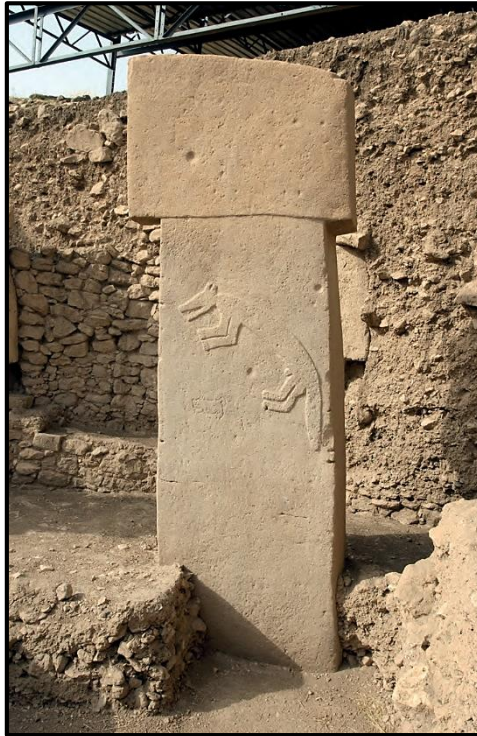

Şekil 55: Göbeklitepe B Yapısı P6 Numaralı Dikilitaşın T Başının Arka Yüzündeki Sürüngeni Andıran (Leopar?) Kabartma ve Alt Kısımda Kıvrılan Yılan Motifi
Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.54

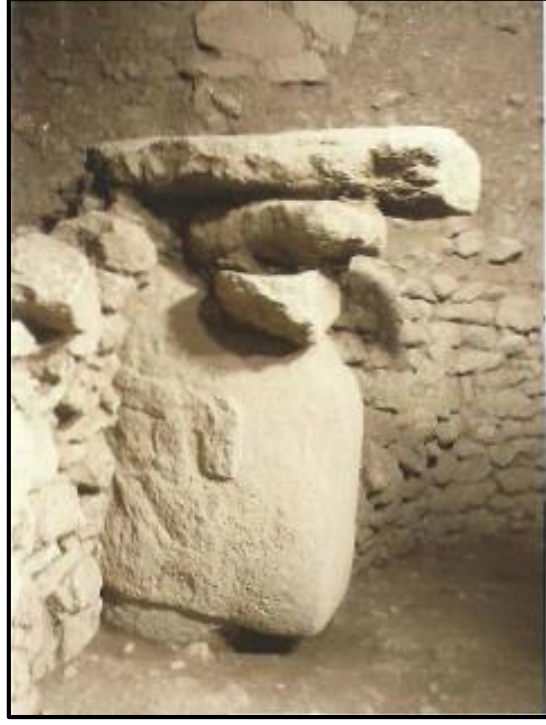
Şekil 56: Göbeklitepe III. Tabaka B Yapısı Merkez P9 Numaralı Tilki Kabartmalı Dikilitaş ve Hemen Önünde Bulunan Terrazzo Taban Gömülü Taştan Bir Kap

Kaynak: Becker vd. 2012: Abb.14

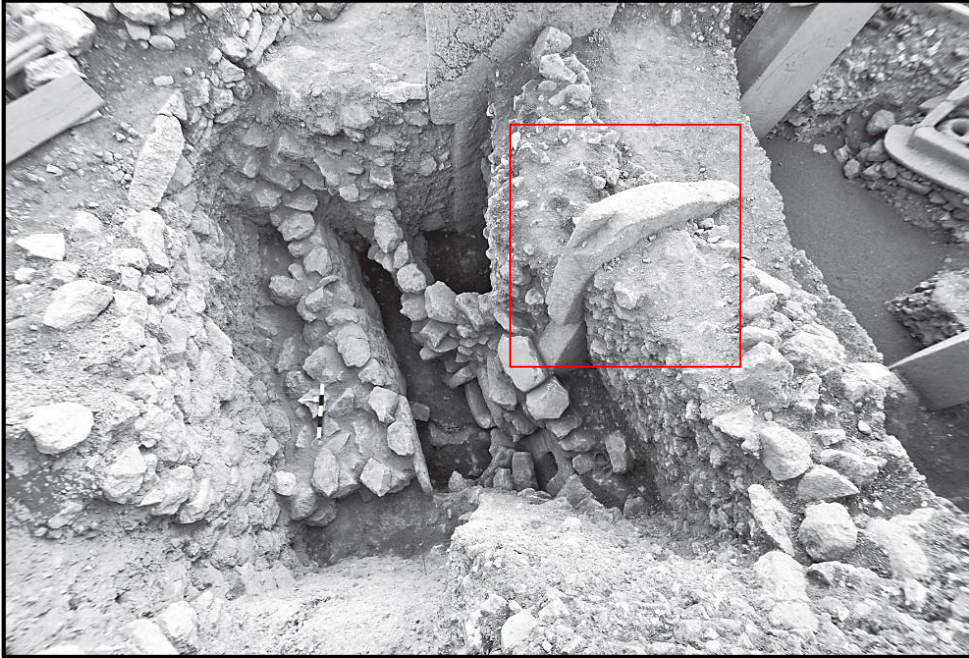

Şekil 57: Göbeklitepe III. Tabaka B Yapısı Tilki Kabartmalı Merkez P10 Numaralı Dikilitaş

Kaynak: Peters ve Schmidt, 2004: Fig.18

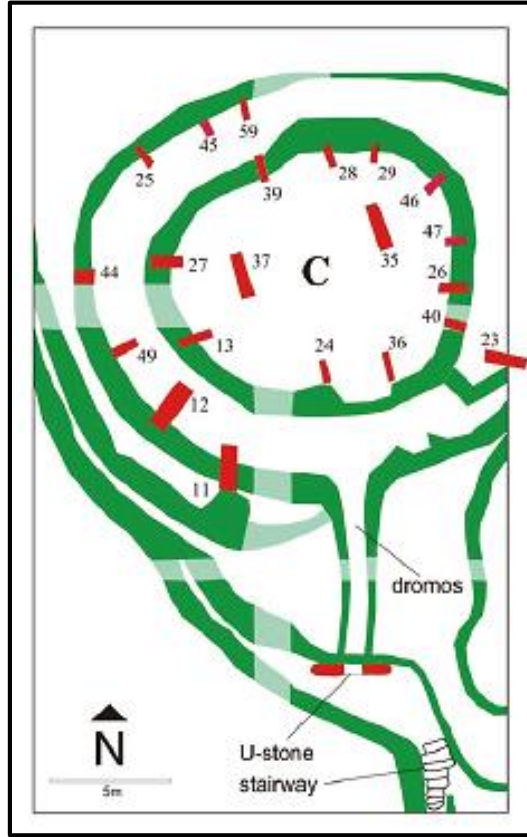
Şekil 58: Göbeklitepe III. Tabaka B Yapısı P14 Numaralı Dikilitaş
Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.53

Şekil 59: Göbeklitepe III. Tabaka B Yapısı'nın Kenar Yolu İçinde Yapılan Çalışmalar
Esnasında Bulunan P58 Numaralı Dikilitaş
Kaynak: Schmidt, 2013: Res.9 (Taraflıca Düzenlenmiştir)

Şekil 60: Göbeklitepe ÇÇNA Evresi III. Tabaka C Yapısı'nın Üst Yandan Görünümü
Kaynak: Piesker, 2014: Res.2

Şekil 61: Göbeklitepe III. Tabaka C Yapısı'nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları
Kaynak: Dietrich, 2014: Fig.3

Şekil 62: Göbeklitepe C Yapısı L9-87 Açmasında Ele Geçen P35 Numaralı Merkez Dikilitaşı
Kaynak: Piesker, 2014: Res.7

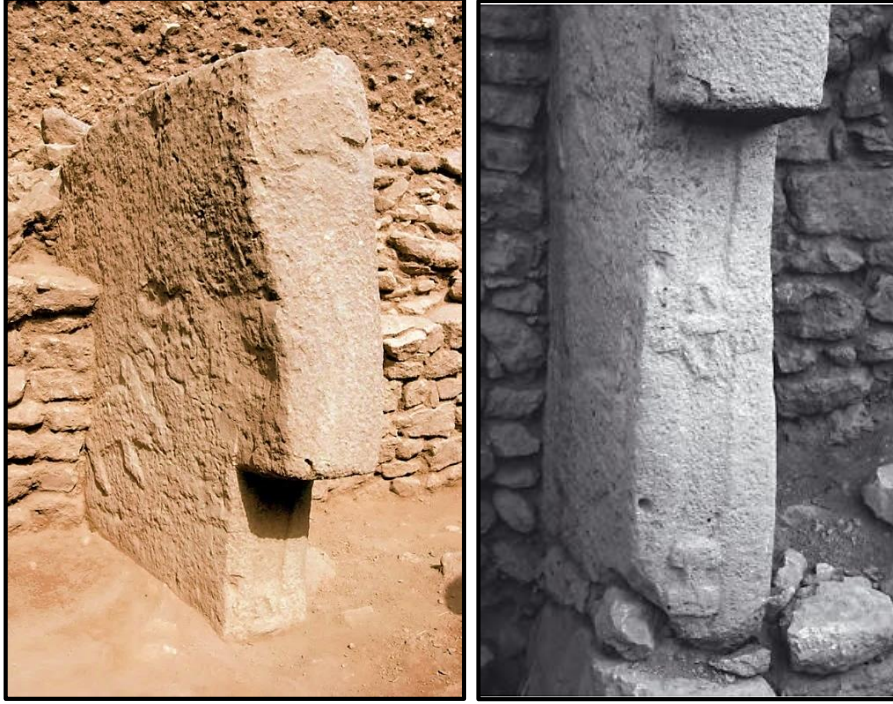
Şekil 63: Göbeklitepe C Yapısı L9-77 Açmasında Ele Geçen P37 Numaralı Merkez Dikilitaşı
Kaynak: Piesker, 2014: Res.6

Şekil 64: Göbeklitepe C Yapısı L9-77 Açmasında Yüksek Kabartmalı P27 Numaralı Dikilitaş
Kaynak: Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2017: Fig.5.17

Şekil 65: Göbeklitepe C Yapısı L9-77 açmasında bulunan P39 (solda) ve L9-87 açması P28 (sağda) Numaralı Dikilitaş
Kaynak: Piesker, 2014: Res.9

Şekil 66-67: Göbeklitepe C Yapısı P28 Numaralı Dikilitaşın Kabartmaların Yer Aldığı Başlık ve Ön Yüzü

Kaynak: Peters ve Schmidt, 2004: Fig.14; Schmidt, 2008b: Res.5

Şekil 68: Göbeklitepe C Yapısı P35 ve P37 (merkez dikilitaşlar) ve saat yönünde P13, P27, P39, P28, P29, P46 ve P47 Numaralı Dikilitaşların Konumları

Kaynak: Piesker, 2014: Res.11

Şekil 69: Göbeklitepe C Yapısı P26 ve P40 Numaralı Dikilitaşların Buluntu Konumları
Kaynak: Piesker, 2014: Res.10 (Taraşımca Düzenlenmiştir)

Şekil 70: Göbeklitepe C Yapısı P26'da Bulunan Erkek Yaban Domuzu Kabartması
Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.62

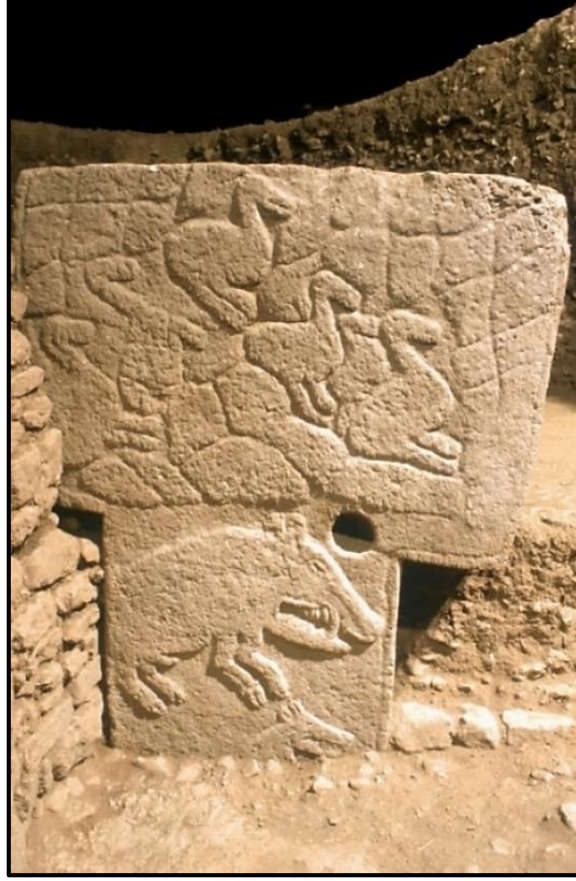
Şekil 71: Göbeklitepe C Yapısı Güney Kesiminde Yer Alan P40, P36 ve P24 Numaralı Dikilitaşlar

Kaynak: Piesker, 2014: Res.12 (Taraflarca Düzenlenmiştir)

Şekil 72: Göbeklitepe C Yapısı L9-76 Açmasında Bulunan P11 Numaralı Dikilitaş

Kaynak: Schmidt, 2008b: Res.7

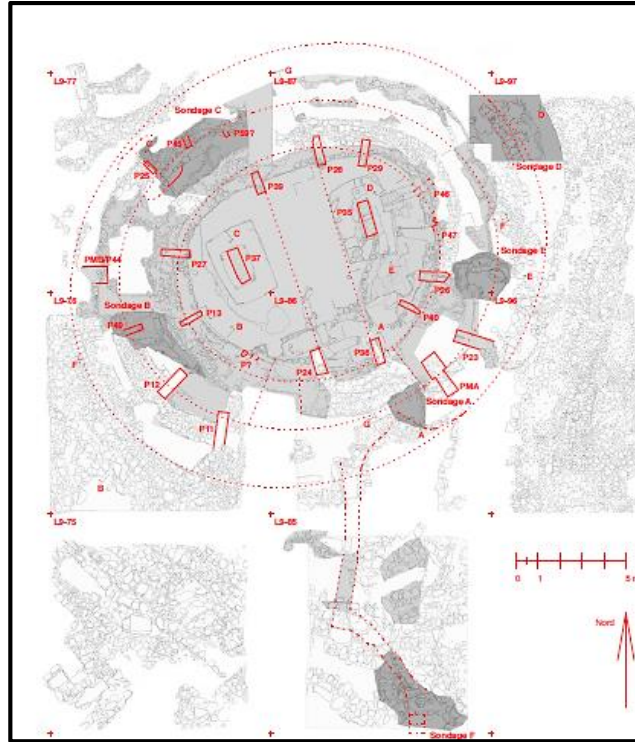
Şekil 73: Göbeklitepe C Yapısı P12 Numaralı Dikilitaş
Kaynak: Peters ve Schmidt, 2004: Fig.13

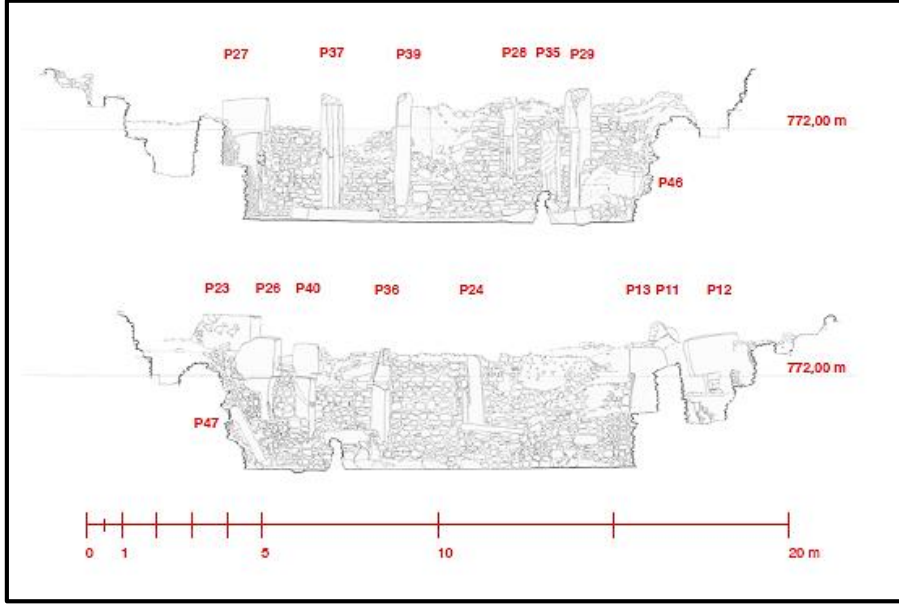
Şekil 74: Göbeklitepe L9-76 Açmasında Yapılan 2010 yılı Sondaj Çalışması Sonucu
Açığa Çıkan P49'un Alt Kısmı
Kaynak: Piesker, 2014: Res.16 (Taraflarca Düzenlenmiştir)

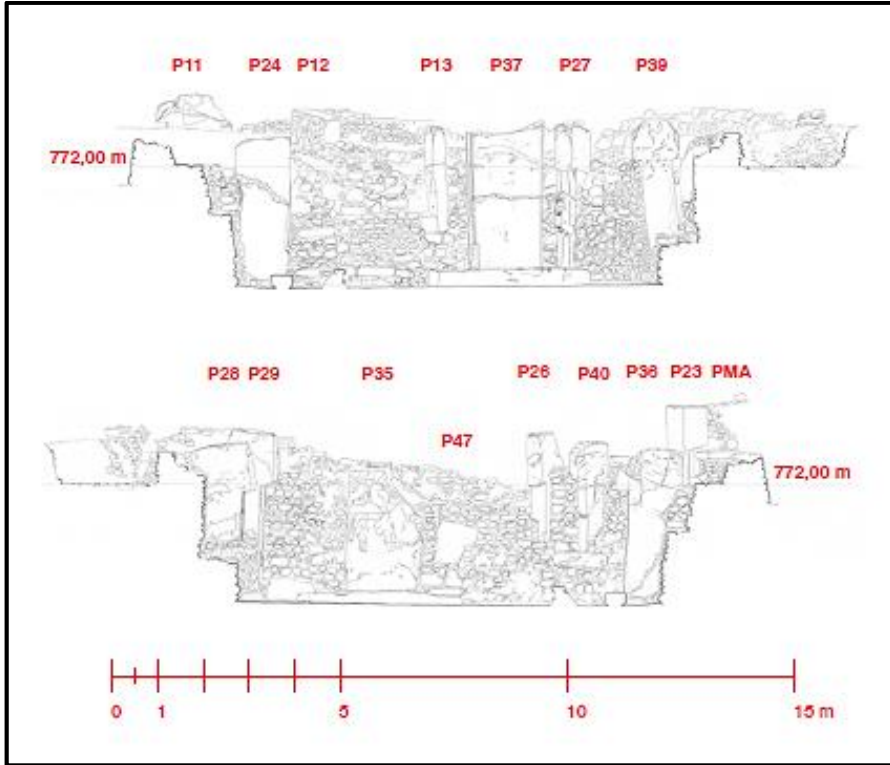
Şekil 75: Göbeklitepe C Yapısı L9-77 Açmasının Kuzeyinde Yer Alan P25 ve P45 Dikilitaşları
Kaynak: Piesker, 2014: Res.18 (Tarfımca Düzenlenmiştir)

Şekil 76: Göbeklitepe C Yapısı'nın Dikilitaşlarının Plan Üzerinde Yapı İçindeki Dizilişleri
Kaynak: Piesker, 2014: Res.3

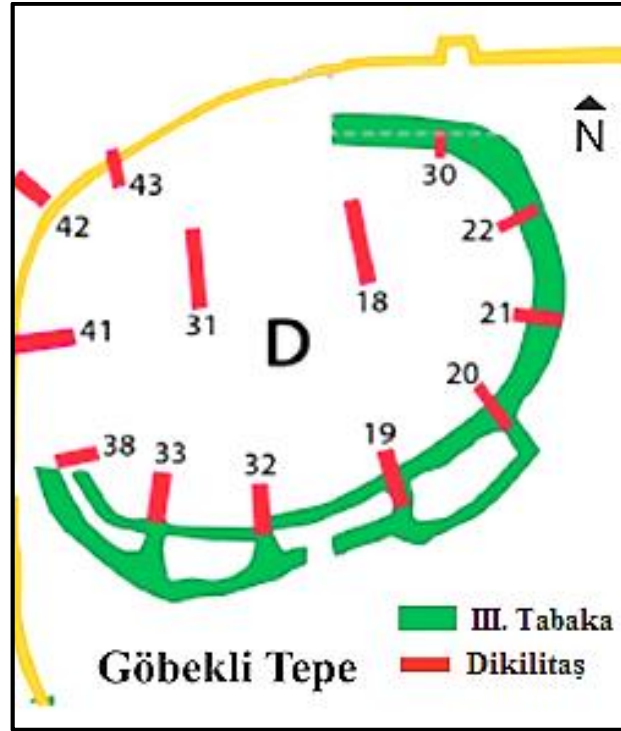
Şekil 77: Göbeklitepe C Yapısı Kuzey (yukarıda) ve Güney (aşağıda) Dikilitaşlarının Kesit Çizimi
Kaynak: Piesker, 2014: Res.4

Şekil 78: Göbeklitepe C Yapısı Batı (yukarıda) ve Doğu (aşağıda) Dikilitaşlarının Kesit Çizimi
Kaynak: Piesker, 2014: Res.5

Şekil 79: Göbeklitepe D Yapısı'nın Üstten Görünümü
Kaynak: Becker vd. 2012: Abb.6

Şekil 80: Göbeklitepe III. Tabaka D Yapısı'nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları
Kaynak: Becker vd. 2012: Abb.2'den Tarafimca Düzenlenmiştir

Şekil 81: Göbeklitepe III. Tabaka D Yapısı'nın Merkez P18 Numaralı Dikilitaşı
Kaynak: Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2017: Fig.5.7

Şekil 82: Göbeklitepe P18 Numaralı Dikilitaş Üzerindeki Kollar Arasında Tilki Motifi
Kaynak: Schmidt, 2010b: Res.6

Şekil 83: Dikilitaş P18'in Ön Kemer Tokasının Her İki Yanında Bulunan H ve C Biçimli Simgeler
Kaynak: Schmidt, 2010b: Res.9

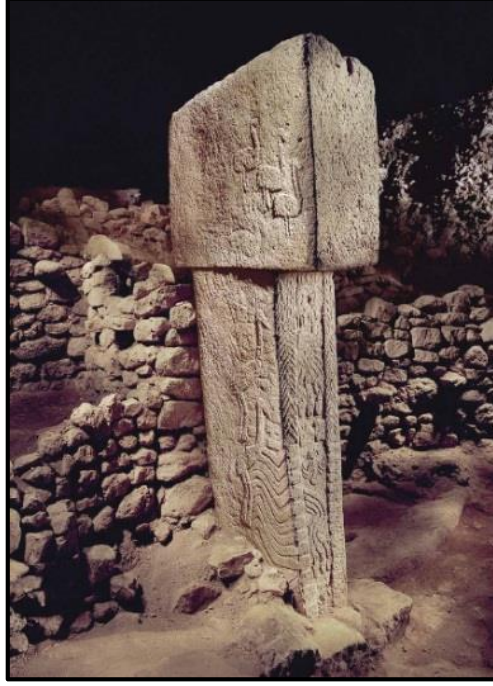
Şekil 84: Dikilitaş P18'e Ait Kaidenin Güney Kenarında Bulunan Ördek Betimlemeleri
Kaynak: Schmidt, 2013: Res.2

Şekil 85: Göbeklitepe D Yapısı Dikilitaş P31'in Boyun Kısımında Yer Alan Bukranium Motifi
Kaynak: Peters ve Schmidt, 2004: Fig.20

Şekil 86: Dikilitaş P31'in Geniş Yüzünde Bulunan Kollar, Ön Yüzde Birleşen Eller, Kemer ve Hayvan Postu Motifi.
Kaynak: Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2017: Fig.5.8

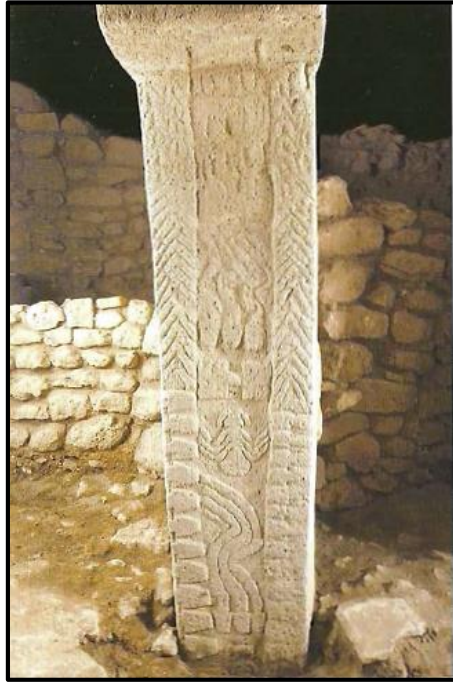
Şekil 87: Göbeklitepe D Yapısı P33 Numaralı Dikilitaş ve Üzerinde Yer Alan Betimlemeler
Kaynak: Notroff vd. 2015: 57

Şekil 88: Dikilitaş P33'ün Gövde Yüzeyinde, Dikey Sıralanmış Turna Betimlemeleri
Kaynak: Peters ve Schmidt, 2004: Fig.9

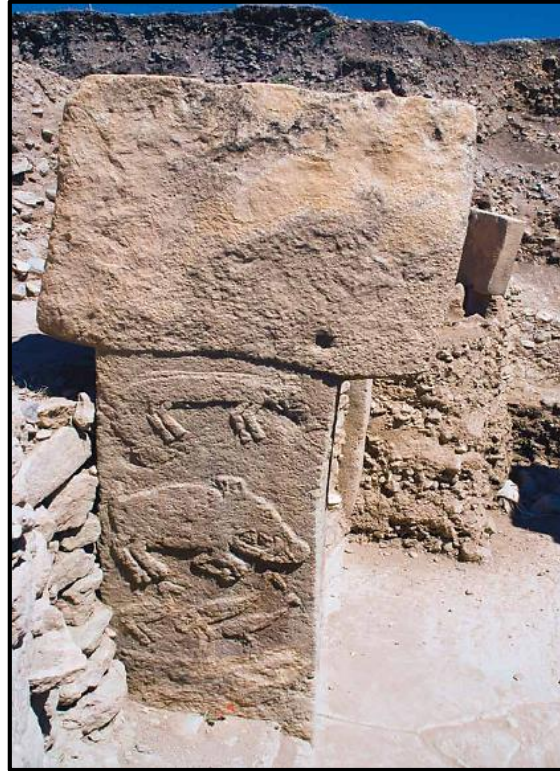
Şekil 89: Dikilitaş P33'ün Gövde Yüzeyinin Sol Geniş Tarafında Bulunan Tilki Motifi
Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.89

Şekil 90: D yapısı Dikilitaş P33'ün Ön Yüzünde Yer Alan H biçimli Semboller, Dörtlü Yılan Grupları, Örümcekler ve Koyun Motifleri
Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.90

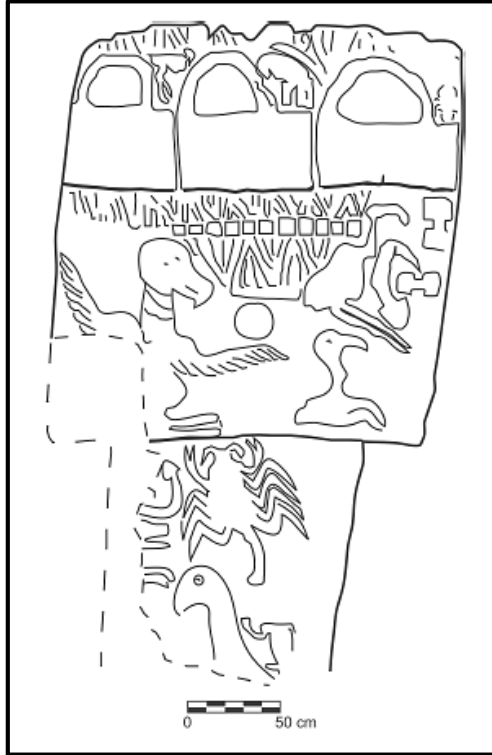
Şekil 91: Dikilitaş P33'ün En Altta Üç Adet Büyük Yılan, Sola Doğru Bakan Dört Ayaklı Olasılıkla Koyun Motifinin Yakından Görünümü
Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.92.

Şekil 92: D Yapısı Dikilitaş P38'in Geniş Yüzünde Üstte Tilki, Hemen Altında Yaban Domuzu ve En Altta Bulunan Üç Kuş Motifi
Kaynak: Notroff vd. 2015: 65

Şekil 93: Göbeklitepe D Yapısı'nın Alan L9-68'de Bulunmuş Olan ve Görünen Her Üç Bölümü de Zengin Bezemeler ile Süslü Dikilitaş P43
Kaynak: Notroff vd. 2017: Fig.2

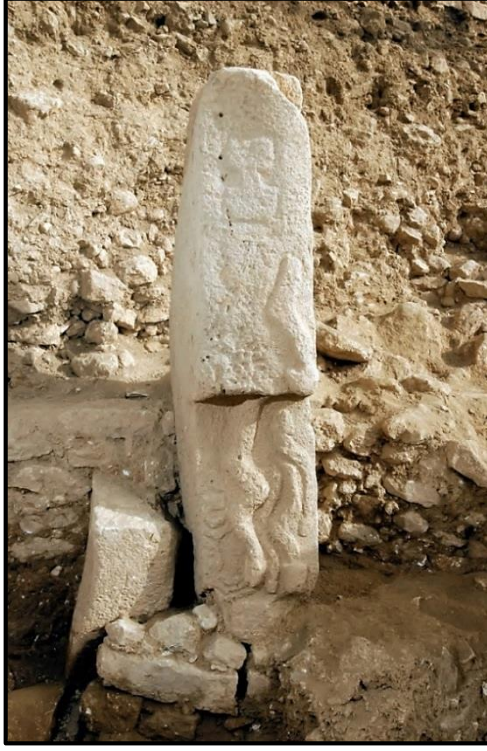
Şekil 94: D Yapısı P43 no'lu Dikilitaş Üzerinde Bulunan Betimlemelerin Çizimi
Kaynak: Banning, 2011: Fig.5

Şekil 95: D Yapısı Dikilitaş P43'ün Ön Yüzü Üzerinde Bulunan Aslan ve Altı Ayaklı Böcek Betimlemeleri
Kaynak: Notroff vd. 2017: Fig.2

Şekil 96: D Yapısı Dikilitaş P43'ün Başlığın Arka Yüzünde Bulunan Yılan Motifi
Kaynak: Notroff vd. 2017: Fig.2

Şekil 97: Göbeklitepe D Yapısı Dikilitaş P30 Ön Yüzü H ve Yılan Tasvirleri
Kaynak: Peters ve Schmidt, 2004: Fig.11

Şekil 98: D Yapısı Dikilitaş P30'un Batı Tarafından Görünümü
Kaynak: Peters ve Schmidt, 2004: Fig.7

Şekil 99: Göbeklitepe D Yapısı Dikilitaş P22 Sol Geniş Yüzü Tilki Tasviri
Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.85

Şekil 100: Göbeklitepe D Yapısı P22'nin Ön Yüzü Yılan Tasviri
Kaynak: Peters ve Schmidt, 2004: Fig.10

Şekil 101: Göbeklitepe Dikilitaş P21 Dikilitaşın Sol Yüzeyinde Ceylan Başı ve Yabani Eşeği
Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.84

Şekil 102: Göbeklitepe D Yapısı Dikilitaş P20'in Ön Yüzünde Boğa Yılan ve Tilki Motifleri
Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.83

Şekil 103: Göbeklitepe D Yapısı Dikilitaş P19 Yılan Motifi
Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.82

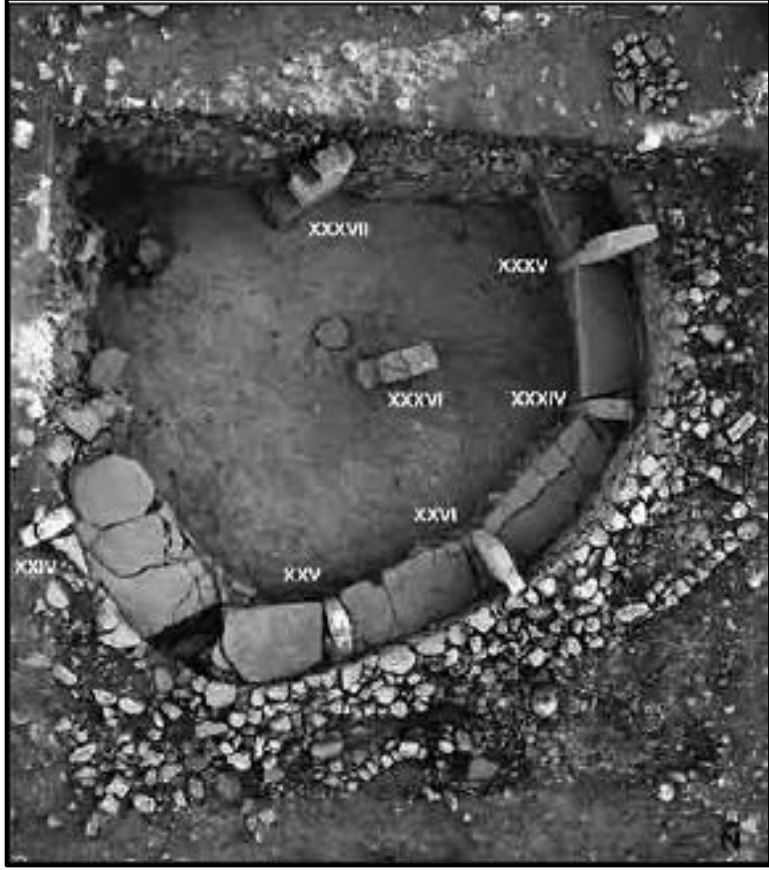
Şekil 104: Göbeklitepe'nin Batı Platosunda Yer Alan ve "Kaya Tapınağı" olarak da
Adlandırılan E Yapısı
Kaynak: Piesker, 2014: Res.26

Şekil 105: Göbeklitepe E Yapısı Kuzey Kenarında Yer Alan Sarnıç Benzeri Oval Çukurlar
Kaynak: Piesker, 2014: Res.26

Şekil 106: E Yapısı'nın Düz Bir Çizgi Boyunca Uzanan Batı ve Güney Kenarında Yer Alan Delikler
Kaynak: Piesker, 2014: Res.29

Şekil 107: Göbeklitepe K9-87 Açması İçindeki F Yapısı Dikilitaşları
Kaynak: Schmidt,2010a: Res.3

Şekil 108: Göbeklitepe F Yapısı K9-87 Açması, PXXV Numaralı Dikilitaş ve İnsan Kabartması
Kaynak: Schmidt, 2009: Res.4

Şekil 109: Göbeklitepe K9-87 açması, PXXVI numaralı Dikilitaş
Kaynak: Schmidt, 2009: Res.3

Şekil 110: Göbeklitepe'nin Kuzeybatı Alanındaki K10-24, -25, -34, -35 Açmalarında Bulunan H Yapısı ve Dikilitaşların Konumları
Kaynak: Deitrich vd. 2016: Abb.6

Şekil 111: Göbeklitepe H Yapısı P51 Numaralı Dikilitaş, Aslan Kabartması
Kaynak: Deitrich vd. 2016: Abb.7

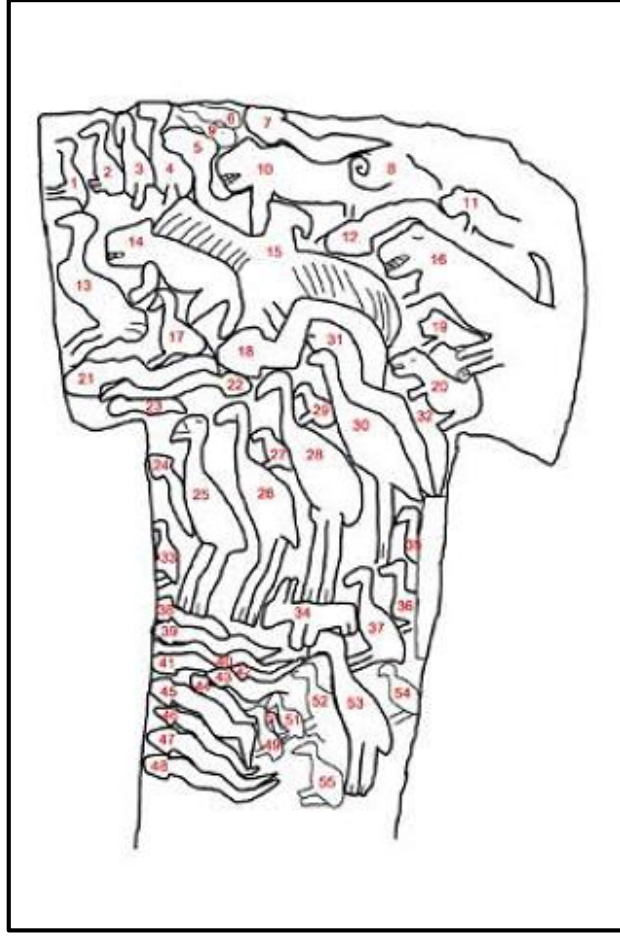
Şekil 112: Göbeklitepe H Yapısı Dikilitaş P54'ün Yandan ve Önden Görünümü
Kaynak: Deitrich vd. 2016: Abb.8.

Şekil 113: Göbeklitepe H Yapısı Dikilitaş P55
Kaynak: Deitrich vd. 2016: Abb.9

Şekil 114: Göbeklitepe H Yapısı Dikilitaş P56 Üzerinde Betimlenmiş Elliden Fazla Hayvan
Tasviri İle Birlikte
Kaynak: Deitrich vd. 2016: Abb.10

Şekil 115: Göbeklitepe H Yapısı Dikilitaş P56'nın Ön Yüzündeki Elli Beş Adet Hayvan Tasviri
Kaynak: Deitrich vd. 2016: Abb.10

Şekil 116: Göbeklitepe H Yapısı Dikilitaş P57 Üç Taraftan Görünümü
Kaynak: Deitrich vd. 2016: Abb.11

Şekil 117: Göbeklitepe H Yapısı'na Giriş Merdiveni ve P64 Durumu
Kaynak: Deitrich vd. 2016: Abb.12 (Taraflmca Düzenlenmiştir)

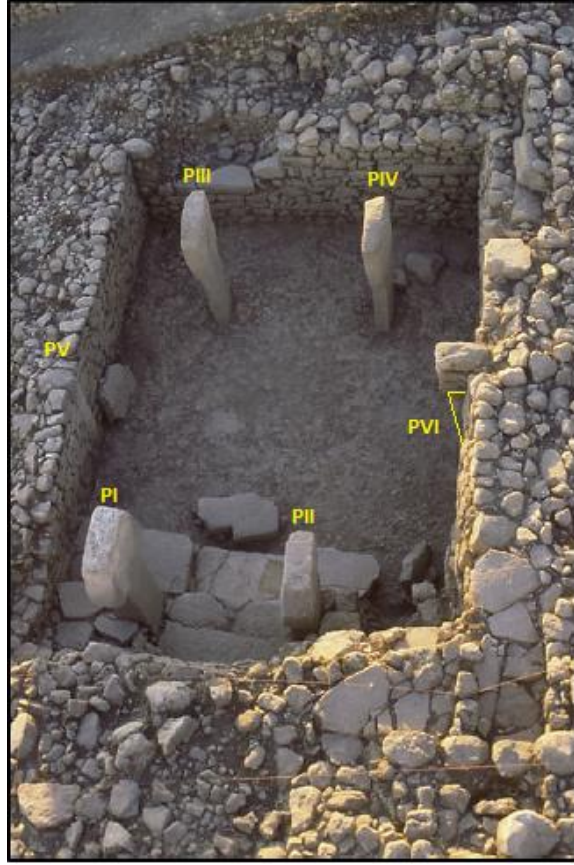
Şekil 118: Göbeklitepe H yapısı Dikilitaş P66, Oluk ve Dili Dışarda Boğa Tasviri
Kaynak: Deitrich vd. 2016: Abb.13

Şekil 119: Göbeklitepe H Yapısı Dikilitaş P69 Aslan Tasviri
Kaynak: Deitrich vd. 2016: Abb.14

Şekil 120: Göbeklitepe ÇÇNB L9-65 Açmasında Ele Geçen Kırık Dikilitaş Parçası
Kaynak: Dietrich, 2014: Res.10

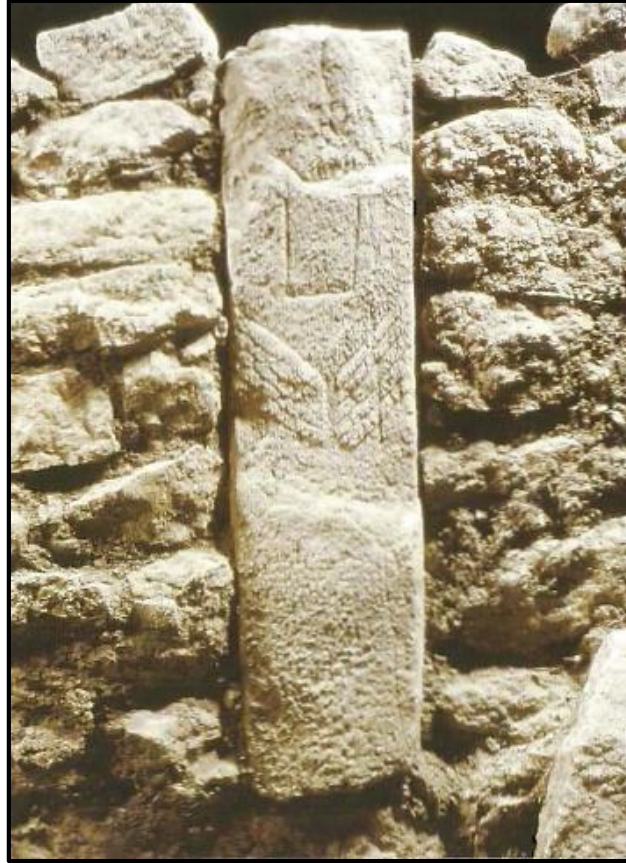
Şekil 121: Göbeklitepe Güneydoğu Tepe Alanı ÇÇNB Evresi “Aslan Dikilitaşlı Yapı”
Kaynak: Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2017: Fig.5.7 (Taraşmca Düzenlenmiştir)

Şekil 122: Göbeklitepe Aslan Dikilitaşlı Yapı PI Numaralı Dikilitaş
Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.102

Şekil 123: Aslan Dikilitaşlı Yapı'nın Kuzeydoğusunda Bulunan Dikilitaş PII ve Aslan Tasviri
Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.101

Şekil 124: Aslan Dikilitaşlı Yapı'nın Güney Duvarında Bulunan Dikilitaş PV, El ve Kravat Motifi
Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.101

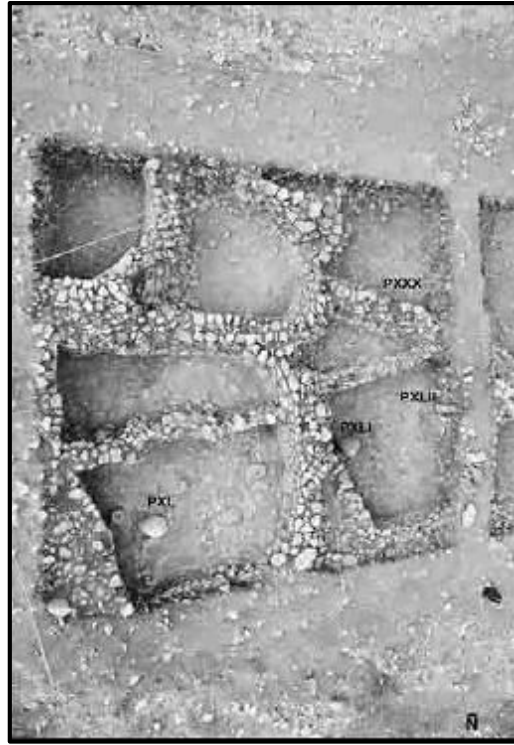
Şekil 125: Göbeklitepe ÇÇNB Kuzeybatı Tepesi Alanı K10-79 Açması Dikilitaş PLII
Kaynak: Schmidt, 2012: Res.10 (Taraflıca Düzenlenmiştir)

Şekil 126: Göbeklitepe ÇÇNB Güneybatı Tepe Alanı L9-07 Açması PXXXVII, PXXXVIII ve PXXXIX Numaralı Dikilitaşlar
Kaynak: Schmidt, 2010a:Res.4

Şekil 127: Göbeklitepe ÇÇNB L9-17 Açması Güney Mekanının Batı Yarısındaki PXXVIII ve PXXIX Numaralı Dikilitaşlar
Kaynak: Schmidt, 2010a: Res.5

Şekil 128: Göbeklitepe ÇÇNB L9-27 Açması PXL, PXXX, PXXLI ve PXXLII Numaralı Dikilitaşlar
Kaynak: Schmidt, 2010a: Res.6

Şekil 129: Şanlıurfa Yeni Mahalle Semtinden Kravatlı Bir Dikilitaş Parçası
Kaynak: Çelik, 2015a: Fig.21

Şekil 130: Yeni Mahalle Sertü'nde Yapılan Harfiyat Esnasında Açığa Çıkan Dikilitaş Olabilecek Taşlar
Kaynak: Çelik, 2005: Res.33a

Şekil 131: Yeni Mahalle de Harfiyat Esnasında Açığa Çıkan Dikilitaş Olabilecek Taşlar
Kaynak: Çelik, 2005: Res.33b.

Şekil 132: Şanlıurfa Yeni Mahalle'den Urfa Heykeli
Kaynak: Dietrich ve Notroff 2017: 78

Şekil 133: Şanlıurfa Tektek Dağları Olarak Bilinen Kalkerli Platolar Arasında Yer Alan Harbetsuvan (Çakmak Harabesi) Tepesi Yerleşimi
Kaynak: Çelik, 2016b: Res.1

Şekil 134: Harbetsuvan Tepesi Yerleşiminin Batı Yamacında Yer Alan Dikdörtgen Yapılar
Kaynak: Çelik, 2016b: Res.9

Şekil 135: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Ele Geçen Kırık Haldeki T-biçimli Dikilitaş Parçası
Kaynak: Harbetsuvan Tepesi 2015 Yılı Yüzey Araştırması Arşivi (Foto: B. Çelik)

Şekil 136: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Ele Geçen Kırık Haldeki T-biçimli Dikilitaş Parçası
Kaynak: Harbetsuvan Tepesi 2015 Yılı Yüzey Araştırması Arşivi (Foto: B. Çelik)

Şekil 137: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Ele Geçen Kırık Haldeki T-biçimli Dikilitaş Parçası
Kaynak: Harbetsuvan Tepesi 2015 Yılı Yüzey Araştırması Arşivi (Foto: B. Çelik)

Şekil 138: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Ele Geçen Kırık Haldeki T-biçimli Dikilitaş Parçası
Kaynak: Harbetsuvan Tepesi 2015 Yılı Yüzey Araştırması Arşivi (Foto: B. Çelik)

Şekil 139: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Ele Geçen Kırık Haldeki T-biçimli Dikilitaş Parçası
Kaynak: Çelik, 2016b: Res.11

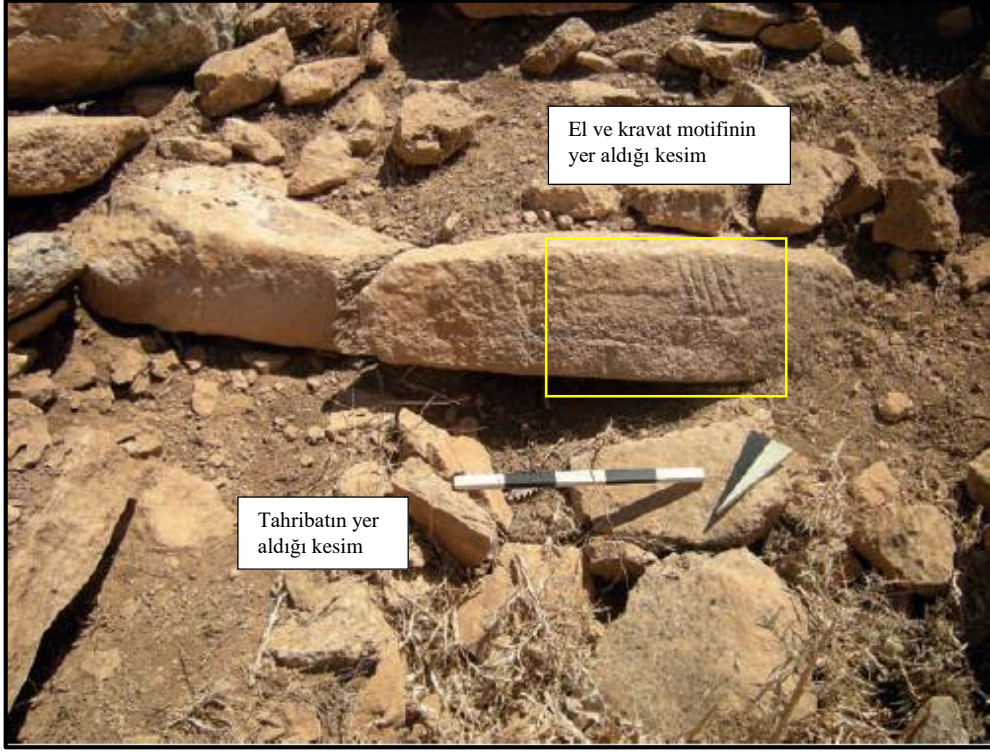
Şekil 140: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Ele Geçen Kırık Haldeki *În Situ* Dikilitaş Buluntusu
Kaynak: Harbetsuvan Tepesi 2015 Yılı Yüzey Araştırması Arşivi (Foto: B. Çelik)

Şekil 141: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Ele Geçen Kırık Haldeki *İn Situ* Dikilitaş Buluntusu
Kaynak: Harbetsuvan Tepesi 2015 Yılı Yüzey Araştırması Arşivi (Foto: B. Çelik)

Şekil 142: Harbetsuvan Tepesi Yüzeyde Ele Geçen Kırık Haldeki T-biçimli Dikilitaş
Kaynak: Çelik, 2016b: Res.4

Şekil 143: Harbetsuvan Tepesi'nde Kaçak Kazı Çukurunda Bulunan Dikilitaş Üzerindeki El ve Kravat motifi
Kaynak: Çelik, 2015a: Fig. 8

Şekil 144: Keçli Köyü Karahan Tepe Yerleşiminin Doğudan Görünümü
Kaynak: Güler ve Çelik, 2015:res.17

Şekil 145: Karahan Tepe Yerleşiminden T-Biçimli Dikilitaşın Çıkarıldığı Taş Ocağı
Kaynak: Güler ve Çelik, 2015: Res.19

Şekil 146: Karahan Tepe'de Yüzeyde *In Situ* ve Karşılıklı Duran T-Biçimli Dikilitaşlar
Kaynak: Çalğan, 2015: Res.50a

Şekil 147: Karahan Tepe’de Yüzeyde *İn Situ* ve Karşılıklı Duran T-Biçimli Dikilitaşlar
Kaynak: Çalğan, 2015: Res. 50b

Şekil 148: Karahan Tepe’de Yüzeyde *İn Situ* ve Karşılıklı Duran T-Biçimli Dikilitaşlar
Kaynak: Çalğan, 2015: Res. 50d

Şekil 149: Karahan Tepe’de Yüzeyde *În Situ* ve Karşılıklı Duran T-Biçimli Dikilitaşlar
Kaynak: Çalğan, 2015: Res.50e

Şekil 150: Karahan Tepe’de Yüzeyde *În Situ* ve Karşılıklı Duran T-Biçimli Dikilitaşlar
Kaynak: Çalğan, 2015: Res.50h

Şekil 151: Karahan Tepe Yerleşiminden *İn Situ* Durumda “T” biçimli Dikilitaş Buluntusu
Kaynak: Güler ve Çelik, 2015: Res.18

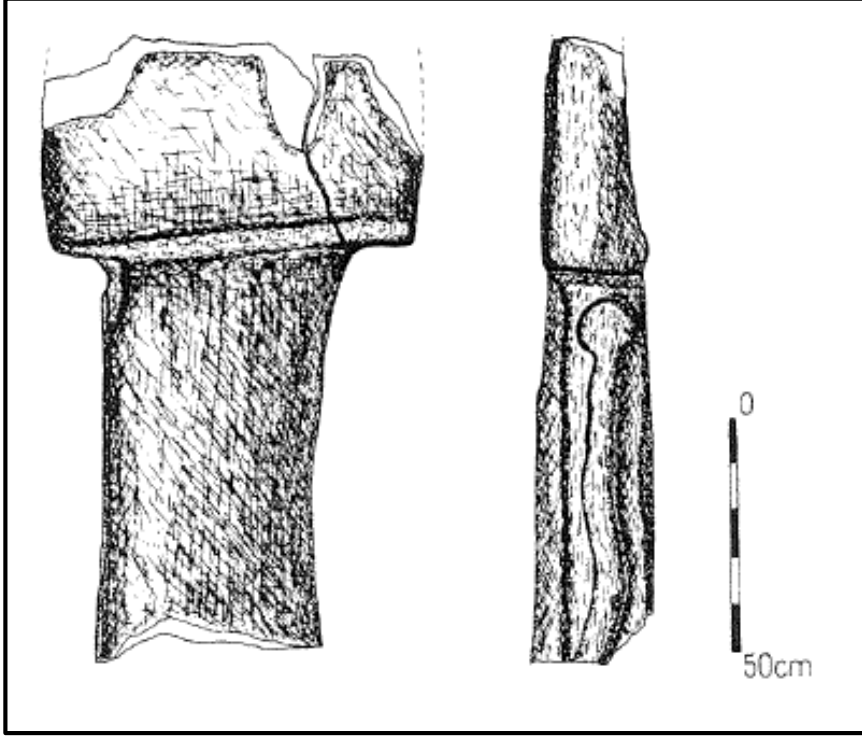
Şekil 152: Karahan Tepe'nin Kuzeydoğusunda Yer Alan Merdiven Benzeri Bir Yapı
Kaynak: Çelik, 2005: Res.42b

Şekil 153: Karahan Tepe'nin Kuzeydoğusunda Yer Alan Merdiven Benzeri Bir Yapı
Kaynak: Çelik, 2005: Res.42b.

Şekil 154: Karahan Tepe Gövdesi Dalgalı Yılan Kabartmasının Yer Aldığı Dikilitaş
Kaynak: Schmidt, 2007a: Fig.64

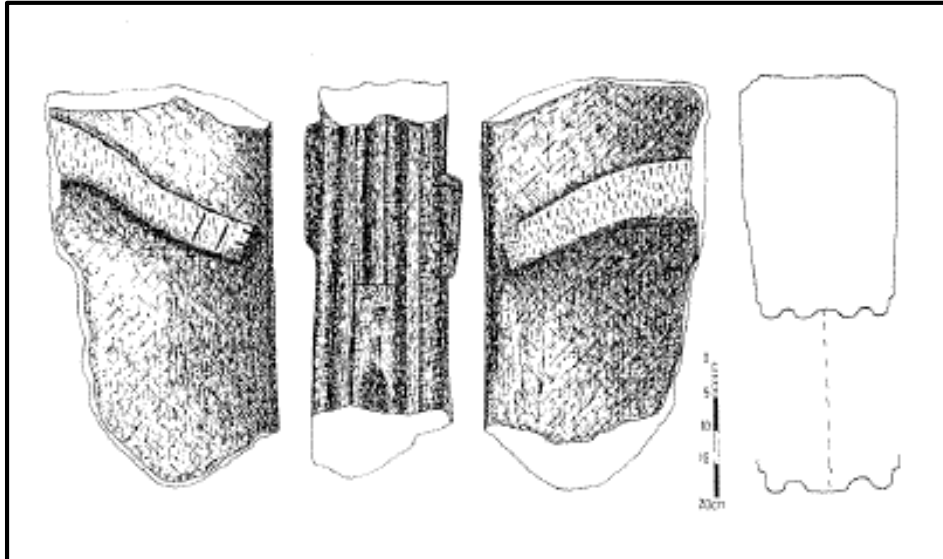
Şekil 155: Karahan Tepe Gövdesi Dalgalı Yılan Kabartmasının Yer Aldığı Dikilitaşın Çizimi
Kaynak: Çelik, 2000b: Fig.1

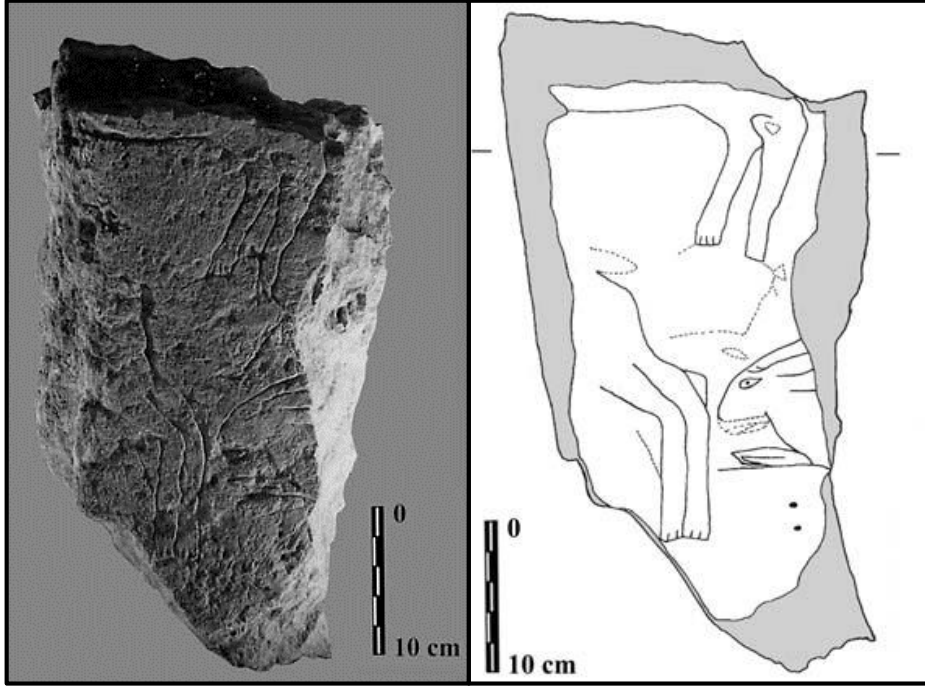
Şekil 156: Karahan Tepe Üzerinde Üçgen Başlı Yılan Kabartmasının Yer Aldığı Dikilitaş
Kaynak: Çelik, 2005: Res.41a; Çelik, 2016d: Res.3

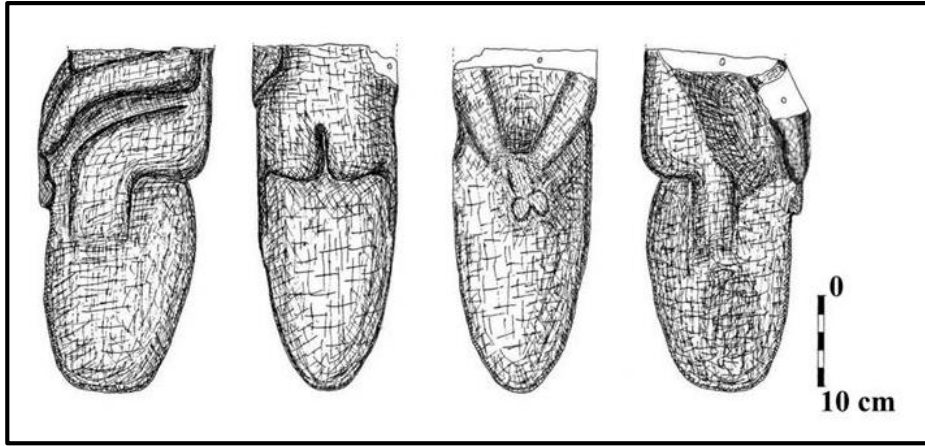
Şekil 157: Karahan Tepe'den Yan Taraflarında Hayvan Ayağı Kabartmalarının Yer Aldığı Kravat Motifli Dikilitaş Parçası
Kaynak: Çelik, 2005: Res.39a

Şekil 158: Hayvan Ayağı Kabartmalarının Yer Aldığı Dikilitaşın Ön ve Yandan Çizimleri
Kaynak: Çelik, 2000b: fig.3

Şekil 159: Karahan Tepe Hayvan Figürlü Dikilitaş Parçası.
Kaynak: Çelik, 2011c: Fig.12a-b

Şekil 160: Karahan Tepe'den Ele Geçmiş Falluslu Erkek Heykeli
Kaynak: Çelik, 2016c: Res.3

Şekil 161: Sefer Tepe (Yukarı Darık Harabesi) Yerleşiminin Batıdan Görünümü
Kaynak: Güler, Çelik ve Güler, 2012: Res.7

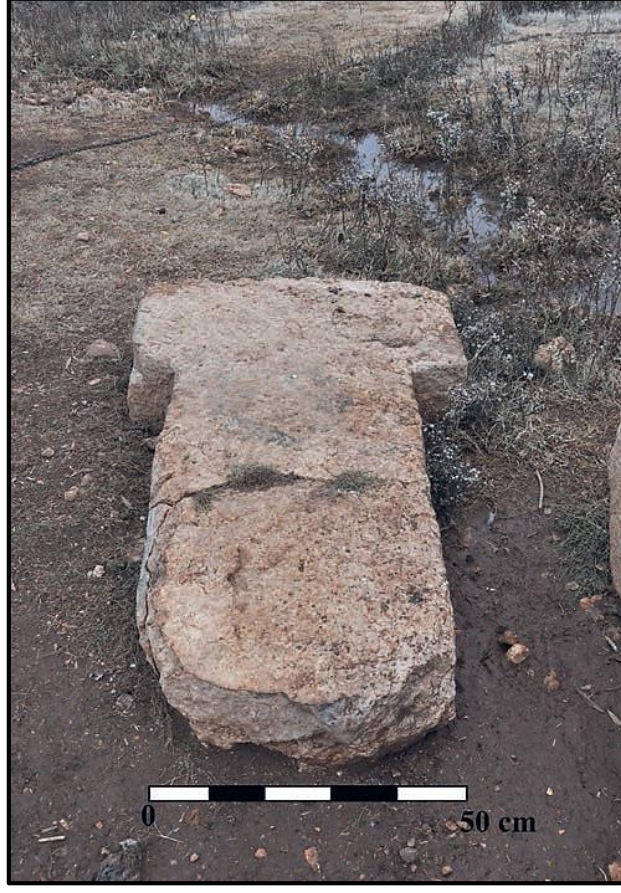
Şekil 162: Sefer Tepe Yerleşiminin Yüzeyinde Görülen Karşılıklı İki Adet T-Biçimli Dikilitaş
Kaynak: Güler, Çelik ve Güler, 2012: Res.7

Şekil 163: Sefer Tepe Yerleşiminin Yüzeyinde Görülen Yan Yana İki Adet T-Biçimli Dikilitaş
Kaynak: Çelik, 2005: Res.48b

Şekil 164: Sefer Tepe'den T-Biçimli Dikilitaş Örneği
Kaynak: Güler, Çelik ve Güler, 2012: Res.9

Şekil 165: Sefer Tepe'den T-Biçimli Dikilitaş Örneği
Kaynak: Çelik, 2015a: Fig.17

Şekil 166: Sefer Tepe Yerleşiminde Yüzeyde Üzerinde Boğa Başı Kabartma Taslağının Yer Aldığı T-Biçimli Dikilitaş Örneği
Kaynak: Çelik, 2005: Res.49b.

Şekil 167: Sefer Tepe Yüzeyinde Boğa Başı Kabartmalı Dikilitaşın Önden Görünümü
Kaynak: Çelik, 2005: Res.50a

Şekil 168: İkizce Köyü Hamzan Tepe Yerleşiminin Batıdan Görünümü
Kaynak: Güler ve Çelik, 2015: Res.14

Şekil 169: Hamzan Tepe Yerleşimi Yuvarlak Planlı Yapı Kalıntıları
Kaynak: Çelik, 2015a: Fig11

Şekil 170: Hamzan Tepe'den T-Biçimli *İn Situ* Dikilitaş Örneği
Kaynak: Çelik, 2015a: Fig.10

Şekil 171: Taşlı Tepe Yerleşiminin Doğudan Görünümü
Kaynak: Güler vd. 2013: Fig.1

Şekil 172: Taşlı Tepe'den T biçimli dikilitaş örneği (önden görünüş)
Kaynak: Güler vd. 2013: Fig.2

Şekil 173: Taşlı Tepe'den T-Biçimli Dikilitaş Örneğinin Yandan Görünüşü
Kaynak: Çelik vd. 2011: Fig.7b (Tarafımızca Düzenlenmiştir)

Şekil 174: Sumaklı Köyü Kurt Tepesi Yerleşiminin Güneyden Görünümü
Kaynak: Güler ve Çelik, 2015: Res.1

Şekil 175: Kurt Tepesi'nden T-Biçimli Dikilitaşın Çıkartıldığı Kaçak Kazı Alanı
Kaynak: Çelik, 2015a: Fig.3

Şekil 176: Şanlıurfa Kösecik Köyü'nde Ele Geçen T-Biçimli Dikilitaşlar
Kaynak: Çelik, 2015a: Fig.4

Şekil 177: Kurt Tepesi Yerleşiminden Kravatlı ve Chevron Motifli Dikilitaş
Kaynak: Çelik, 2015a: Fig.5

Şekil 178: Şanlıurfa Ayanlar Höyük'ün, Kuzeyden Görünümü
Kaynak: Güler ve Çelik, 2015: Res.11.

Şekil 179: Ayanlar Höyük'ten T-Biçimli Dikilitaşlara Ait Kaide Parçası
Kaynak: Güler ve Çelik, 2015: Res.12

Şekil 180: Ayanlar Höyükten Olduğu Düşünülen Aslan Başı Heykeli Sağ, Sol, Üst ve Önden Görünümü

Kaynak: Ercan ve Çelik; 2013: Res.3a-d (Tarafımızca Düzenlenmiştir)

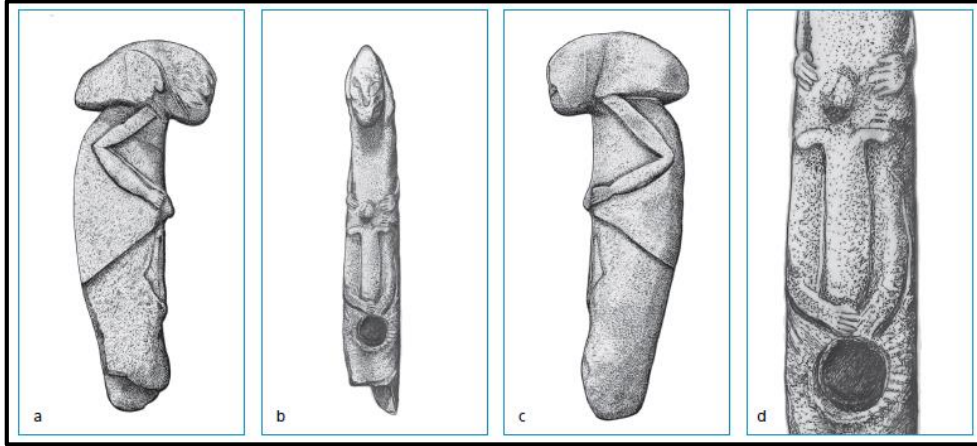
Şekil 181: Şanlıurfa Kocanizam Tepesi'nin Kuzeyden Görünümü
Kaynak: Güler vd. 2012: Res.5

Şekil 182: Şanlıurfa Kocanizam Tepesi T-Biçimli Dikilitaş Parçası Örneği
Kaynak: Güler vd. 2012: Res.6

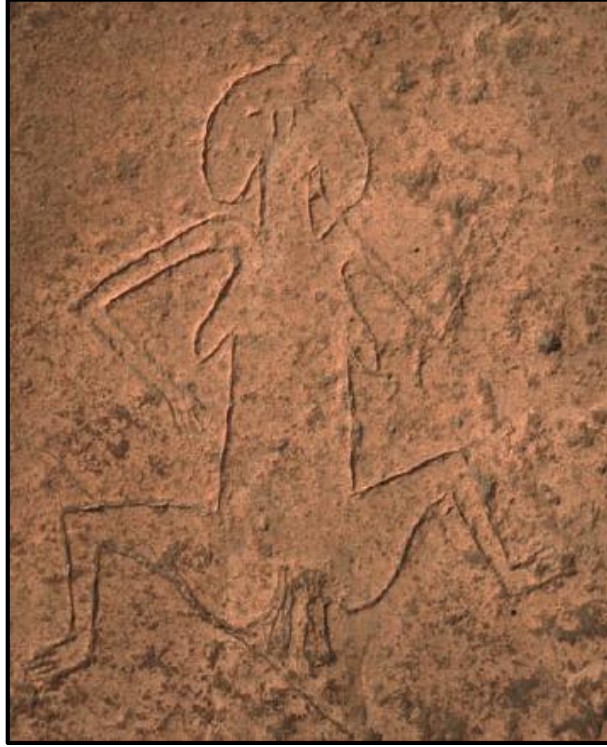
Şekil 183: Adıyaman Kilisik T-Başlı Heykelin Yandan ve Önden Görünümleri
Kaynak: Hauptmann, 2012b: Res.9a-d

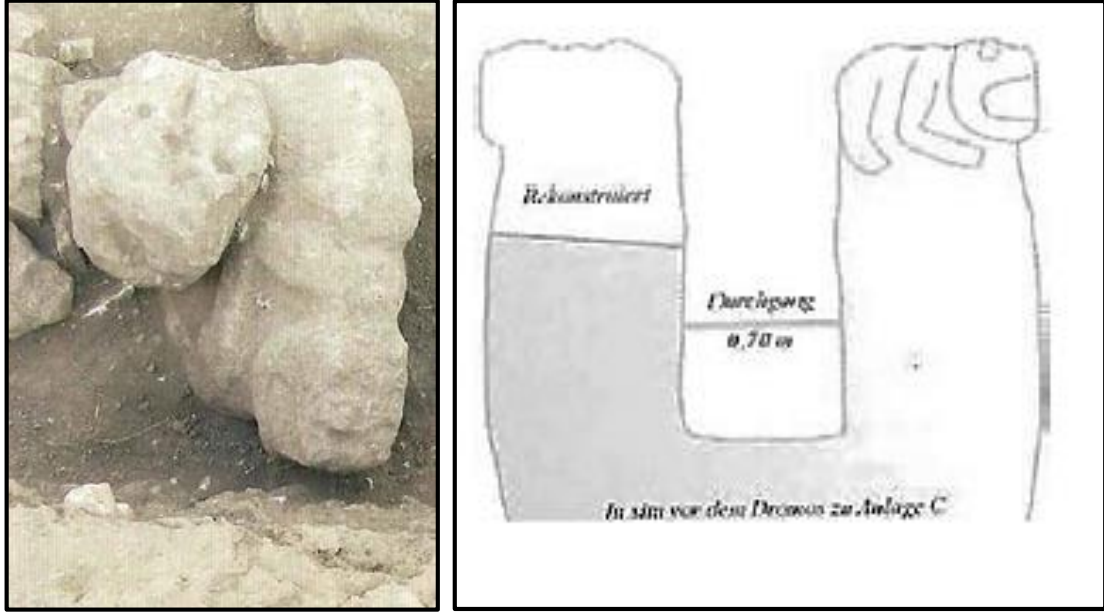
Şekil 184: Adıyaman Kilisik T-Başlı Heykelinin Ön ve Yandan Çizimleri
Kaynak: Hauptmann, 2012b: Res.10a-d

Şekil 185: Sumaklı Köyü Besta Faki Mevkii'den Dikilitaş Parçası.
Kaynak: Çelik, 2015d: Res.15.

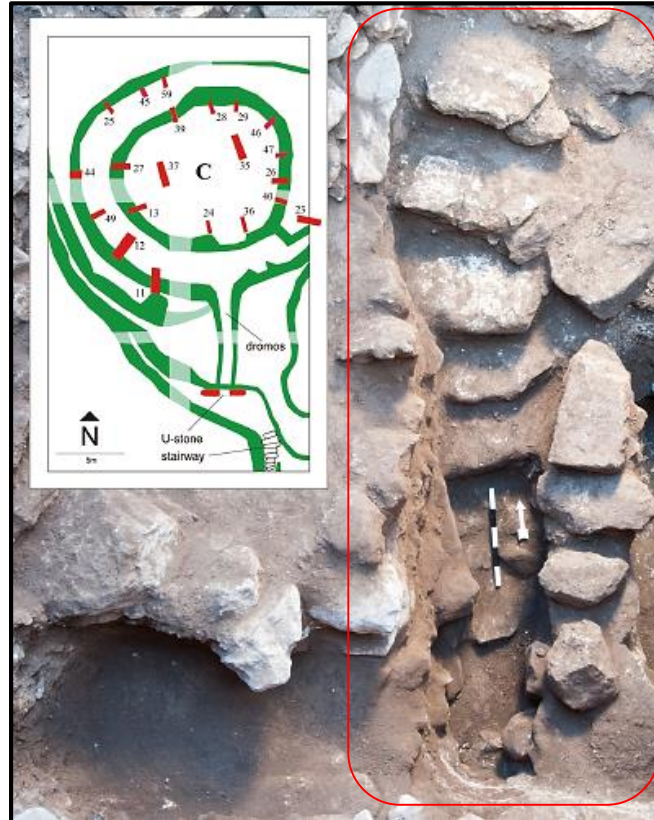

Şekil 186: Aslanlı Dikilitaş Yapısı 'na Ait Seki Levhalarının Biri Üzerinde Yer Alan Çıplak Kadın Betimi
Kaynak: Schmidt, 2010b: Fig.13

Şekil 187-188: Göbeklitepe C Yapısı'na Giden Dromosun Önünde *In Situ* Bulunan U biçimli "Kapı Taşı"

Kaynak: Schmidt, 2007a: Res.66

Şekil 189: Göbeklitepe C Yapısı'nın Merdivenli Girişi
Kaynak: Dietrich vd. 2014: Fig.3 (Taraflarca Düzenlenmiştir)

Şekil 190: Göbeklitepe B Yapısı'nın Kuzeyinde Duvar İçinde Bulunan Kabartmalı *İn Situ* Kapı Deliği Taşı

Kaynak: Dietrich vd. 2012b: 52 (Taraflarca Düzenlenmiştir)

Şekil 191: Göbeklitepe H Yapısı'nın Güneydoğusunda Bulunan Merdivenli Giriş Yeri

Kaynak: Deitrich vd. 2016: Res.12

Şekil 192: Göbeklitepe'nin Kuzeybatı Yükseltisinde Bulunan Kabartmalarla Bezenmiş Kapı Eşik Taşı

Kaynak: Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015: Res.13.

Şekil 193: Göbeklitepe C yapısı P35 Numaralı Dikilitaş Yakınında Bulunan Yaban Domuzu Heykeli

Kaynak: Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2017: fig.5.16

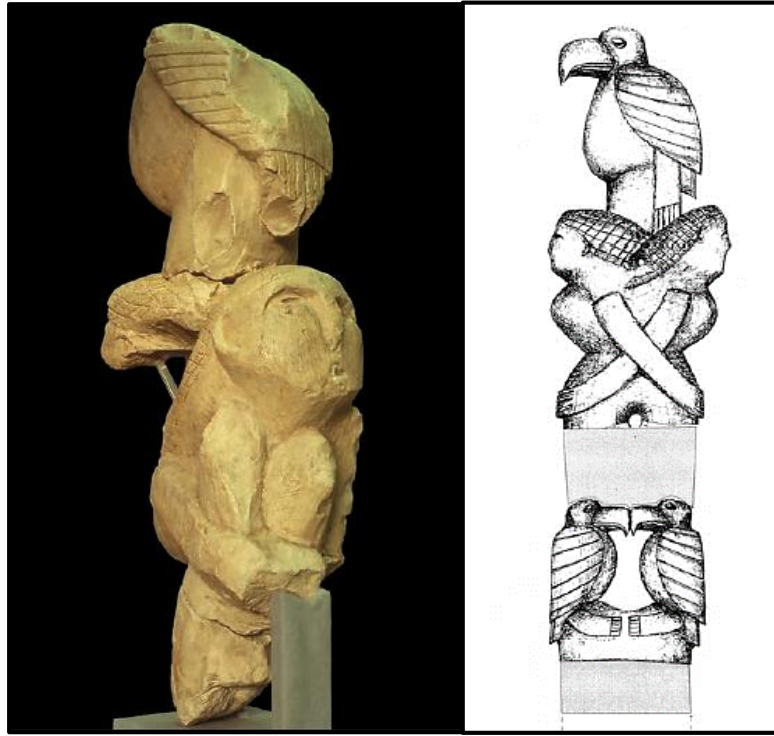
Şekil 194: Harbetsuvan Tepesi Oturur Şekildeki Falluslu Totem Heykeli
Kaynak: Uludağ, Çelik ve Tolon, 2018: Fig.1

Şekil 195: Göbeklitepe’de L9-46 Açmasında Bulunan Totem Heykeli
Kaynak: Schmidt, 2010b: Fig.18

Şekil 196: Göbeklitepe Totem Heykelinin Ön ve Yandan Görünümü
Kaynak: Anna, 2017: Fig.7

Şekil 197: Nevali Çori Totem Heykeli
Kaynak: Schmidt, 2010b: Fig.16-17